

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

МИХАЙЛИНА ЛЮБОМИР ПАВЛОВИЧ

УДК 904(477.4)''07-09''

СЛОВ'ЯНИ VIII-X СТ. МІЖ ДНІПРОМ І КАРПАТАМИ
(райковецька культура)

спеціальність – 07.00.04 – археологія

дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2008
ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	10
1.1. Історія досліджень пам'яток райковоцької культури.....	10
1.2. Історіографія райковоцької культури.....	30
РОЗДІЛ 2	
ХРОНОЛОГІЯ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ПАМ'ЯТОК...92	
2.1. Хронологія і періодизація.....	92
2.2. Основні категорії пам'яток.....	107
2.2.1. Селища.....	109
2.2.2. Городища.....	122
2.2.3. Могильники.....	131
РОЗДІЛ 3	
ЖИТЛА РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	141
3.1. Загальні засади типології житлових споруд.....	142
3.2. Напівземлянки каркасно-стовпової та зрубною конструкцій.....	150
3.3. Наземні житла з підвалами.....	156
3.4. Печі, вхід та планова структура жител.....	158
РОЗДІЛ 4	
ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	173
4.1. Сільське господарство та промисли.....	173
4.1.1. Рільництво.....	173

4.1.2.			
Тваринництво.....	186		
4.1.3.			
Промисли.....	194		
4.2.			
Ремесла.....	200		
4.2.1.	Металургія		та
металообробка.....	200		
4.2.2.			Гончарна
справа.....	215		
4.2.3. Каменерізне ремесло.....	221		
4.2.4. Косторізна справа.....	222		
4.3. Торговельно-економічні відносини.....	225		

РОЗДІЛ 5

СУСПІЛЬНИЙ

РОЗВИТОК.....

5.1.	Соціальний	зміст	поселенських
структур.....	245	5.2.	Літописні
княжіння.....	261		
5.3.			
Полюддя.....	282		

РОЗДІЛ 6

ЯЗИЧНИЦЬКІ

ВІРУВАННЯ.....

6.1.			Культові
місця.....	293		
6.2.			Поховальний
обряд.....	340	6.3.	Знаково-
символічна орнаментация глиняних виробів.....	353		

ВИСНОВКИ.....	36
2	

ДОДАТКИ.....	37
8	

СПИСОК

ДЖЕРЕЛ.....	449
-------------	-----

ВИКОРИСТАНИХ

ПЕРЕЛІК

СКОРОЧЕНЬ.....	508
----------------	-----

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження визначається значимістю подій останньої чверті I тисячоліття нової ери у історії східних слов'ян – завершення розкладу первісного суспільства і перехід до феодалізму, визрівання передумов виникнення державності та формування української народності, що склала кістяк могутньої Київської держави.

Розробка питань історичного минулого східних слов'ян напередодні утворення Київської держави та на ранніх етапах її існування, вивчення процесів, що відбувалися у східнослов'янському суспільстві досліджуваного часу, потребує комплексного підходу із залученням всього загалу доступних історичних джерел. Серед них вагомою і незаперечною є роль літописних свідчень, що несуть інформацію про східнослов'янські угруповання, їхнє розташування, побут, звичаї тощо. Однак, письмові джерела нечисленні, часто носять фрагментарний характер і не завжди мають часову та просторову прив'язку.

На цьому тлі зростає роль археологічних джерел, кількість яких постійно збільшується на всьому просторі східнослов'янського світу. Кількісне нагромадження археологічних джерел призводить до якісних зрушень у дослідженні не тільки матеріальної культури, але й різноманітних сторін суспільного життя східних слов'ян переддержавного періоду – господарства, соціальних відносин, язичницьких вірувань тощо.

Дане дисертаційне дослідження присвячено вивченню цілісного масиву старожитностей східних слов'ян VIII-X ст., відомого в археологічній науці як райковецька культура, або культура Луки Райковецької – за місцем розкопок у с. Райки (урочище Лука) Бердичівського району Житомирської області, де вперше були виділені пам'ятки такого типу. В основному дослідження райковецької культури велися на регіональному рівні. Спроба узагальнюючого дослідження культури в цілому робиться вперше.

Завдяки багаторічним планомірним дослідженням пам'яток райковецької культури, що тривають і нині, одержано матеріали щодо території їхнього поширення, хронології та періодизації культури, основних типів пам'яток, житлового, господарського і

фортифікаційного будівництва, побуту і господарства, соціального устрою, вірувань населення тощо.

Пропоноване дисертаційне дослідження присвячене вивченню господарства, соціальної структури та вірувань східних слов'ян VIII-X ст. за матеріалами райковецької культури, територія поширення якої співпадає з ареалом літописних племінних князів – протодержавних утворень полян, древлян, волинян, уличів, тиверців і хорватів.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідних тем Інституту археології НАН України „Матеріали до археологічної карти України I тис. н.е.” (державний реєстраційний № 0105U001384) та „Історико-культурні процеси на території України у I тис. н.е.” (державний реєстраційний № 0108U000182).

Мета і завдання дослідження – відтворення соціально-економічного розвитку та язичницьких вірувань слов'ян Правобережної України напередодні утворення Київської держави на основі узагальнення матеріалів райковецької культури із залученням даних писемних, етнографічних, мовознавчих, палеоботанічних, археозоологічних джерел.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

- розробка хронології та періодизації райковецької культури;
- характеристика основних категорій пам'яток райковецької культури (селища, городища, могильники, святилища);
- розробка типології житлових споруд;
- аналіз господарської діяльності, визначення рівня розвитку та особливостей землеробства, тваринництва, ремесел і промислів;
- вивчення рівня торговельно-економічних відносин і встановлення їхніх основних напрямків;

- аналіз соціального змісту поселенських структур райковецької культури;
- вивчення ролі полюддя у системі князівських владних повноважень;
- розробка положень про визрівання передумов утворення Київської держави у результаті внутрішнього розвитку райковецької культури.
- аналіз культових пам'яток, пов'язаних з язичницькими віруваннями.

Об'єктом дослідження є археологічні старожитності райковецької культури VIII-X ст., поширені між Дніпром і Карпатами.

Предметом дослідження є соціально-економічний розвиток і вірування східнослов'янського населення райковецької культури.

Методи дослідження. В основу дисертаційного дослідження покладено загальнонаукові принципи системності, історизму та об'єктивізму. Для досягнення поставлених завдань застосовано порівняльний, типологічний, ретроспективний, хронологічний, кореляційний методи, поєднання яких значною мірою сприяло реалізації нових підходів в аналізі й інтерпретації використаних матеріалів.

Хронологічними рамками дисертаційного дослідження є рубіж VII-VIII ст. – X ст. Нижня хронологічна межа припадає на час зникнення рис празької та пеньківської культур і формування райковецьких старожитностей. Верхня хронологічна межа обумовлена входженням населення райковецької культури до складу Київської Русі.

Територіальними межами дисертаційної роботи є ареал райковецької культури, що охоплює Правобережну Україну – від Дніпра до Карпат і Закарпаття, а також суміжні регіони Білорусі на півночі, Молдови, Румунії і Болгарії на південному заході.

Джерельною базою дисертаційного дослідження є археологічні старожитності райковецької культури на території України. В якості аналогій залучаються дані досліджень археологічних пам'яток Росії, Білорусії, Молдови, Румунії, Болгарії, Польщі, Чехії та Словаччини.

Наукова новизна роботи полягає передусім у тому, що вона є першим монографічним дослідженням, присвяченим комплексному аналізу райковецької культури й висвітленню явищ соціально-економічного розвитку та язичницьких вірувань її творців. В роботі вперше:

- систематизовано і узагальнено матеріали з усієї території поширення райковецької культури;
- розроблено детальну типологію житлових споруд;
- реконструйовано основні галузі господарської діяльності;
- проведено аналіз соціального змісту поселенських структур;
- визначено риси соціальної структури населення райковецької культури;
- розроблено типологію культових споруд;
- на матеріалах райковецької культури визначені фактори, що привели до утворення Київської держави.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих наукових робіт і підручників як з археології та давньої історії України, так і Східної Європи в цілому, а також у викладанні нормативних та спеціальних курсів у вищих навчальних закладах, формуванні музейних експозицій, науково-просвітницькій діяльності.

Особистий внесок здобувача. У роботі широко використані матеріали, отримані у ході особистих та сумісних польових досліджень протягом 25 років.

У спільних публікаціях з Ю.В. Кудрявцевою (1990), І.П. Возним і С.В. Пивоваровим (1991), С.В. Пивоваровим (1992, 1993, 1997,

1998), В.І. Левчуком (1994), Ю.І. Юрійчуком (1994), О.В. Харовським (1995), І.П. Возним (1996), Г.О. Пашкевич і С.В. Пивоваровим (2007) автору належить аналіз пам'яток і матеріалів, а також частина аналітичних висновків.

Апробація основних положень та висновків дисертаційного дослідження проходила на засіданнях кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича та відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України. Результати досліджень були виголошені у вигляді доповідей на міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, симпозіумів і семінарів у Києві (1985), Мінську (1988), Луцьку (1988), Одесі (1989, 2001), Чернівцях (1990, 1992, 1992, 1994, 1995, 1999, 2000, 2001), Вінниці (1990), Сумах (1993), Галичі (1993), Новгороді (1996), Батурині (1997), Хотині (2000), Мангалії (1996, 2000, 2002) тощо.

Основні результати дисертаційного дослідження опубліковані у 44 наукових працях, в тому числі у трьох монографіях і 23 статтях у фахових наукових виданнях. Решта праць опублікована у виданнях різного профілю (наукових збірках, журналах, тезах, матеріалах конференцій).

Дисертаційна робота складається з вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел, списку скорочень та ілюстративної частини.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історія досліджень пам'яток райковецької культури

Початок дослідження старожитностей VIII-IX ст. на території від правобережжя Середнього Дніпра до Закарпаття відноситься ще до кінця XIX ст.

Кераміку другої половини I тис. н.е. виявлено О.О. Бобринським у 80-х рр. XIX ст. на Юр'євій горі поблизу м. Сміли. Ним були знайдені фрагменти посуду ліпного і сформованого на повільному крузі. Однак вони не були виділені з-поміж іншого матеріалу, здебільшого доби бронзи, і належним чином інтерпретовані. Лише Г.М. Шовкопляс у публікації 1957 р. визначила їхню культурно-хронологічну належність [Шовкопляс, 1957б].

Слід зазначити, що уламки товстостінних ліпних посудин привертали мало уваги дослідників. У найкращому випадку занотовувалася лише їхня наявність. Так, описуючи результати досліджень на горі Киселівці у Києві у 1888 р., М.Ф. Біляшівський зазначав, що трапляються у великій кількості черепки від посуду дуже грубого ручного виготовлення з невігадливою орнаментациєю. Належність цієї кераміки з гори Киселівки до типу Луки-Райковецької також була визначена Г.М. Шовкопляс на підставі аналізу колекцій, що зберігаються у Національному музеї історії України [Шовкопляс, 1957].

Перші розкопки пам'яток другої половини I тис. н.е. були проведені С.С. Гамченком у кінці XIX ст., коли він вивчав кургани між селами Миропіль і Ульха на р. Случ [Гамченко, 1896]. У 20-х роках XX ст. ним же були обстежені околиці Житомира і відкриті численні пам'ятки. Знайдені матеріали були датовані широко –

другою половиною I тис. н.е. Деякі матеріали з розкопок С.С. Гамченка збереглися у Житомирському краєзнавчому музеї і були видані Ю.В. Кухаренком, який датував їх в цілому V-IX ст. і співставив із пам'ятками празького типу [Кухаренко, 1955]. Він же звернув увагу на матеріали із старих розкопок І.Ф. Левицького в околицях Коростеня і Овруча [Кухаренко, 1963, с. 316-319]. Найбільш повна публікація матеріалів С.С. Гамченка була здійснена В.П.Петровим [1963].

У 1925 р. М.Ф. Біляшівським знайдені матеріали (переважно кераміка) останніх століть I тис. н.е. поблизу м. Канева: на Княжій Горі, біля підніжжя Мар'їної гори і біля підніжжя великого скіфського городища [Шовкопляс, 1957а]. Ліпна кераміка тут представлена товстостінними горщиками з відігнутими назовні вінцями, що прикрашені пальцевими защипами або косими насічками. Неорнаментований ліпний посуд – горщики і сковорідки – мають таку ж форму і склад глиняного тіста. Гончарний посуд представлений фрагментами товстостінних горщиків, що виготовлені з погано відмуленої глини з домішкою зерен кварцу. Вінця посудин відігнуті назовні. Орнамент з хвилястих і прямих ліній у більшості випадків вкриває усю посудину. Саме ці ознаки притаманні гончарній кераміці райковецького типу.

З 1929 р. Бердичівським краєзнавчим музеєм, а у 1934-1935 рр. Інститутом археології АН УРСР за участю Житомирського і Бердичівського музеїв були проведені значні роботи з виявлення і дослідження археологічних пам'яток у Житомирській області. Експедицією Т.М. Мовчанівського проведені розкопки Райковецького городища, у нижніх шарах якого були виявлені знахідки більш раннього часу. Вони склалися з фрагментів ліпного або сформованого на повільному гончарному крузі глиняного посуду, глиняних пряслиць біконічної форми і деяких

залізних виробів (два ножі і невеликий серп з руків'ям у вигляді петлі). У двох випадках у нижньому культурному шарі були простежені незначні рештки глинобитних долівок із скупченням на них каміння. Очевидно, це були рештки жител-землянок з печами-кам'янками, але простежити їхню форму і розміри за цими рештками не вдалося.

Більшість уламків посуду належить ліпним неорнаментованим горщикам. Їхні вінця відігнуті назовні і зрізані горизонтально або навкіс. Стінки грубі, завтовшки до 2 см. У глиняному тісті значна домішка піску. Випал слабкий від чого поверхня має темно-сірий або коричневий колір. До цього ж комплексу належать плоскі круглі сковорідки з невисоким бортиком, діаметром від 20 до 30 см, іноді прикрашені по краю защами.

Кераміка, виготовлена на повільному гончарному крузі, – це горщики всіх розмірів. На окремих фрагментах досить чітко простежується джгутова техніка їхнього виготовлення. Цей посуд випалений значно краще, ніж ліпний, і тому здебільшого має червонуватий колір. Крім піску, є домішка шамоту. Ця кераміка зазвичай прикрашена заглибленим орнаментом у вигляді хвилі і горизонтальних ліній. Інколи обидва орнаменти поєднуються на одній посудині. Орнамент вкриває всю поверхню посудини від вінця до днища [Гончаров, 1950, с. 11-12; 1963, с. 284-285].

Розкопками Т.М. Мовчанівського і М.К. Каргера на Старокиївській Горі, які проводилися у 1936-1938 рр., було простежено нові ділянки укріплень (рову і валу), вперше зафіксовані Д.В. Мілеєвим у 1909-1912 рр. поблизу північної сторони Десятинної церкви. З'ясувалося, що рів і вал оточували північно-східну частину Старокиївської гори площею приблизно 2 га з півдня і південного заходу. Було встановлено, що рів засипаний в X ст., в зв'язку з будівництвом Десятинної церкви. На підставі

виявленої у заповненні рову кераміки М.К. Каргер датував його спорудження VIII-IX ст., допускаючи можливість і більш раннього часу [Каргер, 1958, с. 100-103]. С.Р. Кілієвич, М.Ю. Брайчевський, П.П. Толочко датують ліпну кераміку із нижніх шарів заповнення рову VII-VIII ст. [Брайчевський, 1964, с. 79; Толочко, 1972, с. 49-55; Килиєвич, 1982, с. 28].

У 1939 р. в межах первісних укріплень на Старокиївській горі, неподалік капища, розкопаного В.В. Хвойкою, досліджено напівземлянку з глинобитною пічкою, на долівці якої знаходилась ліпна кераміка. М.К. Каргер датував цей комплекс VIII-IX ст. [Каргер, 1958, с. 105]. П.П. Толочко відносить час існування цього житла до VII-VIII ст. [Толочко, 1972, с. 49].

В 1932 р. С.С. Магура під час досліджень гори Киселівки в Києві виявив потужний культурний шар, в якому знайдена значна кількість ліпної та сформованої на повільному колі кераміки. Така ж кераміка походить з розкопок гори Киселівки у 1939-1940 рр. Досліджуючи керамічні комплекси гори Киселівки, С.С. Магура, а слідом за ним і Г.М. Шовкопляс дійшли висновку, що цей ліпний та ранньогончарний посуд близький до кераміки типу Луки-Райковецької і датується VII-VIII ст. [Магура, 1934, с. 54; Шовкопляс, 1957а; 1963].

Ці роботи мали епізодичний характер. Лише у післявоєнний час, з кінця 40-х років, дослідження пам'яток другої половини I тис. н.е. набули планомірного систематичного характеру. Численні пам'ятки цього часу були відкриті і досліджені в різних регіонах Дніпровського Правобережжя. Хоча слід зауважити, що об'єкти VIII-IX ст. здебільшого розкопані на багат шарових пам'ятках.

В.К. Гончаров під час розвідки у 1946 р. поблизу с. Райки, біля відомого городища, на р. Гнилоп'яті у Житомирській обл. виявив пам'ятки другої половини I тис. н.е. одночасні решткам

нижнього шару Райковецького городища. Це поселення в урочищах Лука, Окуневе та Запасіка. На всіх пам'ятках були проведені невеликі розкопки. Зокрема, біля курганного могильника в урочищі Запасіка досліджені рештки двох жител-землянок чотирикутної форми розмірами 3 x 4 м. На глинобитній долівці виявлені рештки зруйнованих печей-кам'янок, кістки домашніх і диких тварин, уламки товстостінної обточеної на ручному гончарному крузі кераміки, прикрашеної прямими і хвилястими лініями.

Основні роботи були зосереджені на поселенні в урочищі Лука. Тут в 1946-1948 рр. експедицією Інституту археології АН України під керівництвом В.К. Гончарова за участю Житомирського краєзнавчого музею було досліджено 8 жител-землянок другої половини I тис. н.е. Два житла належать до празько-корчацької культури, а матеріали шести жител-землянок з печами-кам'янками із своєрідними керамічними комплексами, які датуються VIII-IX ст., стали еталоном для визначення окремого типу пам'яток, а згодом і археологічної культури.

У 1948 р. на другій дніпровській терасі поблизу Великого скіфського городища біля Канева, на території біологічного заповідника Київського університету було виявлене поселення з матеріалами останньої чверті I тис. н.е. Певно саме з цього місцезнаходження походять матеріали, зібрані М.Ф. Біляшівським у 1925 р. [Богусевич, 1952, с. 150-152; Шовкопляс, 1957а].

Розкопками В.А. Богусевича на цьому поселенні були виявлені рештки п'яти жител-землянок з печами кам'янками. На долівці знайдені фрагменти глиняного посуду – ліпного і гончарного. В.А. Богусевич зазначав, що керамічний матеріал з цього поселення близький за характером до матеріалу з Луки-Райковецької і належить до полянських старожитностей [Богусевич, 1952].

На виявленому поселенні у 1957-1962 рр. здійснено стаціонарні розкопки експедицією Київського університету під керівництвом Г.Г. Мезенцевої [Мезенцева, 1965]. Останнім часом (у 2004-2008 рр.) розкопки поселення продовжені експедицією Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом Р.В. Терпиловського. Загалом на площі приблизно 17 га досліджено понад 30 жител-напівземлянок з печами-кам'янками, 20 господарських приміщень та близько 50 господарських ям. Житла розташовані рядами уздовж берегової лінії. В об'єктах кількісно переважає ліпний посуд. Отримані матеріали свідчать, що це був великий аграрно-ремісничий центр. Матеріали дають підстави датувати пам'ятку другою половиною VII-IX ст. Г.Г. Мезенцева вважала, що поселення належить полянам.

У 1958 р. у 20-25 м на схід від будинку Національного музею історії України С.Р. Кілієвич відкрила імовірно залишки напівземлянкового житла поганої збереженості з ліпною слов'янською керамікою. Біля нього у 1966 р. було розкопано господарську яму з аналогічним посудом.

На північно-західному схилі Старокиївської гори П.П. Толочко у 1965 р. виявив ще одне заглиблене ранньосередньовічне житло з пічкою, викладеною з пісковіку і глиняних вальків. Для її спорудження у материковому останці було вирізано заглиблення прямокутної форми. У печі і навколо неї знайдено уламки ліпних і погано відформованих глиняних горщиків і сковорідок, глиняне прясло із зображенням тризубця. Неподалік від нього у 1966 р. виявлена господарська яма, в заповненні якої знаходилась аналогічна кераміка. Усі ці комплекси дослідниками відносяться до VII-VIII ст. [Толочко, 1972, с.49-50].

У 1950-х роках почалися широкі дослідження пам'яток у південних районах Середнього Подніпров'я, в зв'язку з

продовженням будівництва гідроелектростанцій дніпровського каскаду. У 1955 р. А.В. Бодянським і Є.Т. Ірицьким, які працювали в складі експедиції Інституту археології АН УРСР, у зоні будівництва Кременчуцької ГЕС було відкрито два ранньосередньовічні поселення – Макарів Острів і Луг I поблизу с. Пеньківка Кіровоградської обл. На цих поселеннях, як і на поселеннях в урочищі Молочарня, Луг II та Луг III, в 1956-1959 рр. були проведені розкопки експедицією під керівництвом Д.Т. Березовця [Березовець, 1963].

На підставі керамічних комплексів всі чотири пам'ятки поблизу Пеньківки Д.Т. Березовець розглядав як ланки еволюційного розвитку пеньківської групи старожитностей від кінця V до VIII ст. Зокрема на підставі співвідношення гончарної кераміки канцирського типу і амфорної тари Д.Т. Березовець датував поселення Луг I кінцем VII – першою половиною VIII ст., Луг II – VIII ст. Для ранніх тясминських пам'яток характерні неорнаментовані горщики біконічної форми, інколи прикрашені наліпним валиком під вінцями. У пізніх об'єктах містилась кераміка, споріднена перш за все з посудом культури Луки-Райковецької. Узагальнивши всі матеріали пеньківського типу, відомі у Подніпров'ї, Д.Т. Березовець зазначав, що ці старожитності дуже близькі пам'яткам типу Луки-Райковецької, хоча це не одне й те ж [Березовець, 1963, с.145-146, 202].

На поселенні Макарів Острів у 1956 р. Д.Т. Березовцем було досліджене напівземлянкове житло, у якому за пічкою-кам'янкою знаходився скарб залізних знарядь праці, що складався з шести серпів, наральника, двох сокир, трьох наконечників списів, дужок від відер та ін. Цей скарб та наявність примітивної гончарної кераміки і відсутність гончарної давньоруської дозволило досліднику датувати поселення кінцем VIII-IX ст. У наступному

1957 р. на цьому поселенні Н.В. Лінка і Г.М. Шовкопляс розкопали дев'ять жител.

Дослідниці визначили хронологію поселення Макарів Острів у межах VIII-IX ст., можливо дещо раніше. Підставою для датування стали уламки посуду салтівського типу, дрібні намистини зі світло-сірої пасти і скла та фрагменти рифлених амфор із заокругленим дном, які А.Л. Якобсон датував VIII-IX ст. На думку Н.В. Лінки і Г.М. Шовкопляс, за рядом характерних ознак (чотирикутні напівземлянкові житла, печі-кам'янки, глиняний посуд) це поселення належить до пам'яток типу Луки-Райковецької [Лінка, Шовкопляс, 1963].

У 1956 р. також у зоні будівництва Кременчуцької ГЕС Е.Ф. Покровська і Г.Т. Ковпаненко почали розкопки ранньослов'янського поселення біля с. Стецівка. Дослідження були продовжені у 1957 р. В.П. Петровим, у 1958 р. В.П. Петровим і Н.М. Кравченко. Загалом досліджено 12 напівземлянок з печами-кам'янками, які В.П. Петров датував третьою чвертю I тис. н.е. [Петров, 1963а].

Згодом Л.М. Рутківська, вивчаючи матеріали поселення дійшла висновку, що три житла (№ 7-9), де була ліпна товстостінна і сформована на повільному крузі кераміка, більш пізні у порівнянні з іншими і належать до райковецької культури. Решта об'єктів, на її думку, відносяться до пеньківської культури [Рутковская, 1974].

У 60-і рр. Д.Т. Березовцем проведені розкопки на слов'янському безкурганному могильнику Велика Андрусівка I у Кіровоградській обл. Досліджено 29 поховань за обрядом тілоспалення, переважна більшість з яких належить до райковецької культури. Рештки кремації були захоронені у невеликих ямах або

вміщені в урни, якими слугували переважно ліпні горщики з пальцевими вдавленнями по вінцях [Березовець, 1969].

Матеріали останніх століть I тис. н.е. були виявлені також на двох поселеннях поблизу с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської обл. У 1949 р. В.Й. Довженок і Н.В. Лінка провели дослідження одного з них, що знаходиться в улоговині між горами Дівцею і Дігтярною в нижній течії р. Рось. Виявлено три житла-напівземлянки з глиняно-кам'яними печами та господарську споруду. В об'єктах переважає ліпна кераміка, хоча зафіксована і ранньогончарна.

Друге поселення такого ж типу було виявлене у сідловині між горами Лисою і Городищем в урочищі. Базар. Дослідження показали, що культурний шар майже повністю знищений водою і вітром. Знайдені рештки печі та уламки грубої ліпної кераміки [Довженок, Лінка, 1959].

Розкопки на поселенні між горами Дівцею і Дігтярною були продовжені О.М. Приходнюком у 1972-1973 рр. Внаслідок цих робіт виявлено 10 напівземлянок з глинобитними печами кубоподібної і підковоподібної форми та господарські споруди. Матеріали поселення дозволили О.М. Приходнюку виділити окремий сахнівський культурно-хронологічний тип пам'яток, який, на його думку, датується серединою VII – серединою VIII ст. і є перехідним від пеньківської культури до старожитностей типу Луки-Райковецької [Приходнюк, 1976; 1980, с.14, 17, 47-59].

Згодом О.М. Приходнюк у матеріалах Пеньківської групи поселень виділив об'єкти середини VII – середини VIII ст., що, на його думку, належать до сахнівського типу, і об'єкти райковецької культури (ряд жител на поселеннях Луг I і Луг II, які відрізняються від більш ранніх наявністю кераміки, виготовленої за допомогою

ручного гончарного круга та прикрашеної лінійним і хвилястим орнаментом) [Приходнюк, 1980, с.14, 17, 47-59].

У 1969 р. ранньослов'янське поселення VIII-IX ст. виявлене Р.С. Орловим поблизу с. Ходосівка на Київщині. Невеликі розкопки проведені О.В. Сухобоковим у 1972 р., в 1985-1989 рр. досліджувалось В.О. Петрашенко. На поселенні виявлено 19 жител-напівземлянок з глинобитними печами переважно підковоподібної форми, 60 господарських ям, 6 глинобитних вогнищ просто неба і будівлі, пов'язані із залізобитним виробництвом. Керамічний комплекс складається з ліпного і кружального посуду райковецької культури і незначної кількості посуду волинцевського типу [Петрашенко, 1982].

Впродовж 1969-1992 рр. експедицією Київського педагогічного університету під керівництвом Н.М. Кравченко південніше Києва, на р. Стугні, досліджувалося багат шарове поселення Обухів II, де також були виявлені житла-напівземлянки з глинобитними печами VIII-IX ст., у керамічному комплексі яких переважає ліпний посуд, здебільшого орнаментований насічкою і вдавленнями по вінцях. Гончарний посуд представлений невеликою кількістю горщиків райковецького і волинцівського типу [Кравченко, 1979].

Зазначимо, що існують розбіжності у культурному визначенні комплексів кінця VII-VIII ст. на поселеннях Ходосівка та Обухів II. Не вдаючись до детального аналізу цієї проблеми, вважаємо за можливе, з огляду на думку дослідників цих пам'яток, віднести їх до райковецької культури [Петрашенко, 1992; 1999; Абашина, 2004].

У 1974-1985 рр. Є.В. Максимов і В.О. Петрашенко провели розкопки на городищі VIII-X ст. Монастирок північніше Канева. Досліджено залишки 30 жител-напівземлянок переважно каркасно-

стовпової конструкції з печами-кам'янками або глинобитними. Знайдено ліпний та ранньогончарний посуд, залізні і кістяні знаряддя праці, предмети домашнього вжитку і прикраси, зокрема бронзові сережки-лунниці. На долівці житла № 9 знайдений аббасидський дирхем 761-762 рр. У житлі знаходились лише фрагменти ліпних горщиків, орнаментовані насічкою і пальцевими вдавленнями по вінцях, які за типологією відповідають ранній фазі райковецької культури [Максимов, Петрашенко, 1988, с.12-39, 80-103].

Планомірні дослідження ранньослов'янських пам'яток у Прип'ятському Поліссі з 1954 р. почав Ю.В. Кухаренко. Ним були проведені розкопки курганного могильника поблизу с. Селець і кількох курганів біля с. Миропіль [Кухаренко, 1963, с. 316-319; Кухаренко, 1969].

Ці дослідження були продовжені Древянською експедицією Інституту археології АН СРСР під керівництвом І.П. Русанової, яка працювала з 1959 по 1968 рр. Внаслідок суцільних розвідок по річках Прип'ятського басейну, виявлено і обстежено десятки ранньослов'янських поселень. Проведені розкопки на селищах біля сіл Тетерівка, Шумськ, Буки, Гульськ на р. Случ (Житомирська обл.), які містили об'єкти останньої чверті I тис. н.е. Досліджувалися також могильники в Мирополі та поблизу с. Межирічки [Русанова, 1973, с. 35-43].

У 1963-1964 рр. І.П. Русановою та І.К. Фроловим на селищі Тетерівка, крім жител празької культури, було досліджено п'ять жител райковецької культури [Фролов, 1967, с. 30-35; Томашевский, Гавритухин, 1992].

У 1964-1965 рр. І.П. Русанова провела розкопки на комплексі пам'яток кінця I тис. н.е., що знаходиться на березі р. Гнилоп'ять (притока р. Тетерев) поблизу с. Шумськ (Житомирська обл.).

Комплекс складається з поселення, святилища і могильника. На поселенні відкрито житло зрубної конструкції з пічкою-кам'яною і господарські споруди райковецької культури [Русанова, 1966, с. 233-237].

Поблизу с. Гульськ (Житомирська обл.) на правому березі р. Случ були виявлені чотири слов'янські поселення другої половини I тис. н.е. У 1968 р. на двох з них І.П. Русановою були проведені розкопки. На кожному селищі серед іншого досліджено по одному житлу і декілька господарських ям райковецької культури [Русанова, 1973, с. 40-41].

У 1957-1958 роках на території Рівненської області Ю.В. Кухаренком та І.П. Русановою проведені дослідження слов'янського городища і селища VIII-X ст. поблизу с. Бабка на р. Стир. Городище розкопане повністю. На селищі виявлено дві житлові напівземлянки з глинобитними печами на дерев'яному каркасі та дві господарські споруди. Керамічний матеріал обох пам'яток однотипний і складається з уламків ліпного (72%) і кружального (28%) посуду [Кухаренко, 1961, с. 7-11, 31-32, 34-37].

У 1958 р. на території Волинської області поблизу с. Головно Ю.В. Кухаренко провів дослідження на комплексі пам'яток VIII-IX ст., що складається з городища, селища і курганного могильника. У двох розкопаних курганах зафіксовано обряд тілоспалення на місці, на рівні давнього горизонту, а в одному кургані простежено сліди дерев'яної поховальної споруди [Кухаренко, 1961, с. 31-32].

У 1969 р. І.П. Русановою був досліджений один курган із десяти зафіксованих поблизу с. Миляновичі на Волині. У центрі знаходилися рештки невеликого вогнища з дрібними перепаленими кісточками. Поховання оточував невеликий ровик. У насипу були уламки кераміки, переважно примітивно гончарні з лінійним і хвилястим орнаментом [Русанова, 1973, с. 44-45].

Найбільш повно дослідженою пам'яткою у межиріччі Стиру й Горині є поселення поблизу с. Городок Рівненської обл. І.К. Свешніков під час досліджень цієї багатошарової пам'ятки розкопав тут три напівземлянкові житла з глиняними печами. У їхньому заповненні знайдено обточену на примітивному гончарному крузі кераміку, прикрашену жолобчастим і гребінцевим лінійним орнаментом. Р.С. Багрій, який опублікував ці матеріали, датує їх на основі аналогій VIII-IX ст. [Багрій, 1962].

9 жител райковецької культури у 90-х роках XX ст. виявлені на багатошаровому поселенні в Хрінниках Рівненської обл. [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 181-201].

Слов'янські поселення другої половини I тис. н.е. у повоєнний період почали досліджувати у Львівській області. Здебільшого окремі об'єкти VIII-IX ст. виявлені принагідно під час досліджень багатошарових поселень.

Споруди VII-IX ст. з матеріалами райковецької культури виявлені у 1947-1948 рр. на городищі Пліснеськ у Львівській області. Цим часом датується найраніший будівельний період, який представлений п'ятьма житлами і двома господарськими спорудами. У цей час у Пліснеську існувало ще відкрите селище. Оборонні споруди, як довів І.Д. Старчук на основі стратиграфічних спостережень, були споруджені у XI ст. [Старчук, 1952; 1955; Кучера, 1962].

На поселенні поблизу с. Ріпнів (Ріпнів 1) Львівської обл. у 1950 р. були проведені розкопки Ю.М. Захаруком і О.О. Ратичем, у 1954-1955 рр. дослідження продовжив В.В. Ауліх [Захарук і Ратич, 1955; Ауліх, 1963]. Серед матеріалів поселення В.В. Ауліх виділив п'ять споруд, які датуються VII-VIII ст. Підставою для цього датування є дві шпори аварського типу і бронзове окуття для поясу, а також наявність кераміки, обточеної на примітивному ручному

гончарному крузі. Одне напівземлянкове житло з материковою лавою-лежанкою і пічкою, складеною з глиняних вальків, датується IX ст. Керамічний комплекс житла складається з уламків горщиків, виготовлених на досконалому ручному крузі [Аулих, 1963, с. 378-381].

У 1960 р. під час дослідження поселення черняхівської культури в с. Ракобути Львівської обл. В.Д. Баран розкопав три господарські ями VII-VIII ст. з керамічним матеріалом аналогічним Ріпнівському селищу [Баран, 1962, с. 81-83].

У середній течії Західного Бугу аналогічний матеріал знайдено на поселеннях Старогод і Ромош. У Ромоші, в урочищі Диминиця досліджено напівземлянкове житло VIII – початку IX ст. [Аулих, 19766].

На поселенні поблизу с. Незвисько кілька жител та господарська яма з “сьомого горизонту”, досліджені Г.І. Смирною, датуються VIII-X ст. і належать до райковецької культури. У їхньому заповненні знайдені фрагменти як ліпного посуду, так і посуду, обточеного на слаборотаційному ручному крузі. Останні багато орнаментовані прямими та хвилястими лініями [Смирнова, 1960].

На Середньому Дністрі поблизу с. Григорівка М.І. Артамоновим досліджено поселення і металургійний центр райковецької культури, що розташовані на території скіфського городища та поряд з ним [Артамонов, 1955a].

В останні роки на ряді пам'яток райковецької культури у Прикарпатті – Коростувата, Стільсько, Буківна – провів дослідження М.А. Филипчук [1995a].

У верхів'ях Південного Бугу у 1947 р. розвідками Д.Т. Березовця виявлені два поселення з керамікою типу Луки-Райковецької: поблизу с. Соколяця Немирівського р-ну і в с.

Сандраки Хмельницького р-ну. Розташовані вони у заплавах, у топографічних умовах, близьких до поселення Лука-Райковецька [Березовець, 1952, с. 207-218].

Ще низка поселень з матеріалами райковецької культури була відкрита і досліджена П.І. Хавлюком у 1959-1965 рр. у середній течії Південного Бугу. Це селища Самчинці, Семенки II, Кочурів III, Кальник, Паріївка, Коржівка.

Матеріали Коржівського поселення дозволили П.І. Хавлюку стверджувати, що для слов'янської культури Побужжя, антської (пеньківської) у своїй основі, у кінці VII – початку IX ст. характерним є переважання поліського етнічного елементу корчацького типу, що проявляється насамперед у кераміці і деяких особливостях жител [Хавлюк 1963, с. 347-350; 1974, с. 183, 193-215].

Завдяки розвідкам, проведеним експедицією Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом Б.О. Тимощука у 1948-1952 рр., стали відомі пам'ятки райковецької культури у басейні р. Прут. Зокрема це поселення поблизу с. Біла. Тоді ж було відкрите городище у с. Ревне. Ще одне поселення і городище з керамікою IX-X ст. виявлені у 1952 р. у с. Червона Діброва. На городищі в с. Горішні Ширівці виявлено культурний шар насичений ранньогончарною керамікою [Тимошук, 1952, с. 414-415; 1954, с. 86-87].

З 1968 р. об'єднана археологічна експедиція Чернівецького державного університету, обласного краєзнавчого музею та Чернівецького відділу Інституту історії АН України (з 1971 р.) основну увагу зосередила на дослідженні та вивченні слов'янських пам'яток другої половини I тис. н.е. За сім сезонів роботи експедиції (до 1974 р.) виявлено і обстежено близько 200 пам'яток цього часу, на багатьох з них проведено розкопки.

Завдяки розвідковим роботам виявлені десятки поселень VIII-X ст. Серед них Хлівище, Горбова, Порубне, Чагор, Чорнівка, Грозинці, Круглик, Романківці, Коритне [Тимощук, 1976].

Основну увагу експедиція приділяла вивченню слов'янських городищ. Проведено розкопки в Ломачинцях (1968 р.), Перебиківцях (1969-1970 рр.), Грозинцях (1971 р.) та Добринівцях (1973-1974 рр.). Тут досліджувалися різнотипні конструкції дерев'яних укріплень, вивчалась система їхньої оборони і характер забудови. В результаті розкопок Грозинського городища зафіксовано два періоди його функціонування, що датуються IX і X ст. [Тимощук 1974, с. 86-93]. Розкопками на городищі Толока в с. Добринівці Чернівецької обл. встановлено, що у VIII ст. тут існувало неукріплене селище, яке у IX ст. було обнесене оборонними стінами. Досліджено 28 жител, та 12 ремісничих майстерень. Поряд з городищем знаходилося три синхронних селища [Тимощук, 1974; 1975а; 1976].

Починаючи з 1972 р., значні роботи проводилися на комплексі пам'яток, який складається з двох городищ, декількох селищ і могильника, розташованих поблизу с. Ревне на правому березі р. Прут. Розкопками на городищі Ревне I (урочище Городище) встановлено, що тут функціонували дві різночасові фортеці. Рання – фортеця IX ст. (Ревне IA) з одночасним селищем-супутником. На рубежі IX/X ст. вони згоріли і на їхньому місці у X ст. були споруджені потужніші укріплення (Ревне IB), а також відновилося життя на поселенні. Досліджені численні житла, ремісничі майстерні і довгі наземні будинки. У 1979-1980 рр. на могильнику досліджено понад 50 безкурганних поховань, здійснених за обрядом тілоспалення. Кремація проводилась на спеціальному майданчику на північній околиці могильника [Тимощук 1973; Михайлина 1989;

1993; Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979; Михайлина, Русанова, 1980; Тимощук, 1981].

У Ржавинцях і Горбовій досліджувалися городища, що виявилися залишками слов'янських святилищ IX-X ст. В Чепоносах досліджувався перший у Середньому Подністров'ї слов'янський курганний могильник.

Невеликі розвідкові розкопки проведені на селищах Клокучка II, Перебиківці, Коровія та городищах Карапчів, Коростувата, Біла, Кобаки, Горішні Ширівці I та II [Тимощук, 1976, с. 146-168; Тимощук, Михайлина, 1979; Михайлина, Русанова, 1980].

Ці роботи дозволили простежити конструкцію оборонних споруд на городищах та отримати характеристику комплексів матеріальної культури типу Луки-Райковецької.

Привертають увагу дослідження на слов'янському поселенні Рашків I (Чернівецька обл.), що були проведені у 1970, 1972-1977 роках Дністровською комплексною новобудовною експедицією Інституту археології АН України під керівництвом В.Д. Барана. Селище розташоване в заплаві Дністра. Тут відкрито 80 жител-напівземлянок з печами-кам'янками, господарські споруди та ями, з яких походить значний речовий матеріал. Слід зазначити, що Рашків I сьогодні лишається єдиним розкопанним повністю слов'янським поселенням, яке існувало від середини VII до початку IX ст. Саме ця обставина дозволила Я.В. Барану використати його як джерело до вивчення слов'янської общини [Баран Я.В., 2004].

Завдяки роботам Прикарпатської експедиції Інституту археології АН СРСР (нині Російської АН) під керівництвом І.П. Русанової і Б.О. Тимощука (1974-1985 рр.), кількість відкритих слов'янських поселень другої половини 1 тис. н.е. на території Чернівецької, Івано-Франківської і Тернопільської областей

збільшилась до 400. Досліджена структура 36 гнізд поселень [Тимощук, 1990].

Протягом 1974-1978 рр. проводились розкопки двох поселень в урочищі Кодин між селами Остриця і Чагор Чернівецької обл., де поряд з об'єктами V-VII ст. (празько-корчацької культури) досліджено житла і господарські споруди VIII ст. (райковецької культури). Аналіз матеріалів цих поселень дозволив дослідникам зробити висновок про еволюційне переростання празької культури в райковецьку [Русанова, Тимощук, 1984].

У 1979 р. проведено дослідження комплексу археологічних пам'яток поблизу с. Чорнівка Чернівецької обл. До комплексу входили 8 поселень і курганний могильник VIII-X ст. Завдяки тому, що територія поселень більше не заселялась і заросла лісом, на поверхні збереглися сліди споруд у вигляді западин, яких зокрема на Чорнівці II виявлено 150. Розкопками 7 споруд встановлено, що вони є рештками жител і ремісничих майстерень. Ще 17 западин незвичних форм і розмірів, які були печами для попереднього випалу і збагачення болотної руди (розкопано два таких об'єкта). Біля цього великого поселення знаходилися селища менших розмірів, які нараховують по 10-20 жител. До одного з них прилягає могильник, на якому розкопано 10 курганів [Тимощук, 1982, с.188-190; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с.89].

“Гнізда поселень” VIII-X ст., які склалися з декількох селищ, що групуються навколо городищ, досліджувались у 1981 р. на Верхньому Пруті у селах Васловівці, Горішні Ширівці, Коростувата, Магала, Малий Кучурів, Снячів, Червона Діброва, Широка Поляна тощо [Тимощук, 1989, с. 74-83].

У 1984-1989 рр. Прикарпатською експедицією Інституту археології РАН були відкриті і досліджені на Збручі унікальні

городища-святилища Богіт, Звенигород, Говда [Русанова, Тимощук, 1993].

Одержані матеріали переконливо свідчать, що Прикарпаття і Північна Буковина належить до основної території поширення слов'янської археологічної культури і дають можливість відтворити історію населення цієї території.

Пам'ятки райковецької культури виявлені також у південних передгір'ях Карпат, тобто на території Закарпатської області. У 1950 р. Ужгородським музеєм на східній околиці Ужгорода в урочищі Радванка були проведені розкопки поселення, що знаходилося на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Уж. Тут виявлені рештки житла-землянки з пічкою-кам'янкою. До 80% кераміки складала фрагменти гончарного посуду, виготовленого на примітивному крузі стрічковим способом. Плічка у горщиків відсутні, вінця відігнуті назовні. Орнамент лінійний і хвилястий нанесений гребінцем по всьому корпусу від вінець до дна. Аналогічна кераміка походить з культурного шару поселення на Галагові в Ужгороді [Бернякович, 1954].

У 1961 р. С.І. Пеняк відкрив між селами Червенева і Зняцеве поблизу відомого курганного могильника десять невеликих поселень, які розташовані вздовж р. Вілії. Курганний могильник досліджувався у різний час, на жаль, без публікації результатів. С.І. Пеняк розкопав п'ять курганів і на цій основі узагальнив збережені відомості про попередні розкопки. Встановлено, що на могильнику панував обряд тілоспалення поза межами могили, з наступним урновим або безурновим похованням з різними варіантами ритуалу. У кількох курганах урнами служили горщики аналогічні посуду поселення Червенева.

На одному з поселень в урочищі Густяки у 1963-1964 рр. досліджено два житла та кілька господарських споруд і ям. В одній

із споруд виявлено залишки залізоробного виробництва, а дві ями використовували для випалювання деревного вугілля. Ці пам'ятки С.І. Пеняк датує другою половиною VII-X ст. [Пеняк, 1980].

У 1974 р. С. І. Пеняком відкрито поселення VIII – початку X ст. н.е. у с. Комарівці Ужгородського р-ну. Розкопками виявлено чотири заглиблені господарські споруди оригінальної конструкції та житло-напівземлянку з глинобитною пічкою. Три житла-напівземлянки з глинобитними печами VIII-X ст. н.е. досліджено на поселенні поблизу с. Оросієве Закарпатської обл. Слов'янські поселення VIII-X ст. досліджувались також поблизу сіл Федорове та Чепи.

Одне з найбільших у регіоні слов'янських поселень, площею приблизно 20 га, знаходиться поблизу с. Холмок. Селище існувало безперервно з VI до X-XI ст. Особливо цікавим виявився житлово-господарський комплекс площею 50 кв. м, що складався з кількох житлових приміщень з глинобитними вогнищами, двох господарських заглиблених споруд та великої кількості нерегулярно розташованих стовпових ям, які були, очевидно, слідами від огорожі та якихось наземних дерев'яних конструкцій. До складу комплексу входило також глинобитне вогнище, розташоване між одним з жител та господарською будівлею [Пеняк, 1980].

Найпівденнішою пам'яткою райковецької культури в Україні є поселення Шабо на березі Дністровського лиману, яке досліджувалося А.Т. Сміленко і А.А. Козловським у 1980-1984 рр. Виявлено 5 жител-напівземлянок, овальну заглиблену юртоподібну споруду, наземну будівлю, 4 вогнища просто неба. Дерев'яні стіни жител каркасно-стовпової конструкції були обмазані глиною. У двох житлах були глиняні печі підковоподібної форми, у решті – вогнища, викладені камінням. Юртоподібна споруда свідчить про

наявність кочівницьких компонентів у культурі поселення [Смиленко, Козловский, 1987].

Таким чином, завдяки польовим дослідженням, накопичено значний джерельний матеріал, що дає можливість розробити всебічну характеристику райковецької культури та її основних компонентів, висвітлити основні етапи її розвитку, а також дослідити господарство, соціальну структуру і первісні вірування населення.

1.2. Історіографія райковецької культури

Перші спроби дати характеристику матеріалів останньої чверті I тис. н.е. і визначити їхнє місце серед інших старожитностей припадають на початок 50-х років XX ст. Зокрема, Б.О. Тимошук відзначив спільність рис пам'яток Верхнього Пруту і Правобережжя Дніпра [Тимошук, 1954, с.89-90].

І.П. Русанова запропонувала називати старожитності VIII-IX ст. Правобережного Дніпра культурою типу Луки-Райковецької з тим, щоб відрізнити їх від роменських пам'яток Лівобережного Дніпра [Русанова, 1958, с. 41].

В.К. Гончаров у статті “Лука-Райковецька” не лише вводив до наукового обігу матеріали досліджених ним поселень, але й узагальнив всю наявну на той час інформацію щодо пам'яток VIII-IX ст. Правобережної України [Гончаров, 1963].

Дослідник виділив ознаки, характерні для пам'яток типу Луки-Райковецької. Перша з них – тип і топографічні умови розташування поселень. На його думку, поселення представлені виключно неукріпленими селищами, розташованими на останцях у заплавах і на невисоких берегах річок (на відміну від роменських пам'яток, які, за деяким виключенням, представлені городищами. Він зазначав, що житла на поселеннях розташовані групами – по

кілька у кожній. Другою ознакою є тип житла – землянка з пічкою-кам'яною в одному з кутів. Третя ознака пов'язана з особливостями керамічного комплексу. Більш ранні комплекси представлені ліпною керамікою, тоді як у пізніших ліпна кераміка зустрічається разом з керамікою, сформованою на повільному гончарному крузі. Гончарний посуд представлений фрагментами товстостінних горщиків, що виготовлені з погано відмуленої глини з домішками зерен кварцу. Вінця посудин відігнуті назовні. Орнамент у вигляді хвилястих і прямих ліній у більшості випадків вкриває всю посудину. Кераміка як ліпна, так і гончарна, зустрічається разом і, безумовно, існували одночасно [Гончаров, 1963, с. 310-312].

Наявність двох жител з матеріалами корчацького типу на поселенні в урочищі Лука дозволила В.К. Гончарову зробити висновок про генетичну і хронологічну спадкоємність цих старожитностей, що виявляється у однотипності жител і печей та, насамперед, основних форм кераміки. При цьому В.К. Гончаров спирався на дослідження І.П. Русанової, яка на той час за матеріалами городища і селища Хотомель простежила переростання основних форм корчацької кераміки у кераміку типу Луки-Райковецької. Кераміка, зроблена на гончарному крузі, на її думку, безпосередньо розвивається з ліпної і деякий час обидві групи співіснують [Русанова, 1958, с. 33-46].

Хронологія пам'яток типу Луки-Райковецької не була чітко фіксованою. В.К. Гончаров датував їх в цілому VIII-IX ст., розділяючи на два періоди, які різняться відсутністю у VIII ст. і наявністю у IX ст. ранньогончарної кераміки. Нерідко використовувалося означення “пам'ятки останньої чверті I тис. н.е.”.

В.К. Гончаров стверджував, що пам'ятки останньої чверті I тис. н.е. у Поліссі, на Київщині, у районі Нижнього Тясмину, у Західній Україні, на Буковині і Закарпатті мають багато спільних рис. Отже, пам'ятки типу Луки-Райковецької характеризують всю південно-західну групу східнослов'янських племен Дніпровського Правобережжя напередодні утворення давньоруської держави. Вони притаманні не лише древлянам, а й полянам, тиверцям, волинянам і хорватам. Аналогічні пам'ятки, на його думку, зафіксовані також у Молдові, Румунії, Болгарії, Польщі і Чехії. Знахідки пам'яток типу Луки-Райковецької на західних і південно-західних землях за межами України свідчать, що слов'яни принесли сюди культуру, яка існувала на Дніпровському Правобережжі у VII-IX ст. [Гончаров, 1963, с. 313-315].

Отже, з початку 60-х років XX ст. "пам'ятки типу Луки-Райковецької" в історіографії розглядаються як окрема група слов'янських старожитностей останньої чверті I тис. н.е.

Внаслідок збільшення масштабів археологічних досліджень пам'яток другої половини I тис. н.е. у 70-х роках XX ст. починають виходити роботи, присвячені слов'янським старожитностям окремих регіонів, де висвітлені і пам'ятки VIII-IX ст. Такими є монографії, присвячені старожитностям Волині [Русанова, 1973], Західної Волині і Верхнього Дністра [Баран В., 1972; Баран Я., 2004], Північної Буковини [Тимощук, 1976; Русанова, Тимощук, 1984; Михайлина, 1997], Надпоріжжя [Сміленко, 1975], Закарпаття [Пеняк, 1980], Середнього Подніпров'я [Приходнюк, 1980], Прутсько-Дністровського межиріччя [Федоров, 1960; Рафалович, 1972; Тельнов, 2001-2002] та ін. З'являються численні статті, у яких публікуються матеріали дослідження окремих пам'яток.

Хоча і дотепер відсутні монографічні дослідження, присвячені райковецькій культурі, слов'янські старожитності VIII-X ст.

Правобережної України неодноразово залучалися вченими для дослідження загальних проблем історії східних слов'ян другої половини I тис. н.е. Ці матеріали розглядаються у монографіях Ю.В. Кухаренка “Средневековые памятники Полесья” [1961], П.М. Третьякова “Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге” [1966], “У истоков древнерусской народности” [1970], “По следам древних славянских племен” [1982], І.І. Ляпушкіна “Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – I-я пол. IX в.” [1968], В.В. Сєдова “Восточные славяне в VI-XIII вв.” [1982], “Славяне в раннем средневековье” [1995], “Славяне: Историко-археологическое исследование” [2002], М.Ю. Брайчевського “Походження Русі” [1968], І.П. Русанової “Славянские древности VI-VII вв.” [1976], В.Д. Барана “Давні слов'яни” [1998], В.Д. Барана, Я.В. Барана “Походження українського народу” [2002], “Історичні витоки українського народу” [2005]. У цих роботах, а також у значній кількості статей розглядаються проблеми формування археологічних культур східних слов'ян останньої чверті I тис. н.е., їхня хронологія й основні риси, племінна належність і соціально-економічний розвиток.

Хоча майже всі дослідники розглядають пам'ятки типу Луки-Райковецької як окрему археологічну культуру, І.І. Ляпушкін не визнавав виділення їх в окремий культурно-хронологічний тип. Він вважав, що пам'ятки VIII-X ст. Правобережжя Дніпра суттєво не відрізняються від роменських і боршевських старожитностей і всі вони належать до однієї археологічної культури. Дослідник неодноразово підкреслював, що археологічні матеріали поки не дають підстав для визначення меж окремих слов'янських груп. Археологічні пам'ятки не містять будь-яких специфічних матеріалів, які б відрізняли один район від іншого і тим самим

пов'язували б окремі племена з певним, властивим саме їм колом речей. На його думку слов'янське суспільство Східної Європи VIII – першої половини IX ст., яке мешкало у лісостеповій зоні за матеріальною культурою являло собою більш-менш єдине ціле [Ляпушкин, 1968, с.172]. Це твердження дослідник вперше висловив у статті “Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей” [1956], згодом детальніше аргументував у статті “К вопросу о культурном единстве славян” [1961] і у жодній наступній роботі його не переглянув.

І.І. Ляпушкін вважав беззаперечним, що на території України і Молдови достовірно слов'янськими пам'ятками VIII-IX ст. є поселення і могильники типу роменсько-боршевських та близькі до них, а для більш раннього часу (VI-VII ст.) – пам'ятки типу Корчак [Ляпушкин, 1956, с. 45-60]. Він зазначав, що пам'ятки VI-VII ст. лісостепової зони від Дніпра до Прута у подальшому своєму розвитку виразно пов'язуються з достовірно слов'янськими пам'ятками VIII-X ст. цієї території [Ляпушкин, 1968, с. 19].

Дослідник на підставі свідчень письмових джерел, у тому числі літописних, стверджував, що слов'яни-анти, які за Йорданом мешкали між Дністром і Дніпром, у VII ст. просунулись на північний схід і зайняли весь Дніпровський правобережний лісостеп. Пізніше вони поширилися далі на схід, на лівобережжя Дніпра. Не виключено, що разом з антами у Подніпров'я просунулися і слов'яни-склавіни. Археологічні та лінгвістичні матеріали, на його думку, дають підстави вважати, що і більш північні племена – кривичі і словени новгородські переселилися на територію Східної Європи також із заходу. У кінці VIII – початку IX ст. ці розрізнені племена, пов'язані між собою єдністю походження, поступово почали об'єднуватися і до середини IX ст. злилися у одне ціле – східну (руську) гілку слов'янства. Період VIII

– першої половини IX ст. був часом формування державності [Ляпушкин, 1968, с. 171].

Таким чином, І.І. Ляпушкін підкреслював єдність слов'янської культури другої половини I тис. н.е., виключаючи з числа слов'янських пеньківську та північні слов'янські культури (культуру довгих курганів та сопок). Він вважав, що слов'янська культура з'являється у північних лісових районах лише у IX ст. Єдність слов'янської культури другої половини I тис. н.е. І.І. Ляпушкін пояснював спільністю її походження і тривалим спільним життям слов'ян на порівняно невеликій території. Розселення слов'янських племен, на його думку, проходило із Подунав'я та частково із заходу.

Слід також зазначити, що саме у монографії І.І. Ляпушкіна “Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства” [1968] вперше було наведено каталог і карту пам'яток, які містять культурні нашарування VIII-IX ст. Дослідником враховано 138 пам'яток на захід від Дніпра, розташованих у лісостеповій зоні та у порубіжжі лісостепу і степу [Ляпушкин, 1968, с. 28-48].

Певний час (приблизно до початку 70-х років XX ст.) пам'ятками типу Луки-Райковецької дослідники вважали поселення, розташовані на території лісової зони Дніпровського Правобережжя південніше Прип'яті. Тобто на території Східної Волині у межах басейнів річок Тетерева, Гнилоп'яті, Ужа, Случі, південних приток Прип'яті і західних приток Дніпра. Саме як локальне культурне явище, притаманне території Українського і Білоруського Полісся, розглядали пам'ятки типу Луки-Райковецької Ю.В. Кухаренко і М.Ю. Брайчевський.

На думку Ю.В. Кухаренка, старожитності типу Луки-Райковецької формуються на території на схід від Горині у VIII ст.

внаслідок переселення слов'ян із заходу, де в попередній час були поширені пам'ятки корчацької культури. Серед кераміки з поселення Лука-Райковецька Ю.В. Кухаренко вбачав найближчі аналогії ліпному і підправленому на гончарному крузі посуду з розкопаних ним городища Хотомель, городища та селища Бабка [Кухаренко, 1961, с. 9-11].

М.Ю. Брайчевський вважав, що територія пам'яток типу Луки-Райковецької, як і типу Корчак, охоплює всю течію р. Прип'яті та нижню частину течії її допливів. Південний її кордон в основному збігається з межею лісостепу та лісу. При цьому дослідник зазначав, що частина мешканців Полісся просунулась у басейн р. Тетерев, де в попередній час мешкали племена черняхівської культури.

М.Ю. Брайчевський зазначав, що зміна характеру культури у регіоні відбувається з VIII ст., коли набуває поширення гончарний посуд, репрезентований горщиком слов'янського типу – округлобоким, з відігнутими назовні вінцями, прикрашеним багаторядовим лінійним і хвилястим орнаментом. Завдяки цьому характер культури змінюється, горщик празького типу зникає назавжди [Брайчевський, 1968, с. 92-93].

Як наступний, за старожитностями корчацького типу, етап розвитку культури східних слов'ян другої половини I тис. н.е. на території Східної Волині розглядаються пам'ятки типу Луки-Райковецької у виданні Інституту археології НАН України “Археологія Української РСР” [Т. 3, К., 1975].

Аналогії старожитностям типу Луки-Райковецької вбачали лише у ліпному і кружальному посуді з пам'яток Середнього Подніпров'я і Надпоріжжя. Стосовно пам'яток останньої чверті I тис. н.е. інших регіонів Правобережної України (басейн Південного Бугу, Західна Волинь, Верхнє Подністров'я, Прикарпаття)

відзначалося, що вони не становлять окремих груп, які б виділялись серед східнослов'янських старожитностей цього великого регіону. Таким чином, фактично визнавалася однотипність пам'яток, однак як одна археологічна культура ці старожитності не розглядалися.

Зазначалося, що лише на півдні, в степу, у IX ст. сформувалася своєрідна культура, яка представлена в Надпоріжжі поселеннями типу пізнього шару хутора Перше Травня (балки Яцевої), а на Нижньому Дніпрі поселенням в с. Зміївка. Культура ця містить риси слов'янських, салтівських та північнопричорноморських пам'яток.

Втім, автор розділу В.К. Гончаров все ж відмітив, що нерідко дослідники відносять до старожитностей типу Луки-Райковецької пам'ятки VIII-IX ст. значно більшого регіону – Дніпро-Дністровського межиріччя, оскільки вони близькі між собою. Проте у висновках зазначалося, що спільність матеріальної культури східнослов'янського населення в цілому пов'язана із посиленням економічних та політичних зв'язків між племенами наприкінці I тис. н.е. [Археологія Української РСР, 1975, с.112-113, 119-125, 136].

У другому виданні “Археологии Украинской ССР” [Т. 3, 1986] і узагальнюючих працях “Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э.” [1985], “Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период” [1990], “Давня історія України” [Т. 3, 2000] пам'ятки типу Луки-Райковецької вже розглядаються як окрема археологічна культура останньої чверті I тис. н.е., що належить східнослов'янським племенам Правобережжя Дніпра напередодні утворення Давньоруської держави. Її пам'ятки (враховано понад 400) поширені на значних просторах Східної і Центральної Європи – на Волині, Поділлі, на Правобережжі Середнього Подніпров'я, у Прикарпатті і Закарпатті, на Буковині, у

Подністров'ї і Подунав'ї. Найпівденніші пам'ятки знаходяться у Одеській обл. (Шабо), на території Молдови і Болгарії. У Румунії такі пам'ятки визначаються як тип Хлинча I.

Стосовно основних рис культури зазначено, що поряд з переважаючою кількістю сільських поселень, існують городища і культові центри. Житла стовпової або зрубної конструкції були заглибленими. В одному з кутів жител знаходилися печі – кам'янки або глинобитні. Поховальний обряд – тілоспалення (урнові і безурнові) під курганами або на ґрунтових могильниках. Аналіз датуючих речей підтверджує хронологію і періодизацію, запропоновану В.К. Гончаровим. Підосновою культури типу Луки-Райковецької визнаються пам'ятки празько-корчацької та пенківської культури, а наступницею називається давньоруська культура.

В усіх цих виданнях значна увага приділена соціально-економічному розвитку населення та проблемі співвіднесення археологічних пам'яток і літописних слов'янських племен. Варто зауважити, що принципово нового підходу до цих проблем не простежується, хоча значно детальніше аналізуються риси матеріальної культури, властиві пам'яткам кожного з літописних племен. Відмінності виявляються у поховальному обряді, конструкції жител та опалювальних споруд. Наявність таких особливостей пояснюється етнографічною своєрідністю окремих літописних союзів племен.

Зокрема зазначається, що пам'ятки культури Луки-Райковецької відповідають таким літописним племенам: полянам (Київщина, Канівщина); уличам (Тясмин, Південний Буг); древлянам (Східна Волинь); волинянам, бужанам, дулібам (Західна Волинь); хорватам (Верхній Дністер, Північна Буковина,

Закарпаття); тиверцям (Середній Дністер, Прутсько-Дністровське межиріччя).

Рівень економічного розвитку характеризується застосуванням парової двопільної системи обробітку ґрунту, процесом відокремлення найбільш розвинутих галузей ремесла (металургія, ковальська і ювелірна справа, обробіток каменю і шкіри, гончарство), розвитком торгівлі і відповідає суспільству, що знаходиться у процесі становлення феодальних відносин.

Процес розпаду сімейних общин і виникнення сільських територіальних знайшов відбиття в археологічному матеріалі. “Гнізда” з п’яти-восьми селищ, що згруповані навколо городища або великого селища із значною кількістю жителів, дослідники розглядають як територіальну общину. На зміну колективному господарству сімейних общин приходять індивідуальні господарства всередині сільської общини, що підтверджується наявністю окремих садиб.

У висновках зазначається, що у VIII-IX ст. формуються економіка, соціальний лад і духовна культура, які у подальшому набувають розвитку у давньоруському суспільстві. Держава Київська Русь виникла внаслідок тривалого внутрішнього соціально-економічного розвитку східнослов’янського населення.

Наведена у перелічених виданнях загальна характеристика райковецької культури не є свідченням її вичерпного дослідження. Незважаючи на велику кількість отриманих матеріалів, багато питань, пов’язаних з вивченням райковецької культури лишаються ще не вирішеними або принаймні недостатньо доведеними. В історіографії існують різні гіпотези і точки зору щодо цілого ряду проблем. Насамперед, це проблема формування культури та її поширення; виділення локальних особливостей, які відповідають

окремим племінним угрупованням; проблема соціального змісту поселенських структур та ряд інших.

Вирішення проблеми формування райковецької культури фактично обумовлює різницю у поглядах дослідників на історію слов'янських племен Правобережної України напередодні утворення Давньоруської держави в цілому та етнічну атрибуцію окремих археологічних культур.

На думку всіх без винятку дослідників, пам'ятки райковецької культури у генетичному плані є безпосереднім продовженням празько-корчацьких старожитностей. Цей зв'язок простежується у типах жител, опалювальних споруд, поховальному обряді і, передусім, у керамічному комплексі.

Послідовність розвитку слов'янських керамічних комплексів, зафіксована Ю.В. Кухаренком на матеріалах Полісся, В.К. Гончаровим і І.П. Русановою на матеріалах Волині, Б.О. Тимощуком на матеріалах Буковини, В.В. Ауліхом, В.Д. Бараном і Я.В. Бараном на матеріалах Подністров'я, М.П. Тельновим на матеріалах Прутсько-Дністровського межиріччя.

Разом з тим, наявність серед посуду типу Луки-Райковецької округлобоких форм, дозволяє дослідникам припустити, що у формуванні райковецької культури відіграла певну роль і пеньківська (О.М. Приходнюк, В.В. Сєдов, А.Т. Сміленко, В.Д. Баран, П.І. Хавлюк).

Вперше типологічний ряд розвитку ранньосередньовічної слов'янської кераміки розробив Ю.В. Кухаренко на матеріалах Полісся. На його думку, форми посуду змінювалися від горщиків празького типу з короткими, майже вертикальними вінцями і слабо вираженими плічками до горщиків, з більш чітко вираженими плічками і різко відігнутими вінцями, які прикрашені насічкою або ж пальцевими вдавленнями, характерними для старожитностей типу

Луки-Райковецької. У подальшому з'являються горщики з косо зрізаними вінцями, орнаментовані по плечиках “неакуратною” хвилястою лінією. Наступний етап представлений горщиками, верхня частина яких підправлена на примітивному гончарному крузі. Більшість з них прикрашено лінійно-хвилястим орнаментом [Кухаренко, 1961, с. 9].

Ю.В. Кухаренко вважав, що пам'ятки празького типу є загальнослов'янським явищем. Оскільки на заході (у Прикарпатті, Повіслянні, Побужжі), на його думку, можна простежити деякі генетичні зв'язки між пам'ятками празького типу і більш ранніми (пізньопшеворськими), а східніше такі зв'язки не простежуються, він доходить висновку про переселення предків древлян із західніших дулібських областей. Внаслідок цього переселення формуються старожитності типу Луки-Райковецької на території на схід від Горині у VIII ст., де в попередній час були поширені пам'ятки корчацької культури.

Після аварського нападу, коли зв'язки між окремими племенами стали слабшими, однакові до цього пам'ятки на всій території Полісся південніше Прип'яті поступово відособлюються у дві різні групи: східну і західну. На сході це веде до появи у VIII ст. пам'яток типу Хотомель і Бабка, аналогічних старожитностям типу Луки-Райковецької, на заході – до формування пам'яток типу Головно, Дуліби, Перевали, що мають аналогії у Повіслянні [Кухаренко, 1961, с. 10-11].

Таким чином, Ю.В. Кухаренко вважав, що пам'ятки типу Луки-Райковецької у східних районах Полісся формуються внаслідок переселення сюди носіїв празької культури із західних регіонів і наступної трансформації їхньої культури.

П.М. Третьяков також зробив висновок про трансформацію корчацьких пам'яток Волині і Полісся у пам'ятки типу Луки-

Райковецької. Про це, на його думку, свідчить аналіз керамічного комплексу. Горщики стають більш профільованими: у них вужча шийка, чітко окреслені плічка і відігнуті назовні вінця, краї яких часто прикрашені ямками, зашипами або насічкою. В цілому кераміка грубіша, стінки товстіше, ніж у більш ранньої. З IX ст. усюди на слов'янських поселеннях поширюється посуд з хвилястим орнаментом, виготовлений на гончарному колі [Третьяков, 1982, с. 127].

П.М. Третьяков зазначав, що у VI-VII ст. пеньківські і корчацькі посудини помітно відрізнялися, але в останні століття I тис. посуд Волині і більш південних областей багато в чому зблизився як за формою, так і за загальним виглядом. Дослідник наводить два, на його думку, можливі пояснення цьому. По-перше, ребристі форми посуду в південніших областях потроху зжили себе, як і в інших областях слов'янського світу. Але ймовірніше, що з півночі просунулися значні групи корчацького населення з їхнім одноманітним посудом, схожим на празький [Третьяков, 1982, с. 127].

Житла-землянки з пічкою в одному з кутів П.М. Третьяков також вважав надійною ознакою, що дозволяє відрізнити пізніші слов'янські поселення від більш ранніх, пеньківських. Землянки зі стінами зрубної і стовпової конструкції на початку VII ст. усюди змінюють старі форми жител, що опалювалися вогнищами [Третьяков, 1982, с. 115].

Найбільш детально генетичний зв'язок райковецької культури з попередньою празько-корчацькою на матеріалах Житомирщини досліджується у роботах І.П. Русанової. Її аргументація базується передусім на еволюції керамічних форм, але аналізуються й інші складові культури. Зазначаючи, що як для празько-корчацької, так і для райковецької культури характерні струнки, розширені у верхній

частині горщики. Вона простежила наступність між обома культурами, продемонструвавши еволюцію верхньої частини посудини – плечиків, шийки та вінець [Русанова, 1973, с. 10-16].

Дослідження, проведене І.П. Русановою, дозволило зробити висновок, що підставою для визначення хронології пам'яток та їхньої культурної належності може бути типологічний розвиток ліпного посуду, підкріплений стратиграфічними спостереженнями та знахідками датуючих речей.

Хронологія керамічних комплексів і їхня стратиграфічна послідовність, на думку дослідниці, демонструє загальну лінію розвитку посуду.

Слабопрофільовані ліпні горщики ранніх комплексів з короткою прямою шийкою поступово виходять з ужитку і замінюються більш профільованим посудом з відігнутими вінцями і виступаючим плечем. Поступово змінюється склад формувальної маси, у ній з'являється крупніші домішки, від чого поверхня посуду робиться горбкуватою. З часом поширюється орнаментация вінць і плечиків посудин.

За допомогою методів математичної статистики І.П. Русанова встановила пропорції горщиків, притаманні корчацькій і райковецькій культурам, що відрізняють їх від сусідніх культур. Специфіку райковецької культури, згідно цього дослідження, складають чотири варіанти горщиків.

Гончарний посуд, що з'являється у кінці I тис. н.е., деякий час уживається разом з ліпним і лише поступово витісняє його. Ранні гончарні горщики належать до двох видів: грубіші і примітивно зроблені посудини повторюють профілювання ліпних горщиків пізніх варіантів, а ретельно зроблені посудини з ускладненим профілюванням наближені до гончарного посуду блучинського типу з Чехословаччини. Ймовірно, поширення гончарного кругу

відбувалося з південного заходу, з Подунав'я. Невдовзі місцеве населення оволоділо новою технікою виготовлення посуду, але надавало йому стару, традиційну форму [Русанова, 1976, с. 25].

І.П. Русанова зафіксувала також хронологічні зміни у житлобудуванні у Поліссі – поява зрубів (з IX ст.), збільшення площі жител та зменшення їхньої глибини. У давньоруський час тут поширені наземні будинки (Буки, Шумськ) [Русанова, 1976, с. 45-47].

На рубежі VII/VIII ст. з'являються печі, цілком зроблені з глини (Підріжжя, Городок, Зозів, Хотомель, Бабка, Скорбичі), хоча раніше їх споруджували з глиняних вальків і така конструкція була наближена до печей-кам'янок [Русанова, 1976, с. 47].

На думку І.П. Русанової, незважаючи на порівняно широке поширення кераміки типу Корчак і типу Луки-Райковецької на пеньківських пам'ятках, вона є лише домішкою до основного керамічного комплексу. З часом її кількість збільшується і вона поступово витісняє інші типи посуду. Дослідниця дійшла висновку, що горщики типу Корчак і Луки-Райковецької, знайдені на пеньківських поселеннях, поділяються на ті ж види, що і в основному своєму ареалі. Проте І.П. Русанова вважала, що на більшості поселень, які відносять до пеньківської культури, у тому числі розташованих поблизу с. Пеньківка, поєднується різномірний матеріал – елементи власне пеньківської культури, салтівської і більш північної слов'янської типу Корчак і Луки-Райковецької [Русанова, 1976, с. 91-92].

На думку І.П. Русанової, для пеньківської культури характерні відкриті поселення із заглибленими овальними або не зовсім правильними прямокутними житлами, з рештками вогнищ, урнові і безурнові тілоспалення і тілопокладення. Датуються ці пам'ятки V-VIII ст. і відомі лише у східній частині пеньківського ареалу – на

Лівобережжі і Правобережжі Дніпра, у Подонні і Побужжі. У Подністров'ї і Молдові таких комплексів немає. З часом риси пеньківської культури зникають і на пам'ятках панує кераміка типу Луки-Райковецької і північний тип жител-напівземлянки з печами-кам'янками [Русанова, 1976, с. 98].

Таким чином, І.П. Русанова незаперечно слов'янськими вважала лише празько-корчацьку і райковецьку культури. Слов'янську належність населення, що створило ці пам'ятки доводить ретроспективний метод дослідження археологічного матеріалу, свідчення писемних джерел та поширення на цій території старої слов'янської гідронімії. Пеньківська культура слов'янізується на пізніх етапах під впливом носіїв цих культур.

І.П. Русанова неодноразово підкреслювала, що пам'ятки райковецької культури займають лише частину ареалу празько-корчацьких старожитностей, хоча і сформувалися на їхній основі. Пам'ятки райковецької культури поступово поширюються на південь, північ і схід, за межі празько-корчацької території [Русанова, 1976, с. 12, 54, 85-112].

Дослідник пеньківської групи пам'яток Д.Т. Березовець був переконаний, що хоча поселення пеньківського типу дуже близькі до пам'яток типу Луки-Райковецької, це не одне й те ж. На підставі керамічних комплексів всі чотири пам'ятки поблизу Пеньківки Д.Т. Березовець розглядав як ланки еволюційного розвитку однієї групи старожитностей. Для ранніх пам'яток характерні неорнаментовані горщики біконічної форми, інколи прикрашені наліпним валиком під вінцями. У пізніх об'єктах міститься кераміка споріднена перш за все з посудом культури Луки-Райковецької. Це опуклобок і ліпні і сформовані на ручному крузі посудини, прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом, на думку Д.Т. Березовця, близькі до кераміки "празького" і "дунайського" типів.

Д.Т. Березовець був переконаний, що специфічні риси пам'яток пеньківського типу і типу Луки-Райковецької характеризують етнографічну різницю уличів і древлян [Березовець, 1963, с. 186-202].

На висновки І.П. Русанової щодо генетичного зв'язку між празько-корчацькою і райковецькою культурою спиралися у своїх дослідженнях Б.О. Тимощук і В.В. Сєдов.

Б.О. Тимощук у монографії “Слов'яни Північної Буковини V-IX ст.” [1976] розділив старожитності регіону на два основних періоди – пам'ятки празького типу (V-VII ст.) і пам'ятки типу Луки-Райковецької (VIII-IX ст.) [Тимощук, 1976, с. 142]. Ця періодизація базується, перш за все, на змінах у розвитку керамічних комплексів. При цьому він спирався на типологічні схеми розвитку форм кераміки і хронологічні схеми І.П. Русанової і В.Д. Барана [Русанова, 1973, с. 10-22; Баран, 1972, с. 21-42].

Територія Північної Буковини була південно-західною окраїною східнослов'янського світу. Вона знаходилася осторонь від різного роду міграцій і матеріальна культура населення не зазнавала значних зовнішніх впливів. Простеживши послідовність зміни керамічних комплексів, дослідник зробив висновок, що за своїми особливостями вона є спільною для всієї території Правобережної України, від Дніпра до Карпат. На його думку, це доводить, що райковецька культура не принесена на територію Північної Буковини в готовому вигляді з інших територій, а процес її формування охоплював і цей регіон.

Наявність на одних і тих самих пам'ятках об'єктів празько-корчацької і райковецької культур, на думку Б.О. Тимощука, є одним з найбільш переконливих аргументів на користь генетичного зв'язку цих старожитностей. Найбільш яскраво це ілюструють матеріали поселень Кодин I і II. Особливості стратиграфії дали

можливість простежити хронологічні зміни у керамічних комплексах і розробити мікрохронологію поселень. Досліджені об'єкти охоплюють період від V до VIII ст. і переконливо свідчать про генетичну і хронологічну спадкоємність празько-корчацької і райковецької культур [Русанова, Тимощук, 1984].

На пам'ятках райковецької культури Північної Буковини Б.О. Тимощук простежив хронологічні зміни у житлобудівництві. Якщо у VIII ст. основним типом житла була прямокутна будівля стовпової конструкції, нижня частина якої опущена в материк (до 0,4-0,6 м), то у IX ст. з'являються житла зі стінами зрубної конструкції. Згодом, у давньоруський час, зруби стали основою переважної більшості дерев'яних конструкцій. Дослідник зазначав, що празько-корчацька культура мала загальнослов'янський характер. У VIII-IX ст. в процесі подальшого розвитку виділяються локальні варіанти культури, які характерні тільки для певних груп слов'ян: східних, західних і південних. Пам'ятки Північної Буковини належать до східнослов'янської райковецької культури [Тимощук, 1976, с. 142].

Найбільша кількість аргументів на користь участі пеньківської культури у процесі формування райковецької міститься у роботах О.М. Приходнюка.

Дослідження кераміки, проведене Д.Т. Березовцем сумарно за поселеннями, без урахування особливостей окремих комплексів, дало підставу О.М. Приходнюку провести новий аналіз керамічних комплексів Пеньківської групи поселень. Таким чином були виділені об'єкти, які відносяться до трьох послідовних хронологічних періодів: найбільш ранній синхронний селищу Молочарня, наступний – одночасний Сахнівському поселенню, третій хронологічно співпадав з культурою Луки-Райковецької [Приходнюк, Казанський, 1978, с. 43-47].

Дослідження керамічних комплексів Поділля і Середнього Подніпров'я дозволило О.М. Приходнюку поширити таку періодизацію на всі слов'янські пам'ятки цієї території і виділити хронологічно послідовні етапи: пеньківський (кінець V – середина VII ст.), сахнівський (середина VII – середина VIII ст.) і Луки-Райковецької (середина VIII-IX ст.) [Приходнюк, 1975, с. 45; 1980, с. 14-17, 47-59].

Сахнівський керамічний комплекс характеризується незначною кількістю біконічних форм, більш розвиненими бортиками у сковорідок і наявністю горщиків з опуклими плечиками у верхній частині й відігнутими вінцями, які часто прикрашені насічками або пальцевими защипами. У їхньому тісті присутня домішка крупного шамоту, жорстви, слюди і піску.

О.М. Приходнюк вважав, що сахнівський керамічний комплекс відрізняється від комплексу Луки-Райковецької відсутністю ранньої кружалної кераміки. Тому дослідник виділив його в окремий етап розвитку слов'янської культури другої половини I тис. н.е., який передував райковецькій культурі. До цього етапу у Середньому Подніпров'ї, на думку О.М. Приходнюка, належать селище в улоговині між горами Дівицею і Дігтярною біля с. Сахнівки на р. Рось, окремі житла на поселеннях Луг I та Луг II, Макарів Острів, Стецівка.

Зазначимо, що, на відміну від О.М. Приходнюка, І.П. Русанова зараховувала такі комплекси до раннього етапу райковецької культури [Русанова, 1973, с. 13-15].

О.М. Приходнюк зробив висновок, що слов'янські старожитності сахнівського етапу та райковецької культури успадкували більшість рис саме пеньківської культури. Це стосується житлового будівництва та поховального обряду. На могильнику Велика Андрусівка досліджені тілоспалення з посудом

сахнівського типу та посудом типу Луки-Райковецької. Печі-кам'янки з'являються на пенківських поселеннях Правобережжя Дніпра під впливом празько-корчацької культури.

Дослідник простежив спадковість і на керамічному матеріалі, виходячи з того, що форми виробів не були сталими, а динамічно розвивалися. На його думку, знаходять продовження на сахнівському етапі та етапі Луки-Райковецької циліндроконічні горщики. Біконічні форми на сахнівському етапі існують як домішка до основних керамічних форм. Інколи зустрічаються і миски, традиція виготовлення яких витікає з пенківського гончарства [Приходнюк, 1976, с. 112].

Появу профільованих горщиків з вираженим плечем і сильно відігнутими вінцями О.М. Приходнюк пов'язував не лише з впливом празько-корчацьких старожитностей, а й з трансформацією ліпних опуклобоких пенківських горщиків. Такі форми посідають домінуюче становище серед сахнівського керамічного комплексу й широко побутують у райковецькій культурі. На їхній основі виникають примітивно-кружальні горщики таких же форм і пропорцій, рясно прикрашені по тулубу хвилястим і лінійним орнаментом [Приходнюк, 1980, с. 113-125]. Зміни у пенківському керамічному комплексі О.М. Приходнюк пов'язував також з появою переселенців з Подунав'я, оскільки, кераміка сахнівського етапу дуже схожа на слов'янську з Балканського півострова [Приходнюк, 1998, с. 74-75].

Отже, на думку О.М. Приходнюка, археологічний матеріал свідчить, що у Середньому Подніпров'ї і на Поділлі старожитності типу Сахнівки і Луки-Райковецької успадкували більше рис пенківської, ніж празько-корчацької культури. Тобто саме через сахнівський етап пенківська культура переростає в безперечно слов'янські пам'ятки райковецької культури.

Еволюція керамічних комплексів, яку В.Д. Баран простежив на матеріалах поселень Подністров'я (зокрема розташованих поблизу с. Ріпнів) дозволила йому зробити висновок про пряме переростання празько-корчацької культури в райковецьку. Цей висновок підтверджується співставленням на рівні мікрохронології жител поселення Рашків I з матеріалами більш ранніх (V-VII ст.) сусідніх поселень Рашків II і III. Поселення Рашків I виникло в результаті безпосереднього переселення частини мешканців із сусідніх поселень празько-корчацької культури [Баран В., 1972, с. 97-100; 1988, с. 82; Баран Я., 2004, с. 83].

В.Д. Баран розглядає райковецьку культуру як нову археологічну культуру, що утворилася на території лісостепової частини України внаслідок перегрупування тієї частини слов'ян, яка не була втягнута у міграційні процеси великого розселення і залишилась на старих місцях. Він зазначає, що утворення райковецької культури відображає територіальні зміни і процеси дальшого поглинення склавинами антів та інтеграції південної групи східнослов'янських племен [Баран В., 1998, с. 90-95; Баран В., Баран Я., 2005, с. 90-96].

В кінці VI – на початку VII ст., внаслідок розширення території празько-корчацької культури, у Придніпров'ї створилася широка смуга змішаних корчацько-пеньківських пам'яток, що спільним потоком опустилися далеко на південь до Дністра і Подунав'я. Як і І.П. Русанова, В.Д. Баран, пов'язує появу у пеньківських житлах печей, які замінюють типові для них вогнища, а також празько-корчацьких керамічних форм з процесами поступової інфільтрації правобережних слов'ян у райони пеньківського ареалу [Баран В., 1998, с. 107].

У VII-VIII ст. процеси інфільтрації слов'янського населення на схід посилюються і вже пам'ятки райковецької культури,

створені нащадками склавинів, займають усі правобережні придніпровські райони, в тому числі і ті, які у VI-VII ст. ще були зайняті пеньківськими пам'ятками антів. Поступово вони переходять на Лівобережжя і стають основним компонентом волинцевської і роменської культур, певною мірою поглинаючи в культурному відношенні місцеве пеньківське населення. Етнографічні ознаки: печі, вирізані в останці, курганні поховання, певні типи ліпного посуду. Показовим щодо цього є поява в тих районах нового типу печей, вирізаних у материковому останці, які раніше побутували на поселеннях празько-корчацької культури в Західному Побужжі, а також наявність курганних поховань, притаманних празько-корчацькій культурі і не відомих у пеньківській [Баран, 1989, с. 107].

Як і О.М. Приходнюк, В.Д. Баран відносить пам'ятки типу Сахнівки до райковецької культури, вважаючи їх сполучною ланкою між нею та празько-корчацькими старожитностями у Подніпров'ї [Баран, 1998, с. 94-95; Приходнюк, 1980, с. 25-49].

В.В. Седов також вважав, що райковецька культура формується на території Правобережної України на рубежі VII/VIII ст. внаслідок поступової еволюції празько-корчацьких старожитностей [Седов, 2002, с. 320].

Одним із доказів цього стали результати дослідження поховального обряду. В.В. Седов простежив еволюцію поховального обряду слов'янського угруповання, представленого празько-корчацькою культурою, до давньоруського часу. У VI – першій половині VII ст. домінували поховання на ґрунтових могильниках. З другої половини VII ст. кургани з'являються у Малопольщі, Сілезії і на Ельбі, співіснуючи з ґрунтовими могильниками. У VIII-X ст. курганний обряд поширюється у тих землях, які заселяли нащадки носіїв празько-корчацької культури. У

IX-X ст. обряд кремації поступово змінюється тілопокладенням. На думку дослідника, ця схема розвитку поховального обряду є характерною рисою празько-корчацької і райковецької культур. У ареалах інших груп ранньосередньовічного слов'янства спостерігається інший розвиток поховального ритуалу [Седов, 2002, с. 301].

Щодо інших рис культури, В.В. Седов відзначив появу, поряд з основним типом жител – напівземлянками, наземних жител. На поселеннях райковецької культури, на відміну від ранніх, більше господарських споруд, зернові і господарські ями мають різні розміри і форму. Дослідник зафіксував збільшення площі поселень та зростання їхньої кількості, а також появу з VIII ст. городищ, які В.В. Седов розглядав як торгово-ремісничі центри [Седов, 1982, с. 90].

Стосовно еволюції керамічного комплексу від празько-корчацького типу до типу Луки-Райковецької В.В. Седов використовував схему І.П. Русанової, вважаючи її найбільш вичерпною [Седов, 1982, с. 90-91]. Разом з тим він зазначав, що значну частину кераміки типу Луки-Райковецької складає посуд, висхідними типами якого є округлобокі горщики пеньківського типу. Пам'ятки типу Сахнівки В.В. Седов розглядав як останню заключну стадію пеньківської культури, що на сахнівському етапі трансформується на Лівобережжі у волинцевську [Седов, 1995, с. 182-193].

На думку В.В. Седова, генетичний зв'язок між керамічними комплексами райковецької і пеньківської культур простежується в матеріалах Подністров'я, Молдови і Болгарії і тим самим доводиться слов'янська належність пеньківської культури [Седов, 1982, с. 19].

Отже, В.В. Седов вважав, що райковецька культура формується еволюційно зі старожитностей празько-корчацької культури на рубежі VII/VIII ст. На південних територіях її підосною є також пеньківська культура.

Це твердження В.В. Седова про генетичний зв'язок пеньківської культури з райковецькою базується на висновках І.А. Рафаловича. Хоча І.А. Рафалович визнавав генетичною основою райковецької культури празько-корчацькі старожитності, він стверджував, що пеньківська культура у Пруто-Дністровському межиріччі також трансформувалася у райковецьку [Рафалович, 1972, с. 134, 157-158].

Порівняльне вивчення керамічних комплексів слов'янських пам'яток VI-VII ст. Дністровсько-Прутського межиріччя дозволило М.П. Тельнову зробити висновок, що вони не являють собою єдину культуру. До пеньківської культури належать Селиште, Данчени, Старий Орхей та деякі інші. До празько-корчацьких пам'яток або дуже близьких до них – Одая, Старі Малаєшти, Ханска-Ла-Матке, Скок та ін. Дослідник зазначає, що кераміка цих пам'яток має деяку своєрідність, переважно у технології, що відрізняє їх від класичних празько-корчацьких, але за формами посуду наближений до них і значно відрізняється від пеньківських. Між керамічними комплексами з цих празько-корчацьких пам'яток і райковецькою культурою у Прутсько-Дністровському межиріччі існує генетичний зв'язок. Еволюцію керамічних комплексів від посуду празько-корчацького типу до посуду типу Луки-Райковецької М.П. Тельнов простежує на матеріалах поселень, які існували постійно протягом VI-IX ст. (Скок, Одая, Старі Малаєшти, Ханска-Лимбарь-Кепрерія та ін.) [Тельнов, 2001-2002, с. 249-250, 258].

Таким чином, М.П. Тельнов доводить, що у Прутсько-Дністровському межиріччі як субстрат східнослов'янської

райковецької культури виступають лише празько-корчацькі старожитності. Пеньківські поселення існували лише у VI-VII ст. і не містять пізніших матеріалів. Тобто, на думку М.П. Тельнова, вони не мають продовження у розвитку. Це ж зазначала і В.О. Петрашенко стосовно Правобережжя лісостепового Подніпров'я [Петрашенко, 1992, с. 92-99].

Дослідження керамічних комплексів дозволило В.О. Петрашенко зробити висновок, що генетичною підосною поселень Луг I і Макарів Острів є пам'ятки пеньківської культури. Це підтверджується і побутуванням на потясминських поселеннях печей-кам'янок на всіх хронологічних етапах. Хоча всі інші поселення Середнього Подніпров'я на сахнівському етапі мають глиняні або кам'яно-глиняні печі. Отже, послідовний розвиток від ранньопеньківських (ур. Молочарня) до пізньопеньківських (Макарів Острів) старожитностей, як це розглядалося Д.Т. Березовцем [1963, с. 188-209] і було підтримано А.Т. Сміленко [1975, с. 66-67], на думку В.О. Петрашенко, не слід ставити під сумнів.

Виходячи з проведеного аналізу, В.О. Петрашенко стверджувала, що населення Потясминня не мало безпосереднього контакту з празькою культурою, саме тому ці пам'ятки суттєво відрізняються від інших пам'яток Середнього Подніпров'я VIII-IX ст. Проте безсумнівний зв'язок як за керамічними комплексами, так і традиціями спорудження опалювальних споруд, простежується між пам'ятками Житомирського Полісся і пам'ятками райковецької культури Середнього Подніпров'я. Тому можна говорити саме про прихід на цю територію слов'ян із заходу, зокрема з Подністров'я.

Разом з тим, висока (статистично підтверджена) близькість поселень типу Сахнівки і волинцевської культури, на думку В.О. Петрашенко, дозволяє об'єднати ці старожитності в один

сахнівсько-волинцевський культурно-хронологічний тип. Це спостереження певною мірою пояснює поширення пам'яток з волинцевською керамікою на Правобережжі Дніпра. Адже лише генетичною спорідненістю сахнівських і волинцевських старожитностей можна пояснити їхнє мирне співіснування на одній території, у межах одного племінного союзу [Петрашенко, 1999, с. 233-237].

Отже, В.О. Петрашенко вважала, що до території поширення райковецької культури слід залучити і лівобережну частину Подніпров'я (межиріччя Дніпра і Десни, Чернігівщина, Переяславщина), де тепер відомі волинцевські пам'ятки, на зміну яким приходять давньоруські, і де відсутня роменська культура. Тобто ядро майбутньої Київської Русі з центрами Києвом, Переяславом, Черніговом формується на базі саме райковецької культури.

Існування слов'янських пам'яток на території Закарпаття, на думку їхнього дослідника І.С. Пеняка, пов'язане з розселенням слов'ян. Як свідчать археологічні дослідження, матеріальна культура слов'янських племен Закарпаття була тісно пов'язана з культурою східнослов'янських племен Правобережжя Дніпра, відомих за пам'ятками корчацької і райковецької культур. Знахідки пам'яток корчацької і райковецької культур у Верхньому Потиссі свідчать про те, що слов'яни принесли сюди ту саму культуру, що існувала на Дніпровському Правобережжі у VII-IX ст. Це дає підставу віднести ранньослов'янські пам'ятки Закарпаття другої половини I тис. н.е. до пам'яток східнослов'янського ареалу. При цьому І.С. Пеняк зазначає, що з другої половини IX ст. на слов'янську культуру Закарпаття мала вплив і західнослов'янська культура Великоморавської держави [Пеняк, 1980, с. 160-161].

Слов'янські пам'ятки на сході Румунії М. Кишвасі-Комша також пов'язує з розселенням слов'ян. Вона доходить висновку, що на територію Румунії у кінці VII-VIII ст. приходять слов'янські мігранти з різних областей. Крім західних і південних слов'ян, сюди переселилась частина східнослов'янських племен з матеріальною культурою типу Луки-Райковецької. Пам'ятки, що мають спільні риси з пам'ятками типу Луки-Райковецької, дослідниця виділяє в окрему культуру типу Хлинча I, яка датується другою половиною VII-IX ст. Однією з причин заселення Румунії слов'янами М. Кишвасі-Комша вважає створення Дунайської Болгарії, що стало на заваді просуванню слов'ян за Дунай [Комша, 1970].

Дослідження пам'яток типу Хлинча I дозволило їй зробити висновок, що східнослов'янські племена, які розселилися в Центральній та Західній Трансильванії, швидко асимілюються, і в X ст. стають вже непомітними сліди їхньої матеріальної культури, тоді як на півночі Румунської Молдови простежується поступовий перехід від ранньослов'янської культури типу Лука-Райковецька – Хлинча I (VII-IX ст.) до слов'янської культури X-XII ст., характерної для доби Київської держави [Комша, 1978].

Археологічні пам'ятки, які виявляють найбільшу схожість з пам'ятками райковецької культури на території Болгарії дали підставу Ж. Вижаровій зробити висновок про переселення слов'ян на південь від Дунаю у VII ст. Культура VII-XI ст. в Болгарії за характером поселень, типом жител (напівземлянки з печами-кам'янками та глинобитними), поховальним обрядом (грунтові тілоспалення, що змінюються підкурғанними похованнями), особливостями керамічного комплексу належить до слов'янської культури і на етапі VIII-IX ст. аналогічна старожитностям типу Луки-Райковецької [Вижарова, 1968; 1987].

Таким чином, в історіографії існують два принципово різні підходи до проблеми формування райковецької культури, які віддзеркалюють погляди дослідників на історико-культурні процеси, що мали місце у Південно-Східній Європі у другій половині I тис. н.е. Прибічники першого напрямку вважають, що райковецька культура сформувалася на основі празько-корчацької культури склавинів, внаслідок розселення її носів та їхніх нащадків, які асимілювали населення пеньківської антської культури. Згідно другого напрямку, райковецька культура сформувалася внаслідок інтеграційних процесів, у яких взяли участь носії та нащадки як празько-корчацької (склавини), так і пеньківської (анти) культур.

Стосовно історичної долі райковецької культури розбіжностей не існує. Всі дослідники вважають, що між райковецькою культурою і давньоруською існує генетичний зв'язок. На території Буковини цей процес простежений Б.О. Тимощуком, у Східній Волині І.П. Русановою, у Середньому Подніпров'ї А.Т. Сміленко, Є.В. Максимовим і В.О. Петрашенко, у Закарпатті І.С. Пеняком [Русанова, 1973; 1976; Тимошук, 1976; Сміленко, 1975; Максимов, Петрашенко, 1988; Петрашенко, 1992; Пеняк, 1980].

А.Т. Сміленко зазначала, що комплекси X ст., по суті, належать вже до давньоруської доби. У цей час кераміка типу Луки-Райковецької ще існує, особливо у периферійних районах, як складовий елемент давньоруської культури [Сміленко, 1985, с. 113].

Своєрідним був заключний етап райковецької культури у Дністровсько-Прутському межиріччі. М.П. Тельнов вважає, що старожитності Луки-Райковецької у цьому регіоні стали підосновою двох культур – давньоруської – у північній частині Молдови і балкано-дунайської – у південній частині, приблизно від гирла р. Реут. У центральній частині Молдови, у лісостеповій зоні,

утворилася так звана контактна зона, для якої характерний певний взаємовплив культур, що більш за все відбився у керамічному матеріалі [Тельнов, 2001-2002, с. 251-252].

Господарство населення, яке лишило пам'ятки райковецької культури, не було предметом окремого дослідження, хоча питання про господарську діяльність слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави в літературі обговорюється давно.

Господарство слов'ян VIII-X ст. Правобережної України розглядається у контексті економічного розвитку слов'янського суспільства у I тис. н.е. практично в усіх узагальнюючих роботах [Третьяков, 1953; Ляпушкин, 1968; Седов, 1982; Беляєва, Відейко, 1993; Баран, 1998; Баран В., Баран Я., 2005; Археологія Української РСР, 1975; Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990; Давня історія України, 2000 та ін.]. Дослідженню ремесла східних слов'ян і давньоруської держави присвячена монографія Б.О. Рибаківа [1948]. В усіх цих, а також у працях присвячених сільському господарству слов'ян, перш за все, землеробству і тваринництву [Довженко, 1961; Рыбаков, 1964; Краснов, 1971; Возникновение и развитие земледелия, 1967], крім численних археологічних знахідок знарядь праці, широко використовуються палеоетноботанічні та археозоологічні матеріали з пам'яток райковецької культури. Це дало змогу конкретизувати висновки про рівень розвитку сільського господарства.

З вичерпною повнотою історія досліджень сільськогосподарських знарядь, палеоетноботанічних та археозоологічних матеріалів наведена у монографії С.А. Горбаненка, присвяченій господарству слов'ян Лівобережжя Дніпра [Горбаненко, 2007, с. 11-20]. Тут лише зазначимо, що знахідки сільськогосподарських знарядь з пам'яток райковецької культури аналізуються в роботах В.П. Левашової О.В. Чернецова, Ю.О.

Краснова, А.В. Кир'янова, Р.С. Мінасяна [Левашова, 1956, с. 27-29, 60-95; Чернецов, 1972, с. 135-148; 1979, с. 33-36; Краснов, 1970, с. 137; 1978, с. 63-80; 1987, с. 25-71; Кир'янов, 1967, с. 179-180; Мінасян, 1978б; 1978в]. Палеоботанічні матеріали райковецької культури досліджувались Г.О. Пашкевич [1988; 1993]. Аналіз археозоологічних матеріалів з пам'яток райковецької культури міститься в роботах В.І. Цалкіна, Н.Г. Белан, О.П. Журавльова [Цалкин, 1956; Белан, 1977; 1978; 1990; Журавлев, 1998].

Свідчення про розвиток ремесла, що походять з пам'яток райковецької культури, аналізуються в багатьох роботах, які характеризують як розвиток слов'янського ремесла у переддержавний період в цілому, так і його окремих галузей. Зокрема проблемам розвитку залізоробного та ковальського ремесла присвячені дослідження Г.О. Вознесенської, Д.П. Недопако, С.В. Панькова, В.Д. Гопака [Артамонов, 1955; 1955а; Вознесенская, Недопако, Паньков, 1996; Вознесенская, 1970; 1979; 1984; 1990; Гопак, 1976; 1982; 1988а; Паньков, 1990; 1996]. Становлення і розвиток гончарства розглядаються у роботах О.О. Бобринського [1978]. Ряд статей В.В. Кропоткіна присвячені грошовому обігу у Східній Європі у VIII-IX ст. [1968; 1971].

Господарство безпосередньо населення райковецької культури розглядається у монографіях І.П. Русанової [1976], Б.О. Тимошука [1990; 1995], колективній праці "Археология Украинской ССР" [Т. 3, 1986]. Розвиток тваринництва та мисливства у племен Правобережної України досліджувала Н.Г. Белан [Тимченко, 1972; Белан, 1977]. Ще ряд статей присвячений проблемам розвитку сільського господарства [Михайлина, 1999; 1999б], металургії та металообробки [Михайлина, 2000], гончарної справи [Михайлина, 2001], розвитку торгівлі [Михайлина, 2002], а також ролі і місцю

промислів у господарстві населення райковецької культури [Михайлина, 2000б].

Низка робіт присвячена господарству племен райковецької культури окремих регіонів. У монографії Б.О. Тимощука [1976] висвітлюється господарство племен райковецької культури Північної Буковини. У статті Г.О. Пашкевич і В.О. Петрашенко [1982] аналізуються матеріали Середнього Подніпров'я. Наводиться характеристика господарства слов'ян VI-IX ст. у розділі колективної монографії “Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час” [1976].

Прикладом комплексного дослідження господарства населення окремої пам'ятки райковецької культури із залученням палеоетноботанічних та археозоологічних матеріалів, а також публікацією результатів металографічного аналізу залізних виробів є матеріали городища Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1980; 1988; Белан, 1978; Пашкевич, Янушевич, 1978; Гопак, 1988].

У роботі А.П. Томашевського та І.О. Гавритухіна “Славянское поселение Тетеревка I” [1992] розглянуті всі палеоекологічні аспекти розташування ранньослов'янської пам'ятки, наведені дані про навколишні ґрунти, рослинність, культурні рослини та археозоологічні матеріали. На цій підставі автори відтворили палеоекологічну ситуацію та її вплив на життєдіяльність людської спільноти, що мешкала на цьому поселенні.

Низку праць присвячено комплексному висвітленню окремих питань розташування пам'яток. Це, зокрема, дослідження системи заселення слов'янами території східного Поділля [Томашевський, 2003] та Українського Прикарпаття [Филипчук, 1995а].

Однією з найбільш обговорюваних проблем щодо розвитку сільського господарства і дотепер лишається визначення систем землеробства. У науковій літературі останніх років не ставиться

під сумнів можливість використання перелогової системи в середині I тис. н.е.

На думку В.Й. Довженка, орне землеробство існувало вже на рубежі нашої ери, і двопільне землеробство склалося разом із появою плуга у VIII-X ст. [Довженко, 1961, с. 47-49]. І.І. Ляпушкін і П.М. Третьяков вважали, що орне землеробство почали застосовувати із середини I тис. н.е. Така система землеробства виникла ще в період черняхівської культури і відтоді поступово еволюціонувала з перелогу в дво- та трипільля (Ляпушкін, 1968, с. 212-214; Третьяков, 1953, с.165-167; 1966, с.301; 1982, с.].

Дійшовши висновку про використання у VII-VIII ст. рала з полозом, А.В. Кир'янов стверджував, що слов'янське населення лісостепу цього часу використовувало окультурені землі та короткотермінові м'які перелоги, оскільки цим знаряддям складно обробляти цілині землі. Плуг із залізним лемешем, череслом і дерев'яним відвалом з'являється у слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави, що дає змогу обробляти нові цілині землі [Кир'янов, 1967, с. 171-180]. У лісових районах в останні століття н.е. продовжували займатися підсічним землеробством. Використання закинутих ділянок як сінокісні угіддя дозволяло їх перевести до стану староорних земель. Отже, на думку А.В. Кир'янова, у лісостепових областях слов'янської території склалася парова система у вигляді трипільля, двоохпільля та інших перехідних форм [Кир'янов, 1967, с. 188-189].

На думку В.В. Сєдова, роль підсічного землеробства у слов'ян лісової зони Східної Європи перебільшена. Очевидно, підсіка застосовувалася для освоєння нових ділянок землі під оранку. Скоріше за все і в лісовій зоні, як і у лісостепу, в останніх століттях н.е. поряд з перелогом, на думку В.В. Сєдова виникла система сівозміни – двопільля або трипільля [Сєдов, 1982, с. 237].

С.О. Беляєва і М.Ю. Відейко дійшли висновку, що необхідність у запровадженні парової системи як необхідної умови ведення сільського господарства виникла в останні століття I тис. н.е., що пояснюється збільшенням населення, а відтак, і браком родючих ділянок землі, які можна було б експлуатувати завдяки перелогу [Беляєва, Відейко, 1993, с. 29].

С.А. Горбаненко вважає, що у VIII-X ст. використовували всі досягнення попередніх етапів еволюції землеробства. Отже, існували “заплавна” система землеробства, підсічно-вогнева форма обробки земельних ділянок, а також перелогова система землекористування. Зміни торкалися лише площі полів, оброблюваної тим чи іншим способом. На його думку, під терміном “підсіка” для VIII-X ст. слід розуміти превентивну форму для розчищення ділянок під переліг на початковому етапі освоєння потенційної ресурсної зони. Разом з тим, у той час було остаточно сформовано плуг, що дало доступ до некультивованих земельних ресурсів. Отже, С.А. Горбаненко дійшов висновку, що наприкінці I тис. н.е. стало можливим запровадження сівозміни, використання дво- та триплля [Горбаненко, 2007, с. 81, 86-89].

На думку І.П. Русанової, перелом у розвитку господарства у слов'ян починається з VIII ст. У цей час з'являються перші орні знаряддя із залізними наконечниками: наральники і чересло на поселеннях у Хотомелі, Городку, Макаровому Острові і пам'ятках роменської культури. Орне землеробство, що поширювалося, вже не вимагало спільної праці цілих колективів, тому основною господарською одиницею стає індивідуальна сім'я, і тому поселення могли довго існувати на одному місці, а їхні розміри могли значно збільшуватися. Такому рівню розвитку землеробства і відповідають великі поселення VIII-IX ст. з потужним культурним

шаром, які складаються з окремих індивідуальних садиб [Русанова, 1976, с. 51].

Визнаючи, що в господарстві населення Прикарпаття землеробству належала значна питома вага, Б.О. Тимощук зазначав, що у цьому регіоні, де мало орних земель і багато пасовищ, більшу роль, ніж в Середньому Подніпров'ї, відігравало скотарство [Тимощук, 1976, с. 101].

За спостереженнями Б.О. Тимощука, початок стійлового утримання худоби за археологічними матеріалами приблизно збігається у часі з початком впровадження у землеробство рала з полозом і відвальною дошкою. Хліви для стійлового утримання худоби відкриті на поселеннях, що датуються часом не пізніше IX ст. (наприклад, хлів на селищі Кидрина у Ревному). Дослідник зазначає, що одночасно із переходом до нової системи землеробства, яка забезпечувала відтворення родючості ґрунтів, відбувається перебудова всього сільськогосподарського комплексу. Тобто у VIII-IX ст. формується новий тип господарства, який дозволяє отримувати додатковий продукт. Отже, не випадково у цей час відбувається різке зростання населення, про що переконливо свідчить дослідження гнізд поселень на території Українського Прикарпаття [Тимощук, 1990, с. 86-91].

Ні в кого з дослідників не викликає сумніву, що додатковий продукт, отриманий внаслідок підвищення продуктивності землеробства, в свою чергу стимулював розвиток ремесла і торгівлі. У VIII-IX ст. активно проходить процес переростання общинного ремесла в товарне, процес відокремлення ремесла від землеробства.

Як приклад І.П. Русанова наводила залізоробний центрі у Григорівці, де виявлено рештки 25 горнів, і гончарну майстерню із великою піччю-кам'янкою і запасом глини у Шумську. Завдяки економічним умовам стало можливим впровадження гончарного

кругу і розвиток гончарного ремесла. Через це поширюється гончарний посуд, що поступово витісняє домашнє виробництво ліпного [Русанова, 1976, с. 51-52].

З процесом відокремлення ремесла пов'язано виникнення городищ як спеціалізованих поселень, де жили і працювали ремісники. Саме городища ставали осередками внутрішньої, а в окремих випадках і зовнішньої торгівлі.

Поширення східних монет на пам'ятках VIII-X ст., на думку В.В. Седова, було свідченням нової стадії у розвитку торгових зв'язків, яка характеризується масштабністю міжнародної торгівлі [Седов, 1982, с. 242].

Для вирішення проблеми соціальної структури суспільства дослідники залучають планіграфію та взаєморозташування поселень, а також аналізують їхню мікрохронологію. Розміщення слов'янських поселень відособленими групами – гніздами зафіксовано на всій території поширення культури: на Волині [Русанова, 1973], Поділлі [Приходнюк, 1975], Буковині [Тимощук, 1976, 1990, 1995], Молдові [Рафалович, 1972]. Проте дослідники по-різному трактували соціальний зміст таких поселенських структур.

І.І. Ляпушкін спираючись на картографування пам'яток VIII-IX ст., зазначав, що гнізда поселень у лісостеповій зоні тяжіють до лісових масивів, у безлісних районах їх майже немає. Гнізда складаються з 3-4 поселень, розташованих на відстані одне від одного до 5 км. Відстань між гніздами в середньому приблизно 30-40 км, але інколи до 100 км і більше. Кожне таке поселення було місцем проживання сільської або так званої сусідської общини [Ляпушкін, 1968, с. 166-167].

П.М. Третьяков зробив висновок, що слов'янські селища VII-IX ст. склалися з малих сімей, які на той час перетворилися на окремі господарські одиниці. Про це свідчить, на його думку,

планіграфія поселень. Вони складаються з 20-40 жител, між якими по всій площі поселення розосереджені господарські споруди. Дослідник вважав, що в середині I тис. маленькі селища, які склалися з компактної групи жител, являли собою господарські двори. Їхні мешканці склали общини, імовірно патріархальні, що вели спільне господарство. У останніх століттях I тис. такі общини всюди розпалися і на перше місце вийшла мала сім'я [Третьяков, 1982, с. 118-119].

І.П. Русанова вважала, що мешканці великих селищ райковецької культури, які склалися з індивідуальних садиб, були об'єднані у сільські общини. Мешканці таких садиб осібно вели своє господарство – поблизу жител знаходяться господарські споруди і ями. Така сільська община продовжувала існувати і пізніше, у часи Київської Русі. На думку І.П. Русанової, характер поселень змінюється саме у VIII-IX ст. У цей час з'являються великі селища, площею у кілька гектарів, часто протяжністю на 1,5-2 км вздовж берега ріки. На деяких поселеннях житла розташовані паралельними рядами (Хотомель, Бовшів I). На поселенні Тетерівка зафіксовані окремі садиби [Русанова, 1976, с. 49-50].

Інколи житла на селищах утворюють окремі групи, що І.П. Русанова розглядала як спадок сімейної общини і патронімії, властивої для соціальної організації попереднього часу (празько-корчацької культури), коли мешканці окремих поселень входили у сімейну общину. Спираючись на дослідження М.О. Косвена, І.П. Русанова зазначала, що така община складалась з нащадків одного батька, її члени вели спільне господарство, харчувалися і одягалися із спільних запасів. В окремих житлах мешкали парні сім'ї. Гнізда таких поселень відповідають початку розпаду великої сімейної общини, коли з неї виділяються нові великі сім'ї, які

зберігають ще господарську і суспільну єдність і об'єднані у патронімію.

Ґрунтовне дослідження соціальної структури і економічного розвитку слов'янського суспільства другої половини I тис. н.е. на археологічних матеріалах Буковини і Прикарпаття міститься в роботах Б.О. Тимощука [1976; 1990; 1995].

Б.О. Тимощук провів археологічне вивчення 36 ґнізд поселень VI-X ст. на території Українського Прикарпаття. Кожне ґніздо поселень дослідник розглядав як окремий соціальний організм – общину. Б.О. Тимощук виділив три основні стадіальні типи східнослов'янської общини: 1) великосімейну VI-VII ст.; 2) землеробську (сусідську-великосімейну) VIII-IX ст.; 3) сусідську ранньофеодальну. Кожному з цих типів общини відповідає певна стадія розвитку суспільства: первіснообщинна, передкласова, ранньофеодальна [Тимощук, 1990, с. 141; 1995, с. 237].

Райковецькій культурі відповідає передкласова стадія (VIII-IX ст.). У землеробських сусідсько-великосімейних общинах того часу поступово почали запроваджувати парову систему землеробства і стійлове утримання худоби. Це привело до індивідуалізації господарств, а разом з тим і до відокремлення спочатку патріархальних сімей, а потім і малих (нерозділених і моногамних) індивідуальних сімей. Малі нерозділені індивідуальні сім'ї входили до складу общини поряд з великими патріархальними сім'ями. Про це, на думку Б.О. Тимощука, свідчать виявлені на території ґнізд-общин мініатюрні селища та індивідуальні садиби [Тимощук, 1995, с. 123-165].

Дослідник зазначав, що основними господарськими одиницями у той час лишалися великі патріархальні сім'ї. Їхні поселення часто розташовані розосереджено на території ґнізд-общин. Це свідчить про наявність відособленої, а не родової,

загальної власності сімей на орну землю. Проте община зберігала верховну власність на всі землі, насамперед на угіддя, які знаходилися у загальному користуванні всіх сімей [Тимощук, 1990, с. 141-142].

Істотним показником більш високого рівня розвитку суспільства VIII-IX ст., на думку Б.О. Тимощука, є нові центри – адміністративно-господарські і надобщинні. Найбільш розвинуті общини почали споруджувати городища-святилища. Археологічні дослідження, проведені Б.О. Тимощуком, довели, що всі типи городищ об'єднані спільною рисою – наявністю довгих будинків-контин, у призначенні яких найбільш рельєфно виступають всі функції центрів общин, особливо – редистрибутивна і сакральна [Тимощук, 1990, с. 145, 154, 156-157, 173].

Б.О. Тимощук зазначав, що порівняно високий соціально-економічний розвиток слов'янського суспільства у VIII-IX ст., відомий за археологічними джерелами, був сприятливим для появи племінних князів – суспільних об'єднань вищого типу, ніж тимчасові військові союзи племен. Княжіння мали більш сталу територію і міцнішу політичну організацію. Замість військових вождів, яких вибирали на народних зборах, на чолі цих об'єднань поступово ставали князі, що одержували спадкову владу і спиралися на військову силу – дружину. Племінні княжіння були зародковою формою державності, які підготували ґрунт для створення Давньоруської держави [Тимощук, 1976, с. 131-132].

Дослідженню слов'янської общини присвячені роботи Я.В. Барана, зокрема монографія “Слов'янська община” [2004]. Розроблена ним на матеріалах повністю розкопаного поселення райковецької культури Рашків I методика планіграфічного аналізу дозволяє виявити закономірності у взаєморозташуванні жител. Дослідник доводить, що виявлений системний характер

закономірностей стосується не лише слов'янських поселень, а й ряду інших європейських культур від доби бронзи до середньовіччя.

Суть цієї планувальної структури полягає у фіксації родинних зв'язків (прямої і бічної лінії) між мешканцями поселення, що ґрунтується на принципі лінійного зв'язку споруд. Отже, Я.В. Баран дійшов висновку, що структура забудови становить собою чітко фіксовану генеалогію, а виникнення такої лінійної системи пов'язано з функціонуванням конічного клану, слов'янською назвою якого є термін “верв”. Конічний клан лежить в основі вождівства, що виникає як форма перерозподілу надлишкового продукту, який виробляється в рамках різних великосімейних колективів.

Гніздо поселень Я.В. Баран розглядає як просте вождівство, зауважуючи, що в залежності від розмірів селищ і кількості мешканців, соціальний організм, у повному значенні цього слова, могли складати і декілька гнізд, розташованих поряд. Дослідник підкреслює, що основні соціальні процеси відбувалися на рівні вождівства як соціального організму, що складався з багатьох мінімальних та медіальних общин. Мінімальна – великосімейна община, на його думку, була основною господарською клітиною і одним з найтривкіших соціальних інститутів [Баран, 2004, с. 39-42].

Погоджуючись з Б.О. Тимощуком, що гнізда-общини VI-VII ст. виконували самостійні соціальні функції і були самоврядними, Я.В. Баран вважає, що з VIII ст. проявляються відмінності в рівні розвитку різних вождівств і їхнім показником може бути тип центру вождівства. Найрозвиненішими можна вважати вождівства з центрами у вигляді городищ – адміністративно-господарських центрів. Їхня переважна більшість належить до IX ст. Щільна

житлова забудова, ремісничі майстерні і господарські споруди свідчать про більш чи менш виділену адміністративну верхівку.

Виходячи з такого розуміння процесів суспільного розвитку, Я.В. Баран стверджує, що вождівство було тією формою соціальної організації, на основі якої виникла державність у багатьох народів Європи і в тому числі у слов'ян. На території України з найдавніших часів з'являлися і гинули протодержавні об'єднання, поки не утворилася перша держава – Київська Русь [Баран, 2004, с. 82-83].

Понад століття точиться жвава дискусія навколо проблеми археологічної ідентифікації літописних “княжінь”, яка, однак, не дала суттєвих результатів. Ще в кінці ХІХ ст. цю проблему ставили щодо окремих племен – сіверян [Самоквасов, 1908], древлян [Антонович, 1893]. Перша спроба вирішити цю проблему в цілому належить О.А. Спіцину [1899]. Класифікація давньоруських курганних могильників і їхній зв'язок з окремими літописними племенами, запропонована О.А. Спіциним, була прийнята більшістю дослідників і деталізація її була продовжена у наступний час. В'ятичам була присвячена робота А.В. Арциховського, полянам, сіверянам, уличам – роботи Б.О. Рыбакова [Арциховский, 1930; Рыбаков, 1947; 1950].

Виділення і дослідження пам'яток райковецької культури не набагато просунули вперед рішення цієї проблеми. Співставлення райковецької культури з конкретними племенами із південно-західної групи ускладнено через однотипність цих старожитностей на всій території їхнього поширення, на що звертають увагу практично всі дослідники.

В.Д. Баран, Б.О. Рыбаков, А.Т. Сміленко, В.В. Седов, Б.О. Тимошук стверджують, що літописні племена слід розглядати не тільки як територіально-політичні утворення, а й певні етнічні

одиниці. Саме тому, що це були довготривалі утворення, їхні етнографічні особливості знайшли своє відображення в археологічних матеріалах. Основним принципом у визначенні археологічних еквівалентів літописним племенам є розташування пам'яток на території, де Літопис локалізує те або інше плем'я. Отже, пам'ятками полян вважаються пам'ятки Київщини та Канівщини [Богусевич, 1952, с. 150-152; Мезенцева, 1965; Максимов, Петрашенко, 1988], уличів – пам'ятки Потясминня [Березовець, 1963; Сміленко, 1999], древлян – пам'ятки Східної Волині [Русанова, 1958], волинян – пам'ятки Західного Побужжя та Верхнього Подністров'я [Баран, 1972], тиверців – пам'ятки Прутсько-Дністровського межиріччя [Федоров, 1960, с. 228, 235; Тельнов, 2001-2002, с. 258], хорватів – пам'ятки Прикарпаття і Закарпаття [Тимошук, 1976, с. 137-139; Пеняк, 1980, с. 162-165].

Значну увагу визначенню локальних особливостей приділяла А.Т. Сміленко. За її спостереженнями, до них насамперед відносяться: наявність печей різних типів (кам'янки, глиняні і кам'яно-глиняні) і глиняна обмазка стін на Київщині і Канівщині; переважання глиняних печей різної конструкції над кам'янками, ровики і стовпчики навколо курганів з кремаціями на Волині; печі вирізані в материковому останці у Західній Волині; житла овальної форми та двокамерні, а також вогнища у Закарпатті; печі-кам'янки та наявність крупної жорстви у кераміці Буковини і слюди у посуді Південного Побужжя та Прутсько-Дністровського межиріччя [Сміленко, 1985, с. 113-116; 1989]. Фактично ці особливості виділяють всі дослідники райковецької культури.

Проте існують розбіжності у поглядах на проблему археологічної атрибуції літописних племен, пов'язані як з визначенням локальних особливостей райковецької культури так і її ролі в історико-культурних процесах другої половини I тис. н.е.

На думку Ю.В. Кухаренка, старожитності типу Луки-Райковецької належать літописним древлянам, оскільки розташовані на території, де в попередній час були поширені пам'ятки корчацької культури. На захід від Горині (у Прикарпатті, Повіслянні, Побужжі) пам'ятки V-VIII ст. (празької культури) імовірно належали дулібам [Кухаренко, 1961, с. 11].

В.В. Седов вважав, що райковецька культура належить дулібам, але лише усередині ареалу празько-корчацької кераміки. Внаслідок великої слов'янської міграції дуліби були роздроблені. Середньовічні джерела фіксують дулібів у Подунав'ї та в Південній Чехії. Певно саме про дунайських дулібів йдеться у літописній розповіді про підкорення їх аварами. Носії райковецької культури на території, де раніше була поширена кераміка пеньківського типу, етнографічно відрізнялися від дулібів [Седов, 1982, с. 92].

На думку В.В. Седова, у VIII-IX ст. у ареалі райковецької культури спостерігається становлення окремих племен, зафіксованих руськими літописами. Тут виявляється чотири великих регіони концентрації пам'яток, що розділені незаселеними лісними і болотяними просторами: 1. Верхів'я річок Західного Бугу, Стиру і Горині – область, яка відповідає регіону волинян. 2. Басейни річок Тетерева і Ужу – корінна область древлян. 3. Середня течія Прип'яті – регіон дреговичів. 4. Київське межиріччя Дніпра з Ірпенем і гирлом Десни – земля полян. Деяка ізольованість цих груп, очевидно сприяла їхньому слабо помітному етнографічному відокремленню. Таким чином, В.В. Седов вважав, що з середовища дулібів вийшли волиняни, древляни, поляни і дреговичі. Ці новоутворення отримали свої етноніми від характеру місцевостей, у яких вони мешкали [Седов, 2002, с. 320].

Розміщення топонімів, утворених від етноніма хорвати, на думку В.В. Седова, може свідчити, що вони були безпосередніми

сусідами дулібів. Походження хорватів він пов'язує з носіями пеньківської культури – антами. Дослідник вважав, що до складу антського політичного союзу, крім хорватів, входили тиверці і уличі [Седов, 1995, с. 123-129].

В.Д. Баран вважає, що дулібське племінне об'єднання було недовготривалим. Воно розпалося на окремі племена. На думку В.Д. Барана, дуліби-бужани-волиняни є назвами одного й того ж племені в хронологічній послідовності. Виходячи з даних Літопису, учений розміщує їх, а також деревлян і хорватів на Волині, у Верхньому Подністров'ї та Прикарпатті. Близька етнічна спорідненість волино-прикарпатських племен незаперечна. Вона ілюструється входженням їх до одної культурної зони, що в V-VII ст. характеризується празько-корчацькою, а у VIII-X ст. – райковецькою культурами. Ці культури настільки монолітні, що, крім несуттєвих окремих рис, виділити в їхньому ареалі окремі групи пам'яток не вдається [Баран, 1998, с. 125].

В.Д. Баран звертає увагу, що тиверці, уличі і поляни займали регіони, у яких у більш ранній період (VI-VII ст.) проходила смуга пам'яток празько-корчацької і пеньківської культур. Всі ці племена разом із волино-прикарпатськими племенами і сіверянами становили одну етнокультурну, мовну і політичну групу, яка економічно тяжіла до Подунав'я, на відміну від північно-східної групи слов'ян, що разом з балтами і фінами була зорієнтована на Балтику [Баран, 1998, с. 119, 213].

На основі аналізу писемних джерел В.Д. Баран зробив висновок, що поляни не стільки політично-територіальне, як соціальне об'єднання дніпровських слов'ян, до складу якого, входили і якісь групи номадів. А отже, південну групу східнослов'янських племен, включно з сіверянами, можна вважати етнічно-політичним утворенням, коріння якого сягають

ранньосередньовічного і римського часу на цій же території. На відміну від північної і північно-східної групи (дреговичі, радимичі, в'ятичі, кривичі, ільменські словени), які сформувалися в процесі довготривалого розселення слов'ян на балтські та угро-фінські території й слов'янізації місцевого населення і є пізнішими новими етнотериторіальними утвореннями [Баран, 1998, с. 133-134].

Цікаву гіпотезу висловила В.О. Петрашенко. На її думку, синкретичний характер сахнівсько-волинцевського типу у Середньому Подніпров'ї свідчить про існування тут політичного (патестарного) утворення. Саме у цей час, в 30-х роках IX ст. у Середньому Подніпров'ї виникає державне утворення „Руська земля”, яке сформувалося на базі розглянутих пам'яток. Полян вона ідентифікувала зі старожитностями райковецької культури, а на їхньому ранньому етапі з пам'ятками сахнівсько-волинцевського типу [Петрашенко, 1999, с. 236-237].

Порівняльно-типологічне вивчення слов'янських пам'яток VIII-X ст. на території Середнього Подністров'я і синхронних пам'яток на території Прикарпаття дозволило Б.О. Тимошуку зафіксувати певні відмінності, які він вважав етнографічними. Дерев'яні стіни прикарпатських жител-напівземлянок з печами-кам'янками часто обмащувалися глиною. Майже на всіх поселеннях Прикарпаття виявлені зернові ями з обпаленими стінками. Характерними для слов'ян Прикарпаття є городища із земляними валами, насипи яких зміцнені невисокими кам'яними стінками (Ревне, Червона Діброва). Це дозволило Б.О. Тимошуку зробити висновок, що Північно-Східне Прикарпаття заселяли хорвати, у Середньому Подністров'ї проходила межа між дулібами – мешканцями Верхнього Подністров'я – і тиверцями, що були жителями Нижнього Подністров'я. До етнографічних рис тиверців дослідник відносив невеликі круглі або овальні за планом

городища, укріплені земляними валами (Єкимауци, Лукашівка, Алчедар, Рудь). В систему цих укріплень входить і Ломачинське городище. Це дало підставу досліднику зробити висновок, що східні райони Чернівецької області населяли тиверці [Тимощук, 1976, с. 137-141].

На основі аналізу історичних джерел, насамперед “Повісті временних літ”, та порівняння їх з археологічними матеріалами, І.С. Пеняк зробив висновок, що жителями району Північно-Східних Карпат, в тому числі Закарпаття, в I тис. н.е. були хорватські племена. У Верхнє Потисся хорватські племена проникали, очевидно, через Карпатські перевали і спочатку оселялись малими групами на найбільш придатних для землеробства землях, розташованих у природно укріплених місцевостях Потиської рівнини і південних відрогах Карпат. Можливо, що найбільш інтенсивне заселення хорватами Закарпаття відбулось у зв'язку з аварським нападом у VI ст. на райони Верхнього Дністра і Пруту. Цей напад, очевидно, послужив поштовхом для масового переселення хорватів у VII ст. із Південно-Східного Прикарпаття у Верхнє Потисся і на Балкани (основна маса хорватів) [Пеняк, 1980, с. 162-164].

Широкі археологічні дослідження слов'янських пам'яток надали в розпорядження науковців велику кількість залишків матеріальної культури, серед яких споруди і предмети, що тою чи іншою мірою відображають ідеологічні уявлення давньослов'янських племен.

Археологічні джерела, що стосуються первісних язичницьких вірувань племен райковецької культури ще недостатньо систематизовані. Дотепер відсутні монографічні дослідження, присвячені цій проблемі. Хоча вивченню духовної культури давньослов'янського суспільства і зокрема язичництва присвячена

величезна кількість літератури. Це насамперед фундаментальні роботи М.С. Грушевського, Г. Ловм'янського, Л. Нідерле, О.М. Трубачова, В.М. Топорова [Грушевський, 1991; Нідерле, 1956; Lowmiański, 1986; Иванов, Топоров, 1965; Иванов, Топоров, 1974; Трубачев, 1991]. У цих, а також інших численних працях, слов'янські первісні вірування розглянуті вченими в різноманітних аспектах.

Звичайно у загальних роботах із слов'янського язичництва наводяться приклади широко відомих пам'яток і згадуються визначні знахідки ідолів та інших культових речей. Хоча з'явилося багато публікацій, присвячених культовим об'єктам слов'ян, дослідженням в останні десятиліття.

Значні археологічні матеріали останньої чверті I тис. н.е. залучені у фундаментальних роботах Б.О. Рибаківа, присвячених слов'янському язичництву [1981; 1987]. Автором розглянуто численні матеріали з поховальної обрядовості слов'ян, язичницькі святилища, домашні обереги, жіночі прикраси, що відбивають язичницькі вірування, запропонована їх інтерпретація.

Зведення даних про культові пам'ятки східних слов'ян VI-IX ст. міститься в роботі В.В. Сєдова [1982, с. 261-268]. Сакральні пам'ятки Південно-Східної Європи I тис. н.е. розглядаються у розділі (автор Д.Н. Козак) колективної монографії „Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период” [1990].

Культові об'єкти і язичницькі знахідки слов'ян, які жили між Одером і Ельбою, опубліковані І. Германом [Herrmann, 1978; Герман, 1980]. У монографії З. Вані розглядаються культові місця на землях західних і східних слов'ян [Vána, 1956].

Найбільш повним зведенням матеріалів про культові місця і святилища слов'ян є монографія І.П. Русанової і Б.О.Тимощука “Языческие святилища древних славян” [1993]. У книзі не лише з

вичерпною повнотою опубліковані матеріали Збруцького язичницького центру, а й систематизовані відомі на той час матеріали про культові місця і святилища слов'ян, розглянуто їх обряди і вірування. Дослідники дійшли висновку, що у VII-IX ст. відбуваються істотні зміни у характері культових об'єктів. У цей час, крім культових ям, відомих на слов'янських пам'ятках з VI ст., і городищ-сховищ, які з'явилися у VII ст. і виконували також культові функції, з'являються нові типи культових об'єктів. Їхньою особливістю було, по-перше, те, що вони спеціально влаштовані для релігійних потреб і використовувалися багаторазово. По-друге, на цих об'єктах стояли ідоли, свідчень про які у попередній період практично немає. У цей час відбувалася персоніфікація богів, що пов'язано з новим рівнем розвитку язичницької ідеології. По-третє, нові культові споруди призначалися для обслуговування доволі великих округів – общин, що вимагало і спеціальної організації релігійного життя і появи жерців. Ці зміни були пов'язані з економічним піднесенням і розвитком суспільного життя, і в цілому вищим рівнем організації суспільства [Русанова, Тимошук, 1993, с. 29-30].

Крім цих загальних робіт, існують численні публікації, присвячені окремим аспектам дослідження первісних вірувань за археологічними пам'ятками. Всі ці роботи базуються на аналізі слов'янських старожитностей широкого хронологічного діапазону. Ряд досліджень присвячений язичницьким пам'яткам і язичницьким віруванням населення райковецької культури [Михайлина, 1999б; Михайлина, Пивоваров, 1993].

Зараз існує декілька класифікацій слов'янських культових пам'яток. Так, Д.Н. Козак виділяє такі категорії: святилища, ідоли, об'єкти природного походження, ритуальні предмети [Козак, 1990, с. 440-441]. І.П. Русанова і Б.О. Тимошук об'єднують культові

об'єкти у такі групи: об'єкти природного походження, ідоли, культові місця – ями або площадки, святилища (поділяються на п'ять типів), поховальні пам'ятки (кургани) [Русанова, Тимощук, 1993, с. 8-9].

Ознаки городищ-святилищ були накреслені А.Н. Лявданським, першим, хто виділив ці пам'ятки у Смоленській області. Він відмітив їх малі розміри, непридатність для захисту і проживання, круглу, аж ніяк не випадкову форму [Лявданский, 1924, с. 50]. На цих же матеріалах В.В. Сєдов додав ще такі ознаки: відсутність культурного шару, інколи наявність внутрішнього рову, розташування серед слов'янських поселень VIII-XIII ст. [Сєдов, 1962, с. 57-64]. Спеціальні дослідження городищ-святилищ в Українському Прикарпатті дозволили Б.О. Тимощуку виділити додаткові ознаки: на верхівках культових валів і на пласкому дні ровів улаштовувалися спеціальні ритуальні вогні; складовою частиною городищ-святилищ були довгі громадські будинки.

Б.О. Тимощук наголошував, що для спорудження городищ-святилищ необхідною була певна організація праці та значно більше зусиль, ніж при облаштуванні жертвних ям і площадок-капищ, якими могли користатися окремі родини чи жителі поселення. Час появи і функціонування городищ-святилищ, VIII-XI ст. відповідає періоду формування і панування сусідсько-великосімейної общини. Дослідник зазначав, городища-святилища виникали, як правило, у центрі „гнізд” поселень, утворюючи, таким чином, релігійний центр общини. Городища-святилища могли бути і сакральними центрами великої території – племені або групи (союзу) племен [Тимощук, 1976, с. 83-93; 1989, с. 74-83; 1990, с. 45-112].

Виходячи із соціальної значимості, В.В. Сєдов розділив місця ритуальних церемоній слов'ян на дві групи: сакральні місця

невеликих розмірів – святилища общинні (житла, святилища відкритого типу, жертівники) і язичницькі центри IX-XII ст. [Седов, 1982, с. 261-261]. Такої ж типології дотримується і Д.Н. Козак [1990, с. 440-441].

Ряд робіт присвячено решткам святилища з Старокиївської гори в Києві, дослідженому В.В. Хвойкою у 1908 р. і повністю вивченому Т.М. Мовчанівським у 1937 р. [Хвойка, 1913, с. 66; Каргер, 1958, с. 110-111]. Київське капище, на думку Я.Є. Боровського, було великим культовим центром, можливо, полянського князівства. Датується воно, як вважає П.П. Толочко, V-VI ст. [Толочко, 1983, с. 30, 89], хоча існує думка і про більш пізній час, зокрема VIII-X ст. [Седов, 1982, с. 263; Хвойко, 1913, с. 66; Каргер, 1958, с. 105-112].

На думку І.П. Русанової і Б.О. Тимощука, ця пам'ятка належить до типу круглих капищ, викладених камінням, – місце, де стояли ідоли. Дослідники вважають найбільш достовірною датою цієї споруди VIII-IX ст., що узгоджується з часом існування таких капищ в інших місцях слов'янського світу. До їхніх особливостей належать: кругла форма; огорода у вигляді ровиків, каменів або ям; розміщення ідола у центрі [Русанова, Тимощук, 1993, с. 19].

Описи окремих городищ-святилищ райковецької культури містяться також в роботах Г.Г. Мезенцевої (городище-святилище на горі Пластунка у Родні) та І.П. Русанової (святилище на р. Гнилоп'ять поблизу Шумська) [Мезенцева, 1968, с.131; Русанова, 1966].

Д.Н. Козак, як і В.В. Седов, вважає, що ці святилища, а також святилища, досліджені Б.О. Тимощуком у Ржавинцях, Горбово, Рухотині, Кулешівці, були сакральними центрами окремих племен [Козак, 1990, с. 433-434; Седов, 1982, с. 262].

Святилище у Ревнянському гнізді поселень знаходилося в урочищі Микулінка і досліджувалося у 1991-1992 рр. [Михайлина, Пивоваров, 1993, с. 19; Михайлина, 1997, с. 78-81]. Дослідники вважають, що пам'ятки такого типу, виявлені у багатьох місцях Центральної і Східної Європи, були місцем колективних молінь та жертвоприношень населення окремого селища. Б.О. Рыбаков виділяє їх в окремий вид святилищ – “святилища у межах селища” [Рыбаков, 1987, с. 122], а І.П. Русанова і Б.О. Тимошук вважають їх капищами [Русанова, Тимошук, 1993, с. 17-20].

Важливим джерелом у вивченні міфології слов'ян є ідоли. Найбільша кількість кам'яних ідолів відома у Подністров'ї, на Поділлі. Практично повна відсутність закритих комплексів заважає їхньому датуванню. Стилістичний аналіз ідолів Поділля проведений Р.В. Забаштою, що дозволило йому виділити характерні риси слов'янських кам'яних ідолів: схематизм зображень, стовпоподібний силует, фронтальність постави фігури. Дослідник виділив кілька їх типів: стовпи, стовпоподібні з одним чи кількома обличчями, стовпоподібні з об'ємною головою, рельєфні голови, рельєфні зображення фігури повністю [Забашта, 1987, с. 58-60; Винокур, Забашта, 1989, с. 65-76].

Серед відомих у слов'ян ідолів Збруцький відрізняється складністю і багатоплановістю. Численна література присвячена цій унікальній пам'ятці. Найважливішими є роботи Р.Д. Гуревича і Б.О. Рыбакова [Гуревич, 1941, с. 279-287; Рыбаков, 1953, с. 75-79]. Більшість дослідників зіставляли Збруцького ідола зі Святовитом [Нидерле, 1956, с. 401; Фапицын, 1995, с. 136-140].

Зображення на ідолі були інтерпретовані неодноразово. А.С. Фапицын три яруси зображень зіставляв з уявленнями про тричастний поділ світу на небо, землю і пекло [Фапицын, 1995, с.136-140].

Найбільш обґрунтовано зображення розглянув Б.О. Рибаків. На його думку, ідол являв собою цілу космогонічну систему – картину Всесвіту, де у верхньому ярусі були божества неба, в середньому знаходилися люди, у нижньому – божество, що підтримувало усю світобудову. Боги склали цілий пантеон і уособлювали всеосяжне божество Всесвіту, якому міг відповідати Род або Сварог [Рыбаков, 1987, с. 236-251].

Як вищий етап первісних вірувань розглядаються більш могутні та універсальні антропоморфні божества, які замінили зооморфні образи шанування сил природи, Д.Н. Козаком [Козак, 1990, с.]

І.С. Винокур зробив висновок, що середньодністровські кам'яні ідоли, знайдені на черняхівських пам'ятках, типологічно і генетично пов'язані із Збруцьким ідолом (єдиний матеріал, з якого вони виготовлені, подібність манери виконання, ідентичність атрибутів богів). У цьому відношенні ідоли Середнього Подністров'я III-IV ст., на думку І.С. Винокура, є прототипами Збруцького ідола [Винокур, 1967, с. 142].

Дискусійним є питання про існування слов'янських язичницьких храмів – закритих приміщень, у яких стояли ідоли, на противагу відкритим капищам. Вважається, що вони були відомі лише західним слов'янам і традиція їхнього спорудження йде від кельтів [Herrmann, 1978, s. 19-26]. І.П. Русанова і Б.О. Тимощук вважали, що споруджувати храми східні слов'яни почали у X ст. Рештки дерев'яних язичницьких храмів відкриті на святилищах Зелена Липа, Рудники і Звенигород [Русанова, Тимощук, 1993, с. 24-26].

Дослідження Бушанського скельного комплексу, де зафіксований шар райковецької культури, було проведене І.С. Винокуром [1994]. Зараз вивченням печерних культових центрів

займається Б.Т. Рідуш. Ним відкрита і обстежена значна кількість таких пам'яток у Подністров'ї, використання яких сягає слов'яно-руської доби: печери біля с. Галиця, печерний монастир у Василеві, печерні каплиці у Бабині і Хрещатику, печера Мартинівка біля с. Вікно [Рідуш, 2000].

Складним і дискусійним є питання про наявність і час появи у слов'ян жерців. На думку С.О. Токарева, ритуал родового культу, виконувався, вірогідно, головами сімейних родів. Громадські культу знаходилися в руках професійних виконавців сакральних дій (ведуни, волхви, чародії, кудесники, віщі, ворожці) [Токарев, 1965, с. 236].

М.С. Грушевський заперечував існування жрецтва у слов'янському суспільстві поганської доби [1991, с. 327-329]. При цьому він спирався на літописи, в яких немає жодної згадки про спеціальну верству жерців. Ритуальні дії від держави чи народу відправляв князь, а приватні кожен справляв за себе, чи за свою родину. Щодо згадуваних в літописах волхвів-знахарів, волхвів-кудесників, то це були, на думку вченого, знавці таємничих сил природи, посередники між нею і людьми [Грушевський, 1991, с. 328].

Такі ж погляди висловлював В.В. Сєдов. Характеризуючи міфологію давніх слов'ян він зазначав, що родові, племінні і міжплемінні ритуали здійснювалися родовими і племінними старійшинами, а також князями [1982, с. 268].

Як вважає М.В. Попович, волхви у слов'ян могли бути організовані у замкнуте, впливове коло хранителів вірувань і духовної культури [Попович, 1985, с. 85-86].

На думку Г. Ловм'янського, остаточна ієрархія жерців складається на етапі формування держави. Від неї вони отримують матеріальну допомогу, отримують у своє розпорядження святині,

керуючи релігійним життям певної територіальної чи суспільної групи. Дослідник вважає, що у додержавний період існували професійні знахарі або групи особливо обдарованих людей, які спеціалізувалися в галузі магії, керуючи одночасно релігійними обрядами. Волхви мали великий авторитет серед народу ще в давньоруський час і були організаторами антихристиянських повстань [Lowmianski, 1986, с. 159-160, 199].

Б.О. Тимощук і Д.Н. Козак дійшли висновку, що виникнення язичницьких центрів зумовило необхідність появи спеціальних служителів культу – жерців, які забезпечували виконання всіх функцій, пов'язаних із моліннями та жертвоприношеннями. Наявність касти жерців не виключає участі старійшин, вождів, князів у сакральних церемоніях. Очевидно, їм належала почесна першість у виконанні ритуальних дій, особливо, найбільш важливих і урочистих [Козак, 1990; Тимощук, 1993].

О.П. Толочко зазначав, що в язичницьку епоху припустима сакралізація князя та впливовість уявлень про магичний зв'язок особи правителя із ставленням небес до його народу. Свої ритуальні функції князь міг здійснювати, керуючи обрядами, що мали забезпечити добробут членів общини до наступного приїзду князя за даниною, яка відігравала також роль приношення рядових общинників верховному жерцю [Толочко, 1990, с. 54].

Археологічно з жерцями пов'язують житла, досліджені на громадських частинах святилищ і скорчені поховання на давньоруських могильниках [Тимощук, 1993; Моця, 1987, с. 92].

Важливу сторону язичницької свідомості слов'ян, їхнього ставлення до потойбічного життя дозволяє реконструювати інформація про поховальний обряд. Дослідженню поховальної обрядовості населення Подніпров'я від доби бронзи до Давньоруської держави присвячений розділ “Погребальная

обрядность” у монографії Б.О. Рибаківа [1987]. У ньому вчений на археологічних, етнографічних та фольклорних матеріалах розглядає зміни поховального обряду у контексті змін світогляду давнього населення, включаючи і східних слов'ян.

Одним із видів культових пам'яток (сімейними святилищами) вважали кургани І.П. Русанова і Б.О. Тимошук [Русанова, Тимошук, 1993, с. 9]. Курганам як явищам давньої культури, присвячена монографія М.О. Чмихова [1993].

Тією чи іншою мірою розглядали поховальний обряд райковецької культури всі дослідники, що проводили розкопки поховальних пам'яток [Кухаренко, 1963, с. 318; Ляпушкин, 1968, с. 32-37; Петров, 1963, с.17-29; Березовець, 1969; Тимошук, Приходнюк, 1969; Русанова, 1958, с. 34-37; 1973, с. 26-30; 1976, с. 42-44; Пеняк, 1980, с.81-100; Михайлина, Тимошук, 1983; Ягодинська, 1994, с. 141; Михайлина, 1997, с. 73-75; 2001а].

Специфічні риси слов'янських поховань другої половини I тис. н.е. виділив Б.О. Тимошук. Він також простежив язичницькі ритуали, насамперед пов'язані з культом вогню та розбиванням посуду, що збереглися у похованнях давньоруського часу [Тимошук, 1976, с. 93-98].

Простежив еволюцію поховального обряду слов'ян у другій половині I тис. н.е., а також проаналізував ритуальні дії, зокрема биття посуду як символ оновлення життя В.В. Седов [Седов, 1970, с. 112; 1982, с. 266-267; 1990]. Ровики та їхнє значення у поховальному ритуалі слов'ян досліджував Д.А. Авдусін [1969].

Поховальний обряд у контексті світогляду східних слов'ян за матеріалами райковецької культури проаналізувала Ю.В. Мисько [1997].

Зміну обряду під впливом християнської релігії на Київському некрополі фіксує Л.А. Голубєва [1949]. Детально розглянув

поховальний інвентар і особливості язичницьких поховань Київського некрополя та Білгородського могильника Я.В. Боровський [1982, с. 90-91].

Проблема зміни обряду кремації на обряд інгумації з точки зору соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства і суттєвих змін ідеологічних уявлень аналізується у роботах О.П. Моці [1979; 1990; 1993].

Численна література присвячена різноманітним малюнкам, орнаментам і культовим предметам. Найповніше такі археологічні матеріали зі слов'янських пам'яток розглянуті Б.О. Рибаківим [1987, с. 518-556] та Д.Н. Козаком [1990, с. 443-448].

Сакральній символіці у старожитностях райковецької культури присвячено окреме дослідження [Михайлина, 2001б]. Аналіз окремих категорій ритуальних предметів і символів міститься у ряді робіт. Глиняні “хлібці” з пам'яток між Дніпром і Західним Бугом як ритуальні предмети, пов'язані з магічними діями навколо хліба, розглядала І.П. Русанова [1973, с. 85]. Ю.В. Кухаренко, розглядаючи орнамент з ламаних ліній і ямок, дійшов висновку, що він мав магічне значення – “блискавки і краплі дощу” [Кухаренко, 1961, с. 18]. Знаки на пряслицях вважала ритуальними символами В.О. Петрашенко [1988]. Орнаментальні мотиви на кераміці райковецької культури як джерело вивчення східнослов'янського світогляду розглядає Ю.В. Мисько [1998; 1998а].

Сакральним функціям східнослов'янського житла присвячені роботи А.К. Байбуріна [1983], Ю.В. Мисько [2000; 2000б], Н.М. Кравченко і М.Л. Стрункої [1984].

Окремою проблемою дослідження є формування явища релігійного синкретизму в результаті взаємодії християнської релігії з первісними віруваннями та пережиткам язичницьких

вірувань. Цим проблемам присвячені роботи Г.Я. Носової [1975], Я.Є. Боровського і О.П. Моці [1990], О.П. Моці і В.М. Рички [1996], Л.П. Михайлини, І.П. Возного (1996), Ю.В. Мисько [2000а], С.В. Пивоварова [2001].

Такими є загальні проблеми історіографії райковецької культури. Стан дослідження ряду проблем – хронологія і періодизація культури, типологія пам'яток та житлових споруд – розглядається у відповідних розділах роботи.

Аналіз історіографії свідчить, що дискусійними лишаються загальні проблеми формування культури, соціальної організації та археологічної ідентифікації літописних „племен”.

Ні в кого з дослідників не викликає сумніву, що формування райковецької культури відбувається на основі празько-корчацьких старожитностей. Натомість жваво дискутується питання про участь у цьому процесі пеньківської культури.

Дослідження Ю.В. Кухаренка, І.П. Русанової, Б.О. Тимошука переконливо свідчать, що підосною райковецької культури є празько-корчацька. Генетичний зв'язок цих старожитностей добре простежується на матеріалах Українського Полісся, Волині і Буковини. Саме ретроспективний метод використання археологічного матеріалу, на думку І.П. Русанової, доводить слов'янську належність населення, що лишило пам'ятки празько-корчацької і райковецької культури. Під впливом носіїв цих культур слов'янізується пеньківська, яка ніяк не пов'язана з процесом формування райковецької культури.

Не включають до процесу формування райковецької культури пеньківські старожитності також Д.Т. Березовець, М.П. Тельнов, В.О. Петрашенко.

Зокрема М.П. Тельнов зробив висновок, що пам'ятки VI-VII ст. Прутсько-Дністровського межиріччя не являють собою єдину

культуру. Генетичний зв'язок, на його думку, простежується між матеріалами райковецької культури і празько-корчацькими старожитностями. Пеньківські поселення у регіоні не мають продовження у розвитку.

О.М. Приходнюк, проаналізувавши матеріали другої половини I тис. н.е. Поділля та Середнього Подніпров'я, включаючи пам'ятки Потясминня, зробив висновок, що пеньківська культура також була підосною райковецької. Проміжною ланкою між цими старожитностями, на думку О.М. Приходнюка, є пам'ятки сахнівського типу.

Цей висновок був підтриманий В.В. Сєдовим, В.Д. Бараном і А.Т. Сміленко. Вони розглядають пам'ятки пеньківської культури як слов'янські, що належали антському племінному угрупованню і були споріднені з пам'ятками склавинів – празько-корчацькою культурою. Внаслідок інтеграційних процесів матеріальна культура слов'ян останньої чверті I тис. н.е. характеризується єдністю на всій території її поширення.

В.Д. Баран і А.Т. Сміленко розглядають пам'ятки сахнівського типу як сполучну ланку між празько-корчацькими та райковецькими старожитностями, відносячи їх до раннього етапу райковецької культури.

На думку В.В. Сєдова, пам'ятки сахнівського типу належать до заключної стадії пеньківської культури, оскільки на Лівобережжі Дніпра вони єднають пеньківські старожитності з волинцевською культурою. В.В. Сєдов вважав, що на користь участі пеньківської культури у процесі формування райковецької, свідчить генетичний зв'язок між цими пам'ятками також у Прутсько-Дністровському регіоні та Болгарії.

Подібність керамічних комплексів типу Сахнівки і волинцевської культури, на думку В.О. Петрашенко, дозволяє

об'єднати ці старожитності в один сахнівсько-волинцевський культурно-хронологічний тип, який передує райковецькій культурі. Отже, до території поширення райковецької культури слід залучити і лівобережну частину Подніпров'я, де на зміну їй приходять давньоруські пам'ятки і відсутня роменська культура.

Не викликає сумніву у дослідників, що пам'ятки райковецької культури з'явилися у Закарпатті, Східній Румунії і Болгарії внаслідок розселення слов'ян у VII-VIII ст.

У численній науковій літературі господарство населення, що лишило пам'ятки райковецької культури, розглядається переважно у контексті розвитку господарства східних слов'ян напередодні утворення держави в цілому, хоча в останні десятиліття з'явилася низка робіт, у яких розглядаються матеріали безпосередньо пам'яток райковецької культури [Тимошук, 1976, 1990, 1995, Пашкевич, Петрашенко, 1982; Белан, 1977; Журавлев, 1998; Вознесенская, 1979, 1984; Войнаровський, 2003; Михайлина, 1999, 1999а, 2000, 2000б, 2001, 2002].

Дослідники засвідчують кардинальні зрушення у сільському господарстві слов'ян між Дніпром і Карпатами у кінці I тис. н.е.: запровадження інтенсивної парової системи землеробства у формі дво- та трипілля; остаточне оформлення плугу; якісні зміни у розвитку скотарства, зокрема переведення худоби на стійлове утримання. Це сприяло розвитку ремесел і поступовому виділенню їх в самостійну галузь господарства. До найбільш розвинених належать металургія та металообробка, які забезпечували залізними знаряддями праці. Завдяки впровадженню гончарного круга, швидко розвивається гончарне ремесло. Постійний додатковий продукт сприяв розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

У науковій літературі зміни у господарстві східних слов'ян у VIII-IX ст., які привели до значного економічного піднесення,

розглядаються як чинник, що обумовив значні соціальні зміни. Виникають городища – ремісничі і торгівельно-адміністративні центри. Індивідуальне ведення господарства і вдалі військові походи приводили до майнового і соціального розшарування населення та формування постійної військової дружинної організації. Все це врешті решт склало передумови для формування Давньоруської держави.

Проблемою, яка дискутується в історіографії, є проблема соціального змісту поселенських структур. Для вирішення цієї проблеми дослідники залучають планіграфію і мікрохронологію поселень та їхнє взаєморозташування.

П.М. Третьяков вважав, що слов'янські селища VII-IX ст. склалися з малих сімей, які на той час перетворилися на окремі господарські одиниці. Отже, патріархальні общини, що вели спільне господарство у попередній час, всюди розпалися.

На думку І.І. Ляпушкіна та І.П. Русанової, мешканці великих селищ райковецької культури, які склалися з індивідуальних садиб, були об'єднані у сільські (сусідські) общини. Окремі групи жител на селищах І.П. Русанова розглядала як спадок сімейної общини і патронімії, властивої для соціальної організації попереднього часу (празько-корчацької культури), коли мешканці окремих поселень входили у сімейну общину.

Як окремий самоврядний соціальний організм – сусідсько-великосімейну (землеробську) общину розглядав гніздо поселень Б.О. Тимошук. Виявлені на території гнізд-общин мініатюрні селища та індивідуальні садиби, на його думку, свідчать, що малі нерозділені індивідуальні сім'ї входили до складу общини поряд з великими патріархальними сім'ями. Дослідник зазначав, що основними господарськими одиницями у той час лишалися великі

патріархальні сім'ї, чиї поселення часто розташовані розосереджено на території гнізд-общин.

Я.В. Баран теж розглядає гніздо поселень, як соціальний організм – просте вождівство, зауважуючи, що в залежності від розмірів селищ і кількості мешканців, соціальний організм, у повному значенні цього слова, могли складати і декілька гнізд, розташованих поряд. Дослідник стверджує, що в основі вождівства лежить конічний клан (велика патріархальна сім'я) і саме на рівні вождівства відбувалися основні соціальні процеси, передусім перерозподіл надлишкового продукту, що вироблявся в рамках різних великосімейних колективів.

Таким чином, різниця у поглядах дослідників на проблему соціального змісту поселенських структур визначається підходом до визначення археологічного еквіваленту самоврядного соціального організму. І.І. Ляпушкін, П.М. Третьяков, І.П. Русанова вважали, що поселення райковецької культури відповідають самоврядній сільській общині, що складалася з індивідуальних господарств.

На думку Б.О. Тимощука і Я.В. Барана, таким соціальним організмом було гніздо поселень. Б.О. Тимощук ототожнював його з сусідською великосімейною общиною, до якої, крім малих сімей входили великі патріархальні сім'ї. Я.В. Баран вважає, що гніздо поселень (або декілька гнізд) є археологічним еквівалентом вождівства, в основі якого лежить конічний клан.

Ще однією загальною проблемою історіографії райковецької культури є співвідношення археологічних пам'яток і літописних “племен” – княжінь. Більшість дослідників вважає, що райковецька культура є археологічним еквівалентом ряду слов'янських племен: полян, древлян, дулібів, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів.

Найбільша різниця у поглядах виявляється у визначенні дулібів. Ю.В. Кухаренко з дулібами пов'язував пам'ятки V-VIII ст. (празької культури) розташовані на захід від Горині (у Прикарпатті, Повіслянні, Побужжі).

На думку В.Д. Барана, дулібське племінне об'єднання було недовготривалим. Воно розпалося на окремі племена. Дуліби-бужани-волиняни є назвами одного й того ж племені в хронологічній послідовності. Їхні пам'ятки розташовані на Волині і у Прикарпатті.

В.В. Седов вважав, що райковецька культура належить дулібам, але лише усередині ареалу празько-корчацької кераміки. На його думку, з середовища дулібів вийшли волиняни, древляни, поляни і дреговичі. Ці новоутворення отримали свої етноніми від характеру місцевостей, у яких вони мешкали.

Дохристиянські вірування населення, що залишило пам'ятки райковецької культури, розглядаються переважно у загальному контексті давньослов'янського язичництва. Хоча праці, присвячені дослідженню сакральних пам'яток слов'ян VIII-IX ст. між Дніпром і Карпатами також складають значний науковий доробок (Б.О. Тимошук, І.П. Русанова, Д.Н. Козак, Л.П. Михайлина, Ю.Мисько, С. Пивоваров та ін.).

У численній науковій літературі розглядаються різні аспекти первісних вірувань східних слов'ян і об'єкти, які тим чи іншим чином з ними пов'язані: культові місця (святини різних типів, жертівні ями та майданчики, великі язичницькі центри, природні об'єкти); ритуальні предмети (ідоли, амулети); різноманітні предмети і кераміка, малюнки на яких пов'язані з системою оберегових звичаїв; поховальні пам'ятки.

Ні в кого з дослідників не викликає сумніву, що язичництво було основою духовного життя слов'ян до запровадження

християнства, формою та системою культурних цінностей. Воно базувалось на політеїзмі із великою кількістю культів, що мали організовані форми. У VIII-IX ст. на стадії переходу до державних форм життя, виникли великі племінні і міжплемінні сакральні центри, відомі на Буковині і у Подністров'ї. У кінці I тис. н.е. обряд тілоспалення поступово змінюється тілопокладенням, що є частиною сімейно-родового культу. На поширення цього обряду впливала також християнська релігія. Хоча пережитки язичництва у населення археологічно зафіксовані ще впродовж кількох століть.

Незважаючи на значний науковий доробок у дослідження проблем слов'янського язичництва, археологічні джерела, що стосуються первісних язичницьких вірувань племен райковецької культури ще недостатньо систематизовані. Дотепер не розроблена класифікація слов'янських культових пам'яток, відсутня єдина типологія святилищ, є різниця у поглядах щодо часу появи у слов'ян жерців, спірним є питання про існування слов'янських язичницьких храмів.

Аналіз історіографії свідчить, що практично всі проблеми, пов'язані з вивченням райковецької культури, археологи досліджували на матеріалах окремих регіонів. Разом з тим, за останні 50 років дослідження зазначених старожитностей створено достатню джерельну базу, що дозволяє провести дослідження райковецької культури в цілому. Узагальнення матеріалу дозволить отримати всебічну характеристику культури, а також повному підійти до вирішення дискусійних питань.

РОЗДІЛ 2

ХРОНОЛОГІЯ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ПАМ'ЯТОК

2.1. Хронологія та періодизація

Визначення хронології та періодизації археологічних пам'яток є важливою складовою наукового історичного дослідження, що дає можливість визначити їх місце серед інших старожитностей, встановити відношення до пам'яток попереднього та наступного періодів у досліджуваному регіоні, простежити динаміку розвитку у порівнянні з одночасними культурами суміжних територій.

Райковецька культура – категорія історична, вона мала свій початок і кінець. Протягом часу існування вона перебувала у розвитку, пройшла певні етапи і поступово переросла у нову якість. Під впливом різних внутрішніх та зовнішніх чинників з'являлись нові категорії пам'яток, відбувались значні зміни у системі господарювання, житловому, господарському і фортифікаційному будівництві, обряді поховання. Запровадження нових технологій привело до вдосконалення старих та появи нових знарядь праці, предметів побуту тощо.

Для визначення хронології, а особливо розробки періодизації археологічної культури придатний масовий матеріал, що зустрічається на всіх категоріях пам'яток. Стосовно райковецької культури таким виступає керамічний посуд, який, до того ж, часто є єдиною категорією знахідок у відкритих об'єктах. У його розвитку чітко простежуються зміни форм, орнаменталізації тощо. Ці зміни дозволяють визначити відносно ранні та пізні керамічні комплекси, а разом із стратиграфічними даними виділити періоди розвитку археологічної культури. Датуючі речі із закритих комплексів, матеріали археомагнітного та радіокарбонного методів визначення

дат дають змогу встановити відносну та абсолютну хронологію виділених періодів, окремих археологічних об'єктів і пам'яток у цілому.

Вивчення керамічних комплексів райковецької культури у зв'язку з розробкою її хронології та періодизації триває вже довгий час і знайшло відображення у працях багатьох археологів-славістів [Абашина, 2004, с. 298-299; Аулих, 1963, с. 378-380; Баран В., 1972, с. 59-68; Баран В., 1998, с. 94-95; Баран Я., 1997, с. 25-27; Баран Я., 2004, с. 6-9; Березовец, 1963, с. 187-192; Кравченко, 1979, с. 88-89; Ляпушкин, 1968, с. 52-62; Михайлина, 1997, с. 83-98; Петрашенко, 1992; Приходнюк, 1975, с. 43-48; Приходнюк, 1976, с. 115-118; Приходнюк, 1980, с. 11-112; Приходнюк, Казанський, 1978, с. 43-47; Рафалович, 1972, с. 21-42; Русанова, 1973, с. 10-22; Русанова, 1976, с. 21-36; Смиленко, 1985, с. 109-112; Тимощук, 1976, с. 8-46; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 90-92], але до цього часу відсутня їхня єдина періодизація, не вироблена єдина хронологічна шкала.

Існує декілька думок щодо хронологічних рамок райковецької культури: кінець VII-IX ст.; кінець VII – початок X ст.; VIII-IX ст.; VIII-X ст. В основу періодизації райковецької культури покладено дані стратиграфії, археомагнітного датування, датуючі речі, монети, а також наявність чи відсутність у керамічних комплексах гончарного посуду. За цими ознаками більшість дослідників виділяє два періоди існування культури. Перший з них датується кінцем VII-VIII ст., а другий – IX-X ст. [Баран В., 1998, с. 94-95; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 92-94; Приходнюк, 1980, с. 126; Русанова, 1973, с. 18-21; Смиленко, 1985, с. 110-113; Тимощук, 1976, с. 21-30]. Разом з тим, отримані останнім часом нові матеріали дозволяють внести деякі корективи й уточнення до хронології та періодизації старожитностей райковецької культури.

Райковецька культура пов'язує в один еволюційний ряд слов'янські старожитності між Дніпром і Карпатами третьої четверті I тисячоліття та пам'ятки Київської Русі. Своїм корінням вона сягає празької та пенківської культур і змінила останніх на території їхнього поширення. Райковецька культура успадкувала і розвинула традиції своїх попередниць, що ускладнює виділення найбільш ранніх пам'яток, а отже і встановлення початкової хронологічної її межі.

Початки райковецької культури відносяться до часу появи своєрідних керамічних комплексів, основу яких складають ліпні горщики, близькі за своїм виглядом до празького типу V-VII ст. Найбільш характерною формою горщиків був конус. Посудини цієї форми, розширені у верхній частині і сильно звужені до дна, поділяються на такі типи: з опуклими плічками; з невираженими плічками. Вінця у таких посудин прями (вертикальні) або відігнуті. У горщиків округлобокої форми, у порівнянні з конусоподібними, менша різниця у діаметрі горла і дна, а опуклі плічка розташовані нижче. Посудини округлобокої форми поділяються на такі типи: яйцеподібні з найбільшим розширенням у верхній половині і відігнутими вінцями; приземкуваті з найбільшим розширенням у середній частині і прямими вінцями; тюльпаноподібні. Ці горщики відрізняються від празько-корчацьких більшою профільованістю верхньої частини, товщиною стінок і, що особливо характерно, наявністю на значній їхній частині орнаменту на вінцях посудини у вигляді пальцевих вдавлень, зашипів і насічок (рис. 2; 4; 5; 6). Аналогічна орнаментация зустрічається також по вінцях конічних мисок і глиняних сковорідок (рис. 3).

Поява таких керамічних комплексів припадає на початок VIII ст. Показові з цього приводу дані одержані за допомогою природничих методів датування. На поселенні Городок у житлах №

18 і № 20 виявлено виключно ліпний неорнаментований посуд [Приходнюк, 1975, табл. XII-XIII]. Археомагнітним методом встановлено, що ці житла відносяться до кінця VII – початку VIII ст. [Приходнюк, 1975, с. 46]. Таку ж дату визначено радіокарбонним методом для житла № 5 у Підріжжі, де також виявлений ліпний посуд без орнаменту [Русанова, 1973, с. 21, табл. 12, 7-10].

Ще більш переконливими є матеріали, одержані на відомих Рашківських пам'ятках на Дністрі. На поселенні празької культури Рашків III до найбільш пізнього з трьох періодів його існування відноситься 35 жител, з яких 11 археомагнітним датуванням віднесено до VII ст. [Баран В., 1988, с. 29-31]. Керамічні комплекси цих жител містили лише ліпний неорнаментований посуд. Підтвердженням такого датування заключного періоду існування поселення Рашків III є датуючі речі – браслет із потовщеними закінченнями (житло № 67) і пальчаста фібула (житло № 76) [Баран В., 1988, с. 30]. Одночасним заключному періоду поселення Рашків III виявився перший період (А) існування поселення Рашків I, де у 15 житлах також виявлено лише ліпний неорнаментований посуд [Баран Я., 2004, с. 8]. Археомагнітне датування чотирьох із вказаних жител відносить їх до середини-кінця VII ст. [Баран Я., 1997, с. 26; Баран Я., 2004, с. 8-9].

На Сахнівському поселенні археомагнітним методом продатовано два житла з керамічними комплексами, що містили ліпний орнаментований посуд. Житло № 9 віднесено до кінця VII ст. [Приходнюк, 1976, с. 105, рис. 7], а житло № 10 – до кінця VII – початку VIII ст. [Приходнюк, 1976, с. 105, рис. 8].

На поселенні Бакота I археомагнітним методом встановлено час функціонування житла № 4, житла № 2 та вогнища біля нього. Обидва об'єкти відносяться до середини VIII ст. Їхні керамічні

комплекси містили ліпний орнаментований посуд [Приходнюк, 1975, с. 47, 83-84, табл. XXII-XXIII].

Таким чином, дані археомагнітного датування вказують на співіснування в кінці VII – на початку VIII ст. ліпних керамічних комплексів двох типів. Одні містять лише неорнаментований посуд, в інших – останній існує разом з посудом, прикрашеним по вінцях пальцевими вдавленнями, защипами та насічками. Стратиграфічні спостереження засвідчують, що останні є більш пізніми.

На поселенні Кодин II досліджено каскад житлових споруд (№ 12, 14, 16, 18, 20), що взаємно перерізаються [Русанова, Тимощук, 1984, табл. 2]. У верхніх найпізніших житлах виявлено ліпний керамічний посуд, прикрашений ямками по вінцях [Русанова, Тимощук, 1984, табл. 27; Русанова, Тимощук, Михайлина, 1977, с. 364]. Керамічні комплекси такого типу на поселенні Кодин II відносяться до VIII ст. Вони датуються срібною монетовидною підвіскою, що часто зустрічаються у салтівських похованнях VIII-IX ст. [Плетнева, 1967, рис. 167] та фрагментами імпортного керамічного провінційно-візантійського посуду [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 91].

Відносно широкі дати археомагнітного методу (із врахуванням допустимих похибок) можна уточнити датуючими знахідками. У житлі № 10 Сахнівського поселення виявлено склоподібну циліндричну мозаїчну намистину, яка відноситься до VIII-IX ст. [Деопик, 1961, с. 228-232]. Співставивши археомагнітну дату і час побутування вказаної намистини, дане житло і його керамічний комплекс слід датувати початком VIII ст. Аналогічним виявився керамічний комплекс житла № 5 на цьому ж поселенні, де виявлено округлу глиняну намистину, яка датується VIII-IX ст. [Школьникова, 1978, с. 97-100].

Чітко датують ліпні керамічні комплекси з орнаментованим посудом срібні підвіски з поселення Обухів II [Кравченко, 1979, с. 88, рис. 5, 39, 41; Абашина, 2004, с. 283, 288, рис. 5, 4; рис. 8, 1]. З житла № 10 походить підвіска із закінченням у вигляді конічної спіралі (рис. 4, А5). Друга підвіска виявлена у житлі № 31 і мала пустотілу підвіску, що складалася із двох симетричних половинок (рис. 4, Б1), прикрашених зерню. Обидві прикраси відносяться до пізньоаварського періоду і з'явилися на заході Балкан і у Нижньому Подунав'ї не раніше VIII ст. [Абашина, 2004, с. 298; Амброз, 1971, рис. 8, 10; Гавритухин, Обломский, 1996, с. 137-138].

Ще більш чіткі дані щодо датування ліпних керамічних комплексів, які містять орнаментований пальцевими вдавленнями, защипами і насічками посуд одержані під час дослідження поселення Монастирок. Тут у житлі № 9 виявлено арабський дирхем Ал-Мандри чеканки 761-762 рр. н.е. (рис. 5, 11) [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 20, рис. 13-14].

Такий же керамічний комплекс супроводжували дві маленькі бронзові литі антропоморфні фібули VII-VIII ст. на поселенні Ханска у Молдові [Рафалович, 1972, с. 39].

Отже, датуючі речі разом із результатами археомагнітного і радіокарбонного датування свідчать, що поява ліпних керамічних комплексів з орнаментованим по вінцях посудом припадає на початок VIII ст., а перехід, таким чином, від празької культури до райковецької відноситься до рубежу VII і VIII ст. [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 136-139].

Ліпні керамічні комплекси райковецької культури, що складались із горщиків, сковорідок, жаровень, конічних мисок та мініатюрних посудин існували протягом усього VIII ст. Яскравою особливістю цього посуду є орнамент у вигляді пальцевих вдавлень, защипів, косих насічок. Орнаментований у такий спосіб посуд

певною мірою може слугувати визначником культурної належності археологічних пам'яток досліджуваного часу між Дніпром і Карпатами. Крім того, виявлений у виключно ліпних комплексах, він є хронологічним показником VIII ст.

Ліпні керамічні комплекси VIII ст. характерні для всієї території поширення райковецької культури. Вони виявлені у Подніпров'ї [Петрашенко, 1992, с. 89-90; Приходнюк, 1976, с. 115-116, рис. 3, 6-9; Приходнюк, 1978, с. 111-112, рис. 2; Приходнюк, 1980, с. 47, 49; Приходнюк, Казанський, 1978, с. 45, рис. 2; Кравченко, 1979, с. 87-88; Абашина, 1986, с. 80-84, рис. 7; Абашина, 2004, рис. 5-8; Березовец, 1963, с. 157-158, 160, 163, 169; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 239; Довженок, Линка, 1959, с. 104-106; Петров, 1963а, с. 214, 218, рис. 8], у басейні правих допливів Прип'яті [Русанова, 1973, табл. 14, 16-19; 15, 14-16; 17, 1-5, 8], на Західному Бузі [Баран В., 1972, с. 198-200, рис. 64], Південному Бузі [Хавлюк, 1963], у Подністров'ї [Баран В., 1972, с. 152-154, 166, рис. 37, 38, 46; Приходнюк, 1975, табл. 22, 2-13; 23, 2-9; 24, 1-20; 27, 2-9, 12-14; 28, 2-8; Смирнова, 1960, с. 230, рис. 16], у Прикарпатті [Тимошук, 1976, с. 25, рис. 8, 1-11], Молдові [Тельнов, 2003, с. 227-228; Башилов, 1963, рис. 2] тощо.

Посуд з орнаментом по вінцях (защипи, пальцеві вдавлення, насічки) є найпізнішою ліпною керамікою на слов'янських пам'ятках I тис. н.е. між Дніпром і Карпатами. Вперше він був виявлений під час розкопок поселення в с. Райки (урочище Лука) на Житомирщині в комплексах разом із ранньою гончарною керамікою і отримав назву типу Луки-Райковецької. Подальшими дослідженнями встановлено, що ліпний посуд такого зразка часто зустрічається в комплексах без гончарної кераміки. Своєрідність і виразність ліпних керамічних комплексів цього типу дозволили

дослідникам побачити в них своєрідний етап у розвитку східнослов'янської археологічної культури.

І.П. Русанова вказує на співіснування в таких керамічних комплексах рис корчацької культури і культури типу Луки-Райковецької, виділяючи їх в окремий, перехідний тип від однієї культури до іншої [Русанова, 1973, с. 13]. Б.О. Тимощук відносить ліпні керамічні комплекси з орнаментованим посудом до ранньої фази культури Луки-Райковецької [Тимощук, 1976, с. 24-25].

Відсутність виключно ліпних керамічних комплексів в археологічних об'єктах власне Луки-Райковецької послужило основою виділення О.М. Приходнюком пам'яток з ліпним орнаментованим посудом у самостійний етап розвитку слов'янської культури другої половини I тисячоліття н.е. Означені керамічні комплекси О.М. Приходнюк об'єднав у сахнівський тип [Приходнюк, 1978, с. 111-112; Приходнюк, 1980, с. 47, 49].

Наступні етапи в хронології археологічних старожитностей райковецької культури представлені керамічними комплексами, в яких описаний вище ліпний посуд виступає разом з ранньою гончарною керамікою давньоруського типу. Провідною формою гончарного посуду IX-X ст. є горщики, які нагадують своїм виглядом ліпні форми. Найбільше розширення гончарних горщиків припадає на верхню частину посудини. Вони мають високі плічка і різко відігнуті назовні вінця. Нижня частина горщика сформована у вигляді зрізаного конуса вершиною вниз (рис. 7).

Рання гончарна кераміка давньоруського типу є хронологічно визначальним елементом керамічних комплексів IX ст., хоча переважає в цей час ліпна. За своїми формами, технікою виготовлення й асортиментом ліпна кераміка IX ст. практично не відрізняється від посуду VIII ст.

Гончарна кераміка IX ст. виготовлялася з глиняного тіста з домішкою дрібного шамоту та піску. За формою вона подібна до ліпного посуду. Вінця гончарних горщиків цього часу відігнуті назовні і косо зрізані. Орнамент у вигляді горизонтальних прямих і хвилястих ліній покриває майже всю поверхню горщика від горловини до дна (рис. 7). Іноді такий орнамент виступає у поєднанні з наколами гребінцем, косими насічками чи ямками по вінцях. В деяких випадках орнамент у вигляді хвилястих ліній наносився на внутрішню сторону вінець.

Понад тридцять жител з керамічними комплексами, в яких співіснує ліпний неорнаментований, орнаментований і гончарний посуд, досліджено на поселенні Рашків I. На десяти з них проведено археомагнітне датування, що дало наступні результати. Два житла (№ 52, 68) віднесені до першої половини VIII ст., три житла (№ 28, 38, 41) – до середини VIII ст., три житла (№ 1, 7, 73) – до другої половини VIII ст., а житла № 43 і 9 – відповідно до початку IX і середини X ст. [Баран Я., 2004, с. 7-9]. У двох житлах (№ 7 і 41) виявлені скляні прикраси – циліндрична бусина і багаточастинна пронизка [Баран Я., 2004, рис. 36, 30; рис. 38, 11], які датуються переважно VIII-IX ст. [Деопик, 1961, с. 217].

Керамічні комплекси такого вигляду добре вивчені на селищі, яке примикало до городища IX ст. Ревне ІА (рис. 8; 9) [Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979, с. 370-371; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 91]. Тут розкопано 12 напівземлянок з печами-кам'янками. Всі розкопані житла, за винятком двох, загинули раптово, в результаті пожежі. Як наслідок, на їхній долівці збереглось багато кераміки, у тому числі 15 цілих форм. Датування цих комплексів IX ст. спирається на наступні матеріали. Після загибелі селища-супутника городища Ревне ІА на його місці не пізніше початку X ст. [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 92;

Тимощук, 1976, с. 67-68] були зведені оборонні споруди городища Ревне ІБ (рис. 10). В результаті житла № 6, 10 і 16 селища-супутника перекрито валами Х ст. [Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979, с. 370-371]. Таким чином, житла та керамічні комплекси ІХ ст. виділені стратиграфічно. Їхню дату визначає виявлена на вказаному селищі залізна шпора з відігнутими назовні петлями у вигляді гачків. Шип і дужка шпори знаходяться в одній площині (рис. 57, 1). Шпори такого зразка віднесені В.Б. Перхавком до п'ятого типу [Перхавко, 1978, с. 122-123]. Загалом вони датуються у межах I-VIII ст. [Кирпичников, 1973, с. 56-57; Перхавко, 1978, с. 122-123], але окремі екземпляри зустрічаються в ІХ ст. [Кирпичников, 1973, с. 57].

З такими ж керамічними комплексами виявлені ще дві шпори на городищі в Добринівцях. Вони подібні до ревнянської, але відрізняються від останньої наявністю прорізних петель (рис. 57, 2). За класифікацією А.М. Кіричнікова такі шпори відносяться до першого типу [Кирпичников, 1973, с. 57]. Вони були поширені по всій Європі, причому в західній та центральній її частинах їхній ужиток припадає на ІХ-Х ст., а в Східній Європі вони побутували у ІХ-ХІІ ст. [Кирпичников, 1973, с. 64].

Аналогічні керамічні комплекси ІХ ст. виявлені у житлах № 1-4, 6 на поселенні Лука Райковецька [Гончаров, 1963, с. 294, 295, 298, 302]. Керамічні комплекси, в яких поєднувався майже в рівних частках ліпний і гончарний посуд, а частіше переважав ліпний, досліджувались у Шумську [Русанова, 1973, с. 36], на поселеннях Луг I (житла № 4, 16, 25, 26) [Березовец, 1963, с. 159, 166, 171, 173; Приходнюк, 1980, рис. 39, 3-10, рис. 42], Луг II (житла № 1, 2) [Березовец, 1963, с. 178], Макарів Острів [Березовец, 1963, с. 186] тощо.

На поселенні Макарів Острів, у житлі з таким керамічним комплексом виявлено скарб залізних речей, що складався з шести серпів, двох ручок від дерев'яних відер, трьох наконечників списів, двох сокир і двох тесел (рис. 52) [Березовец, 1963, с. 183-184]. Д.Т. Березовець відносив його до кінця VIII-IX ст., аргументуючи таку дату відсутністю тут більш досконалої гончарної кераміки так званого курганного типу, широко розповсюдженої на всій території існування східних слов'ян у кінці IX – на початку X ст. [Березовец, 1963, с. 190]. Крім того, дві сокири, що входили до складу скарбу, мають аналогії серед салтівських старожитностей VIII-IX ст. [Плетнева, 1967, с. 158-159].

У господарській споруді Канівського поселення разом з ліпною та гончарною керамікою знайдено ливарну формочку для відливки підвіски, що у салтівських пам'ятках датується другою половиною VIII-IX ст. [Плетнева, 1967, с. 141, рис. 36]. Тут виявлено також декілька прикрас – браслети і намистини. Привертає увагу плоский бронзовий браслет. За формою він подібний до браслету зі скарбу Новотроїцького городища, до складу якого серед іншого входило 10 срібних дирхемів, найпізніший з яких чеканений у 818/819 р. [Ляпушкин, 1958, с. 28, 182]. Таким чином, весь комплекс знахідок із цієї споруди Канівського поселення може бути віднесений до IX ст.

Таке датування узгоджується з матеріалами Григорівського поселення, де з аналогічними керамічними комплексами виявлено бронзовий перстень IX ст. [Артамонов, 1955, с. 110].

Керамічні комплекси, що походять з пам'яток, розташованих між Дніпром і Карпатами, в яких ліпний посуд переважає над раннім гончарним давньоруського типу, дослідники відносять до східнослов'янської райковецької культури [Русанова, 1973, с. 13; Тимощук, 1976, с. 30, 42, 44; Приходнюк, 1978, с. 112; Приходнюк,

1980, с. 49-54]. При цьому Б.О. Тимощук зараховує такі комплекси до пізнього етапу культури, відділяючи їх від більш ранніх чисто ліпних комплексів цієї культури [Тимощук, 1976, с. 24-25]. Такої ж думки за матеріалами поселення Рашків I притримується Я.В. Баран [Баран Я., 2004, с. 9].

О.М. Приходнюк також вирізняв чисто ліпні комплекси (які він виділив у окремий сахнівський тип) від комплексів, що містять ліпну і ранню гончарну кераміку, відносячи останні до райковецького етапу східнослов'янської археологічної культури [Приходнюк, 1976, с. 117; Приходнюк, 1978, с. 111-112; Приходнюк, 1980, с. 47, 54, 126].

Наступний – пізній період у хронології археологічних старожитностей райковецької культури представлений керамічними комплексами, які зберігають риси і розвивають традиції попереднього часу. В цих керамічних комплексах також поєднується ліпний і гончарний посуд тих же форм і пропорцій, що і в IX ст. Але якщо у IX ст. переважає ліпний посуд, то у комплексах X ст. спостерігається зворотна залежність – більшість у комплексах належить гончарній кераміці. Характерною рисою гончарної кераміки цього періоду є горщики з вінцями, оформленими у вигляді манжетів (рис. 7, 1-4, 11, 13). Вони виготовлені з глиняного тіста з домішкою крупнозернистого і дрібнозернистого піску. Поряд з ними продовжують побутовувати гончарні горщики попереднього періоду, в більшості випадків виготовлені з глиняного тіста з домішкою шамоту.

Поверхня горщиків цього періоду орнаментована від горловини до дна (рис. 7). Горло горщика, як правило, прикрашалось однією або двома хвилястими лініями. Нижче починається горизонтальне рифлення, яке доходить майже до дна. По плічках поверх рифлення наносилась гребінчастим різцем смуга хвилястих

ліній. Зустрічається також орнамент, який являє собою лише горизонтальне рифлення, комбінації хвилястих і прямих горизонтальних ліній. На денцях гончарних горщиків цього періоду виявлені клейма (рис. 7, 13-16).

Показові матеріали про час існування керамічних комплексів, що складаються з ліпного та гончарного посуду з явним переважанням останнього добре вивчені на городищі та селищі в Єскимауцах (Молдова). Тут знайдено значну кількість срібних саманідських дирхемів. Із ідентифікованих монет чотири відкарбовані за часів Ісмаїла-Ібн-Ахмеда (892-907 рр.) і тринадцять – за часів Насре II (914-943 рр.) [Федоров, 1953, с. 110; Федоров, 1974, с. 111]. На думку автора розкопок городище збудовано у X ст. і загинуло у першій половині XI ст. [Федоров, 1974, с. 111]. Такі ж керамічні комплекси характерні і для городища Алчедар, датування якого не виходить за межі X ст. [Равдина, 1988, с. 67; Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997, с. 55-57, 66].

У житлі № 1 на селищі у Монастирку керамічний комплекс, що складався з гончарного і ліпного посуду при переважанні першого [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 54], супроводжувався цілим рядом датуючих речей. Тут знайдено браслет, залізний наконечник стріли, скляні пронизки, фрагмент персня, а також дирхем 741-742 рр. (рис. 11) Проведена авторами розкопок кореляція складових цього комплексу відносить його до X ст. [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 93].

Під час розкопок городища Ревне ІБ та його селища-супутника одержано понад 30 однотипних керамічних комплексів, переважну більшість яких складала гончарні горщики з манжетоподібними вінцями. Датування цих керамічних комплексів X століттям має стратиграфічне обґрунтування. Вони походять із жител і господарських споруд, збудованих на місці городища Ревне ІА, яке

припинило своє існування наприкінці IX – на початку X ст. [Тимощук, 1976, с. 67-68; Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979, с. 370]. У той же час, городище Ревне ІБ і його селище-супутник припинили своє існування в кінці X ст. [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 92]. З вищевикладеного випливає, що такі керамічні комплекси вкладаються в хронологічні рамки X століття. Прикладом є керамічний комплекс довгого будинку № 2, де виявлено переважно гончарний посуд (рис. 12).

Аналогічні керамічні комплекси виявлені також на городищі Ревне ІІ. Показовим щодо їхнього датування є комплекс споруди № 4. Споруда має два рівня підлоги, які відповідають двом періодам її існування. Краще забезпечений датуючими речами комплекс верхнього рівня підлоги (рис. 13). Тут знайдені імпортні амфороподібні посудини з червоним ангобом і без нього, які в пам'ятках балкано-дунайської культури датуються в основному X ст. [Дончева-Петкова, 1977, с. 77, рис. 21, с. 78, рис. 29]. Тут же виявлена верхня частина вузькогорлої посудини, яка має аналогії серед західнослов'янських пляшкоподібних горщиків, розквіт котрих припадає також на X ст. [Vána, 1956, s. 147]. Цій даті не суперечить також перевита втулка двошипного наконечника стріли (рис. 13, 15) [Медведев, 1966, с. 55; Минасян, 1978, с. 37], скляна пронизка (рис. 7, 12) [Щапова, 1962, с.88] і ніж, клинок якого безпосередньо переходить у руків'я з волютоподібним навершям (рис. 13, 20). На території Східної Європи такі ножі датуються в межах VIII-X ст. [Кучера, 1962, с. 39, рис. 16; Ляпушкин, 1958, с. 24, рис. 10; Мезенцева, 1965, рис. 53, 7; Минасян, 1978а, с. 148-152; Никольская, 1958, рис. 19, 12; Орлов С., 1972, с. 137; Федоров, 1960, табл. 65, 1]. Відомі вони також і в Центральній Європі, де були поширені протягом усієї другої половини I тисячоліття н.е. і не виходять за межі X ст. [Szymański, 1964, s. 228].

Опосередкованим підтвердженням правомірності такого датування може бути відсутність у керамічних комплексах X ст. тих рис, які характеризують глиняний посуд XI ст. (рис. 15) До таких можна віднести повну відсутність ліпних горщиків у керамічних комплексах XI ст., хоча ще зустрічаються ліпні конічні миски і сковорідки. Яскравою ознакою керамічних комплексів XI ст. є манжетоподібні вінця, які своїм виглядом нагадують попередників X ст., але відрізняються від останніх значно більшою висотою самого манжета. Крім того, на внутрішній частині таких вінця, по окружності, часто зустрічаються заглиблення – жолобки. Деякі відмінності простежуються і в орнаментативній посуду. При збереженні традицій X ст., коли орнаментувалась майже вся поверхня горщика, з'явилась тенденція до зменшення орнаментованої площі, яка тепер обмежується плічками або горлом посудини.

Підводячи підсумок, підкреслимо виявлену закономірність у послідовному розвитку керамічних комплексів райковецької культури. Саме зміни у керамічних комплексах у поєднанні зі стратиграфічними матеріалами лягли в основу відносного хронологічного поділу археологічних старожитностей райковецької культури VIII-X ст. на три періоди, кожний з яких, за датуючими знахідками й аналогіями з інших територій, датується приблизно в межах одного століття. Ранній відноситься до кінця VII-VIII ст., середній до IX – початку X ст. і пізній до X ст.

Так, керамічні комплекси райковецької культури VIII ст. складаються винятково з ліпного посуду, який своїми формами й асортиментом сягає корінням місцевих старожитностей попереднього часу. Асортимент ліпного посуду складають горщики, конічні миски, сковорідки, жаровні та мініатюрні посудини. Переважають горщики конусоподібної і округлобокої форми з прямими і відігнутими вінцями. Відмінність полягає у більшій

профільованості верхньої частини горщика, товщині стінок посудини, а головне – у наявності орнаmentaції вінчиків горщиків, конічних мисок і сковорідок пальцевими вдавленнями, защипами і косими насічками.

Кераміка такого зразка є провідною і в керамічних комплексах ІХ – початку Х ст. Своєрідність комплексів цього періоду полягає в наявності ранньої гончарної кераміки давньоруського типу, поява якої є хронологічним показником ІХ ст.

Ліпна кераміка зберігається також і в керамічних комплексах Х ст. На відміну від ІХ ст., тут переважає гончарна кераміка, яка до кінця Х ст. витісняє ліпні горщики, хоча ліпні конічні миски, сковороди і жаровні продовжують існувати до ХІ ст. включно. Це свідчить про пряму спадковість і спорідненість східнослов'янської та давньоруської археологічних культур досліджуваного регіону.

Описана послідовність у розвитку керамічних комплексів VIII-X ст. за часом і змістом співпадає на всій території поширення райковецької культури (рис. 16; 17; 18). Наприклад, керамічні комплекси кінця VII-VIII ст. належать перехідному типу пам'яток між Дніпром і Західним Бугом за І.П. Русановою, ранній фазі райковецької культури у Північній Буковині за Б.О. Тимощуком, сахнівському типу на Поділлі та в Середньому Подніпров'ї за О.М. Приходнюком. Комплекси ІХ – початку Х ст. – періоду пізньої фази райковецької культури за Б.О. Тимощуком та періоду Луки-Райковецької за О.М. Приходнюком. Керамічні комплекси Х ст., що містять ліпну і гончарну кераміку (в тому числі і з манжетовидними вінчиками) добре відомі на Дніпрі (Монастирок), у Прикарпатті (Ревне), Молдові (Єскимауци, Алчедар) тощо.

2.2. Основні категорії археологічних пам'яток

Зведені дані про кількість пам'яток райковецької культури на даний час відсутні. Карти і перелік пам'яток, що містяться в узагальнюючих працях, зазначають різну їхню кількість. Зокрема, у колективній монографії, присвяченій етнокультурним процесам на теренах України в I тисячолітті н.е., позначено 64 пам'ятки (43 селища, 9 городищ, 9 курганних і 3 ґрунтових могильники) [Етнокультурная карта ..., 1985, рис. 19]. Значно більше пам'яток – 172 – показано в “Археологии Украинской ССР” (133 селища, 19 городищ і 19 могильників) [Археология Украинской ССР, 1986, с. 176, карта 4]. Більше півтори сотні місцезнаходжень зазначено також у колективній праці “Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период” [1990, рис. 52]. Майже 300 пам'яток райковецької культури позначив В.В.Седов [Седов, 1982, с. 124, карта 17]. Найбільшу кількість пам'яток райковецької культури (понад 400) називав Б.О. Тимошук [Тимошук, 1995, с. 141]. Однак і ця цифра є далеко не остаточною. Дослідження пам'яток райковецької культури на регіональному рівні свідчать про значно більшу їхню кількість. Так, на відносно незначній території Верхнього Попруття виявлено понад 130 пам'яток [Михайлина, 1997, с. 6-7, 15], у Київському та Канівському Подніпров'ї – 100 [Петрашенко, 1997, с. 6], між Дніпром і Західним Бугом – понад 100 [Русанова, 1973, с. 32-48, табл. 2], у Дністровсько-Прутському межиріччі (Молдова) засвідчено майже 140 пам'яток [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 20-39, рис. 4; Тельнов, 1990; Тельнов, 2003, с. 156; Тельнов, Степанов, Руссев, Рабинович, 2002, с. 15, рис. 2].

Остаточного з'ясування потребує кількість пам'яток на території Болгарії, Румунії та Білорусі. Оскільки територія поширення райковецької культури має свої межі та зони інфільтрації, постає питання історико-культурної ідентифікації пам'яток досліджуваного періоду у контактних зонах, також

потребує детального дослідження проблема визначаючих складових райковецької культури та їхніх проявів в синхронних сусідніх археологічних культурах. Очевидно, що культурний масив райковецької культури мав вплив на визначення багатьох сторін європейської середньовічної історії (велика кількість пам'яток у Подунав'ї).

Риси населення райковецької культури простежуються на місцезнаходженнях змішаного характеру (балкано-дунайська культура), що свідчить про значну роль райковецького населення у розвитку південно-східного регіону слов'янства.

Всі досліджувані пам'ятки VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами відносяться до чотирьох основних категорій: селища; городища; могильники; святилища і культові місця (питання святилищ і культових місць розглядатиметься у розділі „Язичницькі вірування”).

Одержані матеріали дозволяють дати повну характеристику пам'яток, визначити їхню культурно-етнічну належність і хронологію, провести порівняння з аналогічними синхронними старожитностями інших територій.

2.2.1. Селища

Переважну більшість археологічних пам'яток VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами складають селища (рис. 1). Вони розташовані групами, які одержали назву „гнізда” поселень (рис. 19; 20). Це пов'язано із певною соціальною структурою суспільства, про що мова йтиме у відповідному розділі.

Селища розташовуються в низинах, на підвищених останцях, в заплавах, на перших і других надзаплавних терасах річок і потічків. Вони знаходяться в таких же топографічних умовах, як і пам'ятки празької та пеньківської культур попереднього часу, що може

слугувати одною із найбільш суттєвих ознак спільності східнослов'янських племен другої половини I тисячоліття н.е. [Гончаров, 1963, с. 311].

Показовим з цього приводу є селища другої половини I тисячоліття Рашків I (друга половина VII-IX ст.) [Баран, Козак, Магомедов, Некрасова, 1975, с. 258; Баран, Магомедов, 1976, с. 301; Баран Я., 1997, с. 19; Баран Я., 2004], Рашків II і Рашків III (друга половина V – кінець VII ст.) [Баран, 1988, с. 25-32; Баран, 1988а, с. 12-18], які розташовані поряд і тягнуться одне за одним, займаючи першу надзаплавну терасу правого берега Дністра [Баран, 1988, с. 5, 8; Баран, 1988а, с. 12].

В однакових топографічних умовах знаходилися поселення Молочарня (VII ст.), Луг I (кінець VII – перша половина VIII, Луг II (VIII ст.) і Макарів острів (VIII – перша половина IX ст.) [Березовец, 1963, с. 187-192] неподалік від села Пеньківка на р. Тясмин. Всі вони розташовані на невеликих підвищеннях, або останцях надзаплавної тераси [Березовец, 1963, с. 148, 154, 175, рис. 7; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 234].

Аналогічна картина простежена у розташуванні поселень Ріпнів I (остання четверть I тис.) [Аулих, 1963, с. 367] та Ріпнів II (третья четверть I тис.) [Баран, 1963, с. 351-365] на Західному Бузі, Лука-Каветчинська та Острови празької та райковецької культур біля с. Сокіл на Середньому Дністрі [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 44-98].

Досить часто матеріали райковецької культури зустрічаються з празькими або пеньківськими на одних і тих же багатошарових пам'ятках – Кодин I, Кодин II [Русанова, Тимощук, 1984, с. 9-10, 28, 40-45], Скок [Тельнов, 1991, с. 61], Ханска II [Рафалович, 1972, с. 39; Тельнов, 1987, с. 59] тощо. Цей факт свідчить про відсутність хронологічного розриву між райковецькою культурою і пам'ятками

попереднього часу – празькими та пеньківськими. Празькі та пеньківські нашарування змінюються райковецькими, вони репрезентують послідовні періоди існування конкретних селищ, вказують на безперервність розвитку східнослов'янських старожитностей другої половини I тисячоліття між Дніпром і Карпатами [Тимощук, 1995, с. 141].

Місця для влаштування селища вибиралися з урахуванням особливостей рельєфу, які часто є природними межами і певною мірою виконують захисні функції. Описуючи місцезнаходження Канівського поселення на Дніпрі, Г.Г. Мезенцева зазначає, що стародавні мешканці надзвичайно вдало підібрали місце для життя і вміло використали багаті природні умови місцевості для захисту поселення від ворогів [Мезенцева, 1965, с. 11]. Тут не було штучних укріплень, а захисні функції виконували особливості рельєфу – яри, гори та ріка [Мезенцева, 1965, с. 10]. Вдало вибране і місце поселення Рашків I. З півдня воно обмежене високим корінним скелястим берегом Дністра, зі сходу і заходу – невеликими потоками, з півночі омивається річкою [Баран, 1971, с. 291; Баран Я., 1997, с.19].

Подібним було розташування поселень Кодин I і Кодин II. Вони займають частину корінного берега р. Дереглуй (правий доплив р. Прут) і обмежені невеликими потоками. Поселення Кодин I розміщене на краю пологого мису, утвореного двома потоками, а з третього боку мис обмежений високим берегом. Поселення Кодин II також має природні межі. З півдня, заходу і сходу протікають струмки, а з північної сторони площа поселення закінчується болотистою низиною, що примикає до високих горбів [Русанова, Тимощук, 1984, с. 9].

Сахнівське поселення знаходиться в улоговині між двома горами. Воно обмежене з півдня Дівич-горою, з північного заходу –

горою Дегтярною, а з північного і південного заходу – крутими схилами. Вузький прохід до поселення є лише з західної сторони, але й він губиться серед балок [Приходнюк, 1976, с. 101].

Поряд із селищами завжди багато орної землі, пасовищ для худоби, є джерела питної води. Водночас у місцях, де умови для землеробства відсутні, селища VIII-X ст. зустрічаються рідко. Так, їх зовсім немає у гірській місцевості (Прикарпаття), де можна було займатися лише скотарством і лісовими промислами. Ось чому сприятливі умови для заселення Покутських і Буковинських Карпат, розташованих на південному заході досліджуваного регіону, склалися дещо пізніше – лише у період розвинутих товарних відносин, коли продукти тваринництва можна було обміняти на продукти землеробства. Інтенсивне заселення гірської частини Карпат розпочалося тільки у XIV-XV ст.

Дещо в інших топографічних умовах розташовані селища-супутники городищ, до яких відносимо неукріплені поселення поряд із городищами, час існування котрих співпадає з хронологією останніх. Потреба безпеки, очевидно, змушувала людей оселятися поблизу фортечних стін, навіть на досить крутих схилах, на яких у звичайних умовах навряд чи влаштовувалися б поселення. Разом з тим, враховуючи таке розташування вказаних селищ, можна припустити, що їхнє населення підтримувало порядок на городищі, слідкувало за станом оборонних споруд тощо. Прикладом такого розташування може слугувати селище-супутник городища Ревне ІА [Михайлина, Русанова, Тимошук, 1979, с. 370-371]. Воно розташоване біля городища на високому мису, далеко від джерел води.

В результаті розвідкових робіт і широкомасштабних розкопок, проведених на багатьох селищах VIII-X ст., одержано дані щодо

культурного шару, матеріали про розміри селищ і характер їхньої забудови, житлові та господарські споруди.

Культурний шар на поселеннях має темний колір, насичений вкрапленнями вугликів та перепаленої глини. Його товщина сягає 0,2-0,9 м. На поселенні Кодин I потужність культурного шару складала 0,2-0,3 м, а на деяких ділянках сусіднього Кодина II – 0,5-0,6 м [Русанова, Тимошук, 1984, с. 10], у Сахнівці – 0,2-0,3 м [Приходнюк, 1976, с. 101], Тетерівці – 0,4-0,6 м [Русанова, 1973, с. 35], на Канівському поселенні – 0,6-0,7 м [Мезенцева, 1965, с. 14], на поселенні Глинжени V – 0,6-0,9 м [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 6]. В культурному шарі практично відсутні вироби з металу, кістки, каменю. Навіть такий масовий матеріал як керамічний посуд тут зустрічається дуже рідко. Всі знахідки концентруються на долівці та у заповненні жител і господарських споруд, або безпосередньо біля них. На площі між житлами зустрічаються лише поодинокі знахідки [Березовец, 1963, с. 155; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 8; Русанова, Тимошук, 1984, с. 10].

Останнім часом, окрім визначення наявності селища за підйомним матеріалом, який потрапляє у поле зору дослідника після оранки, різноманітних земляних робіт, розмиву берегів тощо, ведеться пошук археологічних пам'яток, на яких немає виходу культурного шару на поверхню, за допомогою вивчення рельєфу місцевості. Таку можливість дають заглиблення правильної форми у вигляді лінзи глибиною 0,3-1,0 м, розмірами 3 x 3, 4 x 3 м, котрі утворилися в результаті повільного заповнення ґрунтом котлованів стародавніх жител (рис. 21-26). Такі заглиблення умовно названі “западинами” жител. Фіксуються також западини на місці стародавніх господарських ям-погребів.

Вперше таку методику пошуку пам'яток і фіксації споруд на них застосовано у 1928-1929 рр. під час досліджень обох

Боршевських городищ на Дону. П.П. Єфименко та П.М. Третяков зафіксували округло-прямокутні западини, що розташовувалися у певному порядку по всьому майдану Великого Боршевського городища. Така ж картина простежена на Малому Боршевському городищі й прилеглому селищі. Розкопки показали, що западини являли собою рештки жител [Єфименко, Третяков, 1948, с. 15, 18, 58, 59, 72, 73, 76-78, 108]. Майже 40 округлих западин зафіксовано на Новотроїцькому городищі [Ляпушкин, 1952, с. 27; Ляпушкин, 1958, с. 9, 55, 62], більше 100 – на городищі Тітчиха [Москаленко, 1965, с. 37; Москаленко, 1981, с. 98-99, рис. 18], які в процесі розкопок також виявилися решками жител.

На території поширення пам'яток райковецької культури западини виявлені і досліджені у Прикарпатті. Під час складання інструментального плану городища Ревне I на ньому були позначені 150 западин (рис. 25) [Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979, с. 370-371]. Майже 50 з них, що розташовувалися у зоні будівництва дороги та лісорозробок, були розкопані. Всі вони виявилися напівземлянковими спорудами. Такі ж селища із западинами виявлені ще у понад тридцяти пунктах Верхнього Попруття [Тимощук, 1990, с. 146-151, 154-160, 162-168, 171-182].

Западини дозволяють досить точно встановити межі селищ ще до початку розкопок, чого не можна зробити звичайним способом фіксації території поширення культурного шару, який руйнується і може вийти за межі селища. Крім того, западини вказують на кількість споруд на території селища без повного розкриття його площі (рис. 21-26).

У VIII-X ст. зростає кількість поселень у порівнянні з VI-VII ст. Ця ситуація простежується у всіх регіонах досліджуваної території [Рафалович, 1972, с. 44-45; Русанова, 1973, с. 32-47;

Тельнов, 1990, с. 6; Тельнов, 2003, с. 167; Тимошук, 1990, с. 86-87, табл. 3].

Тенденцію збільшення числа селищ VIII-X ст. наочно ілюструє картографування пам'яток Верхнього Попруття. Селищ культури празького типу тут відомо 30, тоді як селищ VIII-X ст. – понад 130. До того ж останні в декілька разів перевищують селища VI-VII ст. і за площею, і за кількістю споруд на них [Михайлина, 1997, рис. 1-2]. Значне збільшення кількості селищ райковецької культури засвідчує таблиця співвідношення поселень празької культури і пам'яток останньої чверті I тисячоліття в межах окремих гнізд поселень на території Чернівецької області, наведена Б.О. Тимошуком. Селищ райковецької культури в кожному гнізді значно більше ніж празької культури, а сумарна їхня кількість в означеному регіоні перевищує празькі пам'ятки у п'ять разів [Тимошук, 1990, с. 87-88, табл. 3].

Зростання кількості селищ заключної чверті I тисячоліття зафіксовано на мікрорегіональному рівні на прикладі пам'яток біля с. Чорнівка на лівому березі Пруту. У VI-VII ст. тут існувало лише одне поселення, частина якого розкопана [Русанова, 1980, с. 331]. У VIII-X ст. площа цього поселення збільшилась, а поряд виникло ще одне, на якому нараховано 150 западин від жител. На відстані 1-3 км від нього розташовані ще сім поселень цього ж часу [Тимошук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 85]. Показовим також є Ревнянське поселення, площа якого сягає у діаметрі 3 км. Поселення такого розміру у VI-VII ст. невідомі.

Разом із збільшенням кількості селищ райковецької культури зафіксовано і зростання їхньої площі, яка порівняно з попереднім часом VI-VII ст. досить значна і становить кілька гектарів [Петрашенко, 1997, с. 6].

Динаміка зростання розмірів селищ другої половини I тисячоліття н.е. добре простежена на пам'ятках, досліджених

поблизу с. Пеньківка на р. Тясмин. Найбільш раннє поселення Молочарня (VII ст.) займало невелике підвищення розмірами 35 x 45 м (майже 0,2 га). Поселення Луг I (кінець VII – перша половина VIII ст.) мало площу більше 8 га, а поселення Макарів Острів (VIII – перша половина IX ст.) – 19 га [Березовец, 1963, с. 148, 154, 183; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 234].

Площа селищ райковецької культури коливається від декількох гектарів (Лука Райковецька – 3 га, Бранешти – 6 га, Устя – 8 га, Ханска – 10 га) [Гончаров, 1963, с. 288; Тельнов, 2003, с. 165] до двох (Макарів Острів – 19 га, Канівське – 17 га) [Березовец, 1963, с. 183; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 234] і більше десятків гектарів (Лопатна і Петруха по 40 га, Обухів II – 80 га) [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 28-29; Петрашенко, 1997, с. 7; Кравченко, 1979Ю с. 74-76].

Переконливі свідчення зростання площі поселень райковецької культури по відношенню до пам'яток VI-VII ст. у Дністровсько-Прутському межиріччі наведені Н.П.Тельновим [Тельнов, 2003, с. 165, табл. 2, 3].

Відповідно до зростання площі селищ райковецької культури збільшується число відкритих на них археологічних об'єктів – жител, господарських споруд, ям-сховищ, окремих вогнищ, печей тощо. Так, на поселенні Кодин II досліджено 45 споруд. 25 з них відносяться до VIII ст., решта – до VI-VII ст. При цьому встановлено, що селище VI-VII ст. розкопане повністю, тоді як 25 об'єктів VIII ст. займають, судячи з поширення культурного шару і результатів шурфування, приблизно третю частину поселення [Русанова, Тимощук, 1984, с. 9].

На дослідженій ділянці Канівського поселення, що складає трохи більше одного відсотка його загальної площі, відкрито 24 житла, 17 господарських споруд і 42 господарські ями [Мезенцева,

1965, с. 19-61; Петрашенко, 1997, с. 7].

На поселенні Лука-Райковецька досліджено 1000 кв. м, що складає 3,3% загальної площі, досліджено 8 жител, 6 з яких відносяться до досліджуваного часу [Гончаров, 1963, с. 290-306].

На поселенні Скок VI-X ст., площа якого складає 4 га, розкопано 9360 кв. м (23%). Відкрито 65 жител, 142 ями, 6 виробничих споруд з підбійними глинобитними печами, 25 окремих глинобитних печей, 2 ямні печі, 17 сиродутних горнів. Лише поодинокі об'єкти датуються VI-VII ст., решта відносяться до VIII-X ст. [Тельнов, 1988, с. 103-112; Тельнов, 1989, с. 191; Тельнов, Рабинович, 1992, с. 211, 214, 216-220].

Важливі дані одержані в результаті розкопок поселення Рашків I. Досліджена вся площа поселення, де виявлено 80 жител, 110 господарських ям. Аналіз датуючих речей, керамічного матеріалу та стратиграфічні спостереження дали змогу виділити три етапи існування поселення. Етап А репрезентують 15 жител празької культури. Два наступних етапи відносяться до райковецької культури. До етапу Б відноситься 34 житла, а до етапу В – 31 житло [Баран Я., 2004, с. 11].

Дослідження поселень дали матеріали щодо їхнього планування. Простежено два варіанти розташування житлових споруд на селищах. Перший з них – рядовий – добре виділяється на Канівському поселенні, де виявлено чотири ряди забудови [Мезенцева, 1965, с. 18]. Частіше зустрічається груповий або “гніздовий” варіант. На поселенні Луг I житла розміщені дуже нерівномірно, утворюючи ніби гнізда з двох-трьох напівземлянок. Такі групи жител знаходилися на відстані 100 м одна від одної, тоді як всередині групи вони були на відстані кількох метрів [Березовец, 1963, с. 155]. Таке ж розташування жител засвідчено на селищах досліджуваного часу в Молдові [Рафалович, 1972, с. 57-58]. Тут у

переважній більшості житла розташовувалися групами від 2 до 5, а відстань між ними у кожному гнізді складала 3-4 м [Федоров, 1966, с. 276].

На повністю дослідженому селищі Рашків I в межах кожного з трьох етапів його існування виділено по декілька окремих груп. Формування цих груп є результатом довготривалого існування пам'ятки. На ранньому етапі функціонувало три групи, до яких входило по 4-5 жител, на середньому і пізньому – по 10 груп, що склалися з 2-7 жител [Баран Я., 2004, с. 10-11].

Груповий варіант розташування фіксують і западини жител. На поселеннях Українського Прикарпаття такі групи склали від 2 до 4, а іноді до 6 і навіть 8 западин жител [Тимошук, 1990, рис. 9, 11, 31, 35, 42, 45, 46, 50, 53, 58-61]. Деякі більші групи западин жител показані на плані городища боршевської культури Тітчиха на Дону. Тут до складу груп входило від 2 до 10 западин жител [Москаленко, 1981, с. 99, рис. 18], хоча деякі виділені групи, судячи з креслень, можна поділити на менші.

Розташування окремих жител та їхніх груп дають важливі матеріали щодо внутрішньої структури поселень. На поселеннях, що розкопувались широкою площею, а особливо на повністю розкопаних поселеннях, простежена чітка закономірність розташування жител відносно майданів з господарськими спорудами. Такі майдани вільні від житлової забудови.

На поселенні Кодин II (V – рубіж VIII/IX ст.) протягом всього часу існування поселення житла розміщувалися навколо майдану розмірами 20 x 10 м. Тут виявлено 8 ям-погребів, деякі з них мають значні розміри (діаметр 2 м). Таке скупчення господарських ям на обмеженій площі й окремо від жител свідчить, що вони були погребами спільного користування на відміну від ям-сховищ

індивідуального користування, які були поряд або всередині окремих жител [Тимощук, 1990, с. 17].

Аналогічні майдани спільного користування простежені на поселеннях райковецької культури, де збереглися сліди жител у вигляді западин. Вони могли розташовуватися в центральній частині поселення в оточенні жител, або поза житловою частиною поселення [Тимощук, 1990, с. 15-29]. Так, 10 западин від жител півколом оточували майдан на поселенні Грушівка (рис. 23, 4), на поселенні Веретенникове 15 западин розташовувалися по периметру мису і оточували незабудований майдан розмірами 100 x 30 м (рис. 23, 1). На поселеннях Чорнівка VII майдан спільного користування займав центральну і західну частину мису, на якому знаходилося поселення, а житла розташовувалися в його східній частині вздовж потоку (рис. 23, 3). Поселення Парикова також розміщувалося на мису, утвореному на злитті двох потоків. Житла на ньому займали північну і центральну частину мису, а майдан спільного користування його південну частину, простягаючись вздовж потоку (рис. 23, 2). Виявлені селища, на яких простежено декілька груп житлових споруд зі своїми майданами спільного користування (рис. 24).

Подібна планувальна структура селищ простежується на пам'ятках попереднього часу – праських і пеньківських. Особливо чітко це видно на прикладі повністю досліджених пам'яток Корчак VII, Корчак IX, Рашків III.

На повністю розкопаному поселенні VI-VII ст. Корчак VII, що мало природні межі, досліджено 16 жител. Всі вони розташовані на південному схилі підвищення. Біля жител, а рідше у самих спорудах виявлено невеликі господарські ями. Окрему групу господарських об'єктів на північному схилі і в центральній частині поселення складала значно більша кількість окремо розташованих ям-погребів,

наземні споруди та дві печі для збагачення болотної руди [Русанова, 1973, с. 32, табл. 25]. Очевидно, ями-погреби біля і в середині напівземлянок належали мешканцям житла, а окрема група об'єктів господарського призначення перебувала у спільному користуванні. Аналогічна ситуація простежена під час дослідження розташованого поблизу поселення Корчак IX [Русанова, 1973, с. 33-34, табл. 27], де більшість господарських споруд загального користування (ями-погреби і наземні будівлі) також знаходилася окремо від жител, поряд з якими виявлені ями-погреби, що належали мешканцям останніх.

Багатий матеріал щодо планіграфії містить повністю розкопане поселення празької культури Рашків III [Баран, 1988], де виявлено 91 житло, 53 господарські ями і 2 наземні споруди. У забудові поселення простежується певна система розміщення житлових і господарських споруд. Житла-напівземлянки розташовані групами, між якими залишалися вільні від житлової забудови майдани, де концентрувалися споруди господарського призначення – ями-погреби, вогнища, наземні споруди [Баран, 1988, рис. 3]. Виділяється принаймні шість таких майданів [Баран, 1988, с. 92-94; 98-99; 106-107; 112-113; 117-118]. Так, в оточенні жител № 15-21 знаходилися 4 господарські ями (№ 7-10) і два вогнища. Інше скупчення з 6 господарських ям (№ 16-20) виявлено на незабудованому майдані площею 140 м². На третьому такому майдані знаходилося п'ять вогнищ і шість ям-погребів (№ 25-30). Найбільше скупчення господарським ям-погребів – 11 (№ 41-51) виявлено на майдані у північній частині поселення. В.Д.Баран вважає майдани, де сконцентровані господарські споруди, дворами спільного користування [Баран, 1988, с. 92-93].

Розташування господарських споруд компактними групами простежено на селищах пеньківської культури Будище, Хитці

[Приходнюк, 1988, с. 190]. Особливий інтерес викликає планування городища Селиште. Північно-західна його частина являла собою своєрідну житлову зону, де виявлено 10 жител. Східна ділянка городища була зайнята спорудами виробничого характеру. Тут досліджено чотири майстерні, пов'язані з ювелірним і гончарним виробництвом, два господарських приміщення, три виробничі печі і чотири вогнища поза спорудами. На ділянках, що примикали до напільної сторони концентрувалися ями-погреби. Незначна кількість ям-погребів виявлена також між житлами і виробничими спорудами [Приходнюк, 1988, с. 190-191].

Матеріали дослідження селищ заключної чверті I тисячоліття н.е. між Дніпром і Карпатами показують, що їхня топографія виявилася практично однаковою на всій території поширення райковецької культури. Часто селища райковецької культури і попереднього часу (празькі та пеньківські) розташовані в одних і тих же місцях, являючи собою послідовні періоди розвитку одної пам'ятки, вказуючи на спорідненість населення, що там проживало.

Слід відзначити значне збільшення кількості селищ райковецької культури у порівнянні з VI-VII ст., представленими на досліджуваній території селищами празької та пеньківської культур. Одночасно збільшується їхня площа, кількість жител і господарських споруд на них. Поряд з великими за площею селищами, у VIII-X ст. продовжують існувати малі селища, характерні для попереднього періоду. Разом з тим, з'являються невідомі раніше мініатюрні селища.

Забудова селищ велася за певним порядком. Житла розташовані групами. Біля них, на вільних від житлової забудови майданах, знаходилися споруди господарського призначення. Кількість таких житлових гнізд і господарських майданів на поселеннях не однакова. Їхня кількість пропорційна розмірам селищ

– чим більше за площею і кількістю жител селище, тим більша кількість господарських майданів-дворів. Зміст зазначеної закономірності лежить у площині суспільного розвитку і соціальної структури східнослов'янського суспільства досліджуваного часу, про що мова йтиме далі, у відповідному розділі.

2.2.2. Городища

Важливим типом слов'янських поселень останньої чверті I тисячоліття н.е. між Дніпром і Карпатами є городища, характерною рисою яких прийнято вважати наявність штучних укріплень (рис. 1).

Ступінь вивченості слов'янських городищ переддержавного періоду на різних територіях неоднакова. Порівняно краще досліджені городища роменської і боршевської культур [Сухобоков, 1975, с. 57-66; Сухобоков, 1992, с. 37-39; Ефименко, Третьяков, 1948; Ляпушкин, 1958; Москаленко, 1965; Москаленко, 1981, с. 58-77], а існування цього типу пам'яток раніше X ст. між Дніпром і Карпатами ставилося під сумнів [Гончаров, 1963, с. 310-311].

До недавнього часу на досліджуваній території були відомі лише поодинокі городища – Зимно, Хотомель, Старокиївська Гора) [Ауліх, 1972; Кухаренко, 1957, с. 90-97; Кухаренко, 1961, с. 7-11, 22-27; Русанова, 1973, с. 42-43; Новое в археологии Киева, 1981, с. 70-71; Килиевич, 1982, с. 27-28, 42]. Разом з тим, хроніст Географ Баварський (середина IX ст.) засвідчив на цій території значну кількість укріплених поселень – *civitates* – цього часу. Зокрема, у землях уличів нараховувалося 318, бужан 231, тиверців 143, волинян 70 таких укріплень [Šafarik, 1837, s. 396].

Найбільш повну інформацію про городища VIII-XIII ст., у тому числі між Дніпром і Карпатами, зібрав М.П.Кучера [Кучера, 1999, с. 114-147]. Зведені дані свідчать, що давньоруські городища досліджені значно краще від ранньослов'янських. Зокрема,

додаткового вивчення потребують час побудови і тип оборонних споруд, характер забудови укріпленого майдану ранньослов'янських городищ тощо.

В останні десятиріччя значні роботи із дослідження слов'янських городищ проведені у різних регіонах поширення райковецької культури. Встановлено, що у переважній більшості випадків городища VIII-X ст. влаштовані з урахуванням захисних властивостей рельєфу і розміщені на високих мисах. За цією ознакою вони можуть бути віднесені до городищ мисового типу [Раппопорт, 1956, с. 22-36; Косточкин, 1969, с. 6-8; Косточкин, 1970, с. 7-9], що зближує їх з городищами інших територій східних слов'ян.

Майдани таких городищ повторюють конфігурацію мисів і закінчуються стрімкими схилами, що робить їх важкодоступними. Ці своєрідні природні укріплення доповнюються штучними дерев'яно-земляними фортифікаціями, особливо потужними з напільного боку. Нерідко при спорудженні слов'янських городищ використовувались вали ранньозалізного часу [Михайлина, 1997, с. 23; Тельнов, 2003, с. 174-175].

Другий тип складають городища, не підпорядковані захисним властивостям рельєфу, оскільки влаштовані на плоскій поверхні похилих схилів [Кучера, 1999, с. 18; Раппопорт, 1967, с. 29-30]. Вони мають овальну або близьку до круга форму і оточені кільцевим ровом і валом. Круглі городища подібні між собою за формою і мали приблизно однакові розміри. Так, майдани відомих городищ Алчедар, Єскимауци, Рудь, Царівка, Лукашівка мають овальну форму розмірами 60-70 x 80-86 м [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 74-76, 78-85, 89, 91-98; Тельнов, 2003, с.175-176].

Обов'язковим атрибутом городищ є оборонні споруди, які збереглися у вигляді валів, ровів, обгорілих дерев'яних конструкцій

і відрізняють їх від звичайних неукріплених поселень. Останнім часом значний матеріал щодо характеру фортифікаційних споруд городищ райковецької культури одержано під час польових археологічних досліджень у Подністров'ї та Попрутті.

Встановлено, що глибина ровів (0,8-1,5 м) і висота валів (0,6-2,0 м) досліджених городищ були незначними, внаслідок чого ні рови, ні вали не могли бути достатніми самостійними укріпленнями і не могли відігравати провідну роль в обороні, як вважалося раніше [Ляпушкин, 1952, с. 12-13; Раппопорт, 1956, с. 66-67]. Їхнє значення, очевидно, було допоміжне, оскільки земляні укріплення у вигляді валів і ровів не є обов'язковими елементами фортифікацій укріплених поселень. Прикладом може бути Добринівське городище, на якому земляні укріплення відсутні [Тимощук, 1976, с. 74-78].

Разом з тим, на всіх городищах VIII-X ст. виявлені рештки дерев'яних оборонних стін, наявність яких у зазначений період до недавнього часу ставилася під сумнів, або їм відводилася другорядна роль [Раппопорт, 1956, с. 66-67; Раппопорт, 1955, с. 21; Косточкин, 1970, с. 9; Косточкин, 1969, с. 7-8]. Дослідження останніх років свідчать, що саме дерев'яні стіни відігравали основну роль у фортифікаціях цих городищ.

Вивчення оборонних споруд вказує на конструктивну різноманітність дерев'яних фортифікацій, що лягло в основу їхнього класифікаційного поділу.

Перший тип представлений дерев'яними оборонними стінами у вигляді частоколу (рис. 27). Рештки таких стін виявлені під час розкопок нижнього шару Грозинського городища [Тимощук, 1974, с. 88; Кучера, 1999, с. 74-75]. Тут розчищена траншея (ширина 0,35-0,40 м, глибина 0,7-0,9 м від давньої поверхні), заповнена рештками дерева від вертикальних стовпів, які стояли в ряд впритул один до одного.

Завдяки простій конструкції частокіл використовувався, очевидно, на всіх східнослов'янських землях. Цей тип дерев'яних оборонних стін виявлений, зокрема, на городищах Тітчиха [Москаленко, 1981, с. 72-74], Волокова [Раппопорт, 1956, с. 27], Опішня [Россинский, 1981, с. 105-106] та ін.

До другого типу належать дерев'яні оборонні стіни, основу яких складають вертикальні стовпи, розташовані в одну лінію, але не впритул один до одного, а на певній відстані. Проміжки між вертикальними стовпами закладалися горизонтальними деревинами, які своїми кінцями закріплювалися у вертикальних пазах стовпів-стояків (рис. 28). Рештки такої стіни добре простежені на городищі Ревне ІА [Тимощук, 1976, с. 67; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 86], де на давній поверхні збереглися відбитки нижніх горизонтальних деревин оборонної стіни у вигляді канавки шириною 0,2 м і глибиною 0,1 м, а також стовпові ями діаметром 0,3 м. Останні опущені в материк на 0,6 м і розташовані в лінію на відстані 2,2 м одна від одної.

Другий тип дерев'яних оборонних стін переважає на укріплених поселеннях VIII-X ст. Про це свідчать результати досліджень на городищах в басейні Верхнього Прута – Біла, Горішні Ширівці І, Горішні Ширівці ІІ, Карапчів, Кобаки, Червона Діброва, Грозинці, Волока, Верхні Станівці, Магала, Ревне ІІ, на Середньому [Тимощук, 1976, с. 63-64] і Нижньому [Чеботаренко, 1973, с. 68-72] Дністрі. Дерев'яні оборонні стіни другого типу знаходимо на інших територіях поширення східнослов'янських старожитностей, зокрема на Дніпровському Лівобережжі [Шрамко, 1962, с. 299-301; Сухобоков, 1975, с. 62]. Показово, що й у житловому будівництві VIII-X ст. використовувався і був переважаючим саме такий спосіб зведення стін, коли горизонтальні плахи кріпились у вертикальних пазах стовпів-стояків.

Як удосконалений варіант другого типу можна виділити оборонні стіни, у конструкцію яких замість стовпів-стояків у деяких місцях уведені зруби. Вони значно зміцнювали стіни, оскільки мали набагато більшу площу опори. Крім того, виступаючи дещо наперед оборонної стіни, вони служили бойовими баштами і дозволяли вести фланговий обстріл противника, який прорвався до стін фортеці. Три зруби-башти, що входили до конструкції оборонних стін другого типу і виступали дещо вперед, виявлені і досліджені на Добринівському городищі [Тимощук, 1976, с. 74-78].

Оборонні стіни, які склалися з окремих зрубів (об'єднаних у суцільну стіну горизонтальними деревинами, кінці котрих врубувались у зруби), М.П. Кучера ототожнює із “столпієм” давньоруського літопису [Кучера, 1972, с. 60-62; Кучера, 1999, с. 80, рис. 23]. Спільність рис у оборонному зодчестві ранньослов'янської і давньоруської культур свідчить про наступність традицій.

До третього типу належать дерев'яні оборонні стіни у вигляді суцільного ряду зрубів (рис. 29). Цей тип дерев'яних фортифікацій досліджуваного часу чітко простежується на городищі у Ревному [Михайлина, Русанова, Тимощук, 1978, с. 358]. Вони простежені по периметру городища і являли собою суцільну стіну шириною 3 м. Всередині вона розчленована на вузькі кліти шириною 1,5-1,8 м. Вони були пустотілими, але слідів постійного проживання в них не виявлено. Очевидно, кліти використовувались як бойові камери для воїнів під час нападу противника. Спорудження цих укріплень на Ревнянському городищі відноситься до початку X ст. М.П. Кучера відносить описані дерев'яні фортифікації ревянського городища до „найбільш ранніх укріплень з клітями, які не мали городень” [Кучера, 1999, с. 69-70]. Значне ж поширення зрубних стін у оборонному зодчестві досліджуваної території, як і всієї Давньої Русі в цілому [Раппопорт, 1956, с. 73-106; Тимощук, 1982, с. 73-75,

82; Кучера, 1999, с. 70], припадає на XI-XIII ст. До того ж, особливістю оборонних споруд верхнього горизонту Ревнянського городища (Ревне ІБ) є розташування дерев'яних зрубів на штучній глиняній платформі висотою 0,4-0,5 м, що зводилася з метою збільшення висоти дерев'яно-земляних фортифікацій в цілому.

Дерев'яні оборонні стіни всіх типів додатково укріплювалися з внутрішнього і зовнішнього боку. З внутрішнього боку до них примикали зруби або наземні будинки, а з зовнішнього вони зміцнені укосом. Останній являв собою ґрунтову підсіпку оборонних стін [Михайлина, 1997, с. 26-31, рис. 12, 4]. Ця підсіпка суттєво підвищувала стійкість дерев'яних стін, а також, очевидно, виконувала протипожежну функцію і перешкоджала влаштуванню проломів у стіні [Тимошук, 1976, с. 64]. Укоси виявлені майже на всіх городищах Верхнього Попруття досліджуваного часу. Вони не простежені лише в Добринівцях і Горішніх Ширівцях. Висота укосів нині досягає 0,6-0,8 м. Їхня початкова висота була, мабуть, більшою, але встановити її досить важко через те, що разом із руйнуванням дерев'яних оборонних стін руйнувався й укіс, від якого залишався невисокий вал. Ґрунт для насипання укосів брали під час спорудження рову, а поверхня укосу була продовженням внутрішньої стінки рову.

На городищах Біла, Верхні Станівці, Волока, Грозинці, Червона Діброва, Коростувата, Магала і Ревне глиняні укоси мали кам'яну серцевину – крєпїду. Остання складена з пісковіку без зв'язуючого розчину. У профілі вона мала форму прямокутного трикутника, який одним катетом опирався на поверхню землі, а другим – підпірав оборонну стїну. Кам'яна крєпїда значно зміцнювала дерев'яну стїну і перешкоджала сповзанню і розмиванню укосів. Картографування східнослов'янських городищ VIII-X ст. з кам'яними конструкціями у фортифікаційних спорудах

окреслює досить компактний регіон – Північно-Східне Прикарпаття. Крім уже перелічених городищ, кам'яні кріпиди виявлені в укріпленнях стародавнього Галича [Ратич, 1964, с. 119], на городищі Нижній Струтинь [Ратич, 1964, с. 127], а також на городищі Фунду-Герций на території Румунії [Petrescu-Dîmbovița, Teodor, 1987, fig. 9]. Кам'яні стіни-кріпиди виявлені також на західнослов'янських городищах IX-X ст. у Чехії [Беранова, Сметанка, Станя, 1975, с. 165].

Аналогічний спосіб зміцнення дерев'яних стін застосовували у Подніпров'ї, але замість каменів тут використовували сирцеву кладку [Кучера, 1999, с. 77; Раппопорт, 1953, с. 17-24; Раппопорт, 1956, с. 73-91].

Із внутрішнього боку до дерев'яних стін примикали довгі будинки, а на городищах X ст. – житлово-господарські зруби. Довгі будинки досліджувались на городищах у Горішніх Ширівцях I, Добринівцях, Верхніх Станівцях, Кобаках, Карапчеві, Білій, Магалі та ін. Найкраще вони вивчені в Ревному. У північній частині Ревнянського городища розкопано наземний довгий будинок № 2 [Михайлина, 1997, рис. 13, 2]. Від нього зберігся культурний шар темного кольору товщиною 0,1-0,2 м, у якому знайдено багато уламків ліпної та гончарної кераміки, а також шматки глиняної обмазки з відбитками дерева та обпалене каміння. На межі поширення культурного шару інколи простежені стовпові ямки. Завдяки цьому вдалося визначити його розміри – довжина будинку складала 37 м, а ширина – 5 м. Будинок був прямокутної форми, але ледь вигнутий, повторюючи конфігурацію оборонної лінії. На його підлозі розчищено кілька ям. В одній з них, у південній частині будинку, знаходились кальциновані кістки, необпалені кістки тварин, обпалене каміння та уламки кераміки, які повторно побували у вогні.

У східній частині Ревнянського городища розкопано ще один довгий будинок [Михайлина, 1997, рис. 13, 1]. Це наземна будівля розмірами 85 x 5 м з дерев'яними стінами, обмазаними глиною. У ньому виявлено 9 нішоподібних печей однакової конструкції діаметром 1,2-1,5 м, вирізаних у стіні, утвореній виступом довгого будинку. Перед кожною піччю розташовувалася передпічна яма. Черені печей знаходилися на 5-10 см вище від дна передпічної ями. Крім печей, у будинку виявлено 3 господарські ями й одне вогнище.

У конструкцію дерев'яних оборонних стін, підпираючи їх із внутрішньої сторони, могли входити і зруби. Їхня нижня частина опущена у материк і найчастіше використовувалась як житло. Показовим у цьому відношенні є житло № 21 на городищі Ревне-І [Михайлина, 1997, с. 29-30, рис. 15]. Воно становило типове житло-напівземлянку зрубної конструкції з піччю-кам'янкою у кутку. Зруб примикав до оборонної стіни, залишки якої у вигляді канавки (відбиток нижньої колоди) глибиною 0,1 м і шириною 0,15 м розчищені на давній поверхні.

17 зрубів-опор, що примикали до дерев'яних оборонних стін, досліджені на городищі в Добринівцях. Вони відомі також із розкопок у Грозинцях і Горішніх Ширівцях [Тимошук, 1976, с. 74-79].

Із вищевикладеного випливає, що основу фортифікаційних споруд городищ складали дерев'яні оборонні стіни. Із зовнішнього боку вони зміцнені глиняними укусами, які часто мали крепиду – кам'яну або з цегли-сирцю. З внутрішнього боку дерев'яні оборонні стіни скріплювалися наземними довгими будинками або житлово-господарськими зрубами, що примикали до них.

Важливу роль у системі оборони городищ відігравали в'їзди, вивченість яких, однак, ще недостатня [Кучера, 1999, с. 85-86]. Як правило, вони простежуються нині у вигляді розривів земляних

укріпленнь. Лише в деяких випадках вдалося простежити і відтворити деталі їхнього влаштування. Так, в'їзд на центральний майдан городища Ревне ІБ (X ст.) до початку розкопок виступав у вигляді розриву земляного валу шириною 4,5 м. Під час розкопок на території в'їзду виявлені рештки зотлілого дерева, обгорілі деревини, перепалені камені, шматки глиняної обмазки з відбитками колод, шар глини, змішаної з вугіллям тощо. Вивчення цих решток показало, що на місці в'їзду стояла дерев'яна прямокутна башта зрубної конструкції розмірами 6 x 4 м. Нижні деревини зрубу очевидно лежали не на землі, а були покладені на камені (вони частково збереглися від західної стінки зрубу). Зверху зруб був перекритий кругляками дерева і вкритий тонким шаром глини. В передній частині дерев'яно-глиняного перекриття башти-зрубу була влаштована бойова площадка, рештками якої є кам'яна доріжка шириною 1,6 м, викладена з дрібних плоских каменів. Шар каменів товщиною до 10 см, який є рештками бойової площадки, лежав на шарі глини товщиною до 10 см. В'їзна башта виступала за зовнішню лінію оборонних зрубів на 1,7 м. Саме на дерев'яно-глиняному перекритті цього виступу була влаштована бойова площадка, з якої можна було вести вогонь і вздовж оборонних стін.

Під час дослідження в'їзної башти на давній поверхні виявлено суцільний шар порохна від зотлілого дерева. Стратиграфічно воно знаходилося під рештками завалу башти. Не виключено, що долівка приміщення башти, через яке проходив в'їзд, була вимощена деревом. Очевидно, і дорога, що вела до башти у внутрішньому подвір'ї фортеці, була мощена деревом. Свідченням цього можуть бути відбитки на давній поверхні двох поздовжніх лаг шириною 0,2 м, що проходять паралельно одна одній на відстані 1,5 м. Спостереження над заляганням спорохнявілого дерева та відбитками поздовжніх лаг від мостової показали, що ширина останньої

становила приблизно 2,5 м. Отже, головний в'їзд на площадку городища Ревне ІБ був оформлений у вигляді прямокутного зрубу, на дерев'яному перекритті його була влаштована бойова площадка, з якої можна було вести як фронтальний, так і фланговий обстріл наступаючого ворога.

Суттєво доповнювали оборонну міць фортець досліджуваного часу ескарпи – штучні підрізки ґрунту з метою збільшення крутизни схилів підвищень, на яких знаходилися майдани городищ. Вони виявлені у найбільш вразливих місцях багатьох городищ як Лівобережжя [Сухобоков, 1992, с. 133], так і Правобережжя Дніпра [Тимошук, 1976, с. 67, 79], а на городищі Ревне І вони влаштовані майже по всьому його периметру.

1.2.3. Могильники

Могильники є одною із сталих консервативних складових, що визначають загальні риси культури [Смирнов, 1964, с. 3], а матеріали їхнього дослідження важливі не тільки для відтворення поховального обряду і релігійних вірувань, а й несуть інформацію про рівень соціального, економічного і культурного розвитку населення.

У порівнянні з іншими категоріями пам'яток могильники райковецької культури вивчені менше. Значною мірою це пояснюється поганим їхнім збереженням. Через незначну глибину ґрунтових могильників і невисокі насипи курганних вони легко руйнуються оранкою та іншими видами земляних робіт. Крім того, навіть спеціальні пошуки ґрунтових (безкурганних) могильників не завжди дають позитивні результати, і в більшості такі могильники виявлені за випадкових обставин. Легше виявити курганні могильники, але за умови, що ділянки, на яких вони знаходяться, не перебувають під ріллею і не розорювалися (рис. 1).

Одним з добре вивчених є безкурганний могильник райковецької культури на Верхньому Пруті, розташований у західній частині селища X ст., що примикало до городища Ревне ІБ.

Територія могильника вкрита лісом і не розорювалась. Завдяки цій обставині він досить добре зберігся, лише деякі його поховання порушені кореневою системою дерев.

На могильнику відкрито площу близько 500 м², що дозволило дослідити 53 ямних безкурганних поховання (рис. 30), культове місце та місце спалення померлих (рис. 30, Б). Поховання здійснені в круглих (90,6%), рідше – овальних (9,4%) ямах, влаштованих у верхньому гумусному шарі, через що їхні обриси чітко прослідковуються лише в нижній частині. Вони мають плоске або округле дно в більшості випадків (74%) на глибині 0,3-0,4 м, і розширені до верху стінки [Михайлина, 1997, рис. 35].

Основну кількість складають круглі могильні ями діаметром 0,3-0,5 м (71%), хоча іноді зустрічаються ями значно більшого діаметру. Прикладом можуть бути поховання № 21 і 41, діаметр яких сягає 0,7 м, а в одному випадку (поховання № 53) – 1,6 м. Овальні ями зустрічаються на могильнику значно рідше – відомо всього п'ять випадків (поховання № 22, 27, 30, 37, 38), що складає 9,4 %. Їхні середні розміри дещо більші від звичайних округлих ям – 0,5-0,7 м.

У всіх могильних ямах виявлені залишки поховального вогнища у вигляді темної землі, перемішаної з вугіллям, попелом і перепаленими кістками. Поховання містять як велике скупчення перепалених кісток, так і незначну їхню кількість або кістковий попіл.

У більшості поховань (39 поховань – 73%) виявлено уламки ліпного і гончарного посуду, значна частина яких має сліди вторинного випалу, а іноді ошлакована. Серед поховань з керамікою

переважають такі, в яких виявлена лише гончарна кераміка (43%). В дев'яти випадках знайдена тільки ліпна кераміка (23,07%), а в шести похованнях, що складають 15,38%, ліпний і гончарний посуд співіснує (з перевагою останнього). В семи похованнях через сильне ошлакування або погане збереження визначити належність кераміки до ліпної або гончарної неможливо. Такі поховання складають 17,94%.

Крім кераміки, в заповненні могильних ям часто зустрічаються дрібні шматки обпаленої глини (71,7% всіх поховань). Іноді в могильних ямах знаходились поодинокі камені (поховання № 2, 3, 7), що складає 20,8% всіх поховань. У похованнях № 7, 12 виявлено ошлаковане залізо (3,8% всіх поховань), а в похованнях № 5, 7, 13 (5,7%) – оплавлене скло.

Аналогічні 20 ямних поховань досліджено на зруйнованому оранкою могильнику біля відомого святилища у Шумську [Русанова, 1973, с. 37]. Поховання здійснені у ямках діаметром 0,3-0,4 м і глибиною 0,1 м. Вони містили рештки кремації та фрагменти кераміки.

На могильнику № 1 у Великій Андрусівці [Березовець, 1969, с. 60-66] виявлено як ямні, так і урнові поховання. Ямні (№ 14, 18-20, 22, 24), що склали незначну частину поховань, простежені у вигляді скупчення фрагментів ліпного та гончарного керамічного посуду та кальцинованих людських кісток діаметром 0,15-0,25 м, заглиблених на 0,35-0,45 м від сучасної поверхні. У похованні № 24 виявлено конусовидне скупчення кальцинованих кісток завтовшки 0,25 м, що містило фрагменти черепів дорослої людини і дитини. Тут же знаходилися уламки трьох посудин, складених одна в одну.

Переважну більшість на могильнику у Великій Андрусівці склали урнові поховання, в яких рештки кремації знаходилися у ліпних і гончарних горщиках або їхніх нижніх частинах. Як правило,

кожне поховання складалося з одної урни. Лише у похованнях № 7 і 15 виявлено відповідно дві та чотири урни, причому в одній з урн у кожному похованні містилися кістки дитини. Урнові поховання, як і ямні, у більшості своїй не супроводжувалися поховальним інвентарем. Лише три поховання складають виключення. У похованні № 16 виявлено астрагал з просвердленим отвором, бронзове дротяне кільце і оплавлені скляні намистини, у похованні № 23 – оплавлені скляні намистини і бронзове кільце, у похованні № 24 – 3 астрагали і 2 дротяних бронзових кільця.

Значно рідше зустрічаються урнові ґрунтові (безкурганні) могильники. Два урнових поховання виявлені у с. Звиняч. Рештки кремації містилися у ліпних горщиках, прикрашених по вінчику ямками [Баран, 1972, с. 166-167]. Одне поховання в урні виявлено на краю внутрішнього майдану городища Бабка [Кухаренко, 1961, с. 35; Русанова, 1973, с. 43].

Другий тип поховальних пам'яток райковецької культури складають курганні могильники, відмінність яких від попередніх полягає у наявності ґрунтового насипу над місцем поховання. В залежності від розташування решток кремації, а також наявності внутрішніх конструкцій, курганні поховання поділяються на ряд видів.

До першого виду відносяться поховання, в яких рештки кремації знаходяться в ґрунтових ямках. Понад 80 курганів налічує Чорнівський могильник (рис. 31), розташований у верхів'ях лівої притоки Пруту – р. Мошків [Русанова, 1980, с. 331; Михайлина, 1997, с. 73-75; Михайлина, Тимощук, 1983, с. 216-217; Тимощук, 1982, с. 168]. Могильник розташований у лісі і не піддавався оранці та іншим руйнуванням. Кургани являють собою невисокі (0,2-0,5 м) насипи круглої або овальної форми, діаметр яких не перевищував

5,0 м. Біля підніжжя курганів навіть до розкопок простежувалися заплилі ровики.

Під ґрунтовими насипами всіх десяти розкопаних курганів на попередньо знівельованому стародавньому горизонті знаходились залишки вогнища у вигляді шару вугілля та попелу (рис. 31, 1-6). Під цим шаром земля необпалена, з чого видно, що вугілля та попіл принесені сюди зі сторони. Під полою курганних насипів виявлені неглибокі ямки (глибина 0,3 м, діаметр 0,2-0,4 м). У них знаходилась основна частина поховального вогнища: вугілля, попіл, дрібні перепалені кісточки, уламки кераміки. Під кожним насипом зафіксовано від однієї до трьох таких ямок [Тимошук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 89; Михайлина, 1997, с. 73-74]. Площа, на якій були описані залишки вогнища та ямки з рештками кремації, в усіх випадках обмежена ровиками шириною до 0,5 м і глибиною 0,2-0,4 м. Ровики мають прямовисні стінки і заповнені вуглистою землею, вугликами тощо.

У чотирьох курганах (№ 1, 3, 8, 10) на стародавньому горизонті, у поховальних ямках і ритуальних ровиках виявлені фрагменти ліпного та гончарного посуду, частина якого обпалена вдруге. В деяких курганах зустрічаються окремі необроблені камені, в тому числі правильної прямокутної форми, а в кургані № 3 знайдено фрагмент видовженого залізного предмета [Тимошук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 89]. Взагалі ж поховальний інвентар досить бідний.

Другий вид складають поховання на давньому горизонті. Вони досліджені на могильнику біля с. Головно на Волині. Під насипом одного із досліджених курганів на давньому горизонті виявлено прошарок вугілля і золи у вигляді плями діаметром 5,0 м із рештками кремації [Кухаренко, 1961, с. 32; Русанова, 1973, с. 45].

Тілопальне поховання на горизонті виявлено також в одному із 26 досліджених курганів біля Коростеня [Русанова, 1973, с. 39].

До третього виду віднесено підкурганні урнові поховання. Вони виявлені на могильнику у с. Лозниця на Житомирщині, де розкопано 17 курганів. Під ґрунтовими насипами виявлено кострища, а в насипах – урни з перепаленими кісточками [Русанова, 1973, с. 39].

Четвертий вид представлений похованнями, оточеними кільцевою дерев'яною огорожею (рис. 32, 4). Таким виявилось поховання у кургані № 2 могильника Головно [Кухаренко, 1961, с. 32, табл. 13: 2; Русанова, 1973, с. 45]. Тут, під курганним насипом, на давньому горизонті простежена пляма вугілля і золи діаметром 13 м, що містила перепалені людські кісточки. Дана пляма по колу була оточена горизонтальними деревинами, скріпленими вертикальними стовпами. Значно частіше дерев'яні огорожки зустрічаються у курганних могильниках боршевської культури, де під курганними насипами простежено сліди огорожі у вигляді вертикальних дерев'яних стовпів, розташованих по колу [Москаленко, 1970, с. 109; Москаленко, 1981, с. 117, рис. 23].

П'ятий вид складають поховання, що знаходяться у дерев'яних конструкціях прямокутної форми під курганним насипом. Дерев'яні конструкції виявлені під час дослідження трьох курганів на могильнику у Межирічках на Волині [Русанова, 1959, с. 15-16, рис. 9; Русанова, 1973, с. 39]. На горизонті під насипом кургану № 1 (рис. 32, 1) виявлено рештки кострища. На ньому стояли 4 камені, між якими знаходилися обгорілі деревини, що утворювали прямокутник розмірами 3,2 x 3,6 м. У його південно-західній частині знаходилися кальциновані кісточки та уламки кераміки. Аналогічна ситуація простежена у курганах № 2 (рис. 32, 2) і № 3, де виявлено обгорілі деревини, що утворювали прямокутники розмірами

відповідно 2,6 x 1,8 м і 4,4 x 4,4 м. У центральній частині обох камер виявлені рештки кремації й уламки гончарного посуду. Прямокутна дерев'яна конструкція розмірами 1,6 x 0,8 м із рештками тілоспалення виявлена в одному із досліджених курганів у Великих Горбашах (рис. 32, 3) на Житомирщині. Вона орієнтована по лінії схід-захід, а кістки черепа концентрувалися у західній її частині [Русанова, 1961, с. 11-12, рис. 15; Русанова, 1973, с. 41]. Очевидно до цього ж виду слід віднести поховання, досліджене на могильнику у Миляновичах [Русанова, 1973, с. 44-45]. На давньому горизонті центральної частини кургану виявлено рештки кострища діаметром 0,5 м, що складалося з вугликів, попелу і містило кальциновані кісточки. Поховання знаходилося в середині орієнтованого по лінії схід-захід прямокутника розмірами 2,8 x 2,0 м, утвореного канавкою шириною 0,1-0,3 м і глибиною 0,10-0,15 м.

Поховання у прямокутних дерев'яних конструкціях добре відомі в могильниках боршевської культури, де вони зафіксовані у 78% курганів [Москаленко, 1970, с. 109; Москаленко, 1981, с. 115-120]. Дерев'яні поховальні камери зустрічаються самотійно або знаходяться в середині кільцевої огорожі у вигляді вертикальних дерев'яних стовпів. Розміри поховальних камер 1,3-2,45 x 0,75-1,45. Вони являли собою прямокутні зруби в 2-4 вінця, зверху перекривалися дошками і мали глинобитну або дощату підлогу.

Аналогічні прямокутні дерев'яні поховальні камери виявлені на двох слов'янських курганних могильниках у Румунії. На могильнику Сомешень (рис. 33; 34) під курганними насипами на незначній глибині від давньої поверхні виявлено прямокутні або квадратні (один випадок) зруби з дерев'яною підлогою, орієнтовані по лінії схід-захід [Макря, 1958, с. 352-368; Makrea, 1959, р. 515-522]. Краще з восьми розкопаних зберігся курган № 1 (рис. 33). Перепалені людські кісточки лежали двома купками безпосередньо

на дерев'яній підлозі і належали не одній особі, а принаймні двом – одне чоловіку, а друге молодій жінці [Макря, 1958, с. 362]. Тут же знаходився поховальний інвентар, що складався з решток двох дерев'яних відер і шести ранньогончарних горщиків, орнаментованих хвилястими і прямими горизонтальними лініями. В одному із скупчень кальцинованих кісток виявлено декілька срібних предметів від поясного набору. Всі предмети без слідів дії вогню і були принесені на місце поховання після спалення тіла покійного на стороні. У двох курганах могильника Сомешень виявлено вертикальні стовпи дерев'яної огорожі, що оточувала місце поховання.

На другому могильнику у Румунії біля с. Нушфалеу досліджено 3 кургани [Комша, 1959, с. 525-534]. Під насипами курганів на давньому горизонті або у незначних заглибленнях виявлено перегнілі рештки прямокутних зрубів, що мали дерев'яну підлогу. На підлозі виявлено рештки поховання у вигляді кальцинованих кісток і поховальний інвентар, що складався з ритуально розбитого керамічного посуду, залізних деталей дерев'яних відер, ножів тощо. Кращою збереженістю відзначається поховальна камера кургану № 2 (рис. 35). Зруб був орієнтований по лінії схід-захід і мав прямокутну форму розмірами 2,20 x 1,20 м. Його основу складали колоди товщиною 0,17 м, що пересікалися у кутах. На цьому зрубному „фундаменті” були поставлені дощаті стіни висотою 0,55 м. Зверху зруб перекривався дощатим плоским дахом [Комша, 1959, рис. 3-4]. У ґрунтових насипах курганів вище поховальної камери зустрічаються напівобгорілі людські кісточки, що, на думку М. Комші, належали людям, залежним від похованих у дерев'яних камерах [Комша, 1959, с. 530]. Під курганными насипами виявлені також невеликі вогнища, які призначалися не для спалення

тіла покійного, а використовувалися під час поховального обряду з ритуальною метою.

Попри значне розмаїття типів і видів могильників райковецької культури, вони відзначаються стійкістю поховального обряду. У ґрунтових (безкурганних) і курганних могильниках виявлені виключно тілоспалення на стороні – в спеціально відведеному для всіх місці з наступним захороненням решток кремації. Спільне місце спалення виявлене в північно-східній частині Ревнянського могильника [Михайлина, Русанова, 1980, с. 305; Михайлина, Тимощук, 1983, с. 217-218; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 87-88, рис. 6, 3]. Воно являло собою глинобитне коритовидне заглиблення шириною 1,1 м, витягнуте по лінії схід-захід на 2,65 м (рис. 30, Б). Його глибина від давньої поверхні 0,35 м. Плоске дно заглиблення та його вертикальні стінки сильно випалені. На дні виявлені рештки поховального вогнища: перепалені кістки, розкидані по всій площі ями (особливо в її західній частині), а також обпалене каміння, уламки ліпного і гончарного слов'янського посуду IX-X ст. Перепалене каміння, фрагменти кераміки, перепалені кістки, перемішані з чорною, насиченою вугіллям землею, склали шар на дні ями товщиною 0,2 м, який зверху був перекритий жовтою з вугликами глиною завтовшки 0,15 м.

Наявність спеціально відведеного для всієї общини місця кремації померлих [Моця, 1979, с. 120] є характерною для могильників з обрядом тілоспалення на стороні [Березовець, 1953, с. 36; Єфименко, Третьяков, 1948, с. 82; Москаленко, 1981, с. 123; Русанова, 1973, с. 37; Русанова, 1976, с. 52; Поболь, 1973, с. 225; Димитров, 1973, с. 76; Пеняк, 1980, с. 99; Михайлина, 2007, с. 69, 73-74]. Такі “крематорії” відомі з часів пшеворської культури [Козак, 1984, с. 14].

Могильники райковецької культури своїм корінням сягають слов'янських старожитностей попереднього часу. Так, безкурганні могильники характерні для празької [Баран, 1972, с. 31-32; Русанова, 1973, с. 43] і пеньківської [Березовець, 1969, с. 69] культур, а курганні – лише для празької [Русанова, 1973, с. 43-44; Приходнюк, 1975, с. 41; Тимощук, 1976, с. 94-95].

Існування у райковецькій культурі двох одночасних типів поховальних пам'яток – ґрунтових (безкурганних) і курганних і єдиного обряду тілоспалення на стороні, що мав різні варіанти, свідчить, з одного боку, про єдність слов'янського населення VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами та його спорідненість із всім слов'янським світом, а з іншого – про регіональні особливості та належність пам'яток різним східнослов'янським племінним угрупованням, що мешкали на досліджуваній території. Разом з тим, існування на мікрорегіональному рівні і навіть на одному могильнику різних типів і варіантів поховань потребує додаткових пояснень, які варто відкласти до відкриття і дослідження нових поховальних пам'яток.

РОЗДІЛ 3

ТИПОЛОГІЯ ЖИТЕЛ VIII-X СТ. МІЖ ДНІПРОМ І КАРПАТАМИ

Житлові споруди є наймасовішою категорією археологічних об'єктів, досліджених на пам'ятках VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. Житла справедливо вважаються не тільки одним із визначальних елементів кожної археологічної культури [Смирнов, 1964, с. 3], вони є “найдрібнішою часткою, неподільним атомом стародавнього суспільства” [Рыбаков, 1988, с. 460]. Вони несуть також інформацію про основні сторони життя населення, що їх збудувало, віддзеркалюють рівень соціального і економічного розвитку суспільства, знання та навички будівничих, смаки, традиції і раціональний побут їхніх мешканців.

Під час дослідження слов'янських пам'яток VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами виявлено значну кількість жител. Лише на селищах і городищах, які розкопувалися широкою площею (Лука Райковецька, Канівське, Луг I, Луг II, Макарів Острів, Сахнівка, Стецівка, Монастирок, Рашків I, Гульськ, Ревне, Кодин I, Кодин II, Добринівці, Глинжени V, Скок тощо) досліджено понад 400 жител, що дає можливість всебічно охарактеризувати цей тип споруд.

Житла були прямокутними або квадратними заглибленими спорудами, що мали дерев'яні стіни і опалювалися печами, спорудженими переважно з каменю, а також з глини. В основу їхньої типології покладено глибину ґрунтового котловану, конструкцію стін, а також внутрішнє планування й облаштування. Варто відзначити, що велика кількість розкопаних ранньослов'янських жител сприяла їхній класифікації та створенню різних типологій, які відбивали ті чи інші конструктивні особливості будівель. Ранньослов'янське житло

стало предметом спеціальних досліджень цілої плеяди археологів [Воронин, 1951, с. 204-233; Каргер, 1951, с. 3-11; Каргер, 1958, с. 285-368; Ляпушкин, 1957, с. 3-13; Ляпушкин, 1958; Гончаров, 1963, с. 283-315; Русанова, 1973, с. 44; Раппопорт, 1975; Русанова, Тимощук, 1984, с. 28-40, 46-64; Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 44-98; Баран, 1988, с. 33-48, 83-148, Филипчук, 1995, с. 219-233; Михайлина, 1997, с. 31-70]. Однак зараз єдина типологія житлових споруд відсутня. У зв'язку з цим є необхідність узагальнення характерних особливостей ранньослов'янських жител, визначення загальних засад їхнього поділу на типи, що дасть змогу розробити їх типологію.

3.1. Загальні засади типології житлових споруд

У залежності від глибини ґрунтового котловану, житла прийнято поділяти на три типи: напівземлянка, землянка і наземне житло. Не зважаючи на те, що ці терміни загальноновживані й увійшли в науковий обіг вже давно, через відсутність єдиних критеріїв дослідники вкладають в них різний зміст [Толочко, 1980, с. 51; Кравченко, Струнка, 1984, с. 85-86; Петрашенко, 1982, с. 51; Тельнов, 2003, с. 197].

Типологія жител базується на деяких відносно сталих їхніх параметрах, які визначаються доцільністю і зручністю проживання у них людини. У першу чергу, до них належить висота житлового приміщення. Важливим, якщо не головним фактором у відтворенні висоти приміщення, є зріст людини і створювані нею самою умови для життя і діяльності [Борисевич, 1978, с. 284]. Оскільки житла опалювалось “по-чорному”, жити в них можна було лише за умови, що дим підіймався і збирався вище зросту його мешканців. Спеціальні дослідження ранньослов'янського житла із залученням етнографічних матеріалів свідчать, що найбільша відстань між

підлогою житла і його дахом сягала трьох метрів [Приходнюк, 1971, с. 35; Приходнюк, 1975, с. 24; Филипчук, 1995, с. 230, табл.].

Відносною сталістю відзначається і кут нахилу даху, який залежить від матеріалу покриття даху (солома чи глина) і складає приблизно 35-45° [Приходнюк, 1975, с. 24].

Знаючи кут нахилу даху, внутрішню висоту житла, а також беручи до уваги довжину стін, яка в середньому складає 3,0-3,2 м, можна розрахувати висоту дерев'яних стін (рис. 36, 1, 2). Висота стін житла знаходиться у зворотній залежності від їхньої довжини – чим довша стіна, тим менша її висота. Шляхом введення до графіку результатів вимірів конкретних об'єктів встановлено, що висота дерев'яних стін складає 1,5-1,8 м, а отже завжди більша, ніж глибина материкового котловану, яка переважно становила 1,0-1,5 м. Таким чином, заглиблені житла мали дерев'яні стіни, що виступали вище ґрунтових стін котловану, і відносяться до типу напівземлянок (рис. 37).

Напівземлянки складають переважну більшість розкопаних жител VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами [Ауліх, 1963, с. 367, 369, рис. 1; Баран Я., 1997, с. 27; Березовец, 1963, с. 157-161, 163-169, 171-173, 178-182; Бернякович, 1954, с. 39-48; Звіздецький, Готун, 1997, с. 35-38; Мезенцева, 1965, с. 23-32, 34-48; Максимов, Петрашенко, 1980, с. 5-9; Петрашенко, 1982, с. 51; Приходнюк, 1980, с. 25, 27; Пеняк, 1980, с. 94; Федоров, 1960, с. 188-189; Русанова, 1973, с. 23; Смиленко, Юренко, 1990, с. 267; Тимощук, 1976, с. 51; Хавлюк, 1963, с. 322-323, 326, 329, 331, 346].

Аналогічна картина слов'янського житлового будівництва VIII-X ст. простежена на Лівобережжі Дніпра [Ляпушкин, 1961, с. 225; Ляпушкин, 1968, с. 128; Сухобоков, 1975, с. 66; Сухобоков, 1992, с. 20, 39; Юренко, 1984, с. 36; 44], на Дону [Москаленко, 1981, с. 79-80].

Напівземлянки VIII-X ст. продовжують традиції місцевого житлобудівництва попереднього періоду. Ілюстрацією цього твердження слугують матеріали розкопок поселень Рашків II і III на Дністрі [Баран В., 1988, с. 33-47], Кодин, Чорнівка та Гореча на Прикарпатті [Русанова, 1978, с. 141; Русанова, Тимощук, 1979, с. 397; Русанова, Тимощук, 1984, с. 28-34; Русанова, Тимощук, Михайлина, 1977, с. 364; Тимощук, 1976, с. 51; Тимощук, 1978, с. 187-188; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 83-84].

Напівземлянки відомі на слов'янських поселеннях VI-VII ст. не тільки Східної, але й Центральної Європи [Hoczyk-Siwkova, 1978, rys. 3-B, 4; Krüger, 1967, abb. 13; Poulík, 1937, rys. 42], що доводить його широке поширення і загальнослов'янський характер.

Цей тип продовжує побутувати і в наступний період – у XI-XIII ст. – за часів Київської Русі [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 39-51; Петрашенко, 1997, с. 123-125; Петрашенко, 2005а, с. 140; Петрашенко, 2005а, с. 35, 207, 209, 213; Оприск, 1999, с. 103-124; Серов, 1997, с. 107; Готун, 2003, с. 157; Тимощук, 1976, с. 399; Михайлина, 1997, с. 36; Шекун, Веремійчик, 1997, с. 71]. В цей час напівземлянкові житла співіснують з наземними, двоповерховими на холодній підкліті, а також двокамерними житлами [Готун, 2003, с. 156; Петрашенко, 2005, с. 149, рис. 3.33; Петрашенко, 2005а, с. 35]. Картографування напівземлянок XI-XIII ст. свідчить про їхнє поширення також й у басейні Верхнього Дніпра, на Оці, Клязьмі, Волзі [Раппопорт, 1975, с. 121-128, рис. 32, 36].

За конструкцією дерев'яних стін житла-напівземлянки поділяються на два види: каркасно-стовпові та зрубні. Належність напівземлянок до названих видів визначається рештками дерев'яних конструкцій у вигляді ямок від стовпів, обвугленого дерева, відбитків колод на підлозі та, особливо, перехрестя колод у кутах житла. Якщо конструктивні особливості зрубних жител

практично з'ясовані, то характеристика каркасно-стовпових споруд одностайністю не відзначається.

І.І. Ляпушкін виключав наявність дерев'яних стін, що виступали вище рівня материкового котловану [Ляпушкін, 1958, с. 51, 202, 204-205]. Дах такої споруди спирався на гребінь і стародавню поверхню [Ляпушкін, 1968, с. 128]. Дослідник вважав, що Новотроїцьке городище було забудоване житлами-землянками і своїм виглядом “було схоже на середньовічний могильник” [Ляпушкін, 1958, с. 133]. У запропонованій реконструкції І.І. Ляпушкін виходив із єдино можливої, на його думку, конструкції стін, що використовувалась у слов'янському житлобудівництві, яка складалась з горизонтальних колод, притиснутих до материкових стін котловану вертикальними стовпами-стояками [Ляпушкін, 1958, с. 193].

Д.Т. Березовець теж вважав єдино можливою конструкцію стін житла, що складалась з горизонтальних плах, затиснутих між вертикальними стовпами-стояками і материковими стінами котловану. Він зазначав, що у житлах стовпової конструкції стіни обшивались дошками або плахами, покладеними між ґрунтовою стіною і стовпами [Березовець, 1963, с. 157].

Такої ж думки дотримується П.О. Раппопорт, вважаючи, що у більшості випадків стіни зводилися з плах, притиснутих до материкових стін котловану вертикальними стовпами [Раппопорт, 1975, с. 119]. Щоправда, дослідник не відкидає можливості кріплення горизонтальних плах у вертикальних пазах стовпів-стояків [Раппопорт, 1975, с. 119].

Реконструкція стін слов'янського житла каркасно-стовпової конструкції, запропонована І.І. Ляпушкіним, Д.Т. Березовцем та П.О. Раппопортом, викликає деякі зауваження та заперечення. Так, у більшості жител Новотроїцького городища (житла № 9, 10, 15,

17, 19, 22, 26, 35), які лягли в основу реконструкції І.І. Ляпушкіна, стовпові ями щільно прилягають до материкових стін, не залишаючи місця для закладки колод або плах між стовпами і материковими стінами. Водночас досконало виконані креслення і плани горизонтів горілого дерева в деяких з них (наприклад, житла № 10, 15, 22, 35) [Ляпушкин, 1958, табл. 11, 12, 22, 24, 28, 29, 36, 46, 47] вказують на іншу, складнішу конструкцію стін. Розміщення стовпових ям і горілого дерева відносно материкових стін свідчить, що горизонтальні плахи кріпились у повздовжніх пазах вертикальних стовпів-стояків. Це фактично зафіксовано кресленнями жител.

Не дуже переконливим аргументом прибічників описаної конструкції стін є простір між стовповими ямками і материковою стіною котловану, який нібито служив для закладки горизонтальних плах. Не заперечуючи принципово проти такої реконструкції, зазначимо, що під час будівництва житла його котлован міг бути більшим, ніж корисна площа житла. У цьому випадку простір між дерев'яною і материковою стіною забутовувався глиною, що чітко простежено під час дослідження жител № 7, 16, 21, 22, 28, 30, 37, 42 Східного [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 19, 22, 24-25, 30, 32, 35] та № 1 Західного городища [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 52] у с. Монастирок на Середньому Дніпрі. У трьох житлах Східного городища у Монастирку (№ 26, 29, 40) площа материкового котловану більша від власне житла, розміри якого визначаються дерев'яними стінами [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 26, 29, рис. 26].

Забутівка простору між материковими стінами котловану і дерев'яними стінами житла простежена під час розкопок житла № 39 на поселенні Обухів II [Абашина, 2004, с. 294], а також принаймні у 12 житлах райковецької культури у Молдові

(Глинжени V – напівземлянки № 2, 10, 11, 12, 14; Алчедар – № 32, 33; Ханска-Лимбарь-Кепрерія – № 1, 2, 9, 11) [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 66; Тельнов, 2003, с. 201]. Показовим у цьому плані є також житло з індивідуальної садиби, досліджене у Ревному (ур. Кидрина). Там між материковими стінами котловану жовтого кольору і рештками дерев'яних стін у вигляді спаленини чітко простежувався прошарок жовто-синьої глини. Остання за етнографічними даними використовувалася для гідроізоляції та влаштування призьб буковинських селянських хат.

Звичай забутовки простору між материковою стіною котловану і дерев'яною стіною відомий також у житлових спорудах попереднього часу. Прикладом може слугувати житлова споруда № 28 на поселенні празької культури Гореча II у Чернівцях.

Така ж забутовка при будівництві житлових споруд відома й на інших східнослов'янських територіях. Зокрема вона простежена під час дослідження житла № 9 на городищі Тітчиха боршевської культури на Дону [Москаленко, 1965, с. 43].

Про конструкцію стін опосередковано говорить глибина котловану житла. Оскільки глибина котлованів завжди менша від висоти дерев'яних стін, останні виступали над поверхнею землі. Звести стіни, що виступають вище рівня материкового котловану, можна, лише закріпивши горизонтальні плахи у повздовжніх пазах вертикальних стовпів [Ефименко, Третьяков, 1948, с. 54; Тимощук, 1976, с. 53-54] або побудувавши зруб. Тут є непридатною конструкція стін, що складаються з горизонтальних плах, притиснутих до материкових стін котловану стовпами-стояками, оскільки стіни такої конструкції можна побудувати лише на висоту ґрунтових стін котловану, що явно недостатньо для нормального функціонування житла. Спроба П.О. Раппопорта показати

можливість використання стін такої конструкції не підтверджується новими матеріалами. Зовнішня підсипка до наземних стін, у якій дослідник бачить засіб зміцнення і нарощування їхньої висоти [Раппопорт, 1975, с. 132], мабуть, служила для тепло- та гідроізоляції, а також відводу дощової й талої води від стін житла. Наземна частина житла, побудована у такий спосіб, була би нетривкою спорудою, бо насипна земля не може бути достатньо міцною зовнішньою опорою горизонтальних плах, на відміну від материкових стін котловану. Крім того, незначна у перерізі підсипка не може створити необхідні горизонтальні зусилля для достатньо міцного притискання плах або дощок до стовпів [Борисевич, 1978, с. 284].

Проблематичним видається і процес зведення наземних стін. Побудувати дерев'яні стіни вказаним способом вище рівня материкового котловану неможливо за відсутності земляної підсипки- опори, яку, у свою чергу, неможливо зробити до будівництва стін.

Важливі і переконливі дані щодо реконструкції стін каркасно-стовпової конструкції одержані під час дослідження житла № 10 на городищі Ревне II (рис. 36, 3-5), яке загинуло в результаті пожежі. Згорілі дерев'яні стіни житла збереглись на висоту 0,5 м. В кутках і посередині материкових стін котловану знаходились обгорілі дерев'яні стовпи, а між ними – обгорілі, горизонтально покладені колоди шириною 0,15-0,2 м. Розміщення стовпів і колод, а також їхнє розташування щодо материкових стін таке, що горизонтальні колоди могли бути закріплені тільки в повздовжніх пазах вертикальних стовпів (рис. 36). Аналогічна конструкція обгорілих дерев'яних стін простежена Б.О. Тимощуком на городищі Ревне I [Тимощук, 1976, с. 52-53].

Стіни жител, що склалися із горизонтальних плах, врізаних

у вертикальні стовпи, досліджено на селищі Семенки на Південному Бузі [Хавлюк, 1963, рис. 12]. П.І. Хавлюк вважав, що їхню конструкцію складали вертикальні стовпи, “простінки між якими, очевидно, заповнювались розколотими колодами, а в стовпах для них були жолобки-пази” [Хавлюк, 1963, с. 323].

Ознайомлення з графічними матеріалами розкопок вказує, що житла з описаною вище конструкцією стін були характерні і для інших слов'янських територій: у Подніпров'ї [Ляпушкин, 1958, табл. 11, 13, 28, 29, 34, 36, 46-48; Березовец, 1963, рис. 27-29], на Дону [Москаленко, 1965, с. 216-223, 225, 228, 235, 266]. Вони відомі також у південних [Выжарова, 1965, рис. 10, 1; 29, 1] і західних слов'ян [Krüger, 1967, abb. 7, 2; 10, 5].

Житла зі стінами аналогічної конструкції досліджені на городищі Тітчиха. На думку Г.М. Москаленко, розташування стовпових ямок відносно материкових стін котловану при невеликій глибині останнього, доводить, що висота жител визначається не тільки висотою даху, але і стін [Москаленко, 1965, с. 54]. Досягти ж потрібної висоти стін житла, на думку дослідниці, можна було, лише врізавши горизонтальні плахи у вертикальні стовпи-стояки [Москаленко, 1965, с. 43].

Прямим свідченням такої конструкції дерев'яних стін є споруда № 12А, розкопана на київському Подолі [Харламов, 1976, с. 51-52, рис. 6; Новое в археологии Киева, 1981, с. 124, рис. 45]. Дерево, яке збереглося, дозволяє наочно побачити стіни, зведені з товстих колотих дощок, кінці яких запазовані в чотири кутові і два бокові стовпи [Новое в археологии Киева, 1981, с. 124].

Етнографічні спостереження у Прикарпатті вказують на можливість використання у житловому будівництві східнослов'янського населення райковецької культури також стовпової конструкції “в соху” [Филипчук, 1995, с. 231]. За такої

конструкції товщина вертикального стовпа була меншою від товщини горизонтальних деревин, в яких робилися пази для з'єднання з стовпом. Така конструкція пояснює наявність стовпових ям малого діаметру (0,1-0,15 м) у розкопаних житлах.

Ознакою житла стовпової конструкції є наявність ямок від вертикальних стовпів, що простежуються на долівці споруди. Однак відсутність ямок не завжди свідчить проти стовпової конструкції стін житла і, отже, на користь зрубної конструкції [Раппопорт, 1975, с. 120; Тимощук, 1976, с. 52; Михайлина, 1997, с. 36; Петрашенко, 1982, с. 52; Тельнов, 2003, с. 200]. За етнографічними матеріалами відомі стіни стовпової конструкції, стовпи-стояки яких не вкопувались в землю [Самойлович, 1972, с. 14] і не могли залишити слідів у вигляді ямок. Водночас стовпові ями не завжди вказують на каркасно-стовпову конструкцію, адже вони зустрічаються і в житлах зрубної конструкції. Прикладом може слугувати житло № 21 на Ревнянському городищі, в якому виявлені ямки від стовпів і переконливі ознаки зрубної конструкції – перехрестя нижніх вінців у кутах житла (рис. 41, 5). Аналогічна картина простежена у житлах № 26 (рис. 41, 1) і 28 (рис. 41, 2) Східного городища у Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 24-25, 28, рис. 21-22]. Надійною ознакою зрубного виду варто вважати обгорілі деталі конструкції зрубу – перетин колод у кутах жител. Таким чином, при визначенні виду житла необхідно враховувати не тільки факт наявності чи відсутності стовпових ямок, але й усі інші наявні деталі конструкції стін.

3.2. Напівземлянки каркасно-стовпової і зрубної конструкції

За кількістю і розміщенням стовпових ямок напівземлянкові житла каркасно-стовпової конструкції можна поділити на кілька

варіантів.

Перший варіант напівземлянкових жител стовпової конструкції становлять споруди, каркас яких складається з восьми вертикальних стовпів, розміщених по кутах і середині стін котловану (рис. 38, 1-12). Житла з стінами такої конструкції виявлені на поселеннях Луг I (житла № 16, 21, 23, 26), Луг II (житла № 4-6) [Березовець, 1963, с. 166, 169, 171, 179, рис. 27: 2, рис. 28: 1, рис. 29: 2, 5, рис.31: 1, 2, 4], Монастирок (східне городище – житло № 42, західне городище – житло №1) [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 42, 45], Кодин I (житло № 26) та Кодин II (житла № 17, 30) [Русанова, Тимошук, 1984, табл. 5: 2; табл. 6: 6, табл. 8: 4], Гульськ (житла № 4, 6, 9, 11) [Звіздецький, Готун, 1997, с. 36] Семенки (житла № 9-10) [Хавлюк, 1963, с. 330, рис. 12], Сахнівка (житла № 6, 13) [Приходнюк, 1976, с. 103, 106, рис. 6], Сокіл (Острів) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с.96, рис.41-42], Скок (житла № 3-4, 39, 41, 45) [Тельнов, 1988, с. 103-104, рис. 2: 1,2; Тельнов, Рабинович, 1992, с. 216-218, рис. 4: 3-4, рис. 5: 2], Глинжень V (житла 3, 11) [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 66, табл. СXXXVI, СXLIII] тощо. Зведена таблиця типів і варіантів житлових споруд VIII-X ст. у Верхньому Попрутті засвідчує, що цей варіант напівземлянкових жител найчисельніший від усіх інших [Михайлина, 1997, табл. 1].

Житла, каркас стін яких склали шість вертикальних стовпів у кутах і посередині стін, добре відомі на поселеннях Правобережжя Дніпра у попередній час. Зокрема, вони досліджені на пам'ятках празької [Русанова, Тимошук, 1984, табл. 8: 5-7] та пеньківської культур [Приходнюк, 1980, рис. 5].

Аналогічні за конструкцією стін житла виявлені на пам'ятках роменської [Сухобоков, 1975, рис. 39] та боршевської культур [Москаленко, 1981, с. 80].

Другий варіант напівземлянок стовпової конструкції складають житла, які за принципом спорудження дерев'яних стін нагадують перший варіант, а відмінність полягає у тому, що каркас цих напівземлянок складають не вісім, а шість стовпів. Чотири стовпи-опори розташовані у кутках, а два – посередині двох протилежних стін (рис. 39, 1-6). Таке розташування стовпів передбачає закріплення горизонтальних деревин у вертикальних пазах стовпів-стояків, розташованих у кутах котловану. Два стовпи у середній частині стін також входили у конструкцію останніх, але одночасно несли гребінь даху і могли розташовуватись впритул до стіни котловану (рис. 39, 2, 5) або дещо відступати від неї (рис. 39, 1, 3-5). Так, у житлі № 7 Ревнянського поселення стовпи, що несли гребінь даху, знаходилися безпосередньо біля материкових стін і розташовані в одну лінію з кутовими стовпами (рис. 39, 2). Це дозволяло використовувати їх разом з кутовими як стовпи-опори, у вертикальних пазах яких кріпилися горизонтальні деревини. Іншим було розташування такої ж пари стовпів у житлі № 25 Ревнянського поселення. Тут стовпи, що несуть гребінь даху, трохи відступали від стін котловану і могли лише притискати до них горизонтальні деревини. Пара стовпів-опор гребеня даху могла розташовуватись як уздовж (рис. 39, 1), так і поперек (рис. 39, 2, 4) устя печі.

Житла із вказаною конструкцією стін виявлені на східному городищі у Монастирку (житло № 5) [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 10], на поселеннях Кодин II (житла № 12, 42) [Русанова, Тимощук, 1984, табл. 6:4; 8: 2] та Одая (житло № 4) [Рафалович, 1972, рис. 13].

Напівземлянки стовпової конструкції другого варіанту продовжують існувати і в XI ст. Зокрема, така будівля розкопана на поселенні XI ст. Графська Поляна у Прикарпатті. У кутках і

посередині двох протилежних стін житла № 1 (рис. 39, 4) знаходилися стовпові ямки: кутові – впритул до стін котловану, а ямки у середній частині стін, які тримали гребінь даху, відступали від ґрунтових стін. Відстань між цими стовпами і материковою стіною відповідала товщині деревини, яка кріпилась у вертикальних пазах стовпів і відбилась на долівці житла.

Напівземлянки стовпової конструкції, основу яких складали шість вертикальних стовпів, відомі на всій території поширення райковецької культури. Зустрічаються вони і на Лівобережжі Дніпра, прикладом чого може служити житло № 15 на Новотроїцькому городищі [Ляпушкин, 1958, с. 253-254, табл. 19].

До третього варіанту напівземлянок стовпової конструкції відносяться житла, каркас яких складався з чотирьох стовпів (рис. 40, 1-9). У вертикальних пазах цих стовпів, які розташовувались у кутах материкового котловану, кріпились горизонтальні деревини. Така конструкція напівземлянкових жител зафіксовано розкопками на східному городищі у Монастирку (житла № 4, 7, 12, 25) [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 16, 19, рис. 6, 11, 12, 18], на городищах Ревне I (житло № 13), Ревне II (житла № 12-13), Добринівці (житло № 27) [Михайлина, 1997, рис. 20], Алчедар [Раппопорт, 1975, рис. 14], на поселенні Луг I [Березовец, 1963, рис. 27, 3, 6].

Відомі вони також на городищах боршевської культури [Москаленко, 1965, с. 230-231; Пряхин, Винников, 1980, с.141, рис. 5, 1] і на території західних слов'ян [Носzyk-Siwkova, 1978, rys.3, 8].

Житла-напівземлянки каркасно-стовпової конструкції третього варіанту з'явилися на досліджуваній території в середині I тис. н.е., про що свідчать житло № 10 на поселенні Кодин I та житло № 21 на поселенні Кодин II [Русанова, Тимошук, 1984, с.48,

58, табл. 7, 1, 3]. Що ж до подальшої долі цього варіанту напівземлянок стовпової конструкції, то матеріали з Монастирка вказують на їхнє широке поширення у XII-XIII ст. [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 39, 43, 44-45, 48, рис. 34, 36, 40, 43].

Другий вид напівземлянкових жител складають споруди зі стінами зрубної конструкції. Надійною ознакою такої конструкції стін можна вважати, перш за все, обгорілі деталі конструкції зрубу. До них треба віднести перехрестя горизонтальних деревин у кутах житла (рис. 41, 1, 2, 5, 7). Опосередковано про зрубну конструкцію стін може свідчити відсутність стовпових ямок у кутах житла.

У напівземлянкових житлах зрубної конструкції деколи зустрічаються ямки від стовпів, які розташовані у середній частині двох протилежних або посередині всіх чотирьох стін. Вони могли відступати від материкових стін на відстань, рівну товщині колоди або знаходилися впритул до стін котловану. Наявність чи відсутність таких вертикальних стовпів, а також їхня кількість служить основою для поділу жител зрубної конструкції на три варіанти.

До першого варіанта напівземлянкових жител зрубної конструкції належать споруди, стіни яких зроблені методом врубки і часто мають виступаючі “відростки” в місцях перетину колод. Прикладом може бути житло № 1, розкопане на поселенні Коростувата (рис. 41, 8). Споруда загинула від пожежі, яка частково “законсервувала” дерев’яні конструкції. Збереглась на всю довжину колода південно-східної стінки, яка перетиналась з колодами північно-західної та південно-східної стін. Зафіксовано перетин колод у двох кутах житла з виступаючими “відростками” довжиною 10-12 см. У споруді виявлені також і стовпові ямки, які, однак, не мають відношення до конструкції стін. Вони несуть інформацію про внутрішнє облаштування житла.

Такі ж житла виявлені на поселеннях Луг I [Березовец, 1963, с. 157], Тетерівка [Русанова, 1973, с. 36], Бранешти I, Одая [Рафалович, 1972, с. 73], на городищах в Грозинцях та Добринівцях [Тимошук, 1976, с. 55] тощо. Відомі вони також на синхронних пам'ятках інших східнослов'янських територій [Ефименко, Третьяков, 1948, с. 10, 21, 23; Москаленко, 1965, с. 44].

До другого варіанту належать напівземлянкові житла, в яких зруб поєднувався з вертикальними стовпами, що знаходилися посередині двох протилежних стін. Така конструкція детально вивчена у споруді № 21 (рис. 41, 5) городища Ревне I. Житло загинуло у пожежі і тому частково збереглись його обгорілі дерев'яні стіни. Їхнє вивчення показало, що горизонтальні колоди були з'єднані шляхом врубки "в обло" з виступаючими кінцями довжиною 10 см. Посередині двох протилежних стін, ніби притискаючи горизонтальні колоди до материкових стін котловану, знаходились стовпи, від яких збереглись ямки у підлозі житла. На цій парі стовпів, очевидно, кріпився гребінь даху.

Аналогічні житла з двома стовповими ямками посередині протилежних стін виявлені на Східному (житла № 22, 26, 28) та Західному (житло № 4) городищах [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 25-28, рис. 19, 21, 22]. Досить часто житла такої конструкції зустрічаються на Лівобережжі Дніпра. Так, на Новотроїцькому городищі такими виявилися 10 жител (№ 3, 4, 7, 28, 31, 39, 40, 43, 46, 47) [Ляпушкин, 1958, с. 55, 64, 101, 106, 118, 123, 129, табл. V, VI, IX, XXXVII, XLI, XLII, LI-LIII, LVI, LX, LXI] з 47 розкопаних, що складає 21%. Три житла (№ 2, 6, 7) такої ж конструкції досліджено в Опішні [Сухобоков, 1975, рис. 38].

Другий варіант напівземлянок зрубної конструкції відомий і в XI ст. Таким було житло № 2 на поселенні Графська Поляна неподалік від Чернівців (рис. 41, б). У середній частині двох

протилежних стін виявлені ямки від стовпів, що підтримували гребінь даху. Сліди стовпових ям у цьому житлі проступають досить чітко, але, тим не менше, вони не виявлені у кутах котловану, що вказує на зрубну конструкцію споруди.

Третій варіант жител зрубної конструкції схожий до другого. Тут також не виявлено стовпових ямок у кутах житла, але вони простежені посередині кожної стіни материкового котловану (рис. 41, 10, 11). Вони значно рідше зустрічаються на досліджуваній території, де виявлені лише на поселеннях Луг I (житла № 29, 30) [Березовец, 1963, с. 172-173, рис. 30: 2-3], Сахнівка (житло № 14) [Приходнюк, 1976, с. 107, рис. 9], Скок (житло № 36) [Тельнов, 1992, с. 214, рис. 4, 1]. Значно більша їхня кількість виявлена на Дніпровському Лівобережжі. На Новотроїцькому городищі досліджено 17 жител такої конструкції (житла № 12-14, 15а, 16, 18, 20, 21, 23, 29, 37, 38, 41, 42, 44, 45) [Ляпушкин, 1958, с. 74, 79, 84, 87, 93, 101, 112, 115, 121, 123, 127, 129, табл. XVI-XIX, XXI, XXIII, XXVI-XXVII, XXX, L, LI, LIV-LV, LVII-LIX], що складає понад 36% від загальної їхньої кількості.

3.3. Наземні житла з підвалами

Другий тип житлових споруд складають наземні будівлі з підвалами. Житлова частина цих жител не заглиблена в землю і повністю знаходиться на поверхні. На відміну від напівземлянок, наземні будинки зустрічаються значно рідше. Пояснюється це не тільки і не стільки поганою збереженістю (хоча цей факт має значення), викликаною малою глибиною залягання. Навіть на селищах, не займаних оранкою та іншими видами земляних робіт, наземні житла не виявлені.

Найповніше житла другого типу досліджені на городищі Ревне I. Одне таке житло досліджено у південній частині майдану

городища (рис. 42, А). Від нього збереглась квадратна западина розмірами 7 x 7 м. На місці западини розкопано котлован розмірами 3,1 x 2,6 м, глибиною 1,8 м від сучасної поверхні. На його глиняній долівці лежало обгоріле дерево, вугілля, а на них – розкидане по всій площі котловану обпалене каміння. Найбільша його кількість знаходилась у північно-західному кутку. Очевидно, обгоріле дерево й обпалене каміння впали у котлован зверху. Вони були рештками наземного зрубного будинку, який знаходився над котлованом, що слугував підвалом житла. Останній перекривався зверху дерев'яним накатом, який одночасно був і підлогою житлового приміщення. На цій підлозі розташовувалася піч-кам'янка, котра впала на дно підвалу. Від наземного дерев'яного зрубу збереглися незначні рештки – відбитки нижніх колод. Завдяки цим решткам встановлено, що зруб мав розміри 5 x 4 м. Отже, наземний будинок являв собою зрубну будівлю, що складалася з наземного житлового приміщення і заглибленого в материк підвалу [Михайлина, 1981, с.102].

Аналогічною виявилась конструкція зрубного наземного будинку, розкопаного у східній частині городища Ревне I (рис. 42, Б). Тут під підлогою наземного зрубу знаходився підвал розмірами 3,8 x 3,6 м, опущений у материк на 1,5 м. Житлове приміщення, судячи з контурів культурного шару і відбитків нижніх колод, мало розміри 5,4 x 5,4 м.

Залишки таких же споруд простежувались на городищі Ревне I в зоні будівництва дороги. Всі вони мали наземну житлову частину і заглиблену господарську, яка виконувала функції складського приміщення.

Наземні будинки з підвалами, очевидно, з'явилися не раніше X ст. Показовим у цьому відношенні є двошарове городище Ревне I. Так, на городищі Ревне IA, яке датується IX ст. [Тимошук, 1976,

с. 67-68], житлові споруди другого типу з підвалами не виявлені, зате вони добре відомі на городищі X ст. Ревне ІБ [Тимощук, 1976, с. 67-68], збудованому на місці вже названої фортеці IX ст. Житла такого типу набули широкого поширення на Русі XII-XIII ст. [Толочко, 1980, с. 70-71; Тимощук, 1969, с. 104-105; Седов, 1960, с. 95, 136; Даркевич, 1976, с. 61-62; Комаров, 1971, с. 43; Раппопорт, 1975, с. 130; Петрашенко, 1985, с. 33, рис. 19].

3.4. Печі, вхід та планова структура житла

Функціональною ознакою житлової споруди є печі, які слугували для обігріву приміщення та приготування їжі. Житла VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами обладнані печами-кам'янками, а також глинобитними печами. При спорудженні останніх могло використовуватись і каміння.

Переважну більшість складають прямокутні або квадратні в плані печі-кам'янки. На всій досліджуваній території вони мають приблизно однакові параметри. Так, у Монастирку вони виявлені у всіх, крім одного із досліджених жител і мали середні розміри 1,4 x 1,3 м при площі череня 0,4 x 0,7 м [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 12-39, 52-58, 63]. Середня площа печей та черенів на поселеннях Луг I і Луг II відповідно становили 1,3 x 1,2 м (0,7 x 0,5 м) [Березовець, 1963, с. 157-173, 178-182], Лука Райковецька – 1,3 x 1,1 м (0,7 x 0,6 м) [Гончаров, 1963, с. 294, 298-299, 302, 304], Скок – 1,6 x 1,3 м (0,7 x 0,5 м) [Тельнов, 1988, с. 103-108; Тельнов, 1992, с. 214, 216-219], Глинжень V – 1,3 x 1,2 м (0,65 x 0,50 м) [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 65-76]. У Верхньому Попрутті середні розміри печей-кам'янок складала 1,2 x 1,1 м (черинь 0,6 x 0,4 м). У деяких випадках тут зустрічаються і більші печі. Так, на Добринівському поселенні піч житла № 22 була розмірами 1,6 x 1,2 м, а у житлі № 3 – 1,6 x 1,4 м. У той же час є печі, довжина яких не перевищує

одного метра, а на поселенні Коростувата I піч у житлі № 1 мала розміри 0,9 x 0,9 м.

Стінки печей-кам'янок у більшості випадків зберігаються порівняно добре. Дослідження показали, що найбільш потужною була задня стінка печі, ширина якої в середньому дорівнювала 0,5-0,6 м. Бокові стінки печі за своєю шириною у більшості однакові – в середньому вони складали 0,4 м.

На відміну від стінок, склепіння печі зберігаються досить рідко. Ймовірно, камені склепіння печі провалювались в середину опалювальної камери під вагою падаючого даху і тому лежать на черені печі. Повністю збережена піч-кам'янка розкопана на поселенні Кодин II [Русанова, Тимощук, 1978, с. 381]. Частково збереглось склепіння печі в житлі № 13 на городищі Ревне I (рис. 43, 1). Як показали дослідження, в обох випадках висота опалювальної камери була приблизно 0,4 м.

Параметри опалювальних споруд продиктовані їхнім функціональним призначенням (джерело обігріву житла і місце приготування їжі). Площа печей прямо пропорційна об'єму жител. Вона становить від 2,8 до 4,0 м² при об'ємі приміщень 18-23 м². Таким чином, 1 м² площі печі обігрівав від 6 до 8 м³ домівки.

Спостереженнями встановлено, що при пропорційній зміні внутрішнього об'єму споруди та печей-кам'янок висота останніх залишається незмінною і становить приблизно 0,6-0,65 м. Очевидно, це зумовлено іншою функцією печі як місця приготування їжі. На думку М.А. Филипчука, ці параметри печі узгоджуються з розмірами та формою посуду для приготування їжі. Висота тогочасних горщиків і їхнє розширення у верхній частині пов'язане з спеціальним отвором у склепінні печі. Важливу роль в отриманні оптимальної температури для приготування їжі

відігравали також розміри череня і внутрішній об'єм печі [Филипчук, 1995, с. 231-232].

Зазвичай печі-кам'янки споруджувалися безпосередньо на долівці житла. Однак досить частими є випадки, коли піч ставили вище рівня підлоги. Своєрідною платформою слугувала глиняна підсипка або материковий останець. На Східному городищі у Монастирку досліджено 5 жител (№ 10, 17, 22, 26, 37) [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 20, 23, 28, 33], у яких печі знаходилися на підсипці висотою 0,05-0,07 м, а у житлі № 22 піч знаходилася вище рівня підлоги на 0,25 м. Ще одне житло з пічкою-кам'янкою на підсипці вище рівня долівки виявлено на селищі у Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 63]. Така ж ситуація простежена у житлі № 2 на поселенні Глинжень V (Молдова), де піч-кам'янка знаходилася вище підлоги житла на 0,05-0,1 м [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 66].

Спеціальні польові дослідження печей-кам'янок у житлах Ревнянського поселення (рис. 43, 1-5) та вивчення графічних матеріалів з інших поселень райковецької культури дозволяють встановити деякі деталі послідовності будівництва печей-кам'янок. У першу чергу, споруджувалась опалювальна камера, для чого по периметру майбутнього череня ставились на ребро великі камені, які складали її основу. Топка печі-кам'янки могла також споруджуватись методом "кладки" (рис. 43, 5). Дрібніше каміння закладалось між каменями облицювання опалювальної камери і дерев'яними стінами житла. Дрібне каміння кріпило кам'яний каркас топки, а дерев'яні стіни житла заважали його розповзанню.

Складнішою була бокова стіна печі, яка виходила до середини приміщення. Прикладом слугує піч житла № 25 на поселенні Ревне I (рис. 44, 5). В цьому житлі піч-кам'янка з зовнішнього боку обшита деревом. Слідами цієї обшивки є обгорілі

горизонтальні плахи, які збереглися між стіною печі і ямками від стовпів, що притискали їх до каміння. Дерев'яна обшивка печі простежена також під час дослідження житла № 20 на поселенні Ревне I (рис. 44, 1), житла № 2 біля городища в Білій (рис. 44, 3), житла № 1 на поселенні Коростувата (рис. 44, 6), жител № 26 (рис. 44, 4), № 37, 42 Східного городища та житла № 4 Західного городища у Монастирку, житла № 11 на поселенні Глинжени V (рис. 44, 7) та ін.

В одному випадку, при спорудженні печі в житлі № 1 на Карапчівському городищі, горизонтальні плахи обшивки печі замінені великими кам'яними плитами, поставленими на ребро. Останні також притискалися до зовнішньої бокової стіни печі вертикальними стовпами (рис. 44, 2).

Часто парі стовпів, які кріпили “облицювання” зовнішньої бокової стіни печі, відповідала пара стовпів біля протилежної дерев'яної стіни житла. Ямки від двох пар таких стовпів знайдені на поселенні Ревне I в житлі № 25 (рис. 44, 5), в житлі № 1 на поселенні Коростувата (рис. 44, 6). Взаємне розташування двох пар вертикальних стовпів вказує, що на них закріплювались лави-лежанки. Вертикальні стовпи обшивки печі одночасно були і її опорами. Ніжки-опори лежанки біля протилежної від печі стіни житла не завжди простежуються при спеціальних пошуках. У цьому випадку можна допускати, що дерев'яний настил лежанки врубався безпосередньо в стіну житла. Лави-лежанки виявлені й на інших територіях, зокрема на Дону [Пряхин, Винников, 1980, с.143, рис. 6, 11].

Печі-кам'янки VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами продовжують місцеві традиції попереднього часу. Вони добре відомі з розкопок пам'яток празької [Баран, 1988, с. 36-38; Русанова, Тимощук, 1984, с. 33-34] та пеньківської культур

[Приходнюк, 1980, с. 19, 24-25] і продовжують існувати в подальших слов'яно-руських старожитностях до XI ст. включно і як пережиток зустрічаються в XII ст. Наприклад, напівземлянка № 28 з піччю-кам'янкою XII ст. розкопана на території Добринівського городища [Михайлина, 1981, с. 103; Тимощук, 1976, с. 399].

Печі-кам'янки виявлені на всій території розселення слов'ян – як східних [Раппопорт, 1975, с. 144-156] і західних [Herrmann, 1978, bild. 10], так і південних [Выжарова, 1968, с. 148, рис. 2]. Дослідники вважають печі-кам'янки однією з етновизначальних рис слов'янських археологічних пам'яток [Русанова, 1976, с. 197; Тимощук, 1976, с. 57; Баран, 1988, с. 57, 58], а їхнє виявлення на пам'ятках іншого етносу пояснюють слов'янським впливом [Плетнева, 1967, с. 61].

Значно рідше на пам'ятках VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами в житлах зустрічаються глинобитні печі (рис. 45, 1-12). Вони мають два компактних регіони поширення. Перший із них – це Подніпров'я, а другий – північні райони Полісся та Західна Волинь. Ці два регіони поширення глинобитних печей мають свої особливості. Так, у Подніпров'ї при спорудженні стін і склепіння глинобитних печей використовувалося каміння, а в північних районах Полісся та на заході Волині вони були чисто глиняними і зводилися на дерев'яному каркасі.

Цікава піч, що поєднувала в собі риси кам'янки і глинобитної, виявлена у житлі № 16 Східного городища у Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 22]. Нижня частина (топка) цієї печі вирізана у материковому останці й облицьована всередині великими плоскими каменями. Решта печі споруджена з глини. Склепіння печі складалося з глиняних конусів-вальків. Подібна піч, нижня частина якої вирізана у материковому останці і

обкладена камінням, виявлена у житлі № 1 із Сахнівки (Гончариха). Вона відрізнялася від печі з Монастирка тим, що її глиняне склепіння споруджене з домішкою дрібного каміння [Довженок, Линка, 1959, с. 110].

Глинобитні печі виявлені у всіх десяти досліджених житлах поселення Дівця у Сахнівці [Довженок, Линка, 1959, с. 104-106, 108, рис. 3, 6, 7; Приходнюк, 1976, с. 102-103, 105-107]. Характерною особливістю цих печей є те, що при спорудженні глиняних стінок та склепіння використовували і дрібне каміння.

Глинобитними виявилися печі всіх 14 досліджених жител на поселенні Обухів II [Абашина, 2004, с. 278-281, 283-285, 288-291, 294, 296, 297]. Печі раннього періоду розташовувалися на долівці жител, мали округлу форму (діаметр 0,8-0,9 м) і товщину стінок 10-20 см. Наступний період існування поселення представлений житлами з підковоподібними печами, влаштованими на материкових останцях висотою 5-30 см. Товщина стінок цих печей становить 20-30 см. При спорудженні склепіння печі у житлі № 43 використано дрібне каміння, а у житлі № 31 піч частково вирізана у материковому останці. У житлах пізнього етапу печі розташовувалися на материкових останцях висотою 5-15 см, мали підпрямокутну форму 0,9-1,4 x 0,9-1,0 м і товщину стін 30-60 см. Нижня частина печі у житлі № 6 вирізана у материковому останці, а біля неї знайдено фрагмент жаровні, яка очевидно перекривала верхній отвір печі.

У всіх трьох розкопаних житлах поселення Ріпнів I виявлено виключно глинобитні печі [Аулих, 1963, с. 367, 378]. Вони мали чотирикутну форму з округленими кутами і мали розмір 1,1 x 0,9 м. Значна частина печі вирізалася у материковому останці. Стінки і склепіння печей споруджені із глиняних вальків. Цікаво, що на поселеннях Ріпнів II (житла № 1, 5, 6, 9, 10, 15, 28-31) [Баран,

1972, с. 209, 210, 213-220, рис. 69-74, 76] Ріпнів III [Баран, 1972, с. 226], Городок (житла № 3, 6) [Баран, 1972, с. 159], Підріжжя (житло № 7) [Баран, 1972, с. 205] які відносяться до VI-VII ст., також виявлено виключно глинобитні печі [Баран, 1963, с. 353-355], які зводилися на материкових останцях або на спеціально утрамбованій глиняному помості. Стіни і склепіння печей споруджені з овальних або конусовидних глиняних вальків. Печі були напівовальної або підпрямокутної форми і мали розміри від 0,4 x 0,5 м до 0,8 x 0,8 м.

На селищі поблизу відомого городища Хотомель досліджено 16 жител, у яких виявлено виключно глинобитні печі круглої або підковоподібної форми. Вони зводилися на дерев'яному каркасі, свідченням чого є численні ямки від стовпчиків, які складали основу каркасу, а також фрагменти глиняних стінок печей із відбитками дерева [Кухаренко, 1957, с. 90-97; Кухаренко, 1961, с. 7; Русанова, 1973, с. 43]. Такі ж печі виявлені у Скорбичах [Русанова, 1973, с. 46], Бабці [Кухаренко, 1961, с. 36; Русанова, 1973, с. 43], Підріжжі [Русанова, 1973, с. 44] та Городку [Багрій, 1962, с. 120-121; Русанова, 1973, с. 42].

Наявність глинобитних печей серед суцільного масиву печей-кам'янок VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами говорить про певні зв'язки та впливи або, можливо, й міграційні процеси. Разом з тим, не слід також нехтувати природним фактором, адже не скрізь були достатні виходи каменю [Русанова, 1976, с. 47].

Глинобитні печі, нижня частина яких вирізана у материковому останці або в спеціально утрамбованій глиняній платформі з подальшим нарощенням стін і склепіння спеціально виготовленими глиняними вальками, є характерною рисою житлобудування другої половини I тис. н.е. на Лівобережжі. Вони є єдиними типом печей волинцевської [Сухобоков, 1975, с. 50;

Этнокультурная карта территории Украинской ССР, 1985, с. 118] та роменської культур [Ляпушкин, 1958, с. 52; Сухобоков, 1975, с. 69-70]. Вони також зустрічаються, поряд з іншими типами печей, серед боршевських старожитностей на Дону [Москаленко, 1981, с. 80, табл. 1]. Тут же, на Дону, відомі глинобитні печі, при спорудженні яких використовували каміння [Москаленко, 1981, табл. 1]. Пошуки найраніших глинобитних печей привели В.О. Петрашенко до висновку, що традиція їхнього спорудження походить із західної України [Петрашенко, 1999, с. 236].

Хатні побутові печі, як кам'янки, так і глинобитні знаходились в одному з кутів житла, розміщуючись впритул до двох його дерев'яних стін. У переважній більшості випадків піч розташована у північній частині житла. На східному городищі у Монастирку, де досліджено 22 напівземлянки, у 15 випадках (68%) печі розташовані у північній частині житла, причому у 13 житлах печі знаходилися у північно-східному кутку.

Дещо інше розташування печей простежене на Західному городищі Монастирка. Тут печі знаходилися переважно у східному куті житла. На поселенні Обухів II печі переважно знаходилися у північній частині жител. На пам'ятках Верхнього Попруття переважна більшість печей-кам'янок також розташовані у північній частині житла (69%), причому у 53% випадків піч знаходилась у північно-східному кутку. На поселенні Глинжень V (Молдова) у половині з 16 досліджених жител піч теж знаходилась у їхній північній частині .

Важливим елементом кожного житла є вхід. Входи в житла VIII-X ст. за своєю конструкцією не однакові. Конструктивні відмінності покладені в основу поділу входів на види.

До першого виду відносяться входи, збудовані у вигляді тамбура, який похило спускається від рівня стародавньої поверхні

до рівня долівки житла, або влаштований у вигляді сходів. Прикладом такої конструкції є вхід у житло № 10 на городищі Ревне II (рис. 46, 4). Вхід у це житло у вигляді своєрідного тамбура шириною 0,6 м виявлений навпроти устя печі-кам'янки. Тут лежало багато шматків глиняної обмазки з відбитками лози (на відміну від глиняної обмазки з відбитками деревин, знайденої на долівці житла). Напевно, стіни тамбура були сплетені з лози й обмазані глиною. Таку ж конструкцію мав вхід до напівземлянки на поселенні Кидрина у Ревному [Тимощук, 1990, с. 135, рис. 5]. Аналогічні входи виявлено у житлі № 4 на поселенні Лука-Райковецька [Гончаров, 1963, с. 299, рис. 9], а також у житлах № 1 і № 17 Канівського поселення [Мезенцева, 1965, рис. 24, 25]. Такі ж входи відомі на Сіверському Донці [Шрамко, 1960, с. 320-321, рис. 2] та на території Румунії [Comşa, 1978, fig. 10, 11].

Вхід у вигляді тамбура-прямка відомий на пам'ятках третьої чверті I тисячоліття н.е. Поділля [Приходнюк, 1975, с. 23-24, табл. 2, 1, 8, 1, 9, 1, 27, 1; Приходнюк, 1971, с. 35] та Волині [Русанова, 1973, с. 25; Русанова, 1976, с. 47].

На іншу конструкцію входу вказують додаткові ями від стовпів біля стін жител (рис. 47, 1-6). Цілком імовірно, що стовп, розташований між кутовим стовпом та стовпом біля центральної частини стіни житла, служив косяком дверей [Белецкий, 1959, с.84; Москаленко, 1965, с. 56; Раппопорт, 1975, с. 138]. Такий вхід простежено у житлі № 2 на поселенні Біла (рис. 47, 6). Тут біля південної стіни розчищена додаткова стовпова яма, яка знаходилась між стовпом у південно-західному кутку житла і стовпом посередині південної стіни. Вхід до цього житла розташований у протилежній від печі-кам'янки стіні житла, навпроти устя печі.

Уздовж стін житла зустрічаються також і два додаткових стовпи. Їхнє взаємне розташування вказує, що між ними знаходилась дверна пройма. Ілюстрацією такої конструкції служать входи у житло № 5 на поселенні Макарів Острів [Линка, Шовкопляс, 1963, рис. 5, 3] і житло № 16 (рис. 47, 4) і № 20 (рис. 47, 2) на селищі-супутнику городища Ревне I. Конструкція входів у житла, яка складається з одного або двох додаткових стовпів, розташованих уздовж стіни, віднесена до другого типу.

Третій тип конструкції входу має багато спільного з попереднім. Відмінність полягає в тому, що в конструкції третього типу існує ще один стовп, який знаходиться навпроти одного з двох стовпів дверної пройми перпендикулярно до стіни житла або посередині дверної пройми (рис. 48). Така конструкція входу простежена, наприклад, у житлі № 8 селища-супутника городища Ревне I (рис. 48, 4). Тут по центру південної стіни житла розчищені дві стовпові ямки діаметром 0,12-0,15 м. Вони знаходились на відстані 0,4 м одна від одної і розташовані уздовж стіни житла. Навпроти однієї з ямок дверної пройми, в одну лінію з нею, перпендикулярно до стіни житла знаходилась ще одна ямка від стовпа діаметром 0,12 м. Призначення останнього стовпа прояснюють збережені дерев'яні конструкції споруди № 3 на київському Подолі [Харламов, 1976, с. 499, рис. 3]. Навпроти одного із стовпів дверної пройми цієї будівлі розташований ще один. Він слугував опорою драбини, яка вела в приміщення. Можна також припустити, що на ньому кріпилось поруччя. Правомірність такого припущення продиктована зручністю користування входом. Якщо при побудові входу у вигляді тамбура-прямки необхідності у поруччі не було, то за його відсутності, коли рівень підлоги житла знаходився нижче від стародавньої

поверхні в середньому на 1 м, поруччя значно полегшувало мешканцям житла вхід і вихід з нього.

Житла з такими входами досліджені у Сахнівці (житло № 6) [Приходнюк, 1976, с. 103, рис. 6, 1; Приходнюк, 1980, рис. 7, 1], у житлах № 8, 21, 23, 26 на поселенні Луг I [Березовец, 1963, рис. 27, 4, 28, 5, 29, 2, 5;], у Пліснеську [Старчук, 1952, с. 381]. Відомі вони також на Дону [Ефименко, Третьяков, 1948, с. 24-25, 31, 70; Москаленко, 1965, с. 56], в Саркелі-Білій Вежі [Белецкий, 1959, с. 84] тощо.

Спеціальне вивчення співвідношення різних типів конструкції входів та їхнє хронологічне поширення у Верхньому Попрутті показує, що всі три типи співіснують протягом всього досліджуваного періоду. Проте їхній кількісний розподіл по століттях різний. Починаючи з X ст., число жител з конструкцією входів першого типу різко зменшується, а в той же час збільшується питома вага жител з конструкцією входів другого і третього типів.

Археологічні дослідження засвідчують, що вхід у житло завжди знаходився у тісному взаємозв'язку з розташуванням печі [Самойлович, 1961, с. 28; Раппопорт, 1975, с. 137; Рафалович, 1964, с. 36; Михайлина, 1997, с. 51-54, табл. 2]. Цей взаємозв'язок узгоджує розміщення печі з місцем розташування входу в житло і навпаки. Таке взаєморозташування мало пряме функціональне призначення, а саме дозволяло диму виходити назовні, оскільки піч опалювалася “по-чорному”. Очевидно, над піччю у стіні житла був спеціальний отвір назовні. Його розташування узгоджувалося з входом і дозволяло створювати протяг, який швидко вивітрював дим із приміщення. Крім того, розташування печі і входу залежало також від рози вітрів, а також місця розташування споруди на місцевості (північний чи південний схил рельєфу, висота

розташування тощо). Етнографічні спостереження доводять, що народне житло східних слов'ян має чотири типи взаєморозташування входу і печі, які визначають його планову структуру [Бломквист, 1956, с. 212].

Використання етнографічної типології П.О. Раппопортом дало позитивні результати і при аналізі слов'яно-руських жител, досліджених під час археологічних розкопок [Раппопорт, 1975, с. 137-141]. Досвід застосування цієї типології використаний для аналізу та реконструкцій жител VIII-X ст. досліджуваного регіону.

Визначення типу взаєморозташування входу в житло і печі має певні складності. Так, якщо печі збереглися і вивчені у переважній більшості жител, то входи в житлові приміщення простежені значно рідше. В деяких випадках, наприклад, у житлі № 31 на Добринівському городищі мало місце явище зворотного характеру – знайдено вхід в житло, а піч-кам'янка прорізана більш пізнім об'єктом або знаходиться в такому стані, що встановити напрямок її устя неможливо. Визначення початкового напрямку устя печі за витягнутістю поду не завжди прийнятне, оскільки іноді зустрічаються квадратні поди і навіть такі, у яких довга сторона проходила поперек устя. Ці причини стали наслідком зменшення кількості житлових споруд, які аналізувалися, що певною мірою знижує кількісну характеристику типів розташування входів, але й не спотворює загальної тенденції їхньої еволюції та відсоткового співвідношення.

Дослідження показали, що в житлах VIII-X ст. представлені всі чотири типи взаєморозташування входів та печей, виділених Є.Е. Бломквіст [Бломквист, 1956, с. 212; Раппопорт, 1975, с. 137]. Кількісне співвідношення цих типів неоднакове, як неоднаковий і хронологічний діапазон їхнього існування.

Найпоширенішим виявився другий тип планової структури жител. До цього типу належать житла, у яких вхід знаходиться навпроти устя печі (рис. 49, 3-5). Цей тип характерний для жител досліджуваного регіону попереднього часу [Русанова, 1976, с.47; Тимощук, 1976, с.58] і існує тут, принаймні, до XI ст. включно. Протягом усього цього часу другий тип є домінуючим.

Зокрема, на поселеннях VIII-X ст. на Буковині цей тип планової структури жител складає 70% [Михайлина, 1997, с. 53, табл. 2]. Його переважання зафіксовано практично на всіх слов'янських пам'ятках другої половини I тисячоліття н.е. [Раппопорт, 1975, с. 138-140]. Інші три типи планової структури жител зустрічаються на пам'ятках досліджуваного часу і регіону значно рідше. Будучи домінуючими, житла другого типу планової структури співіснують з трьома іншими. У VIII-IX ст. – із першим типом, у IX ст. – із третім, у IX-X ст. – із четвертим. Показово, що загальна тенденція еволюції планової структури жител на пам'ятках досліджуваного періоду аналогічна на слов'янських пам'ятках інших територій [Раппопорт, 1975, с. 138-140].

Таким чином, житла райковецької культури відносяться до заглиблених і наземних. Дослідження параметрів заглиблених жител (глибина котловану, висота житла, кут нахилу даху, довжина стін), вказують, що висота дерев'яні стіни завжди вищі від ґрунтових стін котловану житла. Таким чином, заглиблені житла відносяться до типу напівземлянок. За способом зведення дерев'яних стін житла-напівземлянки поділяються на два види: каркасно-стовповий і зрубний. До першого з них відносяться житла, дерев'яні стіни яких склалися з горизонтальних плах, що кріпилися у пазах стовпів-стояків. У залежності від кількості стовпів каркасу та їхнього взаємного розташування цей вид поділяється на три варіанти: каркас з восьми вертикальних стовпів,

розміщених по кутах та середині стін котловану; каркас з шести стовпів (чотири – у кутах, а два посередині двох протилежних стін); каркас з чотирьох стовпів, розташованих у кутах котловану.

Другий вид напівземлянок складають житла із дерев'яними зрубними стінами, що засвідчено перехрестям обвуглених колод у кутках жител. У деяких випадках зруб поєднувався з вертикальними стовпами, що знаходилися посередині двох протилежних стін або посередині кожної стіни котловану.

Другий тип складають наземні житла, підлога яких, на відміну від напівземлянок, знаходиться на рівні давньої поверхні. Житла цього типу мали стіни зрубною конструкцією і склалися із наземного житлового приміщення із пічкою-кам'янкою та заглибленого у материк господарського – підвалу. Такі житла виявлені лише на городищах, поверхня яких не піддавалася оранці. Однак це не виключає можливості їхнього існування і на селищах, де зустрічаються котловани без опалювальних споруд.

У VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами кількісно переважають напівземлянки стовпової конструкції. Зрубні напівземлянкові житла зустрічаються значно рідше і поширюються, очевидно, у VIII-IX ст. Наземні будинки з підвалами з'являються у X ст. Вони відрізняються від масових напівземлянкових жител, виявлені лише на городищах і, очевидно, належали феодальній верхівці суспільства.

Обов'язковим атрибутом жител є печі, що розташовувалися в куті споруди і слугували для обігріву приміщення і приготування їжі. Переважну більшість складають прямокутні або квадратні печі-кам'янки з глинобитними черенями. Печі мала дерев'яну обшивку, яка часто простежується у вигляді обгорілих горизонтальних плах, що притискалися вертикальними палями, від яких збереглися стовпові ямки.

Значно рідше у житлах райковецької культури зустрічаються глинобитні печі круглої, підковоподібної або підпрямокутної форми (Подніпров'я, Полісся, Західної Волині). Вони зводилися на материковому останці, інколи нижня їхня частина вирізалася у ньому. Часто при спорудженні стінок і склепіння глинобитних печей використовувалися глиняні вальки.

Вхід у житло простежується у вигляді тамбура-пряма або додаткових стовпів, між якими знаходилася дверна пройма і кріпилася драбина, що вела у приміщення. У більшості випадків вхід влаштовувався в стіні, що знаходилася напроти устя печі.

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Період існування райковецької культури, що припадає на VIII-X ст., був одним із найважливіших етапів у історичному розвитку східнослов'янського суспільства. Саме в цей час відбулися кардинальні зрушення в основних галузях економіки стародавніх слов'ян та їхніх соціальних відносинах і, тим самим, були закладені підвалини Київської держави.

Аналіз скупих повідомлень писемних джерел, а головним чином археологічний матеріал, дозволяють скласти уяву про рівень та основні напрямки господарської діяльності східнослов'янських племен VIII-X ст.

4.1. Сільське господарство та промисли

4.1.1. Рільництво

Провідною галуззю господарства східних слов'ян заключної чверті I тисячоліття н.е. залишалося орне землеробство, яке переживало значні прогресивні зміни, викликані подальшим розвитком продуктивних сил. Одним із найважливіших показників цих змін був перехід до нової системи землеробства.

Дані палеоботаніки, остеології, археологічний матеріал з ряду пам'яток культури дають змогу констатувати, що в цей період поряд з підсічно-вогневою та перелоговою системами землеробства, характерними для слов'янського господарства V-VII ст. [Возникновение и развитие земледелия, 1967, с. 182-187; Третьяков, 1948, с. 54-55; Рыбаков, 1964, с. 16; Рафалович, 1972, с. 102-105; Тимощук, 1976, с. 101-102; Баран, 1988, с. 48-49], з'являється більш досконала система землеробства – парова, яка стала пануючою у часи Київської держави [Довженок, 1961, с. 100-128; Кирьянов,

1959, с. 306-362; Левашова, 1956, с. 104-105; Коробушкина, 1979, с. 96-103].

Виникнення нової системи землеробства було пов'язано з рядом факторів соціально-економічного життя носіїв райковецької культури, що мешкали між Дніпром і Карпатами у VIII-X ст. До них слід віднести: а) появу нових знарядь обробітку ґрунту, що викликали зміну системи землеробства; б) впровадження у виробництво нових видів зернових культур, пов'язаних із появою нової системи рільництва; в) новий рівень розвитку тваринництва, без якого неможливо було в умовах того часу відновлювати родючість ґрунтів; г) новий рівень розвитку ремісничого виробництва, здатного забезпечити потреби землеробства необхідними знаряддями праці; д) ріст щільності населення й утворення нових соціально-економічних структур, що змусили перейти до постійного обробітку одних і тих же орних земель [Тимощук, 1988, с. 140]. Комплексний аналіз цих факторів дає змогу встановити картину становлення парової системи землеробства.

Появу нової системи рільництва слід розглядати у тісному взаємозв'язку з удосконаленням знарядь обробітку ґрунту. У попередню епоху (V-VII ст.), при пануванні підсічно-вогневої та перелогової систем землеробства, переважно використовувалися дерев'яні рала без металевих наральників та найпростіші борони-суковатки [Шмидт, 1989, с. 71; Кирьянов, 1967, с. 164]. Перехід до парової системи землеробства був можливим лише при появі орних знарядь, здатних перевертати ґрунт і завдяки цьому знищувати бур'яни, а також заорювати добрива. Найдавнішими знаряддями такого типу були дерев'яні рала з полозами, які були оснащені залізними наральниками з плечиками та ножами-череслами [Краснов, 1970, с. 35-46; Краснов, 1987, с. 72-73; Чернецов, 1972, с. 137-139].

Знахідки такого типу залізних наральників VIII-X ст. відомі на досліджуваній території з розкопок у Сахнівці (рис. 50, 8) [Приходнюк, 1980, с. 68], Пеньківці (Макарів Острів) (рис. 50, 5; 52, 2) [Линка, Шовкопляс, с. 234-242; Березовец, 1963, рис. 20, 2], Рашкові (рис. 50, 10) [Баран Я., 2004], Хотомелі (рис. 50, 1, 2) [Кухаренко, 1961, табл. 9, рис. 15, 16], Ревному (рис. 50, 9) [Михайлина, 1987, с. 99, рис. 47, 48], Єскимауцах (рис. 50, 4) [Федоров, 1953; Федоров, 1954]. Їхня довжина коливається в межах 14-20 см, максимальна ширина робочої частини – 10-13 см, ширина втулки – 7-9 см, а довжина останньої – 4-6 см. Наральники, у яких лопать ширша за втулку, належать до типу широколопатевих [Довженок, 1961, с. 56, 64] наральників з плічками [Чернецов, 1972, с. 32-33], або до типу ІВ2, за класифікацією Ю.А. Краснова [Краснов, 1978, с. 113]. Наральники такого типу часто зустрічаються на пам'ятках салтівської культури [Михеев, 1985, с. 33-35, рис. 22]. Відомі вони і на пам'ятках культури Дріду в Румунії, зокрема в Монастирештах [Teodor, 1997, p. 105, fig. 18, 6].

Відносно вузька втулка наральника вказує на те, що він встановлювався не під кутом, як це було у рала без полоза, а майже горизонтально. Таке рало мало точку опори на полозі і підрізало ґрунт по горизонталі, наближаючись до знарядь плужного типу. Завдяки цьому рало з полозом на староорних землях могло не тільки зсувати ґрунт у бік борозни, але й при незначному нахилі навіть перевертати його [Кирьянов, 1967, с. 177; Краснов, 1987, с. 116-117]. Знаряддя такого типу проіснували досить тривалий час і, за даними етнографії, відомі ще у ХІХ ст. в Україні [Павлюк, 1986, с. 116-117; Горленко, Бойко, Куницький, 1971, с. 76-77] та Молдові [Рафалович, 1972, с. 107].

Ще одним конструктивним елементом рала з полозом було

залізне чересло, яке різало ґрунт вертикально і тим самим полегшувало його часткове перевертання наральником. Залізні чересла виявлені на пам'ятках райковецької культури Хотомель (рис. 50, 6) [Кухаренко, 1961, с. 24, табл. 9, 17], Рашків I (рис. 50, 3) [Баран Я., 2004, рис. 37, 6], в Єкімауцах (рис. 50, 7) [Федоров, 1953, рис. 52, 2] і Лопатній [Федоров, 1960, с. 290]. Відомі вони також з розкопок Новотроїцького городища [Ляпушкин, 1958, табл. 67] і в Драгословенах у Подунав'ї (культура Дріду) [Teodor, 1997, p. 105, fig. 18, 5]. Вони свідчать, що не пізніше IX ст. слов'яни почали користуватися полозовими ралами із залізними наральниками та череслами, пристосованими до часткового перевертання ґрунту. З появою такого типу орних знарядь був можливий перехід до парової системи землеробства.

Із запровадженням нової системи рільництва відбувається перебудова не лише орних, але і всього комплексу землеробських знарядь. Серед знарядь обробітку ґрунту з'являються залізні мотички (рис. 51). Вони мали втулку і плоске коротке лезо загострене лезо і досягали розмірів 8-10 см. Зустрічаються також і кістяні мотички (рис. 59, 1, 18, 19, 20), що виготовлялись із лопатки рогу благородного оленя. Крім свого прямого призначення, залізні і кістяні мотички могли використовуватись для очищення наральників від налиплого ґрунту [Федоров, 1960, с. 205; Хавлюк, 1962, с. 120; Михеев, 1985, с. 38-39]. Такі знаряддя виявлені під час досліджень на поселеннях Семенки і Коржівка у Побужжі [Хавлюк, 1962, с. 120], Пеньківка у Подніпров'ї [Березовец, 1963, с. 162], Добринівці на Буковині [Михайлина, 1997, с. 103, рис. 49, 1, 15], Одая і Бранешти I в Молдові [Рафалович, 1972, с. 110].

На зміну слабовигнутим серпам попереднього часу, лезо яких безпосередньо переходило у черенок [Баран В., 1988, с. 160; Баран

В., Пачкова, 1975, с. 94; 33, рис. 10, 5; Рафалович, 1973, табл. 10, 2], у VIII-IX ст. приходять залізні серпи, які за формою наближаються до еліпсоподібної кривої. Вони мають максимальне розширення у місці згину, звідки звужуються до носика і ручки (рис. 53, 1-7). Довжина серпа від кінця леза до ручки сягала 25-30 см. Їхньою особливістю був довгий черешок, вісь якого знаходилась під кутом до початкової осі леза серпа. Край черенка часто загинався і закріплював дерев'яний держак. Такі серпи за класифікацією Р.С. Мінасяна, належать до варіанту Б групи VI [Минасян, 1978б, с. 82-85, рис. 6], до серпів групи II, за В.К. Міхеєвим [Михеев, 1985, с. 44-48, рис. 25, 9-16], і є попередниками давньоруських [Коробушкина, 1979, с. 46-48]. Вони виявлені під час досліджень поселень VIII-X ст. Макарів Острів [Березовец, 1963, с. 183], Добринівці [Тимошук, 1976, с. 43, рис. 18: 32], Ревне [Михайлина, 1997, с. 101, рис. 47], Ігрені, Сахнівка [Приходнюк, 1980, с. 68], Стецівка [Петров, 1963а, с. 221, рис. 6, б] Ханска [Рафалович, 1972, с. 113]. Відомі вони і на інших східнослов'янських територіях [Ляпушкин, 1958, с. 18, табл. 88; Сухобоков, 1975, рис. 52, 8, Никольская, 1959, с. 62, рис. 26, 1], а також серед слов'янських старожитностей Румунії, Болгарії, Польщі, Словаччини і Східної Німеччини [Teodor, 1978, fig. 26, 4; Выжарова, 1968, с. 147-148; Historia kultury materialnej, 1978, rys. 41; Herrmann, 1976, bild. 2], а також на пам'ятках салтівської культури [Михеев, 1985, с. 44]. Серпи такого типу мали набагато кращі робочі характеристики ніж аналогічні знаряддя попереднього часу. Визначення кутів різання (між радіусом з точки обертання серпа і дотичною в цих точках) показує, що лінія кутів різання наближається до 50 градусів. Це свідчить про гарні робочі властивості серпів [Кробушкина, 1979, с. 44].

Змінилася також у VIII-X ст. конструкція слов'янського

жорнового поставу. Жорна попереднього часу мали, як правило, плоскі верхній і нижній кам'яний постав. У досліджуваний час у вжиток входять ручні млини, у яких нижній жорновий камінь випуклий, а верхній – вигнутий. Такі жорна знайдені у багатьох пунктах ареалу культури. Зокрема вони виявлені на поселеннях Лопатна, Бранешти I, Ханська [Рафалович, 1972, с. 115]. Їхні розміри коливаються від 32 до 48 см у діаметрі при товщині від 5 см. У центрі верхнього жорнового каменю знаходиться отвір діаметром 4-5 см. Такі жорна були більш ефективними у роботі і дозволяли отримувати досить високий рівень помелу зерна. За класифікацією Р.С. Мінасяна, жорна такого типу відносяться до ручних млинів першої групи [Минасян, 1978в, с. 103]. Матеріалом для виготовлення таких жорен слугували різні породи граніту, грубозернистий піщаник, вапняк та інші породи каменю. Такого типу жорна (ручні млини) були в той час, очевидно, єдиним пристосуванням для отримання борошна.

Поряд із жорновим поставом, вірогідно, існували й інші знаряддя для переробки врожаю. Це могли бути різноманітні дерев'яні ступи з товкачами різних конструкцій (ручні та ножні), відомі за матеріалами давньоруського часу та етнографічними матеріалами [Коробушкина, 1979, с. 62-67; Кожолянко, 1999, с. 106-109].

Значні зміни відзначені також у асортименті злаків, які вирощувались східнослов'янськими племенами. Набір цих культур у VIII-X ст., у порівнянні з VI-VII ст., стає більш різноманітним. Палеоботанічними дослідженнями встановлено, що основними зерновими культурами VI-VII ст. були півчастий та голозерний ячмінь, м'яка та карликова пшениця, пшениця двозернянка, жито, горох, конопля, льон у Подністров'ї (Рашків) [Баран, 1988, с. 48], на пам'ятках Молдови (Хуча, Ханська II, Реча, Лопатна, Крокмази,

Селиште I) – м'яка пшениця, овес, ячмінь, просо, серед яких переважало останнє [Рафалович, 1972, с. 236].

У VIII-X ст., крім цих культур, набули поширення овес, горох, бобові, полба, конопля тощо [Кирьянова, 1979, с. 72-84]. Показовими у цьому плані є палеоботанічні матеріали, виявлені на городищі Монастирок у Середньому Подніпров'ї та Ревне у Верхньому Попрутті.

На городищі Монастирок у культурному шарі VIII-X ст. виявлено багато обвугленого зерна. Дослідженнями встановлено, що на першому місці знаходиться пшениця декількох видів: полба, двозернянка, спельта-двозернянка, карликова м'яка та м'яка [Пашкевич, Янушевич, 1978, с. 69-96; Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 51-52]. Серед них основною культурою була полба. Лише в одній господарській ямі № 15 на городищі Монастирок знаходилось 20 кг цього злаку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 46-62].

Полба-двозернянка є однією із найдавніших пшениць [Янушевич, Маркевич, 1970, с. 97]. Широке її культивування було викликано можливістю вирощування на різних ґрунтах, високою засухо- та морозостійкістю. Завдяки цим якостям вона культивувалась (переважно у районах лісової зони України) аж до XVIII ст. Зернівки полби щільно закриті лускою, що ускладнює її обробку. Перед вживанням полбу треба було спочатку підсушити, а потім товкти у ступах [Пашкевич, Янушевич, 1978, с. 93]. Очевидно саме для підсушування полби слугували великі глиняні жаровні, виявлені на багатьох пам'ятках досліджуваного часу. Фрагменти таких жаровень відомі на поселеннях Ревне, Коростувата, Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 9, 12], Канівське [Мезенцева, 1965. с. 85], Сахнівка [Приходнюк, 1980, рис. 36, 8], Скок, Ханска, Глинжени, Рудь [Рафалович, 1972, с. 153; Тельнов, 2003, с. 233; Гольцева, Кашуба, 1995, с. 49] тощо. Вони мали

розміри близько 0,6 x 0,5 м, товщину стінок 0,10-0,15 м, а висоту бортиків 0,07-0,1 м.

Поряд із полбою у Монастирку виявлені плівчасті пшениці – спельта і спельта-двозернянка. Певного поширення набули і голозерні пшениці – карликова і карликова м'яка. Такі пшениці також характеризуються високою стійкістю до полягання та засухи, швидко дозрівають і при помелі дають муку високої якості [Пачкова, 1974, с. 18].

У ряді жител городища Монастирок виявлені зернівки проса звичайного, яке широко культивувалось давніми слов'янами. Воно використовувалось не лише як цінна круп'яна культура, але і для виробництва муки [Краснов, 1971, с. 18]. Ця культура більш поширена у степовій і лісостеповій зонах, тому що, крім вимогливості до ґрунтів, просо погано переносить заморозки [Левашова, 1956, с. 55].

Поширеною культурою був ячмінь. Він представлений як плівчастими, так і голозерними сортами. На думку науковців, голозерним формам надавалась перевага, оскільки останні були більш стійкими і не вимагали додаткових зусиль для очищення [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 99].

Великий інтерес становлять знахідки вівса, який на городищі культивувався як самостійна культура. Відомі на городищі і знахідки жита, але кількість зернівок надзвичайно мала, щоб говорити про самостійне його вирощування. Те ж саме можна сказати і про горох – виявлена лише одна зернівка. З масляно-волокнистих культур знайдено насіння льону [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 99].

Важливе значення для встановлення рівня землеробства та ступеня окультуреності ґрунтів мають відомості про бур'яни, їхній видовий склад і кількісне співвідношення. На Монастирку виявлено

насіння таких бур'янів: пажитниця, стоколос польовий, щавель, мишій сизий, плоскуха звичайна (півняче просо), лобода, бурячок рудий, стоколос житній, гірчак березковидний. [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 60-61]. З цих бур'янів лобода є типовим для староорних земель і слугує надійним показником окультуреності ґрунтів. Видовий склад бур'янів свідчить, що на поселенні існували як ярові, так і озимі посіви зернових культур [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 99-100].

На городищі Ревне ІБ у заповненні господарських ям та споруді-сховищі під валом знайдено значну кількість обгорілих зернівок, визначення яких було проведено Г.О. Пашкевич. Переважну більшість серед виявленого зерна становили зернівки жита (847 екз.) та проса (248 екз.). Пшениця представлена переважно голозерними сортами, а саме – двозернянкою і спельтою. Серед інших видів зернових культур слід відзначити ячмінь плівчастий та овес посівний. Інші види культурних рослин представлені горохом посівним, сочевицею, льоном звичайним і посівними коноплями.

Знайдені культурні рослини знаходились у спорудах, які датуються за виявленою керамікою ІХ-Х ст. На особливу увагу серед матеріалів палеоботанічного аналізу заслуговують знахідки зернівок жита, що говорить про використання у Верхньому Попрутті нової системи землеробства.

Жито – це рослина, що добре пристосовується до різноманітних ґрунтів, не потребує великої кількості поживних речовин у ґрунті. На чорноземах дає найбільші врожаї, добре росте на підзолистих ґрунтах, на важких глинистих і дерново-підзолистих ґрунтах при внесенні добрив. Жито найбільш морозостійке серед інших зернових культур і менше потребує тепла, ніж пшениця при проростанні. У Європі вирощується там, де річна сума опадів

дорівнює 600-700 мм. Завдяки невибагливості до ґрунтів та великій пристосованості жито відоме як рослина - піонер, що використовується на нових землях. Жито також має властивість очищати землю від бур'янів. Весною або восени рослина дуже кущиться, утворює затемнюючу завісу, під якою гинуть сходи бур'янів. Відоме жито як ярових, так і озимих форм [Пашкевич, Янушевич, 1978, с. 86-96; Пашкевич, 1993, с. 88; Жуковский, 1971, с. 139].

На Ревнянському городищі виявлені бур'яни (стоколос житній, стоколос польовий, кукіль звичайний), які є типовими засмічувачами озимого жита [Кирьянов, 1959, с. 329-330; Янушевич, 1976, с. 126; Коробушкина, 1979, с. 70-73; Ляпушкин, 1958]. Це незаперечно свідчить про культивування місцевим слов'янським населенням озимого жита. Приблизно в цей же час озиме жито вирощувалося і в більш північних землях східнослов'янського ареалу. Зокрема, його знахідки зафіксовані на городищі поблизу с. Свіла І Вітебської обл. у Білорусі [Коробушкина, 1979, с. 72-74]. У давньоруський час озиме жито стало однією з основних землеробських культур [Кирьянова, 1972, с. 356; Коробушкина, 1979, с. 80-81].

Факт наявності озимого жита говорить про складання нової системи землеробства, а саме парової. На думку А.В. Кір'янова, парова система могла отримати повне і остаточне завершення лише при наявності озимого жита [Кирьянов, 1959, с. 333]. Парова система, або трипілля, передбачала при вирощуванні в одних і тих же господарствах озимих і ярових культур поділ угідь на три рівних частини. Одна з них була під озиминою, друга під яриною, а третя під паром. Щорічне чергування на цих трьох ділянках озимих, ярих культур і пару являло собою нову систему землеробства з ефективним вирощуванням зернових культур [Довженко, 1961, с.

143].

Вирощування жита сприяло не тільки переходу до трипілля, але й запровадженню системи сівозмін, що сприяло меншому виснаженню ґрунтів. У більшості палеоботанічних комплексів, які походять із слов'янських пам'яток VIII-X ст., жито завжди зустрічається з домішкою інших злаків. Помічено, що при переважанні зерен одного виду обов'язково є зернівки інших злаків. Усе це доводить існування певної системи сівозмін. На думку дослідників, для IX ст. вона виглядала наступним чином: жито-просо-пар-пшениця-жито [Герман, 1980, с. 85, 91, рис. 12].

Характеристика землеробства буде неповною, якщо не згадати про ями-сховища для зберігання зерна. Вони різної форми, але переважають ями дзвоноподібної або грушоподібної форми. Такі ями виявлені практично на всіх східнослов'янських пам'ятках від Дону до Карпат [Михайлина, 1997, с. 68-70]. Більшість із них мають спеціально випалені до червоного кольору стінки. Зверху такі ями закривалися глиняним або дерев'яним корком. Завдяки цьому в ямі-сховищі утворювався мікроклімат, який давав змогу "дихати" зерну, що тут зберігалось. Разом з тим, випалені стінки захищали зерно від вологи і гризунів. Завдяки ямам-сховищам зерно зберігалось від осені до весняного посіву [Hertman, 1978, s. 36, abb. 6]. Показовими з цього приводу є матеріали з Монастирка, де такі ями були заповнені зерном [Петрашенко, 1985, с. 80].

Перехід до нової системи землеробства був тісно пов'язаний з новим етапом розвитку тваринництва. Адже тільки воно в умовах того часу могло забезпечити поля органічними добривами, транспортними засобами для вивозу цих добрив на поля і тяговою силою для оранки полів.

Значні зрушення у розвитку землеробства і скотарства, які мали місце у VIII-IX ст., торкнулися й інших галузей господарської

діяльності східнослов'янського населення, перш за все ремесла. Важливим показником цих перемін є ремісничі поселення. Серед слов'янських старожитностей попереднього часу (за виключенням поселення Гайворон) вони практично невідомі. В той період кожна община утримувала за свій рахунок одного чи декількох ремісників-універсалів, які задовольняли потреби членів общини у ремісничих виробках. У VIII-IX ст., як свідчать археологічні матеріали, йшов активний процес виділення ремесла. Окремі поселення ремісників досліджені на Буковині (Добринівці, Ревне, Горішні Ширівці, Чорнівка, Магала) [Тимощук, 1976, с. 109-115; Тимощук, 1982, с. 164-166, 168-171, 187-188; Тимощук, 1995, с. 149-150], Поділлі (Григорівка) [Артамонов, 1955, с. 100-116], у Верхньому Подніпров'ї (Гньоздово) [Петрухин, Пушкіна, 1979, с. 100-112] тощо.

Ремісничі поселення могли виникнути лише тоді, коли з'явилась потреба у масовому виробництві ремісничої продукції. Одним з основним споживачів ремісничих виробів у той час були землероби, які вели перебудову свого господарства, переходили до нової системи рільництва і через це мали потребу, зокрема, у знаряддях праці. Саме в цей час створювався додатковий продукт, який міг стати предметом обміну на ремісничі та інші вироби.

Таким чином, зрушення економічного характеру VIII-X ст. торкнулися всіх галузей господарської діяльності слов'янського населення. Ці зрушення супроводжувалися різким зростанням кількості населення – основної продуктивної сили суспільства. Показовими у цьому плані є матеріали, одержані під час суцільного обстеження слов'янських пам'яток VI-X ст. на Буковині. Тут виявлено 21 поселення культури празького типу і понад 130 пам'яток райковецької культури. Більше того, площа поселень VIII-IX ст. і кількість жител на них у декілька разів перевищують

аналогічні показники поселень VI-VII ст. Наприклад, Ревнянське поселення займає територію діаметром до 3 км [Михайлина, 1997, с. 21]. Поселення таких розмірів у VI-VII ст невідомі.

У зв'язку із таким своєрідним демографічним “вибухом” заключної четверті I тисячоліття н.е. відбувається розселення в середині “гнізда” поселень, виникають нові селища. Надлишкове населення заселяє лісові простори, розорює пустки [Тимощук, 1995, с. 146]. З метою збільшення продуктивності землеробства слов'янські общини VIII-X ст. переходять від підсічної та перелогової системи до постійної обробки одних і тих же орних земель, тобто до парової системи рільництва.

Запровадження більш інтенсивної системи орного землеробства створило сприятливі умови для розвитку інших явищ соціально-економічного життя населення. Воно дозволило шляхом розширення посівних площ і підвищення врожайності полів збільшити щільність населення, приступити до масового будівництва укріплених общинних центрів, святилищ тощо.

Парова система рільництва спочатку могла запроваджуватися тими патріархальними сім'ями, які почали вести відособлене господарство. Це був перехідний етап до запровадження індивідуальних форм господарювання. Сімейно-індивідуальні господарства відіграють дедалі більшу роль у підвищенні продуктивності праці і поступово змінюють форми ведення господарства [Тимощук, 1990, с. 103-104].

Запровадження парової системи землеробства було процесом тривалим і відбувалось поступово. У VIII-X ст. воно тільки започатковувалось. Зберігалась, а в окремих регіонах переважала підсічна і перелогова система землеробства. Таким чином, східнослов'янське населення досліджуваного часу знало три системи рільництва, а їх застосування у різних регіонах залежало від

природних умов і рівня соціально-економічного розвитку.

Аналіз матеріалів райковецької культури засвідчує, що складання парової системи землеробства було закономірним явищем, яке справило значний вплив на всі сторони соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської Русі.

4.1.2. Тваринництво

Поряд із землеробством чільне місце у господарській діяльності племен райковецької культури займало тваринництво. Дослідження цієї проблеми, як і питань розвитку землеробства, спирається на значну джерельну базу. Це повідомлення писемних джерел, а також археологічний та остеологічний матеріал. Як і землеробство, тваринництво в ареалі культури розвивалося нерівномірно, що було пов'язано, як з природно-географічними умовами, так і ступенем соціально-економічного розвитку носіїв культури певного регіону.

Для розуміння якісних змін у тваринництві слов'янського населення досліджуваного часу та їх висвітлення необхідно залучити матеріали попереднього часу. Завдяки порівнянню даних з пам'яток празько-корчацької та райковецької археологічних культур видається можливим простежити не тільки поступальний розвиток скотарства східнослов'янських племен, а й намітити зміни та нові явища у цій галузі господарства.

У період VI-VII ст. н.е., а саме в часи існування празько-корчацької культури, її носії поряд із землеробством належну увагу приділяли скотарству. Про це довідуємося з повідомлень візантійських авторів Маврикія, Іоанна Ефеського, Прокопія та інших. Зокрема Прокопій повідомляв, що слов'яни “вважають, що один тільки бог, творець блискавок, являється владикою над усіма і

йому приносять в жертву биків і здійснюють інші обряди” [Прокопий из Кесарии, 1950, с. 297]. Про значну роль великої рогатої худоби у слов’ян писав і Маврикій Стратег. Він зазначав, що у них “велика кількість різної худоби” [Маврикий, 1991, с. 369]. Іоанн Ефеський у своїй “Церковній історії” також зауважив, що слов’яни захоплювали у візантійських провінціях велику кількість худоби і, що в них “табуни коней” [Иоанн Эфесский, 1991, с. 279]. Отже, писемні джерела прямо засвідчують значну роль скотарства у житті східнослов’янського населення.

Більш детальну інформацію про скотарство та склад стада у носіїв празько-корчацької археологічної культури надає остеологічний матеріал, виявлений на численних пам’ятках, в тому числі і в закритих комплексах. Щоправда, він не може бути єдиним критерієм для визначення видового складу тварин в стаді, оскільки є показником скоріше вживання їх м’яса в їжу та його місця в харчовому раціоні населення. У нашому розпорядженні, стосовно цього періоду, є матеріали з поселень культури в Ріпневі, Зеленому Гаї, Рашкові, Луці-Каветчинській, Хучі, Ханській, Кодині та інших слов’янських пам’яток VI-VII ст. Так, кістки тварин, виявлені на поселенні Кодин засвідчують, що його мешканці розводили переважно велику рогату худобу та свиней і меншою мірою – малу рогату худобу. Тут же в господарських спорудах виявлено поодинокі кістки коня. На поселенні також знайдено невелику кількість кісток диких тварин: зайця, лося та оленя [Русанова, Тимощук, 1984, с. 22].

Дещо інша картина спостерігається на синхронному поселенні Рашків у Середньому Подністров’ї. Тут було знайдено в різних об’єктах 506 кісток тварин, які піддавалися визначенню. Із цих кісток лише одна належала благородному оленю, решта – домашнім тваринам. Їхній розподіл за видами дав можливість визначити, що найбільше кісток (222 знахідки, 19 особин) належать великій рогатій

худобі. На другому місці кістки свині (87 знахідок, 19 особин), а на третьому – вівці чи кози (76 знахідок, 13 особин). Лише 15 кісток (3 особини) належало коневі і 5 кісток птахам (2 особини). Отже за кількістю особин головне місце займали велика рогата худоба 35,2% та свині 35,2%, в меншій кількості розводилася дрібна рогата худоба 24,1%, і ще менше коні 5,5% [Баран, 1988, с. 49]. Приблизно так само розподіляється остеологічний матеріал на пам'ятках Ріпнів I та Зелений Гай. Тут головне місце в стаді належало великій рогатій худобі, на другому місці була свиня, на третьому дрібна рогата худоба та коні [Археология Украинской ССР, 1986, с. 150].

Аналогічна картина спостерігається ще на одному поселенні культури Лука-Каветчинська в Середньому Подністров'ї. Тут серед остеологічного матеріалу з жител та господарських споруд найбільше кісток належало домашньому бичу та свині домашній, потім – вівці та козі і найменше коню [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 71, табл. 9].

На території Нижнього Подністров'я та в Пруто-Дністровському межиріччі (Молдова) на слов'янських пам'ятках VI-VII ст. спостерігається схожа ситуація. Так, за даними остеологічного аналізу кісток з поселень Хуча та Ханська з'ясовується, що відповідно 55% і 41% кісток належали великій рогатій худобі, 15% і 25% - свині, 15% і 19% - коню, та 15% і 14% дрібній рогатій худобі [Рафалович, 1972, с. 120]. Приблизно така сама ситуація характерна і для синхронних слов'янських пам'яток Середнього Подніпров'я. Тут також в стаді переважала велика рогата худоба, на другому місці було розведення свиней, потім дрібної рогатої худоби та коней [Этнокультурная карта..., 1985, с. 147].

У цілому дослідники сходяться на тому, що 50% стада у носіїв празько-корчацької культури складала велика рогата худоба, друге

місце посідала домашня свиня, на третьому була дрібна рогата худоба і на останньому – кінь [Седов, 1982, с. 238].

Вважається, що велика рогата худоба була основним багатством слов'янської общини. Її м'ясо використовували для їжі, крім того, велика рогата худоба давала молоко та молочні продукти. Окремі тварини, очевидно, були тягловою силою. В зв'язку з тим, що велика рогата худоба займала важливе місце в господарстві слов'ян, стає цілком зрозумілим її ритуальне значення в багатьох культових діях. Крім того, наявність у слов'янському пантеоні бога покровителя стад “скотьего бога” – Велеса також підтверджує цю думку. Друге місце в тваринному стаді носіїв культури займали домашні свині, яких розводили заради м'яса. На третьому були вівці та кози, які використовувалися для отримання молочних продуктів і шерсті. Відсутність значної кількості кісток коня в остеологічних матеріалах з слов'янських поселень ще не свідчить про його незначну роль в господарстві слов'ян. Очевидно, м'ясо коня в звичайний час майже не вживалося в їжу, а цю тварину переважно використовували для господарських потреб. Тому кісткові рештки, які є головним чином харчовими відходами, не визначають місце коня в складі стада.

Новим рівнем розвитку скотарства можна пояснити і той факт, що у харчовому раціоні носіїв райковецької культури помітно збільшився процент вживання м'яса домашніх тварин. Якщо в остеологічному матеріалі поселень VI-VII ст. кістки диких тварин складають більше 36% [Белан, 1977, с. 30], то у VIII-X ст. цей відсоток різко падає. Так, на поселенні цього часу Рашків-I у Середньому Подністров'ї кістки диких тварин складають лише 3% [Белан, 1977, с. 30].

Свідченням якісних змін у розвитку тваринництва, що відбулися починаючи з кінця VII ст. і протягом VIII-IX ст. є

остеологічні матеріали з ряду пам'яток культури. Зокрема, одержано цінні дані про фауну городища Монастирок, Сахнівського та Канівського поселень [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 100; Приходнюк, 1976, с. 115; Корнєєв, 1962, с. 151-152]. Надзвичайно цікавий матеріал стосовно скотарства у населення Попруття отриманий з Ревнянського гнізда поселень.

Остеологічний матеріал з городища Монастирок у Середньому Подніпров'ї дозволяє констатувати, що в даному регіоні ще більше, ніж в попередній час, зростає роль великої рогатої худоби, що використовувалася як тяглова сила у землеробстві [Белан, 1978, с. 97-100]. Разом з тим велика рогата худоба розводилася і спеціально для вживання її м'яса та молока в їжу. Про це красномовно свідчить той факт, що 70% кісткових решток бика з городища належать молодим і напівдорослим особинам [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 100]. Необхідно зазначити, що свійський бик в той час був досить великою твариною, яка в холці досягала 112,13 см [Белан, 1977, с. 34].

В цілому на городищі кістки великої рогатої худоби становлять 40,8%, свині – 26,6%, вівці та кози – 24,5%, коня – 8,2% [Белан, 1978, с. 96-109; Белан, 1977, с. 34, табл. 3]. Отже, велика рогата худоба була домінуючим видом в стаді слов'янського населення Середнього Подніпров'я. Невелика кількість кісток коня на городищі ще не свідчить про його незначну роль в господарстві. Малий відсоток кінських кісток на пам'ятці вимагає деяких уточнень. Загальновідомо, що остеологічний матеріал лише засвідчує факт вживання м'яса конкретної тварини в їжу. Тобто відсутність кісток коня серед остеологічного матеріалу, не є надійним показником щодо кількості коней в господарстві носіїв культури. Очевидно, м'ясо коней вживали в їжу тільки у виключних випадках, як це зафіксовано писемними джерелами та остеологічним

матеріалом давньоруського часу [Потапов, 1990, с. 39-40; Тимченко, 1972, с. 171-172]. На окремих територіях, зокрема в ареалі поширення роменської культури та давньоруській Чернігівщині, традиційним було вживання м'яса коня в їжу. Тут кістки коня складають від 20 до 30 % від загальної кількості остеологічного матеріалу [Потапов, 1992, с. 57-59; Цалкин, 1956, с. 142-143; Цалкин, 1969, с. 99-101]. На землях райковецької культури м'ясо коня практично не вживалося в їжу. Тому коней у населення було набагато більше, ніж це засвідчує остеологічний матеріал, і вони широко використовувалися як тяглова сила.

Приблизно така ж картина простежується на Канівському поселенні. Тут бик домашній складав 26,5%, кози і вівці – 33,3%, коні – 13% [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 60]. Дещо інша картина спостерігається на селищі Сахнівка. За даними остеологічного аналізу на цій пам'ятці значно менше розводили овець (14,3%), а більше уваги приділяли вирощуванню свиней (28,6%). На поселенні виявлено відносно велику кількість кісток коня (21,4%), що може свідчити про значний відсоток м'яса коней в харчовому раціоні сахнівців. Таке явище, як уже відзначалося вище, не типове для слов'янського населення, очевидно, тут позначився вплив кочівників. Самі природно-географічні умови розташування поселення на порубіжжі лісостепу і степу, де відбувалися постійні контакти з номадами, певною мірою пояснює це явище [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 60-61].

У цілому для пам'яток райковецької культури в Подніпров'ї, як і в попередню епоху, було характерним переважання в стаді великої рогатої худоби. На відміну від ареалу райковецької культури, на території боршевської та роменської культур переважало розведення домашніх свиней [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 61, табл. 6].

Важливу інформацію про розвиток тваринництва у населення райковецької культури на території Верхнього Попруття надають остеологічні матеріали, отримані під час археологічного вивчення гнізда поселень поблизу с. Ревне на Буковині. Виявлена на городищі, посаді та селищах-супутниках величезна кількість кісток тварин (діагностувалося понад 2400 кісток), дозволяють визначити склад стада у місцевого населення та прослідкувати динаміку його розвитку на протязі VIII-X ст. Визначення кісток здійснено О.П. Журавльовим.

Остеологічний матеріал із споруд, які датуються VIII ст. в урочищах Царина та Ріпа, доводить, що головне місце займала домашня свиня. В археологічних об'єктах знайдено кістки 19 особин цієї тварини. На другому місці знаходилася велика рогата худоба, їй належали кістки 13 особин. Далі йде дрібна рогата худоба – вівці та кози (виявлено кістки 10 особин) та кінь (кістки 3 особин). Таким чином для VIII ст. було характерним переважання в стаді домашньої свині.

Картина дещо змінюється протягом IX-X ст., про що свідчать остеологічні матеріали, виявлені в житлах, господарських спорудах, ямах-сховищах в урочищах Городище, Царина, Микулінка. Так, встановлено, що основу стада складала велика рогата худоба – 31 особина та домашня свиня – 30 особин, на другому місці знаходилася дрібна рогата худоба – 22 особини і на останньому кінь – 2 особини. Отже, в цей період відбулися значні зміни в порівнянні з попереднім століттям. Для харчування все більше починає вживатися м'ясо великої рогатої худоби. Причому в їжу використовували м'ясо здебільшого молодих та напівдорослих особин.

Значне збільшення кількості великої рогатої худоби в господарстві носіїв культури у Верхньому Попрутті є свідченням

зростання продуктивності скотарства. Для харчування вживалося не тільки м'ясо тварин, а й молочні продукти. Підтвердженням останньої тези є знахідки на багатьох пам'ятках культури глиняного посуду, пов'язаного саме з молочним господарством. Йдеться про миски-цідила, які використовувалися для виготовлення сиру. Їхні знахідки на поселеннях VI-VII ст. невідомі. Очевидно, у VI-VII ст. молоко не переробляли через низькі його надої [Краснов, 1971, с. 112-113]. В той же час, численні знахідки мисок-цідил на поселеннях VIII-IX ст. вказує на розвинуте молочне господарство та на більш високий рівень розвитку скотарства досліджуваного часу [Тимощук, 1995, с. 149]. Такі ж миски-цідила виявлені на всій території поширення райковецької культури.

Підвищення продуктивності скотарства значною мірою було пов'язано з переходом до стійлового утримання худоби і забезпечення її фуражем на зимовий період. Свідченням стійлового утримання худоби є рештки хлівів, виявлені під час розкопок. Про їхнє існування у VI-VII ст. даних немає. Разом з тим, вони відомі на пам'ятках IX ст. Прикладом може слугувати дві наземні споруди прямокутної форми, виявлені на поселенні Кидрина Ревнянського гнізда поселень [Тимощук, 1990, с. 134-135]. Тут повністю досліджено селянське подвір'я IX ст. (рис. 54, А).

Двір площею 0,5 га (35 x 14 м) був розділений невеликим струмком на дві частини – житлову і господарську. На господарському дворі розкопано рештки двох наземних споруд розмірами 7,5 x 3,5 та 3,0 x 2,5 м. Від них зберігся культурний шар товщиною до 0,2 м, в якому знайдені уламки ліпного і кружального посуду, шматки глиняної обмазки з відбитками плоту, вугілля і шматки згорілої деревини [Тимощук, 1990, с. 134].

Розташування і конструкція споруд дозволяють прийняти їх за рештки хлівів. Ймовірно, що аналогічне призначення мали також

наземні споруди із селянської садиби селища-супутника городища Ревне ІБ (рис. 54, Б). Такого типу споруди, стіни яких сплітались з хмизу і з двох сторін обмащувались глиною, досліджені і на інших одночасних пам'ятках. Так, в Єскимауцах у подібних спорудах, які були знищені пожежею, були виявлені кістяки коней і рештки вуздечок [Тимошук, 1988, с. 144].

Знахідки на поселеннях VIII-X ст. кіс-горбуш (рис. 53, 8-10), які застосовувались головним чином для заготівлі сіна [Коробушкина, 1979, с. 53-54], є ще одним аргументом на користь припущення про стійлове утримання худоби. За етнографічними даними, у більшості селянських садиб Буковини ХІХ ст. існували аналогічні споруди (стайні) для стійлового утримання худоби, інколи з спеціальним приміщенням для зберігання фуражу [Кожолянко, 1999, с. 132].

Як показують етнографічні спостереження, для стійлового утримання великої рогатої худоби в зимовий період на одну голову потрібно близько 3,7 т сіна, соломи, сухого листя, гілок тощо. Для збору такої кількості сіна слід було мати 18,75 га добрих угідь [Сухобоков, 1975, с. 105]. Околиці Ревнянського гнізда поселень (луки, лісові сінокоси), якраз і могли забезпечити значну кількість господарств необхідними ресурсами для стійлового утримання худоби в зимовий час.

Ще одним показником значення скотарства в житті місцевого населення є майже повна відсутність в археологічних комплексах Ревнянського гнізда поселень кісток диких тварин. Остання обставина доводить, що носії культури в регіоні повністю перейшли від привласнюючого ведення господарства до відтворюючого.

4.1.3. Промисли

Помітне місце у господарській діяльності східнослов'янського

населення займало полювання, рибальство та лісові промисли. Природа лісостепу, де великі, вкриті віковими лісами райони межували з безлісими степовими місцевостями, а заболочені луки та плавні із залісненими балками та ярами сприяли розвитку полювання. Розгалужена гідросистема регіону з такими великими річками як Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут давали можливість для широкого розвитку рибальства [Полевой, 1961, с. 99-104].

Наявний у нашому розпорядженні матеріал доводить, що ранньослов'янське населення Східної Європи здавна займалося полюванням, рибальством та промислами. Про це свідчить наявність кісток диких тварин на переважній більшості слов'янських поселень VI-VII ст. Серед багатьох видів диких тварин, на яких полювали, переважали лось, благородний олень, дика свиня, козуля, заєць тощо. На інші види тварин, очевидно, полювали не регулярно [Федоров, 1960, с. 204].

Полювання на оленя та кабана переважало тому, що в разі успіху мисливці отримували найбільш відчутний результат. Крім цих тварин, наприклад, у Прутсько-Дністровському межиріччі, полювання велося на косуль, бурого ведмедя, дикого коня, турів, диких свиней, лисиць, зайців, вовків, лосів, бобрів і борсуків [Рафалович, 1972, с. 121-122, табл. 9]. Постійно слов'яни полювали на птахів, кістки останніх виявлені в Ханській [Рафалович, 1972, с. 121], Рашкові [Баран, 1988, с. 49], Луці-Каветчинській [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 71, табл. 9] та інших пунктах. На великих тварин полювання велося заради м'яса, а на дрібних – лисицю, бобра, куниць – для добування цінного хутра. Крім того, у той період широко використовували кістки і роги диких тварин для виготовлення різноманітних знарядь праці. Особливо це стосується рогів благородного оленя, з яких виготовляли найрізноманітніші вироби – від проколок до скребків для чищення від землі робочих

частин рала. Такі вироби зафіксовані майже на всіх пам'ятках празько-корчацької культури, на яких проводилися широкомасштабні археологічні роботи [Белан, 1977, с. 26-27].

Основними знаряддями полювання на великих тварин були лук із стрілами, списи, дротики, рогатини. Застосовували також різноманітні пристосування – сітки, капкани, пастки [Давня історія України, 2000, с. 115]. Наконечники стріл та списів (рис. 50) виявлені на багатьох слов'янських пам'ятках (Рашків [Баран, 1988, с. 19, рис. 11], Лука-Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 66, рис. 38: 1], Хотомель, Тетерівка [Русанова, 1973, с. 83, табл. 31], Зимне [Ауліх, 1972, с. 48, 52; Ханська, Кобуска-Веке, Нові Братушани, Требужени, Перерита [Рафалович, 1972, с. 35, 121]). Хоча вони не були пристосовані безпосередньо лише для полювання, очевидно, застосовувалися і в цьому виді діяльності. Єдиною знахідкою, без сумніву пов'язаною з полюванням, вважаються наконечники стріл із тупими кінцями виявлені в Крокмазах [Федоров, 1960, с.204]. Двошипні втульчасті наконечники стріл використовувалися при полюванні на великих хижих тварин або на тварин, що швидко пересуваються (олень, дика коза) [Медведев, 1966, с. 56]. Безперечний зв'язок з полюванням мають кістяні наконечники стріл. Вони широко використовувалися при полюванні на хутрових звірів. Знахідки таких наконечників зафіксовані на городищі Єскимауци [Федоров, 1953, с. 123, рис. 53, 3], поселенні Скок [Тельнов, 1988, с. 104, рис. 3].

Ймовірно для полювання на птахів і дрібну дичину застосовувалися відомі нам із писемних матеріалів пізнішого часу різноманітні пастки, силки, ловчі сіті тощо [Седов, 1982, с. 239]. Такі сіті разом з птахами та рибами в них зображені на знарядді з рогу благородного оленя, яке слугувало, очевидно, для плетіння чи ремонту сітей [Рафалович, 1972, с. 123].

Крім сітей і силків, використовувалися засоби заманювання птиці. Це так звані манки, які імітували звуки птахів. Один з них, виготовлений з кістки, виявлений на поселенні Скок в Молдові [Тельнов, Рабинович, 1992, с. 210, рис. 2, 10]. Аналіз кісткових решток вказує, що об'єктами полювання були такі дикі птахи як, тетеря, глухар, сіра куріпка, дрофа, лебеді, дикі качки та гуси [Уманська, 1973, с. 45-47]. Серед остеологічного матеріалу зустрічаються також кістки свійських птахів, що свідчить про зародження птахівництва як окремої галузі господарства. Кістки свійських птахів виявлені в Ревному, Монастирку, Соколі, Зимному тощо. Більшість виявлених кісток свійських птахів належать курці, менше – гусці, качці, голубу [Уманська, 1973, с. 45-47].

Ранньослов'янські племена, крім полювання займалися також і рибальством. Про це свідчать знахідки кісток та луски риби на багатьох пам'ятках V-VII ст., зокрема на поселеннях Рашків [Баран, 1988, с. 49], Лука-Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 71, табл. 9], Ханська, Одая, Бранешти-I [Рафалович, 1972, с. 123] тощо. Про зайняття рибальством слов'ян говорять знахідки великих залізних рибальських гачків довжиною 6-8 см. Вони були виявлені на поселеннях Лука-Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 68: 8] і Кетриш [Рафалович, 1972, с. 123, рис. 20] Вважають, що такі гачки були призначені для ловлі великої риби, а саме щук і сомів [Мальм, 1956, с. 118]. Для рибної ловлі широко застосовувалися різні сіті. На багатьох селищах культури виявлені глиняні та кам'яні грузила від них. Зокрема вони трапилися в Кодині [Русанова, Тимощук, 1984, с. 20, рис. 16, 17], Рашкові [Баран, 1988, с. 49], Ханській [Рафалович, 1972, с. 124] та інших пунктах.

Отже археологічні та остеологічні матеріали засвідчують, що полювання та рибальство відігравало значну роль у господарській діяльності слов'янського населення третьої четверті I тис. н.е. Ці

види господарської діяльності, щоправда, носили допоміжний характер, але їх відсоток у ранніх слов'ян складав щонайменше 15 % [Рафалович, 1972, с. 124], за іншими даними досягав 36 % [Белан, 1977, с. 30; Тимощук, 1990, с. 91].

Проте, говорячи про роль цих видів діяльності у господарстві племен культури, необхідно чітко розрізняти регіональну нерівномірність. Носії культури мешкали в різних природно-географічних умовах, знаходилися на різних ступенях соціально-економічного розвитку, тому полювання та рибальство на різних землях культури відігравали не однакову роль.

На території Середнього Подніпров'я полювання та рибальство у господарській діяльності місцевих племен займали важливе місце. За даними остеологічного аналізу, кістки диких тварин на слов'янських поселеннях VIII-IX ст. становлять від 36,6% на Монастирку до 55-63% у Сахнівці та на Канівському поселенні [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 61].

Зокрема, за матеріалами городища Монастирок, можна встановити, що зазначені промисли відігравали важливу роль в житті його мешканців. Близько 36,6% кісток знайдених на городищі належить диким тваринам. Це говорить про те, що м'ясо дичини було важливим компонентом в харчовому раціоні жителів городища. Полювання переважно велось на турів, лосів, косуль, диких кабанів, благородного оленя та інших. Всього виявлено кістки 12 видів дичини, на яку велось полювання [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 100].

Знахідки кісток і луски риби виявлені в багатьох житлах та господарських ямах городища Монастирок. Серед кісткового матеріалу городища Монастирок, Канівського поселення та Сахнівки дослідники визначили кістки щуки, ляща, в'язя, плітки [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 61]. Про розвиток рибальства свідчать також

знахідки глиняних грузил, кістяних знарядь для плетіння сіток та залізних рибальських гачків, виявлених на цих пам'ятках [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 61].

Дещо іншу роль полювання та рибальство відігравали в господарській діяльності слов'янського населення Верхнього Попруття. Osteологічний матеріал з Ревнянського гнізда поселень показав майже повну відсутність кісток диких тварин. З-понад двох тисяч кісток, які діагностувалися, лише близько десятка належало диким тваринам: кабану, козулі звичайній, зайцю руснаку, оленю (визначення osteологічного матеріалу проведено О.П. Журавльовим). Очевидно, даний факт свідчить, що місцеве населення головним чином займалося сільським господарством, а полюванню і рибальству приділяло не значну увагу. На Ревнянському гнізді поселень, яке, можливо, було племінним центром чи навіть протомістом, соціально-економічний розвиток місцевого населення відрізнявся від рядових селищ, тому промислами тут майже не займалися.

Надзвичайно цікавою знахідкою у Монастирку є рештки вуликів і сот. Під час дослідження жител № 21 і 22 та ями № 104 були виявлені бджолині соти та обвуглені частини бджіл. Палеозоологічний аналіз останніх підтвердив, що вони належать бджолі медоносній. Ще в одному з жител трапилися рештки круглої колоди-дуплянки, яка використовувалася як вулик [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 100-101]. Очевидно, у місцевих жителів бджільництво вже існувало як галузь господарства, а вулики були залишені в житлі на зимівлю. Це може говорити про зародження такого поширеного в давньоруський час промислу, як бджільництво з використанням вуликів [Розов, 1972, с. 17]. Поряд з ним, очевидно, існували і такі види бджільництва, як природне дуплове та бортництво. Останні, на жаль, неможливо зафіксувати

археологічним шляхом, але відомості про них часто зустрічаються в писемних джерелах давньоруського часу [Розов, 1972, с. 16-18].

Разом з тим, полювання, рибальство та бортництво не відігравали вирішального значення в господарській діяльності носіїв райковецької культури – їм належала другорядна роль. Проте слід зазначити, що такі продукти промислу, як цінні хутра, мед і віск віддавна були предметами експорту з Східної Європи на зовнішній ринок. Тому в ранньофеодальний час вони ставали предметами данини і їх добування почало відігравати суттєву роль в економіці Давньої Русі.

4.2. Ремесла

4.2.1. Металургія та металообробка

Вагоме місце у господарстві носіїв райковецької культури займали виробництво заліза та металообробка, які забезпечували населення сировиною і високоефективними знаряддями праці. Вони значною мірою визначали економічний потенціал та прогрес суспільства.

Розвиток металургії та металообробки у слов'янського населення VIII-X ст. базувався на традиціях племен празької та пеньківської культур, у період існування яких були закладені підвалини та головні напрямки розвитку техніки та технології добування заліза і ковальської справи. Аналіз археологічного матеріалу засвідчує наявність залізобного виробництва на багатьох пам'ятках празької та пеньківської культур. Серед них слід назвати поселення Семенки та Самчинці [Хавлюк, 1963, с. 320-350], Корчак [Русанова, 1973, с. 32, 33], Гайворон [Бідзіля, 1963, с. 125-135], Кодин [Русанова, Тимощук, 1984, с. 46-60] тощо. В кінці періоду існування згаданих культур спостерігається перехід від домашнього ремесла, характерного для тогочасного виробництва

[Рыбаков, 1948, с. 73], до нових форм організації видобування заліза та виготовлення виробів з нього, що знайшло відображення у старожитностях Правобережної України VIII-X ст.

Сировиною залізоробного виробництва носіїв райковецької культури були болотні та дернові бурі руди. Вони широко поширені на території Східної Європи [Рыбаков, 1948, с. 39], залягають на невеликій глибині і зручні для видобування. Крім того, відновлення заліза з таких руд починається при відносно невисокій температурі 400°C [Сухобоков, 1975, с. 167], що відіграло важливу роль у виборі сировини для виробництва заліза сиродутним способом. Суть сиродутного способу добування заліза полягала у його відновленні із оксидів заліза. Відновником заліза виступав оксид вуглецю (CO), який утворювався в результаті неповного згорання деревного вугілля.

Практично на всіх пам'ятках досліджуваного часу виявлені рештки цих галузей господарства у вигляді залізних шлаків, уламків сопел тощо. На деяких із них досліджено сиродутні залізоплавильні горни. Поряд з горнами часто зустрічаються печі для збагачувального випалу руди, майданчики для її подрібнення, ями або вогнища для добування деревного вугілля, майстерні з робочими майданчиками для обробки криці та виготовлення металевих виробів. Сліди залізоробного виробництва зафіксовані на наступних пам'ятках культури: Григорівка [Артамонов, 1955, с. 100-110; Артамонов, 1955а, с. 26-29], Рашків I [Баран Я., 1983, с. 12-18], Стільське [Корчинський, 2007], Єкімауци [Федоров, 1966, с. 275; Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 93], Алчедар [Федоров, 1964, с. 83-84; Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 83-84;], Лопатна [Федоров, 1960, с. 206, 288; Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 29], Глинжени [Гольцева, 1979, с. 485; Гольцева, Кашуба, 1995, с. 65-66, 76-77, табл. СXXXI, CLX: 2, 3], Бранешти [Федоров, 1960, с. 280, 291, 303-304], Скок

[Тельнов, 1987, с. 62, рис. 1], Калфа [Чеботаренко, 1973, с. 78-79], Рудь [Бейлекчи, Тельнов, Власенко, 1983, с. 172-173, 180-182, рис. 1; Тельнов, 1988а, с. 10], Крокмази I [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 39].

Вивчення залишків сиродутних горнів, що є головним джерелом для дослідження рівня розвитку техніки та технології добування заліза, дає можливість встановити, що в епоху існування культури відбулися прогресивні зміни у порівнянні з попереднім періодом. Аналіз наявних матеріалів показує, що відбувся перехід від екстенсивного добування заліза, для якого характерні ямні горни одноразового використання, до більш інтенсивних форм видобутку металу [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 32].

У старожитностях слов'ян другої половини I тис. н.е. для добування заліза використовувалися три типи наземних сиродутних горнів: 1) наземні шахтні горни; 2) ямні (заглиблені горни з шлаковипуском і передгорновою ямою); 3) горни з використанням кераміки для збереження земляних стінок горнової ями від контакту з розплавленими шлаками [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 32]. Для старожитностей райковецької культури характерні перші два типи горнів, у використанні яких спостерігаються певні локальні особливості. Зокрема, горни другого типу концентруються переважно у Середньому Подністров'ї. Слід також зазначити, що часто на одному й тому ж поселенні зустрічаються обидва типи горнів, які, очевидно, функціонували одночасно.

Перший тип горнів з'явився ще у скіфський час і був найбільш перспективним для розвитку місцевої чорної металургії. Його переваги визначалися тим, що шлаковипуск надавав можливість, при зберіганні відносно невеликого робочого об'єму горна, значно збільшити вихід заліза з одної плавки, а наземне розміщення дозволяло обходитися без додаткових конструктивних елементів,

зокрема, передгорнових ям. У реконструйованому вигляді цей тип горна являв собою конусоподібну глиняну шахту, що мала отвори для вилучення залізної губки і подавання повітря через сопла, які підводилися до них [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 33]. За одну плавку з такого типу горна добували до 4 кг заліза [Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков, 1983, с. 46]. Модифікацією такого типу шахтного горну були споруди, стінки яких виготовлялися з каміння. Продуктивність цих печей була аналогічною, проте термін їхнього використання був значно тривалішим, а це робило їх продуктивнішими й економічними.

Другий тип горнів (ямний горн із шлаковипуском) являв собою заглиблений у ґрунт котлован, вимощений по стінках глиною, з невисокою наземною глинобитною шахтою-колошником. У деяких випадках поруч з таким горном влаштовували спеціальну яму, куди збирався шлак, який випускали з котловану.

Горн такого типу виявлено у с. Онут на правому березі Дністра поряд із селищем райковецької культури. Він мав овальну в плані форму розмірами 0,8 x 0,4 м і був влаштований на досить крутому схилі. Стінки горна мали товщину 0,10-0,15 м і збереглися на висоту 0,7 м. Споруда, очевидно, мала склепіння, яке виступало на 0,3-0,4 м вище поверхні землі. Таким чином, внутрішня висота горна сягала приблизно 1 м. Весь внутрішній простір горна був заповнений залізними шлаками, вугіллям, перепаленими кістками тварин та невеликими фрагментами гончарної кераміки райковецької культури. Розвідковими шурфами встановлено, що поряд знаходилося ще кілька аналогічних горнів.

Продуктивність таких горнів складала від 3 до 10 кг заліза за одну плавку. Цей тип горна був найбільш поширеним серед слов'янського населення [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.

33-34], а на території Росії використовувався до ХІХ ст. [Успенская, 1959, с. 106-109].

Про рівень розвитку металургії заліза у слов'ян свідчить також факт присутності спеціальних горнів для попереднього випалу руди. Такі горни були зафіксовані на Гайворонському центрі і поселенні поблизу с. Корчак (Корчак VII). Очевидно, для попереднього випалу руди використовували два типи печей – наземні шахтні (Гайворон) і заглиблені ями (Корчак) [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 34]. Аналогічні агломераційні печі були виявлені на Буковині на поселенні Чорнівка II [Тимощук, 1990, с. 95-96, 179]. Тут виявлено понад 17 печей для попереднього випалу та збагачення залізної руди. Дві з них були розкопані і являли собою ями до 2 м у діаметрі і глибиною до 1 м заповнені вугіллям, залізними шлаками, кістками тварин та керамікою. Не виключено, що агломераційні печі Чорнівки II є рештками сиродутних горнів другого типу, про що можуть свідчити передгорнові ями та велика кількість залізних шлаків. Проте ця гіпотеза потребує підтверджень шляхом широких розкопок даних печей та простору між ними.

На території райковецької культури виділяються спеціалізовані центри із видобутку заліза. До них, у першу чергу, належить значний центр залізоробного виробництва, який досліджено на поселенні біля с. Григорівка на лівобережжі Дністра. Він складався із 30 залізоплавильних печей-домниць [Артамонов, 1955, с. 109]. Вони влаштовані в ямах, мали зрізану конічну форму і висоту 0,5-0,7 м. Їхній внутрішній нижній діаметр становив 0,3-0,45 м. Перед челюстями домниць розташовували досить широкі ями, заповнені шлаком та уламками сопел. Глиняні сопла використовувалися для примусової подачі повітря і вмуровувалися з лицевої сторони в челюсті печі. Внутрішні стіни печі обмазані вогнетривкою глиною в один-два шари. За конструкцією череня М.І. Артамонов поділяв

домниці на два види. До першого належать печі із заглибленим черенем, рівень якого знижується від устя до задньої стінки. Другий вид становлять домниці з випуклим черенем. Відмінності у влаштуванні черенів дослідник пояснював різним напрямком струменів повітря, а, отже, різним розташуванням сопел і міхів для дуття [Артамонов. 1955, с. 108-109].

Інший подібний центр залізоробного виробництва вивчався на поселенні Скок, де досліджено дев'ять сиродутних залізоплавильних горнів. Два з них збереглися практично повністю, що дало можливість досконало вивчити їхню конструкцію. Горни влаштовані у материкових ямах, стінки яких обмащені вогнетривкою глиною. У декількох випадках простежено два шари обмазки. Горни мали форму у вигляді конуса. Вони розширені до дна і звужені до колошника. Середня їхня висота становить 0,6 м. Черинь залізоплавильної печі овальної форми і має розміри 0,5 x 0,4 м. Найменший діаметр мала верхня частина печі біля колошника – 0,10-0,12 м. Верхня частина печі знаходилась на рівні давнього горизонту. У передніх стінках горнів були влаштовані отвори у вигляді арки розмірами 0,25 x 0,17 м. Вони призначалися для виймання криці. Тут же вмуровані глиняні сопла для нагнітання повітря. Перед отворами печей простежені глиняні майданчики, які являли собою продовження череня. Перед цими глиняними майданчиками розташовані круглі в плані ями.

Ще один такий центр знаходився на поселенні біля Єскимауцького городища, де виявлені багаточисельні рештки домниць для виплавки заліза та декілька печей для збагачувального випалу залізної руди.

Аналогічні матеріали одержані поблизу від Алчедарського поселення. Там розкопано 16 цілих і декілька десятків зруйнованих домниць [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 84]. Особливий інтерес

викликає виявлений тут залізоплавильний комплекс [Федоров, 1964, с. 83], який складався з дев'яти домниць для плавки заліза, двох печей для збагачувального випалу руди і кам'яного майданчика для її подрібнення. Тут же знайдено декілька господарських ям, заповнених залізними шлаками і два колодязі глибиною 4 м, пов'язані з виробництвом заліза. На невеликій площі знаходилося кричне залізо, сотні кілограмів залізних шлаків, десятки глиняних сопел. Алчедарський металургійний комплекс дає можливість простежити весь цикл виробництва заліза. Спочатку руда подрібнювалась на кам'яному майданчику, просушувалася і потрапляла у піч для збагачувального випалу. Внаслідок термічної обробки при температурі 500-600°C [Федоров, 1964, с. 83] вигорали легкі домішки і руда таким чином збагачувалася. Далі через верхню частину домниці (колошник) засипалось деревне вугілля та подрібнена збагачена руда. При згоранні деревного вугілля проходив процес часткового відновлення заліза. У такий спосіб у домниці досягалася температура 1300-1500°C [Федоров, 1964, с. 83], достатня для одержання заліза у тістоподібному стані – криці, яка осідала на дно печі. Крицю виймали через отвір у вигляді арки. Під час плавки цей отвір замурували, а повітря у домницю подавали примусовим дуттям через глиняні сопла. Кількість таких сопел різна. В одному із горнів виявлено шість вмурованих сопел [Федоров, 1964, с. 83, рис. 32]. Чотири сопла були вмуровані в стінку горна у Григорівці [Артамонов, 1955а, с. 29]. Канали глиняних сопел у перерізі були квадратної або круглої форми діаметром від 1 до 3,5 см.

Кожна плавка закінчувалася частковим руйнуванням передньої стінки печі з тим, щоб вийняти крицю. При заповненні домниці деревним вугіллям і подрібненою рудою часткового руйнування зазнавала верхня частина домниці – колошник, яку перед початком

плавки треба було добудовувати [Рыбаков, 1948, с. 130-131]. Після кожної плавки на внутрішніх стінках та черені залізоплавильної печі накипало багато шлаків. Їх частково знімали, а стінки домниці обмащували новим шаром вогнетривкої глини. В Єскимауцах простежено чотири шари обмазки, товщиною від 5 до 9 см кожний [Федоров, 1966, с. 275]. Після 6-7 плавок залізоплавильний горн остаточно заповнювався шлаками і ставав непридатним для використання [Бідзіля, 1963, с. 135].

Остання четверть I тисячоліття н.е. характеризується значним прогресом залізоробного виробництва. У порівнянні з попереднім періодом помітно зростає кількість залізоплавильних горнів, збільшується їхня продуктивність, а, отже, і обсяги виробництва заліза. Яскравим доказом зростання масштабів залізоробної галузі є порівняння Григорівського (VIII-X ст.) [Артамонов, 1955; Артамонов, 1955a] та Гайворонського (VI-VII ст.) [Бідзіля, 1963] металургійних центрів. Перший значно переважає за кількістю горнів, а робочий об'єм кожного Григорівського горна складає 0,25 м³, тоді як Гайворонського лише 0,15 м³. Продуктивність Григорівського металургійного центру була набагато вищою, оскільки кожний його горн за одну плавку давав 13 кг заліза проти 8 кг на Гайворонському [Вознесенская, 1990, с. 391].

Безсумнівно, продукція залізоробних центрів призначалася не лише для задоволення власних потреб або потреб оточуючого населення, але й спрямовувалася і до більш віддалених районів. Тому при розгляді питань організації залізоробного виробництва на “макрорівні” необхідно зазначити існування територіальної спеціалізації в металургійному виробництві, підвалини якої були закладені в попередній час. За археологічними матеріалами можемо стверджувати, що в середовищі носіїв райковецької культури відбувалося відокремлення металодобувного виробництва від

металообробного [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 39]. Проте поряд з великими центрами залізодобування продовжували існувати і дрібні майстерні та металурги-кустарі, які обслуговували потреби однієї общини чи гнізда поселень

Виникнення потужних металургійних центрів (Григорівка, Алчедар, Єскимауци) з декількома десятками залізоплавильних горнів, печами для збагачувального випалу руди і майданчиками для її подрібнення вказує на спеціалізоване товарне виробництво заліза [Паньков, 1990, с. 381]. Про це ж свідчать залізні заготовки із слідами гарячої рубки, виявлені на городищі Зимно [Ауліх, 1963, с. 44], які являли собою товарний напівфабрикат з типовою структурою кричного заліза з великим вмістом шлаку [Вознесенская, 1978, с. 63-64]. Цікавим із цього приводу є твердження Р.Плейнера, що для слов'ян залізо було не тільки предметом торгівлі, але і своєрідним еквівалентом вартості, що відповідав певній ваговій масі заліза [Pleiner, 2000, р. 238-245, 280-281].

Піднесення залізоробного виробництва в останній чверті I тисячоліття н.е. привело до його відособлення в окрему галузь господарства, яку обслуговували декілька сімей общини. На користь цієї думки свідчить “гніздове” планування Алчедарського поселення. Житла тут розташовані групами по 2-5 в гнізді. На кожну таку групу жител припадає спільний виробничий комплекс, що включав одну або декілька домниць. Домниці знаходились біля жител або в їхньому оточенні. На думку Г.Б. Федорова, кожний виробничий комплекс обслуговували окремі сім'ї, які входили до патронімії [Федоров, 1964, с. 83-84]. Досить великі об'єми виробленого заліза передбачали його вихід за рамки общинного ринку [Вознесенская, 1978, с. 64].

Разом з тим, продовжують існувати невеликі універсальні комплекси, що включали домницю і кузню. Тут металург і коваль

виступав в одній особі, працюючи на замовлення і задоволення потреб у залізних виробах мешканців свого поселення або невеликої округи [Паньков, 1990, с. 381].

Зростання обсягів виробництва заліза у VIII-X ст. привело до значного збільшення кількості залізних виробів [Вознесенская, 1990, с. 391; Гопак, 1988а, с. 31]. Якщо на пам'ятках третьої чверті I тисячоліття н.е. виявлені лише поодинокі знахідки виробів із заліза, то у досліджуваній період вони вже були масовим явищем. За спостереженнями Г.О. Вознесенської в цей час зростає кількість знарядь праці та інструментів. Асортимент лише цих категорій залізних виробів налічує майже 30 найменувань [Вознесенская, 1990, с. 391]. Найчастіше на пам'ятках культури трапляються такі вироби із заліза: наральники, серпи, коси, мотички, ножі, шила, долота, різці-ложкарі, наконечники стріл та списів, кресала, дужки відер, пряжки, шпори, сокири, тесла, ножиці, гачки тощо.

Вивчення техніки та технології виготовлення ковальської продукції засобами металографічного аналізу доводить, що, крім кількісних показників, зростає і рівень технічного розвитку ковальської справи, професіоналізм та спеціалізація ремісників [Вознесенская, 1990, с. 382-393].

Зростання рівня розвитку ковальської справи у VIII-X ст. добре простежується, у порівнянні з попереднім періодом. Із 130 ковальських виробів третьої чверті I тисячоліття н.е., що піддавалися металографічному аналізу, 65% виготовлені із суцільного заліза, 20% - сталеві. Із загальної кількості врахованих предметів 10% виготовлені з пакетного заліза. Цементування відмічено на 2,5% виробів. Ще 2,5% виробів мали наварене сталеве лезо [Вознесенская, 1990, рис. 387]. Таким чином, ковальські вироби виготовлені цілком із заліза або сирцевої сталі [Вознесенская, 1990, с. 388; Гопак, 1976, с. 47-53].

Дослідники відзначають спрощену ковальську техніку третьої чверті I тисячоліття н.е. з обмеженими технологічними операціями (ковка заліза у гарячому стані, термічна обробка виробів загартуванням). Цементация виробів з метою зміцнення робочих частин зустрічається дуже рідко. Технологічно складні ковальські вироби представлені одиничними екземплярами. Очевидно, техніка виготовлення конструктивно складних виробів з наварними сталевими лезами знаходилась у стадії зародження [Вознесенская, 1978, с. 62].

Металографічний аналіз металевих виробів, здобутих під час розкопок поселень райковецької культури у Городку, Бакоті, Рашкові, Пеньківці (Макарів Острів), Каневі та Монастирку [Вознесенская, 1984, с. 36-49; Вознесенская, 1978, с. 62-64; Гопак, 1976; Гопак, 1988, с. 120-127] засвідчив певне зменшення кількості виробів із суцільного заліза (46,6%) та незначне збільшення сталевих (21%). Разом з тим помітно зростає відсоток виробів із застосуванням складних технологічних схем - з пакетного металу (19%), виробів з цементациєю (9%) та виробів з наварними лезами (4,4%) [Вознесенская, 1990, с. 387].

Наведені порівняння засвідчують тенденцію прогресування технологій ковальської справи. Ремісники досконало знали властивості матеріалу, з яким працювали. Вони диференційовано та раціонально використовували суцільне залізо та сталь для виготовлення певних категорій металевих виробів [Гопак, 1976, с. 55]. Простежується переважне використання сталі у виробництві знарядь праці та предметів озброєння. Побутові речі у більшості виготовлялись із суцільного заліза.

Залежно від призначення здійснювалась також і термічна обробка сталевих виробів. Гартування у холодній воді та гартування

з відпуском застосовувалось щодо знарядь праці та зброї, які потребували твердості та міцності.

Ремісники заключної чверті I тисячоліття н.е. освоїли поверхневу та суцільну цементацію і, що особливо важливо, зварювання заліза та сталі в одному виробі. У таких поковках сталевими були лише робочі частини, що надавало твердості лезу при збереженні пластичності виробу. Поява знарядь, виготовлених за такою технологією, привела до значного зростання продуктивності праці. Цей винахід визначив напрямок подальшого розвитку металообробних технологій [Вознесенская, 1978, с. 63; Толочко, 1985, с. 12], оскільки саме вони стали домінуючими у давньоруський час і стали одним із чинників економічного піднесення Київської держави.

Безпосереднє виготовлення залізних виробів відбувалося у кузнях. З їхніми рештками зазвичай пов'язують залишки будівель з розвалами відкритих кам'яних вогнищ чи горнів, біля яких зосереджено шматки криць, шлаків, уламки тиглів, сопла (Ріпнів II, Паріївка, Ломачинці, Добринівці, Волоське [Давня історія України, 2000, с. 120]. Наприклад, в Ломачинцях кузня розташована у приміщенні довгого наземного будинку. В одному з кутів споруди розкопано залишки ковальського горна: уламки керамічного сопла квадратної в перетині форми розмірами 5 x 5 см, шматки глиняної обмазки, вугілля, перепалені камені, залізні шлаки. Ковальський горн був складений з плоских каменів, обмазаних всередині вогнетривкою глиною. В нижній його частині були вставлені сопла для нагнітання повітря за допомогою шкіряних міхів [Тимощук, 1976, с. 108-109]. Очевидно, з майстернями з обробки металу слід пов'язувати споруди з кам'яними площадками, добре відомі за дослідженнями в Добринівцях [Тимощук, 1976, с. 110] та Ревному [Тимощук, 1976, с. 114].

Виготовлення ковальської продукції за складними технологічними схемами передбачало застосування значного обсягу знань, великої кількості прийомів та навичок. Це було під силу професійним ремісникам, для яких ковальська справа була основним заняттям. Про це ж свідчать спеціалізовані ремісничі майстерні – кузні на Пастирському та Єсимауцькому городищах з набором ковальського реманенту, який складався з ковадел, молотів, ножиць для різання металу, ковальських кліщів, зубила, напилка тощо [Федоров, 1953, с. 119, рис. 51].

Аналіз залізоробного ремесла у носіїв райковецької культури дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, слід зазначити прогрес у виробництві знарядь праці в порівнянні з попереднім періодом, що знайшло свій вираз у збільшенні асортименту виробів і покращенні їхньої якості. По-друге, простежується існування спеціалізованих центрів із виробництва заліза й общинних майстерень. По-третє, з'являються нові технологічні прийоми у виготовленні виробів із заліза та все більшого поширення отримують сталеві та комбіновані залізні вироби. По-четверте, успіхи у розвитку металообробки забезпечили ефективними знаряддями праці інші галузі господарства населення.

Поряд із залізоробною справою на новий щабель розвитку піднялася і обробка кольорових металів. З них виготовлялися головним чином прикраси, оздоби костюма, предмети кінської зброї тощо.

На території розселення слов'янських племен не було промислових запасів кольорових металів, тому потрібну сировину доводилося довозити. Найбільш вірогідно, кольорові метали, зокрема мідь, поступали до місцевого населення із Семигороддя. Сировина надходила до Східної Європи у вигляді металевих злитків.

Вторинною сировиною слугували зіпсовані речі або такі, що вийшли з ужитку [Давня історія України, 2000, с. 124-125].

Ювелірна справа (обробка кольорових металів) в старожитностях райковецької культури продовжувала традиції попереднього періоду – V-VII ст. Виготовлення ювелірних виробів у празько-корчацькій культурі знаходилося на належному рівні розвитку. На пам'ятках культури відомі неодноразові знахідки предметів, пов'язаних із виготовленням різноманітних прикрас. Зокрема, на городищі в Зимному знайдено формочки для виготовлення прикрас. Ремісники-ювеліри, які працювали на городищі, знали плоске і об'ємне лиття, холодну ковку і карбування [Ауліх, 1972, с. 94-95].

Значно більше інформації маємо про ювелірну майстерню в Бернашівці. Тут, у типовій слов'янській напівземлянці з пічкою-кам'янкою, було виявлено 64 кам'яні ливарні форми і керамічний тигель-лячку. У майстерні виготовлялися пальчасті фібули, лунниці, різноманітні нашивки і підвіски, накладки на пояс, з'єднуючі умбони, накладки для вуздечок тощо [Винокур, 1997, с. 139-141]. У ливарних формах Бернашівської майстерні можна було виготовити до 100 різноманітних форм ювелірних виробів [Винокур, Мегей, 1992, с. 85]. Сліди ювелірного виробництва (знахідки лячок, кам'яних формочок, шлаків кольорових металів) зафіксовані у Семенках [Хавлюк, 1963, с. 335, рис. 14], Тетерівці, Корчаку VII [Русанова, 1973, с. 82, табл. 30], Рашкові [Баран, 1988, рис. 10, с. 18].

Дещо менше знайдено археологічних свідчень про розвиток ювелірної справи у носіїв райковецької культури. Тут поки що не виявлено таких великих центрів із виробництва ювелірних прикрас, як у Зимному та Бернашівці. Проте на багатьох пам'ятках зафіксовані знахідки матеріалів, пов'язаних із обробітком

кольорових металів. Це – Канівське поселення [Мезенцева, 1965, с. 107, рис. 55], Добринівці [Тимощук, 1982, с. 22, рис. 7], Хуча, Паріївка [Давня історія України, 2000, с. 125] тощо. Крім того, велика кількість виробів з кольорових металів, знайдених на пам'ятках культури, може говорити про масштабність місцевого ювелірного виробництва.

Хімічний аналіз виробів із кольорових металів з городища Монастирок показав, що вони (браслет, перстень, скроневе кільце, підвіска-бубонець) виготовлені із сплавів міді, цинку й олова (латунь); міді, олова і свинцю (олов'яниста бронза) та міді, цинку і свинцю (багатокомпонентний сплав). Основним легуючим матеріалом було олово, свинець і цинк. При виготовленні ювелірних виробів застосовувалися різні технологічні схеми. Продовжували використовуватися такі прийоми, як лиття в односторонніх і двосторонніх формах, по восковій моделі тощо [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 101]. Місцеві ювеліри знали також холодну ковку, прийоми тиснення, карбування, волочіння дроту. Вони починають застосовувати орнаменти з крученого дроту, напаяного на пластинку (скань) або з'єданого в об'ємну композицію (філігрань). Карбування наносилося за допомогою пуансонів та інших видів штампів. Широко застосовували гравірування по гладкій поверхні, інкрустацію, позолоту [Давня історія України, 2000, с. 128].

Розвиток кольорової металообробки в VIII-X ст. свідчить, що вона продовжує традиції попереднього часу, але разом з тим ускладнюється техніка виготовлення і урізноманітнюється набір виробів. Все це заклало основи ювелірного виробництва давньоруського часу.

4.2.2. Гончарна справа

Гончарна справа займала одне з провідних місць у структурі господарської діяльності слов'янського населення VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. Свідченням значного її розвитку є те, що переважну більшість знахідок на всіх типах пам'яток складає керамічний посуд.

Виробництво керамічного посуду складається з трьох обов'язкових технологічних стадій [Бобринский, 1978, с. 14]. Перша з них є підготовчою і передбачає відбір сировини, її добування і підготовку глиняного тіста. Основний зміст другої стадії полягає у наданні виробу форми та механічній обробці його поверхні. На третій, заключній стадії сформовані вироби просушуються та випалюються. Ці три стадії є обов'язковими ланками технологічного процесу, після завершення якого керамічний посуд стає придатним для використання.

Особливістю гончарної справи означеного часу та регіону є виробництво як ліпного глиняного посуду, що виготовлявся без використання гончарного круга, так і кружального, сформованого на гончарному крузі. Візуальне вивчення керамічного посуду на Верхньому Пруті та Середньому Дністрі свідчить, що за технікою формування порожнистого тіла він відноситься до спірального або спірально-зонального способу конструювання. Аналогічні висновки дав аналіз керамічного посуду з поселення Монастирок на Середньому Дніпрі [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 101].

Ліпний і гончарний посуд співіснують протягом усієї заключної чверті I тис., проте їхнє кількісне співвідношення у різночасових керамічних комплексах не однако. У комплексах VIII ст. зустрічається практично лише ліпний посуд, який за своєю формою продовжує традиції попереднього часу. Відмінність полягає у більшій товщині стінок, значних домішках шамоту у глиняному тісті, виразнішому оформленні верхньої частини горщика,

відігнутих вінцях. Горщики становлять переважну більшість ліпного посуду, асортимент якого доповнюється мініатюрними посудинами, конічними мисками, сковорідками та жаровнями (рис. 2; 3). Значна частина ліпного посуду прикрашена по вінцях пальцевими вдавленнями, зашипами або косими насічками (рис. 2, 1-3, 4, 6, 7, 10, 11, 13, 15, 16; рис. 3, 3, 11). Рідше зустрічається орнамент у вигляді хвилястих і зигзагоподібних ліній, нанесених на стінках горщика.

На IX ст. припадає освоєння технології формування керамічного посуду на гончарному крузі. Спочатку, за О.О. Бобринським, гончарний круг використовувався як поворотний механізм (етап РФК-1), а потім для загладжування поверхні (етап РФК-2).

Поява у X ст. значної кількості високоякісного посуду, що відзначався симетричністю форм, дбало виконаним орнаментом та складними “манжетовидними” вінцями, свідчить про використання гончарного кола для профілювання горщика (етап РФК-3) [Бобринский, 1978, с. 191-192]. Гончарний посуд, виготовлений за такою технологією, представлений у комплексах Правобережного Подніпров'я (Лука-Райковецька, Канівське, Київ, Пліснеськ) [Бобринский, 1978, с. 192]. У Монастирку він складав майже 20% від сумарної кількості гончарної кераміки [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 101].

Гончарний круг відкрив нові можливості у прикрашанні посуду, що проявилось у появі нових орнаментальних мотивів. Гончарний посуд майже весь орнаментований комбінаціями прямих і хвилястих горизонтальних ліній, нанесених по сирій глині спеціальним різцем у вигляді гребінця. З IX по X ст. простежується чітка тенденція до збільшення орнаментованої площі. Врешті-решт дуже ретельно виконаний орнамент покриває практично все тіло

горщика від горла до дна. Іноді хвилястими лініями прикрашена навіть внутрішня частина вінець. При цьому орнамент, окрім звичайної естетичної функції, очевидно мав ще й певне світоглядне навантаження. Прямі і хвилясті лінії символізували зоране поле та вологу – були складовими землеробської магії, покликаної забезпечити добрий урожай.

Важливим етапом технологічного процесу виготовлення керамічного посуду є його закріплення шляхом випалювання. Ліпний посуд, що виготовлявся кожною родиною у домашніх умовах, відзначається нерівномірним випалом. Ступінь випалу різних частин посудини не однаковий, у зламі черепка видно, що він не завжди пропечений наскрізь, а тому крихкий. Очевидно, це було наслідком випалювання ліпного глиняного посуду на відкритому вогнищі або у домашній печі, де рівномірного випалу досягти неможливо.

На відміну від ліпного посуду, гончарний виробляли майстри-гончарі, які спеціалізувалися на його виготовленні. Поява у X ст. якісного гончарного посуду, що характеризується схожістю форм та технології, доводить, що його виробництво було справою окремих майстрів. Висока якість їхньої продукції базувалась на досконалому знанні властивостей глини, вмінні покращувати її склад за допомогою домішок, навиках формування посуду на гончарному крузі, а також використанні спеціальних печей-горнів для випалу керамічної продукції.

Гончарні горни за своєю конструкцією поділяються на два типи – однарусні та двоярусні. Однарусний горн досліджено під час розкопок майстерні в урочищі Микулінка на Ревнянському поселенні (рис. 61, 3). Майстерня являла собою орієнтовану кутами за сторонами світу прямокутну споруду, розмірами 4 x 4,5 м, заглиблену в материк на 0,5 м. В середині котловану досліджено

залишки горна, перед яким знаходилась передгорнова яма. Горн був округлої форми і мав діаметр 1 м. Глиняні стінки горна мали товщину 0,1-0,15 м і збереглися на висоту 0,3 м. Дно горна знаходилося нижче долівки майстерні на 0,05 м і було викладено плоскою дрібною галькою. Аналогічна гончарна майстерня з одноярусним горном у куті досліджена на поселенні Хринівка. У заповненні майстерні необпалений посуд, запаси глини для виготовлення посуду та крупнозернистий пісок, що використовувався в якості домішки [Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 399; Давня історія України, 2000, с. 132-133].

Очевидно, до такого ж типу гончарних горнів відносяться і нішоподібні печі, які вирізалися у вертикальних стінках материкових котлованів (рис. 60). В одному приміщенні могло бути декілька печей такого типу. Підтвердженням використання нішоподібних печей для випалу керамічного посуду може слугувати ще одна гончарна майстерня з поселення Хринівка. У стінках материкового котловану майстерні було влаштовано три нішоподібні печі, в заповненні яких виявлено невипалений глиняний посуд.

Нішоподібні печі були досить характерним явищем на пам'ятках заключної третини I тисячоліття н.е. Вони досліджені на Пслі [Ляпушкин, 1958, с. 55, 64, 115, 134, 153, рис. 84, 89], Сеймі [Березовець, 1955, с. 49-66, рис. 4], Стирі [Кучера, 1975, с. 100-101, рис. 2], Горині [Musianowicz, 1979, s. 180, rys. 14-19], Західному Бузі [Баран, 1972, с. 28, 221-223, рис. 9, 77], Дністрі [Баран, Козак, Магомедов, Некрасова, 1975, с. 258], у Молдові [Рошаль, Федоров, 1973, с. 165, рис. 4, 8; Хынку, 1973, с. 185-188, рис. 10, 12]. Печі такого типу відомі також з розкопок на території Чехії [Pleiner, 1958, s. 203-204, obr. 53, 67, 68], Румунії [Comşa, 1978, p. 39, 55, fig. 27, 36; Teodor, 1978, fig. 2, 1, 24, 2, 63, 5; Zaharia, 1967, p. 56, 59, 62,

64-67, fig. 38, 39, 41-44]. Дослідники одностайно вважають нішоподібні печі, вирізані в материкових стінах, виробничими, на відміну від печей-кам'янок чи глинобитних печей, які споруджувалися в кутку житла, на його підлозі чи материковому останці і мали побутовий характер. Конструкція цих печей давала можливість їхнього багатоцільового використання [Кучера, 1975, с. 103; Михайлина, 1997, с. 64-67]. Матеріали розкопок майстерні на поселенні Хринівка доводять, що такі печі використовувалися і для випалювання керамічного посуду.

Іншого типу гончарний горн досліджено на городищі Ревне II (урочище Царина). Він мав діаметр 1,4 м і поділявся глиняною горизонтальною перегородкою (товщина 0,15 м) на два яруси - нижній і верхній (рис. 61, 1). Нижній ярус зберігся повністю (висота 0,3 м) і слугував топкою, а верхній – камерою для випалювання глиняного посуду. Гаряче повітря потрапляло з топки у камеру випалювання через спеціальні отвори “продихи” у горизонтальній перегородці. Збереглося 13 продихів діаметром 0,05-0,07 м (рис. 61, 1). Поряд з гончарним горном знаходилося заглиблена споруда (4,0 x 3,4 м), яка разом із горном складала один виробничий комплекс гончаря [Тимощук, 1973, с. 337-338; Михайлина, 1997, с. 64].

Двоярусні гончарні горни досліджено на поселеннях Молешти [Чеботаренко, 1983, с. 183-185, рис. 1, 2] та Лимбарь-Кепрерія [Тельнов, Чеботаренко, 1988, с. 72-76] на території Молдови.

Краще зберігся двоярусний горн у майстерні гончаря на поселенні Лимбарь-Кепрерія [Тельнов, Чеботаренко, 1988, с. 72-76, рис. 1]. Майстерня розміщувалася у прямокутному котловані (4,1-4,4 x 3,0-3,3 м) глибиною 1,1 м від сучасної поверхні. У західній стінці майстерні розташоване устя топки двоярусного гончарного горна, котрий знаходився за межами споруди (рис. 61, 4). Камера для випалу керамічного посуду мала округлу форму і досягала 0,75 м у

діаметрі. Стінки камери збереглися на висоту 0,20-0,30 м. Топка в плані мала грушоподібну форму (довжина 1,55 м, ширина 0,5-1,10 м) і за розмірами була більше камери випалу. Висота топки становила 0,5 м. Топка відділялась від камери випалу горизонтальною глиняною перегородкою (товщина 0,5 м) з шістьма продихами діаметром 0,11 м. П'ять продохів розташовані по колу біля стінок камери випалу, один – по її середині. У середній частині котловану майстерні знаходилось глиняне вогнище, а в східній стінці материкового котловану була влаштована нішоподібна піч. Ймовірно, вогнище використовувалось для попереднього просушування щойно сформованого посуду, а нішоподібна піч – як однарусний горн.

У північно-західному куті майстерні, на долівці, виявлено скупчення масної глини зеленкуватого кольору, яка, очевидно, використовувалась для виробництва керамічного посуду [Тельнов, Чеботаренко, 1988, с. 74].

Наявність таких спеціалізованих майстерень із виготовлення і випалу гончарного посуду, велика кількість і висока якість продукції, що тут виготовлялась, свідчать про виділення гончарства в окремий вид ремесла на теренах між Дніпром і Карпатами в останній чверті I тис. н.е.

Після великого періоду відсутності гончарного керамічного посуду, що почався із занепадом черняхівської культури, традиція використання гончарного круга на досліджуваній території відроджується у часи райковецької культури. Стратиграфічні спостереження та датуючі речі свідчать, що використання знову гончарного круга припадає на рубіж VIII/IX ст. або початок IX ст. [Михайлина, 2000а, с. 123-127].

Відродження гончарного ремесла на досліджуваній території, що проявилось у використанні гончарного круга, становленні

складної технології формування порожнистого тіла посудини, а також появі гончарних горнів, пов'язується з аланами та болгарами, які входили до складу Хозарського каганату і є творцями салтово-маяцької культури [Давня історія України, 2000, с. 132]. Значні центри їхнього гончарного виробництва існували вже у VII – на початку VIII ст. Прикладом слугує спеціалізований гончарний комплекс у балці Канцерка (Подніпров'я), що складався з 18 двоярусних горнів і 12 майстерень [Сміленко, 1975, с. 118-147].

4.2.3. Каменерізне ремесло

Серед ремесел носіїв культури певне місце займала каменерізна справа. Практично на кожній розкопаній пам'ятці відомі знахідки виробів з каменю. Це – жорна, точильні бруски, пряслиця, бусини тощо. Вони виявлені в Каневі [Мезенцева, 1965, с. 66-67, 109-110], Лопатній [Федоров, 1960, с. 374, рис.68], Ріпневі [Ауліх, 1963, с. 327], Корчаку [Русанова, 1973, с. 86, табл. 34], Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 92], Самчинцях [Хавлюк, 1963, с. 338], Добринівцях [Тимощук, 1976, с. 105], Ревному [Михайлина, 1997, с. 104] та інших пунктах.

Найбільшими за розмірами виробами з каменю були жорна. Вони виготовлені переважно з місцевих порід. Їхній діаметр 0,35-0,6 м, товщина 0,08-0,13 м. В центрі жорен – круглі отвори діаметром 0,06-0,08 м. Жорна досить рідко зустрічаються на пам'ятках культури, що може свідчити про їх наявність лише у представників окремих сімей. Про місце й умови виготовлення жорен судити складно. Проте знайдені на території Побужжя, поблизу сіл Жорнище і Лугова майстерні по виготовленню жорен із вулканічного туфу, які функціонували від черняхівського до давньоруського часу [Хавлюк, 1971, с. 84-96; Хавлюк, 1980, с. 30-

35] можуть свідчити про їхнє централізоване виробництво професійними ремісниками.

Ще однією категорією виробів із каменю є точильні бруски. Здебільшого вони витягнутої прямокутної форми завдовжки 6-10 см. Окремі з них мають спеціальні отвори для підвішування. Більшість брусків мають прямокутну в перетині форму, хоча відомі і плоскі. Виготовленням таких брусків, очевидно, займалися індивідуально. Разом з тим подібність мінералу, з якого виготовлялися такі бруски, на різних пам'ятках може говорити про транспортування сировини на далекі відстані.

Серед знахідок на пам'ятках культури привертають увагу пряслиця, виточені на токарному верстаті з мергельної крейди. Техніка виготовлення кам'яних пряслиць досить детально описана Б.О. Рыбаковим [Рыбаков, 1948, с. 192-193] на прикладі знаменитих овруцьких майстерень, де схожі за формою пряслиця вироблялися способом виточування та токарному верстаті і двобічним висвердлюванням. Прийнято вважати, що пряслиця з каменю з'явилися у східнослов'янському світі в X ст. [Рыбаков, 1948, с. 194]. Однак знахідки на поселеннях в Ріпневі, Добринівцях, Чорнівці говорять на користь їхнього побутування у VIII-X ст. Виготовлення таких пряслиць з мергельної крейди, очевидно, концентрувалося в руках професійних ремісників, а центри їх виготовлення знаходилися на Волині. Саме там відомі виходи мергельної крейди на поверхню [Ауліх, 1972, с. 96-98].

4.2.4. Косторізна справа

Важливе місце в господарській діяльності, побуті й релігійному культі давніх слов'ян займали вироби з кістки, рогу та зубів домашніх та диких тварин (остеодентократичні знаряддя). Їхнє виготовлення зосереджувалося в домашніх умовах і може бути

віднесене до домашніх промислів. Разом з тим стандартизація окремих із них, а також складність їхнього виготовлення можуть говорити про їхній общинний характер. Знайдені за останні роки артефакти косторізного виробництва в окремих пунктах засвідчують спеціалізацію ремісників у межах одного або декількох гнізд поселень.

На пам'ятках культури відомі різноманітні кістяні вироби. Це проколки, голки, лопаточки, коньки, різноманітні наконечники стріл, гребінці, амулети.

Найчисельнішу групу серед них становлять кістяні стержні із одним тупим, а іншим загостреним кінцем. Ці вироби в літературі називаються по-різному: проколки, загострені кістки, голки для в'язання сітей, кочедики тощо. Найчастіше вони фігурують як кістяні проколки. Такі кістяні предмети виявлені на більшості досліджених пам'яток (рис. 59, 2-17, 21-25). У переважній більшості вони зустрічаються у житлах, інколи по декілька екземплярів в одному. Їхні знахідки зафіксовані у Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91], Каневі [Мезенцева, 1965, с. 100], Ріпневі [Ауліх, 1963, с. 377], Бранештах [Федоров, 1960, табл. 71], Пеньківці (Луг I) [Березовець, 1963, с. 162], Ревному, Добринівцях, Перебиківцях [Михайлина, 1997, с. 43].

Виготовлені ці кістяні вироби з метакарпальних, тибіальних і реберних кісток тварин [Ратич, 1959, с. 120]. Їх виробляли з розколотих вздовж діафізів трубчастих (довгих) кісток. Один кінець загострювали і заполіровували, а другий зрізали або зберігали частину епіфізу. Вважається, що виробництво кістяних знарядь здійснювалося в кожній сім'ї і носило домашній характер [Мезенцева, 1965, с. 109-110]. Цінні дані з цього приводу отримані під час розкопок споруди № 8 в урочищі Ріпа в Ревному. Тут на підлозі напівземлянки було знайдено велику кількість розколотих

трубчастих кісток, роги оленя та дикої кози з слідами зрізів та шліфування, 2 кістяні проколки. Тут же виявлені 4 камені-пісковики з глибокими борознами на поверхні, які, очевидно, застосовувалися для загострювання та шліфування проколок. Розміри каменів складають 14 x 10 x 6 см, 13 x 11 x 9,5 см, 7 x 8 x 4 см і 9 x 8 x 7 см. Поверхня каменів вкрита глибокими борознами у декількох напрямках. Ширина цих борозен складає 1,5 см, а глибина – 1,4 см. Всі борозни однотипні. З одного боку вони глибокі і широкі, а з іншого – звужуються і стають більш мілкими. Вони розміщені лише на плоских частинах каменів. На кожній з них нараховується від 3 до 6 борозен. За розмірами вони співпадають із знайденими у житлі проколками. Ймовірно, ця споруда слугувала майстернею з виготовлення кістяних проколок, свідченням чого є описані кам'яні знаряддя, готові кістяні вироби, а також сировина у вигляді великої кількості кісток. Ще одне таке ж кам'яне знаряддя для заточування і шліфування кістяних проколок в Ревному виявлене у напівземлянці № 2 на селищі в урочищі Микулінка.

Аналогічні кам'яні знаряддя для виготовлення кістяних проколок відомі й на інших слов'янських пам'ятках. Так, вони виявлені на поселенні Макарів Острів [Березовец, 1963, с. 185, рис. 21], [Мезенцева, 1965, рис. 27], Данчени [Рафалович, Гольцева, 1981, с. 130, рис. 5].

Розглядаючи питання виробництва кістяних проколок (стержнів), слід відзначити відсутність єдиної думки щодо їхнього функціонального призначення. Такі кістяні стержні трактуються як універсальні знаряддя, призначені для плетіння сіток, нанесення орнаменту на глиняний посуд [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91] чи інструменти для пошиття одягу з шкіри тварин та тканин [Тимощук, 1976, с. 106].

Разом з тим існують й інші варіанти визначення їхнього

функціонального призначення. Аналогічні за формою кістяні предмети набули широкого поширення у багатьох археологічних культурах. Зокрема, вони у великій кількості зустрічаються на античних пам'ятках, де їх розглядають як знаряддя для прийому та приготування твердої їжі. Таку кістяну проколку чи стержень застромлювали гострим кінцем, наприклад, у сире м'ясо, а до протилежного кінця прив'язували мотузку й опускали у киплячу воду або підвішували над вогнем чи в'ялили на диму та вітрі [Петерс, 1986, с. 56]. Такі ж стержні чи проколки могли слугувати кілками для розтягування шкіри тварин під час їхньої обробки або як штирі для розвішування кухонного посуду, культових прикрас чи одягу [Петерс, 1986, с. 56].

4.3. Торговельно-економічні відносини

У процесі історичного розвитку носіїв райковецької культури важлива роль належить торгово-економічним зв'язкам. Завдяки їм у обмінні відносини втягувалися найвіддаленіші слов'янські поселення, виникали нові та набували подальшого розвитку старі торгівельні шляхи, невідомі раніше вироби потрапляли до місцевих ремісників і слугували для них зразками для продукування власних. Разом із тим прагнення до оволодіння коштовними предметами стимулювало розвиток сільського господарства та ремесел, створюючи постійний додатковий продукт, який міг обмінюватися на привізні речі. В кінцевому вираженні все це прискорювало майнову диференціацію, вело до ускладнення суспільних відносин на різних рівнях економічного, політичного та духовного життя східнослов'янського населення.

Аналіз розвитку торгівельних відносин в ареалі культури базується, головним чином, на археологічному та нумізматичному матеріалах, які суттєво доповнюють фрагментарні повідомлення

писемних джерел. За наявними даними торгово-економічні зв'язки носіїв культури варто підрозділити на два етапи.

Перший з них припадає на VIII-IX ст. і ознаменований формуванням економічних відносин між носіями культури; виникненням спеціалізованих центрів із виробництва стандартної продукції; спорадичними зв'язками із сусідніми країнами, що носять риси нееквівалентного обміну; початком надходження монет до ареалу культури.

Другий етап охоплює X ст. На цей час припадає розвиток торгівельних зв'язків у більшості галузей господарства; складання прошарку купців; поширення візантійських і куфічних монет у середовищі місцевого населення; зміцнення торгово-економічних стосунків із сусідніми країнами.

Виділення цих етапів носить умовний характер. Це викликано тим, що більшість предметів імпортного походження, знайдених на території культури Луки Райковецької, має широку дату побутування, переважно півтора-два століття. Більшою мірою цьому зараджують нумізматичні матеріали, але й їхні дати досить умовні, позаяк монети в первісних суспільствах перебували в обігу тривалий час і часто використовувалися в демонетизованому вигляді.

Для першого етапу характерне становлення торгівельних зв'язків, які базувалися на традиціях попередньої епохи. Торгово-економічні відносини цього етапу поділяються на зовнішні – із сусідніми країнами Західної Європи, Візантією, Хозарією та внутрішній обмін між окремими племенами та общинами.

Археологічний матеріал показує, що головними предметами імпорту, які потрапляли до місцевого населення, були продукти в амфорній тарі, скляні прикраси, вироби із дорогоцінних металів і монети.

В амфорах до носіїв культури доставляли різноманітні товари. Вважається, що основними продуктами, які в них перевозилися, були вино та оливкова олія. Фрагменти амфор виявлені на багатьох поселеннях. Зокрема їхні знахідки відомі в Каневі [Мезенцева, 1965, с. 96], Ревному, Добринівцях, [Тимошук, Михайлина, 1983, с. 212], Пеньківці (Луг I, Луг II, Макарів Острів) [Березовець, 1963, с. 171, рис. 14, с. 177, рис. 17, с. 189], Стецівці [Петров, 1963, с. 228], Сахнівці [Петрашенко, 1992, с. 85]. Знайдені амфори мають червоний чи оранжевий колір, вони виготовлені на вдосконаленому ножному гончарному крузі в спеціалізованих майстернях візантійських провінцій. Зокрема їхні знахідки є досить частими на середньовічних пам'ятках Криму [Якобсон, 1951, с. 325-344; Якобсон, 1964, с. 38, рис. 8; Якобсон, 1979, рис. 13]. Їхньою особливістю є горловини діаметром 6-12 см, широкий тулуб (як, наприклад, у амфори із Сахнівки 39-40 см [Петрашенко, 1992, с. 85]), ніжки на кільцевій підставці чи заокруглені денця, тулуб, вкритий густим рифленням і ручки з характерним профілем [Мезенцева, 1965, с. 96; Березовець, 1963, с. 175]. Фрагментарність більшості знахідок не дозволяють скласти уявлення про їхню форму, очевидно, що вони відносяться до різних типів. Датуються такі посудини в межах VIII-IX ст. н.е. [Якобсон, 1979, рис. 13].

Знахідки цілих форм амфорної тари трапляються рідко. В нашому розпорядженні є лише посудини, виявлені на горі Киселівка та поблизу Києва [Шовкопляс 1983, с. 140]. Вони являють собою невеликі посудини, висотою до 35 см, сіро-жовтого кольору, з вузьким прямим вінчиком та округлим дном. Вся поверхня амфор прикрашена рельєфними жолобками. Схожі фрагменти посудин виявлені також на поселенні Луг I [Березовець, 1963, с. 170]. Датуються такі посудини IX-X ст. [Якобсон, 1979, с. 31, 75].

Ще один тип імпортованих керамічних виробів представлений сіроглиняними гончарними тонкостінними посудинами, прикрашеними комбінаціями з пролощених смуг та ліній. Посудини такого типу знайдені на поселеннях Стецівка [Петров, 1963, с. 226, 232, рис. 11], Луг I, [Березовець, 1963, с. 175], Макарів Острів [Линка, Шовкопляс, 1963, с. 241], Ревне [Михайлина, Тимошук, 1983, с. 211, рис. 4]. Походження посудин такого типу звичайно пов'язують із старожитностями салтівської культури [Березовець 1963, с. 175] чи відносять до кола посудин салтово-канцерського типу [Петров, 1963, с. 226]. Більшість знахідок таких посудин зафіксована в Київському та Канівському Подніпров'ї [Петрашенко, 1992, с. 89]. На території Правобережжя така кераміка добре представлена також на Пастирському городищі.

Вироби із скла репрезентовані, головним чином, скляними та пастовими бусинами. Це мозаїчні бусини, пастові намистини і так звані однокольорові двох – чи багаточастинні пронизки. Останній тип намистин набув найбільшого поширення. Вони виявлені на пам'ятках райковецької культури в Ревному, Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91], на поселенні Скок [Тельнов, 1991, с. 60], Макарів Острів [Линка, Шовкопляс, 1963, с. 237, рис. 4], Ріпнів [Ауліх, 1976, с. 110] та інших пунктах. Такі бусини-пронизки переважно мають васильковий, жовтий чи оливковий колір і виготовлені із тягнутих скляних трубочок. Традиція їхнього виробництва пов'язується з країнами Близького Сходу. Більшість бусин, як припускають дослідники, мають сирійське походження [Львова, 1968, с. 82-84; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91]. Інші типи бусин також є привізними і, очевидно, походять із різних центрів візантійського світу і датуються в межах VIII-IX ст. [Деопик, 1961, с. 228-232]. Це багаточастинні жовті та сині пронизки, намистини прямокутні або багатогранні з блакитного

скла, кулеподібні синього кольору та мозаїчні з характерним поліхромним рисунком. Всі вони знаходять аналогії в салтівській культурі, а широке їхнє побутування припадає на VIII-IX ст. [Деопик, 1961, с. 203-232].

Намистини в цей час, на думку дослідників, виступали як засіб нееквівалентного обміну, вони обмінювалися на хутра та інші товари. Поступали ж вони до ареалу райковецької культури, очевидно, двома шляхами: через Балтійське море і далі вниз по шляху “із варяг у греки” та Волгою [Щапова, 1983, с. 93].

До предметів імпорту можливо слід також зарахувати браслети з потовщеними кінцями, знайдені, наприклад, в Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 90] та Скибинцях [Хавлюк, 1974, с. 189, рис. 5], які знаходять аналогії в салтівських старожитностях і датуються в межах VIII-IX ст. [Ляпушкин, 1958, с. 326], а також бронзове окуття до поясу аварського типу з Ріпнева [Ауліх, 1976, с. 110].

Про зв'язки із сусідніми країнами свідчать і знахідки монет. Інформативні можливості останніх неоднакові. Більшість монет VIII ст., знайдених в ареалі райковецької культури, належать до випадкових знахідок і тому дозволяють отримати лише загальні відомості. Значно менше виявлено нумізматичних пам'яток під час археологічних досліджень, проте вони є найважливішим свідченням про стан торгово-економічних зв'язків місцевого населення та головні напрями торгівельних зв'язків.

Нумізматичні пам'ятки VIII ст. значно поступаються за чисельністю знахідкам попередніх епох. Особливо це стосується візантійських монет, які практично перестають потрапляти до ареалу культури, що, очевидно, було пов'язане з утворенням Болгарського царства і порушенням традиційних торговельних шляхів [Рафалович, 1972, с. 175; Федоров, 1960, с. 224; Столярик, 1992, с.

48-49]. Єдиною важливою знахідкою візантійських монет, яка походить із ареалу райковецької культури, є скарб із Тернополя. До його складу входили золоті монети кінця VIII – початку IX ст. [Кропоткин, 1962, с. 37].

З VIII ст. до носіїв культури починає надходити монетне срібло із Сходу. Це так звані куфічні дирхеми. Їхні знахідки представлені багатьма екземплярами. Зокрема вони знайдені в археологічних комплексах на поселенні Монастирок, де в житлі № 9 виявлений аббасидський дирхем Ал-Мандри, відкарбований в 761-762 рр., в іншому житлі на селищі трапився арабський срібний дирхем, карбований в 740-741 рр. халіфом Гішамом сином Абдуль-Малера. На цій же пам'ятці також знайдено бронзовий фельс Ал-Маммунда, випущений у Багдаді 814 р., з отвором для підвішування [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 19, 20, 64]. Знахідки куфічних монет відомі з археологічних досліджень в Зарубинцях (анонімний дирхем 814-815 рр.), Пекарях (аббасидський дирхем 811-812 рр.) [Кропоткин, 1971, с. 89, 90]. Випадкові знахідки монет походять із Києва (4 аббасидських дирхеми 809-810 рр.) [Кропоткин, 1971, с. 89].

Спостереження за місцем карбування куфічних монет, виявлених в Східній Європі і, зокрема, в ареалі райковецької культури, показують, що в VIII-IX ст. переважали аббасидські монети, відкарбовані в азійських і африканських центрах Арабського халіфату [Кропоткин, 1968, с. 72]. В пізнішій час ця картина змінюється.

Безперечно, що в цей період існували й торгово-економічні зв'язки між окремими общинами та племенами. На жаль, археологічний матеріал не дозволяє з усією чіткістю встановити категорії товарів, які обмінювалися. Очевидно, ними могла бути сіль, яка добувалася у Прикарпатті [Ауліх, 1976а, с. 124], різноманітні тканини та вироби із шкіри. Єдиною добре вловимою

категорією таких товарів були крейдяні пряслиця, виготовлені на токарному станку [Ауліх, 1976б, с. 110], які трапляються на багатьох слов'янських пам'ятках, про що мова йшла вище. Очевидно, саме до цього етапу слід відносити і поширення шиферних пряслиць із овруцького пірофіліту. Їхні знахідки відомі на окремих пам'ятках VIII-IX ст., наприклад, у Хотомелі [Кухаренко, 1961, с. 9, табл. 9, 3]

В цей період функціонує декілька торгівельних шляхів. Найбільш відомими серед них був Дніпровський шлях, про який згадував вже в першій половині IX ст. Ібн Хордадбег [Давня історія України, 2000, с. 427]. Тоді ж починає складатися торгівельний шлях на схід із Києва до Булгара [Моця, 1992, с. 6-8; Йевлев, Моця, 1992, с. 23-28]. Саме по ньому і потрапляла до населення культури більшість товарів східного походження. Очевидно, продовжував функціонувати Дністровський шлях, який ще з античності був відгалуженням відомого "бурштинового шляху" і функціонував у давньоруський час [Крип'якевич, 1984, с. 46].

В ареалі культури існували і дрібніші шляхи, які з'єднували гнізда поселень. Зокрема, такий шлях проходив вздовж Пруту, на берегах якого знаходилося більше десятка городищ.

Значні зрушення в розвитку торгово-економічних стосунків носіїв райковецької культури відбулися на другому етапі, який охоплює X ст.

У цей час подальший розвиток сільського господарства та ремесел сприяв поширенню торгівельних зносин, складанню внутрішнього ринку та зміцненню економічних зв'язків із сусідніми країнами. Значною мірою цей процес прискорювався завдяки виникненню давньоруських міст і формуванню протоміських центрів у різних частинах ареалу культури. Зміцненню торгівлі і перетворенню її в один із засобів надходження додаткового продукту сприяла князівська влада та верхівка ранньофеодального

суспільства, зацікавлена в отриманні престижних речей і збуті накопичених продуктів данини. Зовнішня політика київських князів та феодалної верхівки племінних об'єднань також вела до зміцнення зв'язків із сусідніми країнами, при цьому важлива роль відводилася торгівлі.

Історія торгівельних зносин носіїв культури цього часу ще до кінця не з'ясована. Відсутність розкопаних широкою площею пам'яток не дозволяє скласти цілісну картину процесу взаємозв'язків населення культури з оточуючими племенами та державними утвореннями. Проте і ті матеріали, які є в нашому розпорядженні, дають змогу накреслити головні напрями торгівельних зносин і визначити основні категорії імпортованих товарів, що потрапляли в ареал райковецької культури.

Аналіз археологічного матеріалу переконує, що головні торгові шляхи, якими здійснювався товарообмін між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, зосереджувалися у Середній Наддніпрянщині. Роль центру східноєвропейського обміну належала Києву. Виявлені на території міста археологічні матеріали, в першу чергу, предмети імпортованого походження, засвідчують важливість Києва як посередника та транзитного центру в міжнародній торгівлі [Толочко, 1983, с. 33-59; Толочко, 1989, с. 44-47]. На території культури були й інші центри з аналогічними функціями. Так, одним із таких центрів міг бути протоміський осередок у Ревному на р. Прут. Очевидно, такі ж функції виконували слов'янські центри в Стільському, Галичі, Алчедарі, Єскимауцах у Подністров'ї та інших пунктах.

Асортимент товарів, які довозилися, складався з товарів відомих із попереднього періоду. Разом із тим він значно розширився і зріс кількісно, що говорить про пожвавлення торгівельних зв'язків. Серед імпортованих, які довозилися, продовжували

залишатися скляні намистини. Вони представлені зеленими пронизками, округлими бусинами, “лимонками”, псевдопозолоченими пронизками та голубими багатограними намистинками. Місцем їхнього виготовлення були сирійські та візантійські склоробні майстерні. Знахідки такого намиста часто зустрічаються на правобережжі Середнього Дніпра, басейнах рік Прип'яті, Тетерева, Тясмина та Росі [Археология Украинской ССР, 1986, с. 473] та Прикарпатті і Подністров'ї [Петегирич, 1980, с. 157-158]. Про популярність скляних намистин у середовищі давньоруського населення говорять і писемні джерела. Так, Ахмед ібн Фадлан (початок X ст.) повідомляє, що самими бажаними прикрасами у “русів” були намистини зеленого кольору, за які вони платили по дирхему за штуку [Ковалевский, 1956, с. 141].

Зі Сходу до носіїв культури надходили різноманітні металеві вироби, в першу чергу, посуд – блюда, чаші, курильниці, а також поясні набори, виготовлені в ірано-середньоазіатських центрах тощо [Археология Украинской ССР, 1996, с. 473-474].

В ареал культури продовжували поступати із візантійських провінцій продукти в амфорній тарі. Остання представлена посудинами із витягнутими горловинами та низькими ручками. Вони в цей період зустрічаються лише в міських центрах Середнього Подніпров'я, зокрема Києві, Воїні та інших пунктах.

Окремі товари, зокрема певні типи скляних намистин, геми та мечі типу “Ulfberht”, “Ingerlred” довозилися із каролінгсько-оттонівської Німеччини. Так, мечі зазначених типів виявлені в Київській землі, Переяславі, їх знахідки відомі в Галичині та на Волині [Археология Украинской ССР, 1986, с. 479]. Із балтійських країн до місцевого населення потрапляли бурштинові підвіски, намистини та різноманітні амулети [Давня історія України, 2000, с. 431-432].

До привізних предметів відносяться також різноманітні керамічні вироби. Зокрема це стосується амфоровидних посудин з червоним ангобом або без нього, які знаходять відповідники в пам'ятках балкано-дунайської культури та вузькогорлі посудини, що відповідають західнослов'янським пляшкоподібним горщикам. Такі вироби часто зустрічаються на пам'ятках X ст. на території Буковини [Михайлина, 1997, с. 96].

В обмін на предмети імпорту до торгових контрагентів носіїв райковецької культури поступали різноманітні товари місцевого виробництва. За даними писемних джерел, із території східнослов'янських племен на Схід вивозили хутра білок, чорних лисиць, мечі, віск, коней та невільників [Давня історія України, 2000, с. 430-431]. Предметами вивозу могли бути і продукти землеробства та скотарства, кричне залізо, галицька сіль та інші товари.

Основні торгівельні шляхи проходили долинами східноєвропейських річок. За даними писемних джерел, зокрема повідомленнями Ібн ал Факіха (перша половина X ст.), Константина Багрянородного (середина X ст.), Ібн Хаукаля (кінець X ст.), одну із головних ролей у міжнародній торгівлі відіграла мережа дніпровських шляхів. Саме вони забезпечували східноєвропейським слов'янам вихід до візантійського та болгарського узбережжя, Хозарії, Кавказу тощо. В цей же період, за повідомленнями "Повісті врем'яних літ" та "Худуд-ал-алем" (982-983 рр.), відбувається формування торгівельної магістралі на Схід по Дніпру, Оці, Волзі на Булгар та далі, на Каспій [Давня історія України, 2000, с. 427].

Важливі відомості про торгово-економічні зв'язки носіїв культури дають нумізматичні матеріали, представлені знахідками візантійських, західноєвропейських та куфічних монет.

Показово, що в цей час спостерігається накопичення монетного металу та перетворення його в скарби. Це говорить про здійснення широкомасштабних торгівельних операцій, завдяки яким у представників соціальної верхівки та, очевидно, торгівців зосереджувалися значні маси монетного металу.

Питома вага знайдених монет в ареалі культури неоднакова. Найменше в ареалі культури зафіксовано знахідок західноєвропейських монет. Вони виявлені в Києві та поблизу нього [Котляр, 1971, с. 38, карта № 2; Равдина, 1988а, с. 7-8], або входять до складу скарбів із іншими монетами, про що мова йтиме нижче. В зв'язку з цим можемо констатувати, що західноєвропейське срібло практично не поступало до носіїв культури та не брало участь в формуванні місцевого грошового обігу

В ареалі райковецької культури відомо чимало скарбів і поодиноких знахідок монет Візантії X ст. Правда, не всі вони однозначно можуть бути пов'язані із конкретними археологічними пам'ятками райковецької культури, але поруч із тими населеними пунктами, де вони виявлені, відомі поселення і городища райковецької культури. До таких знахідок слід зарахувати скарби золотих візантійських монет із с. Гладковичі (від Романа I і Христофора (920-927 рр.) до Василя II (926-1025 рр.) [Кропоткин, 1962, с. 31], поодинокі знахідки монет з Києва (золотий солід Костянтина VII і Романа II (945-959 рр.) [Кропоткин, 1962, с. 32], Трипілля (мідна Херсонеська монета Романа I (919-944 рр.) [Кропоткин, 1962, с. 33], Львова [Кропоткин, 1962, с. 35], Грабівців на Івано-Франківщині (срібний міліарісій Василя II і Костянтина VII) [Кропоткин, 1962, с. 36].

Візантійські монети IX ст. походять також з території Молдови, зокрема, з с. Гевеноаса Вулканештського району, де знайдено золотий солід Михайла III (842-867 рр.) [Кокоржицкая,

Столярик, 1990, с. 114]. Монети IX-X ст. відомі і в похованнях [Моця, 1994, с. 75-80].

Аналіз знахідок переконує, що візантійська монета також не відігравала суттєвої ролі в місцевому грошовому обігу та нагромадженні скарбів.

Набагато більше знайдено монет східного походження, а саме куфічних дирхемів саманідського карбування. Такі монети виявлені як під час археологічних робіт, так і за випадкових обставин.

До археологічно зафіксованих нумізматичних об'єктів відносяться знахідки монет із Сажків, де в кургані виявлено два саманідських дирхеми (914-943 рр.); гори Киселівки в Києві (саманідський дирхем 943 р.); із кургану в Лепляві (наслідування куфічного дирхему з вушком); Алчедара (фельс і дирхем X ст.); Єскимауц (19 куфічних монет X ст., наймолодша 933-934 рр. та їхні наслідування) [Кропоткин, 1971, с. 88-92]. Крім того, велика кількість куфічних монет трапилася під час дослідження могильників у Києві. Тут зафіксовані знахідки саманідських та аббасидських дирхемів кінця IX-X ст., візантійських солідів і їхніх наслідувань [Моця, 1994, с. 78-79].

В ареалі культури відомі також скарби куфічних дирхемів, які знайдені за випадкових обставин. Вони репрезентовані знахідками з Копіївки (498 монет, наймолодша 955-956 рр.) та Райгородка (50 монет 910-941 рр.) на Вінниччині, Грабовця (близько 100 куфічних та візантійських монет, наймолодша – 919-944 рр.), Крилоса (понад 1000 куфічних монет IX-X ст.), Нижніва (36 монет кінця IX – початку X ст.) на Прикарпатті [Кропоткин, 1971, с. 88-89]. Поодинокі знахідки монет походять з Красного (4 дирхеми 916-930 рр.), Цеканівки (3 куфічних монети), Крилоса (4 монети X ст.), Львова (куфічні монети) [Кропоткин, 1971, с. 88-90].

Знахідки куфічних монет в цей період значно переважають над іншими типами монет. Тому їх слід вважати основною грошовою одиницею в ареалі культури. Звичайно, говорити про широке розповсюдження куфічних монет немає підстав, вони обслуговували передусім торгові угоди соціальних верхів, а рядове населення, очевидно, задовольнялося натуральним обміном.

Аналіз складу скарбів та поодиноких знахідок доводить, що серед монетного срібла значний відсоток складають так звані наслідування куфічним монетам. Останні тільки зовнішньо нагадують дирхеми з куфічними написами, а практично їх імітують. Поява такого типу монет була пов'язана із їхнім виготовленням за межами законних монетних дворів. Причиною цього було прагнення забезпечити ринок звичною та визнаною у місцевого населення монетою, що було викликано або припиненням надходження справжньої монети або ж необхідністю різкого збільшення кількості грошових знаків для потреб торгівлі. Вивчення монетних наслідувань свідчить, що вони виготовлялися основними торговими контрагентами східнослов'янських племен, а саме, населенням Хозарії [Кропоткин 1968, с. 78] та правителями Волзької Болгарії [Кропоткин, 1970, с. 147]. Не виключено, що окремі монети-наслідування могли вироблятися і на слов'янських землях, підтвердженням чому є кам'яна ливарна форма, знайдена поблизу Вітебська у Білорусі [Рябцевич, 1978, с. 55]. На її поверхні було імітовано обриси та написи куфічного дирхему. Все це говорить про популярність срібних куфічних дирхемів у слов'янських племен і їхню роль у складанні місцевих монетно-вагових одиниць та грошового обігу.

Таким чином, результати археологічних досліджень та повідомлення писемних джерел засвідчують кардинальні зрушення у розвитку господарства східнослов'янського суспільства кінця I тисячоліття н.е., що заклали економічні підвалини Київської держави.

Головним напрямком у господарської діяльності східнослов'янського населення між Дніпром і Карпатами VIII-X ст. було рільництво. Здобуті матеріали свідчать, що поряд з підсічно-вогньювою та перелоговою системами землеробства, характерними для слов'янського господарства V-VII ст., з'являється більш досконала – парова, що давала змогу ефективно використовувати староорні землі.

Запровадження парової системи рільництва передбачало використання орних знарядь, якими були дерев'яні рала з полозом, які були оснащені залізним наральником з плічками та ножами-череслами. Такі наральники наближались до знарядь плужного типу.

Запровадження нової системи рільництва стимулювало перебудову не лише орних, але й всього комплексу землеробських знарядь. Серед знарядь обробітку ґрунту з'являються залізні й кістяні мотички, а також залізні серпи, які за формою наближаються до еліпсоподібної кривої і мали значно кращі робочі властивості.

Змінилася також конструкція слов'янського жорнового поставу – входять у вжиток ручні млини, у яких нижній камінь увігнутий, а верхній – випуклий. Такі жорна були більш ефективними у роботі, дозволяли отримувати досить високий рівень помелу зерна.

Основними зерновими культурами були декілька сортів півчастої та голозерної пшениці, півчастий та голозерний ячмінь, жито, горох, конопля, льон, овес, ячмінь, просо, бобові. Особливої уваги заслуговують знахідки зернівок жита, виявлені разом із бур'янами – типовими засмічувачами озимого жита, що свідчить про культивування слов'янським населенням озимого жита. Поява озимого жита фіксує остаточне становлення парової системи рільництва, що значно підвищила ефективність вирощування зернових культур на староорних землях.

Перехід до парової системи рільництва викликав якісні зміни у

розвитку тваринництва, яке в умовах досліджуваного часу складало єдиний господарський комплекс із землеробством. Остеологічні матеріали засвідчують переважання у тваринному стаді великої рогатої худоби. Далі за кількістю йде домашня свиня, дрібна рогата худоба і на останньому місці кінь.

Дані археології засвідчують зростання продуктивності тваринництва і тенденцію до збільшення споживання м'яса домашніх тварин. Засвідчено зростання ролі молочної галузі тваринництва. Підвищенню продуктивності скотарства значною мірою сприяло переведення худоби на стійлове утримання, про що вказує поява хлівів, а також кіс-горбуш, що призначалися головним чином для заготівлі фуражу, в тому числі й на зимовий період.

Суттєву добавку до харчового раціону носіїв райковецької культури приносили полювання, рибальство та бортництво. До того ж продукція цих промислів – хутра, мед і віск – стали важливими статтями експорту і складовими данини, що збиралася під час полюддя.

Зростання продуктивності землеробства та скотарства сприяло розвитку ремесел і поступового виділення їх в самостійну галузь господарства. Особлива роль належала чорній металургії та металообробці, які забезпечували якісними залізними знаряддями праці господарський комплекс носіїв райковецької культури.

Значний розвиток чорної металургії досліджуваного часу між Дніпром і Карпатами засвідчують спеціалізовані центри із виробництва заліза із великою кількістю залізоплавильних горнів. Процес виробництва заліза передбачав подрібнення, просушування і збагачувальний випал руди. Далі у домницю через колошник засипалося деревне вугілля і подрібнена збагачена руда, де проходив процес часткового відновлення заліза, що у тістоподібному стані (криця) осідало на дно печі.

У VIII-X ст. збільшується кількість горнів у залізоплавильних центрах і зростає їхня продуктивність. Значні об'єми продукції залізобудівних центрів вказують на спеціалізоване товарне виробництво, продукція якого призначалася не лише для задоволення власних потреб або потреб оточуючого населення, але й спрямовувалася до віддалених районів. Про це ж свідчать залізні заготовки зі слідами гарячої рубки, які являли собою товарний напівфабрикат.

Збільшення об'ємів виробництва заліза призвело до появи великої кількості виробів з нього. Разом з кількісними показниками зростає якість цих виробів, що є показником технічного розвитку ковальської справи, професіоналізму та спеціалізації ремісників. Металографічний аналіз металевих виробів райковецької культури показав зменшення у порівнянні із попереднім періодом кількості виробів із суцільного заліза та незначне збільшення сталевих. Разом з тим зростає відсоток виробів із застосуванням складних технологічних – з пакетного металу, виробів з цементацією та виробів з наварними лезами.

Значний поступ простежується в обробці кольорових металів, зокрема при виготовленні ювелірних виробів. Ювеліри райковецької культури застосовували лиття в односторонніх і двосторонніх формах, по восковій моделі, а також холодну ковку, тиснення, карбування, волочіння дроту. Вони започатковують орнаменти з крученого дроту, напаяного на пластинку або з'єднаного в об'ємну композицію. Застосовувався орнамент, нанесений способом карбування за допомогою пуансонів та інших видів штамів. Широко практикувалося гравірування по гладкій поверхні, інкрустація, позолота.

Запровадження гончарного круга сприяло швидкому розвитку гончарного ремесла. Кружальний посуд стає масовим. Він має

високу якість, завдяки випалу у гончарних горнах. Характерною його ознакою є симетричність, орнаментация горщиків практично по всьому тулубу горшка та наявність клейм на денцях посудин.

Знахідки виробів із каменю (жорна, точильні бруски, кам'яні пряслиця) та кістки (проколки, мотики, голки тощо), а також місць, де вони виготовлялися, свідчать про розвиток каменерізної та косторізної справи.

Розвиток сільського господарства, ремесел та промислів створював постійний додатковий продукт, який сприяв розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Головними джерелами вивчення цих відносин є предмети імпорту і монети, аналіз яких дозволяє виділити ранній (VIII-IX ст.) і пізній (X ст.) етапи розвитку торгівлі.

Серед імпортів раннього етапу найчастіше зустрічаються фрагменти амфорної тари (Канів, Ревне, Добринівці, Киселівка, Луг I, Луг II, Макарів Острів, Стецівка, Сахнівка), що походять із спеціалізованих майстерень візантійських провінцій, а також сіроглиняний посуд салтівської культури.

Численними є знахідки скляних і пастових намистин, а також багаточастинних пронизок, що мають сирійське і візантійське походження. Намистини ймовірно виступали засобом нееквівалентного обміну на хутра та інші товари.

Починаючи з VIII ст. в ареал райковецької культури надходять срібні куфічні монети (Монастирок, Зарубинці, Пекарі, Київ), що походять з азійських і африканських центрів Арабського халіфату. Єдиною знахідкою візантійських монет є скарб із Тернополя.

Товарами внутрішнього обміну між общинами і племенами райковецької культури слугували прикарпатська сіль, тканини, вироби із шкіри і крейдяні пряслиця. До цього ж часу відноситься початок поширення шиферних пряслиць із овруцького пірофіліту (Хотомель).

Значні зрушення торгово-економічних стосунків носіїв райковецької культури відбулися на другому етапі, що охоплює X ст. Цьому сприяло виникнення міських і протоміських центрів, перетворення торгівлі в один із засобів надходження додаткового продукту, політика князівської влади і феодалної верхівки, зацікавлених у збуті продуктів данини і одержанні престижних речей. Роль центру східноєвропейської торгівлі належала Києву, де виявлено значну кількість предметів імпорту, що засвідчують його роль як посередника та транзитного центру міжнародної торгівлі.

Про масштабність торгівельних операцій свідчить накопичення монетного металу та перетворення його у скарби. Переважну більшість складають куфічні дирхеми саманідського карбування, які виявлені під час археологічних досліджень (Київ, Сажки, Леплява, Алчедар, Єкімауци), а також за випадкових обставин (Копіївка, Райгородок, Грабовець, Крилос, Львів). Очевидно куфічні були основною грошовою одиницею в ареалі культури. Про це ж свідчать і численні їхні наслідування, виготовлені за межами законних монетних дворів для покриття дефіциту звичної і визнаної монети. Значно рідше зустрічаються західноєвропейські та візантійські монети.

Про поживлення торгівельних відносин свідчить розширення асортименту та зростання кількості імпортів. Частими є знахідки амфорної тари з візантійських провінцій, амфоровидні посудини балкано-дунайської культури, західнослов'янські пляшкоподібні горщики. Значну частку імпортів складають намистини та пронизки, що походять із сирійських і візантійських склоробних майстерень. Склояне намисто, а також геми і мечі надходили із Західної Європи. Бурштинові вироби (підвіски, намистини, амулети) постачалися із прибалтійських земель. Зі Сходу походять металевий посуд і поясні набори.

В обмін на предмети імпорту до торгових контрагентів носіїв райковецької культури надходили, за свідченням писемних джерел, хутра білок, чорних лисиць, мечі, мед, віск, коні та невільники. Предметами вивозу могли бути і продукти землеробства, тваринництва, кричне залізо.

РОЗДІЛ 5

СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК

Основою східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської держави була община, що являла собою самоврядну людську спільноту, об'єднану спільністю території проживання, власністю на землю і колективним виробництвом, а також стійкими родинними зв'язками. Дослідження історії розвитку общини VIII-X ст. розкриває суть таких значних процесів як перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму, формування в її надрах приватної власності, зародження та розвиток різних соціальних прошарків тощо.

Проблема східнослов'янської общини є однією із ключових у вітчизняній історіографії, однак вивчена вона ще недостатньо. З огляду на важливість змісту суспільних відносин перехідного періоду, з одного боку, і обмеженість письмових даних, з іншого, вирішення цієї проблеми потребує нових підходів, залучення широкого кола різноманітних джерел, і в першу чергу, – археологічних.

Протягом останніх трьох десятиріч, завдяки зусиллям археологів значно зросло коло джерел, які можуть бути використані для відтворення суті східнослов'янської общини та динаміки її розвитку. В першу чергу, мова йде про розміри та кількість житлових і господарських споруд ранньослов'янських поселень другої половини I тисячоліття н.е., планіграфію, а також їхнє взаємне розташування в межах окремих груп пам'яток – поселенських структур, відомих як „гнізда поселень”. Гнізда одночасних поселень разом з їхньою ресурсною базою у вигляді землеробських угідь, пасовищ, лісів тощо на думку одних

дослідників є археологічним відповідником общини [Тимощук, 1990, с. 72], інших – племені [Мавродин, Фроянов, 1978, с. 131].

5.1. Соціальний зміст поселенських структур

Гнізда поселень мали достатньо складну структуру. Окрім селищ до неї могли входити городища, святилища і могильники [Седов, 1960, с. 30-34].

Першу характеристику гнізд поселень досліджуваного часу між Дніпром і Карпатами дав І.І. Ляпушкін. На основі картографування пам'яток він дійшов висновку, що до складу гнізда входило 3-4 поселення, розташованих на відстані до 5 км одне від одного, а відстань між гніздами поселень складала 30-40 км, а можливо навіть 100 км і більше [Ляпушкин, 1968, с. 128].

Важливі дані щодо розмірів, структури і центрів гнізд поселень VI-IX ст. подав Б.О. Тимощук. Завдяки суцільному обстеженню басейнів Верхнього Дністра і Верхнього Прута виділено 36 гнізд поселень другої половини I тисячоліття н.е. (рис. 19, 1-20; рис. 20, 1-12), переважна більшість яких відноситься до VIII-X ст. [Тимощук, 1990, с. 7, 144-183]. До складу вказаних гнізд входило до 6-8 селищ. Кожне таке гніздо займало площу до 70-80 км² [Тимощук, 1990, с. 79].

Гнізда поселень були характерними для всієї досліджуваної території у другій половині I тисячоліття н.е. Вони добре простежені у Молдові, де склалися з 8-10 і більше селищ [Рафалович, 1972, с. 51; Тельнов, 2003, с. 167-169]. Щільні групи утворюють селища, розташовані на відстані 0,5-2,5 км одне від одного в басейні р. Тетерів на Волині. Зокрема, до гнізда поселень біля с. Корчак входило 14 селищ [Русанова, 1973, с. 8-9, рис. 1]. Гніздовий характер розташування селищ пеньківської та райковецької культур

зазначено у Середньому Придніпров'ї, де вони групуються по 5-7 разом [Приходнюк, 1980, с. 18].

Кількість селищ, що входили до складу гнізда різна. Різняться вони також розмірами, кількістю житлових і господарських будівель, а також характером їхньої забудови.

Житлові споруди розміщувалися на селищах групами. Такий же характер розташування жител простежено на селищах не тільки райковецької, а й на пам'ятках інших синхронних і більш ранніх східнослов'янських культур, про що йшла мова у попередніх розділах. Такі групи жител пов'язуються із патріархальними або великими нерозділеними сім'ями, які на стадії переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства склалися з трьох і більше поколінь кровних родичів по батьківській лінії, що вели спільне господарство. Наявність в межах одного поселення декількох груп жител вказує на існування тут патронімії, що утворилася в результаті розростання і сегментації великої патріархальної сім'ї [Косвен, 1963, с. 97-112].

Динаміку розростання і сегментації патріархальних сімей ілюструють матеріали поселень Рашків I і Рашків III. На селищі VI-VII ст. Рашків III, де простежено три періоди його існування, найбільш ранні житла (21) розташовані групами по 2-3 в кожній на відносно значній відстані одна від одної. З кожним наступним періодом інтенсивність забудови площі селища зростає, збільшується як загальна кількість жител (відповідно 23 і 35), так і їхня кількість в групі (відповідно 2-5 і 2-7) [Баран В., 1988, рис. 14]. Застосування існуючих принципів розрахунку кількості членів парної сім'ї доби середньовіччя, що використовуються також і в археології для слов'янських поселень другої половини I тис. н.е. [Баран В., 1988, с. 54-55; Седов, 1982, с. 244; Тимошук, 1990, с. 21], показало, що населення раннього, середнього і пізнього етапів цього

селища в середньому складало відповідно 84-105, 92-115 і 140-175 осіб [Баран В., 1988, с. 55]. Разом з тим, демографічні розрахунки свідчать, що збільшення кількості населення на заключному етапі існування селища забезпечувалося не лише природнім приростом патріархальної сім'ї, але й за рахунок чужаків-переселенців, що селилися тут [Баран В., 1988, с. 55]. Таким чином, можна констатувати співіснування на одному поселенні садиб як кровних родичів, так і прийшого населення з сусідніх поселень Середнього Подністров'я.

Зростання чисельності населення селища Рашків III мало двоєдиний наслідок. По-перше, розросталися і сегментувалися великі сім'ї, а отже збільшувалася кількість жител, що привело до забудови всієї його площі і спонукало заснування нових селищ, якими стали Рашків I і Рашків II. По-друге, зростаюча кількість населення диктувала потребу в освоєнні нових земель, і в першу чергу, ріллі як основного засобу існування землеробського суспільства. Матеріали розкопаного повністю селища Рашків I свідчать про його заснування трьома або чотирма великими сім'ями – лініджами [Баран Я., 2004, с. 41]. Останні, можливо, виникли в результаті сегментації великих сімей поселення Рашків III, що опосередковано засвідчено відсутністю хронологічного розриву в існуванні обох селищ.

Житла раннього етапу селища райковецької культури Рашків I складають три групи по 3-4 в кожній (одне житло знаходилося окремо), розташовані на відносно значній відстані одна від одної. Застосування згадуваних вже принципів демографічних розрахунків визначає середню кількість населення цього періоду в 60-75 осіб. До середнього періоду належать 7 груп жител по 2-7 в кожній, що розташовувалися навколо груп жител попереднього періоду, або на незабудованій між ними площі. Разом з тим, очевидно, в результаті

зростання кількості населення до 140-175 мешканців і виділення нових нерозділених сімей починається забудова західної частини селища. На пізньому етап розвитку селища його населення складало 124-155 осіб, що мешкали у 31 житлі. Останні групуються по 2-5 біля жител попередніх періодів, на незабудованій площі, або розташовані на вільних ділянках західної частини селища, збільшуючи його площу [Баран Я., 2004, рис. 8].

Разом із зростанням кількості населення, що проявляється у збільшенні кількості жител на поселенні, простежується збільшення його чисельності усередині деяких патріархальних сімей. Економічна доцільність і незручність спільного проживання на обмеженому просторі патріархальної садиби призводили до сегментації патріархальної сім'ї і утворення нових колективних садиб на території існуючого селища або до заснування іншого патронімного селища з освоєнням нових ресурсних зон і особливо земель під рілля.

Вивчення планіграфії поселення Рашків I дало змогу встановити дві важливі закономірності у розташуванні жител на ньому. Вони проявляються у системі лінійних зв'язків житлових споруд різних періодів існування поселення. Перша з них полягає в тому, що діагональ, яка проходить через два протилежних кути житла, в одному з яких знаходиться піч, завжди впирається в один із кутів більш раннього житла [Баран Я., 2004, с. 12-16]. Така діагональ вказує не тільки на взаємну хронологію жител, а має ще й глибинний соціальний зміст. Діагональні прив'язки складають лінійну систему спорідненості мешканців селища і фіксують зв'язок між старшим і молодшим поколінням – батьками і дітьми [Баран В., Баран Я., 2002, с. 332; Баран Я., 2004, с. 26]. Друга закономірність полягає у постійно відтворюваній дугоподібній системі розташування жител [Баран Я., 2004, с. 20-26]. Якщо підсистема

діагональних прив'язок фіксує зв'язки між будинками батьків і дітей, тобто – пряму лінію родинності, то підсистема лінійно ув'язаних дугоподібних структур одночасних жител – бічну лінію спорідненості [Баран Я., 2004, с. 26]. При цьому зазначається, що дугоподібно розташовані житла належали лініджу – великій сім'ї або домашній общині – невеликій групі членів роду, що живуть разом і володіють правами на землю та ведуть спільне господарство [Баран Я., 2004, с. 30].

Про колективне ведення господарства свідчить стійка закономірність взаємного розташування житлових і господарських споруд на селищах другої половини I тисячоліття н.е. Вона полягає у наявності майданчиків спільного користування, на яких знаходилася основна маса господарських ям-погребів і споруд виробничого характеру. В залежності від розмірів, селища могли містити як один майданчик спільного користування [Тимощук, 1990, с. 15-17], так і декілька (рис. 23; рис. 24). Особливо показовими з цього приводу є матеріали поселення Рашків III, де простежено шість таких майданчиків [Баран, 1988, с. 93-94, 98-99, 106-107, 112-113, 117-118]. Дослідники вбачають у таких майданчиках спільний господарський двір або колективну садибу великої патріархальної сім'ї [Баран, 1988, с. 52-53; Тимощук, 1990, с. 21]. Спільне володіння і користування землею передбачало й спільну власність на основні землеробські знаряддя праці. До таких напевне належав сільськогосподарський реманент (наральник, дві мотики, шість серпів тощо), що входив до складу „скарбу” з поселення Макарів Острів (рис. 52). Означений комплект знарядь обробітку ґрунту і збору врожаю не міг належати одній парній сім'ї. Імовірніше, що ці знаряддя були спільною власністю мешканців великої сім'ї.

Наявність колективних садиб, а також встановлена Я.В. Бараном система лінійних закономірностей у розташуванні жител,

побудована за допомогою мотузки (давньослов'янська форма – „верв”), відображає суттєві риси функціонування складової соціального організму, відомої в історії як община-верв [Баран Я., 2004, с. 36].

Декілька патріархальних сімей складали патронімне селище кровних родичів, що спільно володіли і користувалися землею, вели спільне господарство.

Про колективне ведення не тільки землеробства, а й ремісничого господарства свідчать колективні садиби Добринівського городища, одна з яких складалася з двох жител, двох ремісничих майстерень і двох ям-погребів, об'єднаних суцільною кам'яною вимосткою двору [Тимошук, 1990, с. 27, рис. 10, А].

Порівнюючи гнізда поселень і характер забудови селищ V-VII ст. з аналогічними поселенськими структурами VIII-IX ст., І.П. Русанова зазначала, що групи малих поселень празької культури належали патронімії, а окремі поселення – великосімейній общині, тоді як зміни розмірів і планування поселень VIII-IX ст. пов'язуються з розвитком сусідської общини [Русанова, 1976, с. 48-50].

Певні паралелі селищам-патроніміям з колективними дворами або розташованими поряд садибами кровних родичів, а разом з цим і відголоски певної соціальної й господарської організації знаходимо серед давньоруських пам'яток, а також етнографічних матеріалів і середньовічних писемних джерел.

Археологічними дослідженнями Великого Новгороду і його Неревського кінця зокрема, засвідчена стійкість міського планування і садибних меж, що залишалися практично незмінними протягом другої половини X-XV ст. [Засурцев, 1963]. Важливі матеріали щодо взаємозв'язків власників новгородських садиб дав

комплексний аналіз берестяних грамот. Так, грамоти, адресатами яких були члени відомої родини Мишиничів-Онцифоровичів, локалізуються в межах декількох сусідніх садиб [Засурцев, 1963, с. 8; Янин, 1965, с. 104-111]. М.Х. Алешковський пов'язує такі садиби з „огнищами” – родинними колективами на чолі з „огнищанином”, що спільно обробляли певну ділянку землі. З огнищем тісно пов'язаний термін „жар”, що визначав межі земельних володінь огнища, „куди доходив жар від нього” [Алешковский, 1974, с. 100].

Письмові джерела засвідчують, що основу сільських поселень Східної Європи XVI-XVII ст. складали колективні садиби кровних родичів, що вели спільне господарство, засноване на колективній власності на землю. Такі колективні садиби фігурують під назвами „дворище”, „печище”, а також „сябри” („себри”, „сябринство”, „сябрівство”, „посябрина”) [Владимирский-Буданов, 1892, с. 357-386; Ефименко, 1892, с. 156-177; Ефименко, 1892а, с. 1-16; Лучицкий, 1889, с. 69-88; Лучицкий, 1889а, с. 37-50; Косвен, 1950, с. 65-76; Косвен, 1963, с. 168-185].

Аналізуючи характер землеволодіння у Поліссі, А.Я. Єфименко зазначала, що село Угриниче (Білорусь) за інвентарем є сукупністю семи дворич, а двориче є сукупністю невеликої кількості димів. „Каждый дым соответствует человеку, какому-нибудь Ивашку Начевичу с 4 сыновьями, или Мацку Величковичу с сыном или просто Фоме Сеньковичу, при котором не упоминается никого. Семь дворич села Угриниче носят следующие названия: двориче Копилович, двор. Рокити, двор. Тхоржевич, затем Гиткович, Минович, Горбачевич и Данилович. Меньшее число дымов в двориче пять, большее – одиннадцать; таким образом, на семь дворич село Угриниче заключает в себе 58 дымов” [Ефименко, 1892, с. 160-161].

Однак, дворище не означає лише населене місце, оскільки включає в себе поля, сіножаті, діброви, води, борті тощо [Ефименко, 1892, с. 163]. Дворища були власністю групи найближчих родичів – великої або задружної сім'ї. „Отсюда патримониальные названия дворищ: двор. Пріодичи, на котором сидят Пріодичи, двор. Коптевичи, на котором сидят Коптевичи, двор. Шепелевичи – сидят Шепелевичи, двор. Сабановщина – сидят Сабановичи и т.д. Сидят на дворищах не только с братьею и сыньми, но с братаничи, дядковичи и т.д.” [Ефименко, 1892, с. 166].

Подібна ситуація щодо родинних засад влаштування селищ та характеру землеволодіння притаманна також північним районам Росії, зокрема Архангельській губернії XVI ст. [Ефименко, 1892, с. 157-160]. Північне село – це селище з декількох дворів з орною землею, сінокосами тощо. Господарство ведеться „родом-племенем”, тобто „целым союзом ближайших родственников, которые живут в тесном семейном единении: дяди, племянники, двоюродные братья. Они могут жить в одной „избе” (до сих пор на севере держатся громадные избы, настоящие дворцы сравнительно, наприм., хотя бы с южнорусскими хатами), могут расселиться по разным избам, подстроенным одна к другой, все-таки, это одно нераздельное „печище” [Ефименко, 1892, с. 157]. У власності печищан були не конкретні наділи землі чи сінокосу – вони володіли правом на відому ідеальну долю цих наділів. З плином часу, через шлюбні відносини або різні юридичні угоди співвласниками печищ могли стати не тільки родичі.

І.В. Лучицький на підставі аналізу писемних джерел зазначав, що величезна кількість поселень Чернігівщини і Полтавщини у XVIII ст. складалося з 3-20 дворів, причому переважали села з 3 до 7-8 дворів. У цих дворах мешкало від 3 до 7 і більше сімей, що складалися „не только из родных братьев, но и братьев двоюродных,

братаничей, дядей, теток, племянников, зятьев, деверей и т.д.” [Лучицкий, 1889, с. 77, 80]. Двір, у якому проживало декілька сімей кровних родичів, являв собою одне неподільне ціле. Сім’ї одного двору „владели сообща нераздельною, всем им в совокупности принадлежащею землею, вели сообща хозяйство, имели нередко и общий скот” [Лучицкий, 1889, с. 77]. Більше того, зустрічаються випадки, коли 2-3 і більше дворів, населених сім’ями родичів, користувалися спільно однією загальною нероздільною землею [Лучицкий, 1889, с. 77]. За І.В.Лучицьким „... идет ли речь о левом или правом берегу Днепра, о юге или северо-западе России, о боярах или крестьянах, мы встречаем в актах нередкие указания на соединенные семьи, на кровные союзы, на общность земель, владеемых ими” [Лучицкий, 1889, с. 80].

В межах сучасних українських і молдавських сіл часто виділяються кути, що означають певні їхні складові частини. Цей термін має давнє походження і вперше згадується у Студійському церковному та монастирському статуті, написаному після 1193 року [Срезневский, 1893, с. 1383]. На сторінках молдавських грамот XV-XVII ст. термін „кут” означає самостійну частину села, де мешкали кровні родичі на чолі з „жуде” – старійшиною общини або общинного селища [Бырня, 1961, с. 67-77].

Традиції компактного розташування садиб кровних родичів у певних частинах населених пунктів зберігалися до недавнього часу і зафіксовані, зокрема, на Закарпатті [Симоненко, 1947, с. 75-83]. Тут присутній колективізм у веденні господарської діяльності зазначених родин, що проявлявся у колективній участі родинної групи у всіх видах сільськогосподарських робіт і будівництві хати. Ці роботи здійснювалися по чергово у кожній садибі без примусу і запрошень, супроводжувалися певними обрядами і закінчувалися щедрим частуванням.

Аналізуючи згадувані північноросійські пічища, українські сябри, білоруські дворища і кути молдовських сіл, М.О. Косвен дійшов висновку, що попри певні історичні і локальні відмінності, всі вони є явищами одного порядку – ця суспільно-історична форма, як родинний колектив і як територіальна одиниця – селище, має численні аналогії і є широко поширеним явищем розпаду родового ладу. Форма ця – патронімія [Косвен, 1963, с. 179]. Сучасна етнологія відзначає близькість патронімії до лініджу, хоча не вважає їх синонімами [Першиц, 1986, с. 133-134].

Патронімією М.О. Косвен вважав і верв Руської Правди і Полицького Статуту [Косвен, 1963, с. 153]. Дослідник визначав патронімію, як групу сімей, великих і малих, які утворилися в результаті розростання і сегментації сімейної общини, що зберігають господарську, суспільну та ідеологічну єдність. У господарській галузі елементи такої єдності, за М.О. Косвеном, проявляються у колективному землеволодінні і землекористуванні; колективній власності на знаряддя обробки землі; господарській взаємодопомозі. У суспільній структурі єдність патронімії полягає в її локалізації – вона займала окреме селище, частину селища, або групу поселень; в самоуправлінні, наявності загальних зборів і виборного голови; особливій суспільній солідарності. Існування загального культу, окремого кладовища, загальної патронімічної назви тощо визначає єдність патронімії в галузі ідеологічній [Косвен, 1950, с. 72; Косвен, 1963, с. 112-118].

Структура пізньородової організації передбачала існування двох основних її ланок – роду (клану) і великої сім'ї (лініджу) [Шнирельман, 1986, с. 359]. Наявність парних сімей всередині великої сім'ї при забороні шлюбів всередині роду (екзогамія) призводила до делокалізації роду. В той же час, велика сім'я завжди локалізована [Шнирельман, 1986, с. 359], що на археологічному

рівні зафіксовано системою лінійно пов'язаних дугоподібних структур поселення Рашків I [Баран Я., 2004, с. 20-26]. Такі структури виступають у вигляді окремих груп жител, що разом із господарськими спорудами складають колективні садиби великих сімей – лініджів. Планування поселення і розміщення жител на ньому не носило спонтанного, хаотичного характеру, а було підпорядковано лініям родинного зв'язку – генеалогії, яка в умовах пізньородового суспільства регламентувала звичаєво-правові і господарські норми життя слов'янської общини-верви, відомої за Руською Правдою та Полицьким Статутом.

На етапі існування великої сім'ї виділяється три типи общини. Велика сім'я являла собою мінімальну общину. Декілька великих сімей одного селища склали медіальну общину. Сукупність селищ, де були розселені всі члени конічного клану, утворювали максимальну общину [Першиц, 1978, с. 142, 154]. Переносячи дане визначення на археологічний матеріал, можна стверджувати, що мінімальній общині відповідала колективна садиба великої сім'ї, селище з кількома садибами-лініджами – медіальній общині, а гніздо поселень – общині максимальній. Остання була соціальним організмом, який міг існувати і розвиватися незалежно від інших. Його самодостатність визначалася виробництвом матеріальних благ, необхідних для існування людей, що входять в цей організм; його біологічним відтворенням шляхом народження нового покоління; соціальним відтворенням шляхом передачі цьому поколінню певних соціально-культурних цінностей і традицій [Козлов, 1967, с. 103-104]. Такий соціальний організм пов'язується з племенем [Семенов, 1966, с. 88-106; Козлов, 1967, с. 104; Куббель, 1986, с. 145], в якому поєднується етнічна спільність (сукупність кланів) з політичною структурою на чолі з визнаним вождем [Васильев, 1981, с. 158-160]. Такою політичною структурою є племінна протодержава-чіфдом,

або вождівство (від англ. chief – „вождь”), що має централізоване управління і спадкову ієрархію правителів і знаті, але при існуючій соціальній і майновій нерівності ще немає формального, а тим більше легалізованого апарату примусу і насилля [Service, 1975, р. 25; Васильєв, 1980, с. 182-186].

Централізоване спадкове управління складалося з найбільш успішного лідера-вождя і його родичів, що були на верхівці кінчного клану – ієрархії різних генеалогічних ліній роду [Васильєв, 1981, с. 157-175]. Панівне становище вождя і його родинного оточення визначалося не тільки владними повноваженнями, але й привілеями у користуванні спільною власністю громади. Винятковість вождя підкреслювалася також сакралізацією його особи. Нижні щаблі управлінсько-ієрархічної драбини складали відповідно глави великих сімей-лініджів і общинні лідери. Такою ж багатоступеневою була організація управління складного вождівства (чіфдом), що складався з декількох племен. Тут найбільш знатний і впливовий з числа регіональних вождів перетворювався у верховного вождя, який реалізовував свої повноваження через вождів регіональних [Васильєв, 1981, с. 166-167].

Важливо, що сучасна етнологія вбачає у вождівстві (чіфдом) універсальну політичну структуру й обов'язковий етап суспільного розвитку. Немає такої держави, яка у своєму поступальному розвитку від додержавних форм до державних не пройшла би через етап протодержави-чіфдом. [Васильєв, 1981, с. 175]. З цього приводу слід зазначити, що термін „верв”, який дав назву общині-верві, є слов'янською назвою для позначення кланових зв'язків у рамках тієї форми суспільної організації, котра в науковій літературі отримала назву „чіфдом” або вождівство [Баран Я., 2004 с. 36].

Об'єднуючим ядром максимальної общини, археологічним відповідником якої є гніздо поселень, являються общинні центри. Традиційно роль таких центрів відводять городищам. Однак, у 5 гніздах поселень з 36, досліджених Б.О. Тимощуком у Прикарпатті [Тимощук, 1990, с. 144-182], городищ попри спеціальні пошуки не виявлено. Натомість, у 8 гніздах поселень виявлено по 2 городища. Таким чином, не завжди центрами общин виступали городища. З іншого боку, наявність двох городищ в складі одного гнізда поселень засвідчує складнішу, принаймні двокомпонентну структуру общинного центру. До того ж, матеріали дослідження городищ свідчать про їхню належність до різних типів (городища-сховища, городища – адміністративно-господарські центри, городища-святилища) [Тимощук, 1990, с. 32-55].

Пояснення наявності різних типів городищ, а також їхню відсутність у деяких гніздах поселень слід шукати у різному рівні розвитку вождівств [Баран Я., 2004, с. 39-40; Баран В., Баран Я., 2002, с. 358].

Прикладом гнізда поселень, що не мало городища, є група з 9 селищ досліджена біля с. Чорнівка у Попрутті [Тимощук, 1990, с. 95-96]. Функції центра гнізда, очевидно, виконувало найбільше селище Чорнівка II, де концентрувалися значні осередки ремісничого виробництва, які працювали на потреби всієї общини. Під час дослідження селища Чорнівка II у декількох його місцях виявлено ремісничі майстерні, а на окремій ділянці розміщувалися 17 печей для попереднього випалу і збагачення залізної руди. Неординарне становище цього селища визначалося ще й тим, що попри відсутність штучних укріплень, притаманних городищам, воно мало свою систему захисту у вигляді своєрідного ланцюга окремих сторожових зрубів, розташованих з найбільш небезпечної сторони [Тимощук, 1990, с. 95-96, рис. 35]. Разом з тим, нещодавно

С.В. Пивоваровим у Чорнівському гнізді виявлено городище досліджуваного часу [Пивоваров, 2006, с. 61, рис. 6] . Ймовірно, що на першому етапі існування Чорнівського гнізда поселень його центром було описане селище, тоді як на заключному етапі центр гнізда перемістився до виявленого городища.

Структура обшинних центрів, що включали в себе городища, масова поява яких припадає на досліджуваний період, була складнішою. Городища займають особливе місце серед звичайних селищ і відрізняються від останніх наявністю дерев'яно-земляних укріплень (окрім городищ-святилищ, про що мова йтиме далі) й іншими топографічними умовами розташування, оскільки влаштовувалися з урахуванням захисних форм рельєфу (див. розділ 2). Спільним для всіх типів городищ є наявність довгих будинків громадського користування. Б.О. Рыбаков вважав їх місцями зборів і трапез, де приносили жертви, поїдали жертвне м'ясо, пили священне пиво і обговорювали справи племені [Рыбаков, 1951, с. 35; Рыбаков, 1953, с.112]. Ю.В.Кухаренко вбачав в них праобрази контин, відомих у більш пізній час у західних слов'ян за письмовими джерелами [Кухаренко, 1960, с. 120-121].

Детальні відомості про контини містяться у „Життєписі Оттона Бамберзького” [Жизнеописание Оттона Бамбергского, 1953, с. 41-42]. Хоча джерело відноситься до XII ст., повідомлення хроніста, що в цих будинках зберігаються запроваджені предками традиції, робить слухним зауваження Б.О. Тимощука, про те, що вказані звичаї склалися значно раніше, ніж свідчення про них потрапили на сторінки хроніки. Аналізуючи текст хроніки, дослідник дійшов висновку, що вона визначає чотири основні функції будинків-контин. По-перше, вони слугували сховищами обшинних запасів і цінностей (сюди „за старим звичаєм предків, приносилася законом визначена десятина... тут зберігалася... різне дорогоцінне начиння”);

по-друге – місцями народних зборів („всередині них скрізь розставлені були лавки і столи, тому що тут відбувалися наради і збори громадян”); по-третє – місцями релігійно-обрядових церемоній („знатні і сильні люди тут ворожили”); по-четверте – місцями спільних бенкетів-братчин („у певні дні й години вони збиралися, щоб пити”) [Тимощук, 1990, с. 35].

Письмові відомості про будинки-контини значною мірою підтверджуються матеріалами археологічних досліджень. Довгі будинки мали великі розміри (500 м² і більше). Всередині будинків, у їхній долівці виявлені ямні тілопальні поховання (Ревне, Біла), що свідчать про здійснення тут релігійних обрядів, пов’язаних з культом предків. Тут же виявлено велику кількість ритуально розбитого посуду, що використовувався під час громадських пирів-братчин. Поряд з довгими будинками (Добринівці) виявлені великі ями-погреби, які очевидно були общинними сховищами [Тимощук, 1990, с. 35].

Більш ранніми городищами, відомими з часів празької культури (Зимно) [Ауліх, 1972], були городища, на укріпленому майдані яких не було звичних стаціонарних жител-напівземлянок, через що вони одержали назву городища-сховища [Тимощук, 1990, с. 32-39]. За оборонними стінами таких городищ у випадку зовнішньої небезпеки знаходило захист населення навколишніх селищ. Городища-сховища не обмежувалися лише військово-оборонними функціями. Вони були центрами громадського життя общини, про що свідчать виявлені тут вздовж оборонних стін довгі будинки громадського користування. Біля городищ-сховищ, в однакових з ними топографічних умовах, розташовані невеликі селища. Вони виділені в окремий тип і одержали назву „селища-супутники городищ” [Тимощук, 1990, с. 37-39], що вказує на їхнє особливе відношення до городищ у порівнянні з іншими рядовими

селищами. Очевидно, за умов відсутності на городищах постійно проживаючого населення, мешканці селищ-супутників дбали про охорону цих обциинних центрів і підтримували порядок на них, що могло передбачати їхній певний щабель у ієрархічних сходах обциини. Уяву про структуру обциинного центру дають матеріали найбільш дослідженого Рашківського гнізда поселень, що складалося з 6 селищ і городища. Тут простежуються два полюси обциинного центру. Один з них складався з городища-сховища і його селища-супутника. Другий полюс обциинного центру являє розташоване найближче до городища селище Рашків I, де виявлено значні осередки ремісничого виробництва [Баран Я., 2004, с. 40-41].

Складнішим виявився обциинний центр Ревнянського гнізда поселень IX ст., в складі якого було два розташованих поряд городища. Городище Ревне I мало з вільний від житлової забудови укріплений майдан, перед яким з напільного боку розміщувалося селище-супутник. На укріпленому майдані городища знаходився могильник, де виявлено більше 50 тілоспалень в ґрунтових ямах, спільне місце спалення і культовий майданчик. Городище Ревне II знаходилося неподалік від попереднього. Воно було забудоване житлами-напівземлянками, ремісничими майстернями й іншими господарськими спорудами.

Більш високого рівня були центри вождівств, що включали городища із щільною забудовою укріпленого майдану житлами-напівземлянками, ремісничими майстернями й іншими спорудами господарського призначення. Вони означені як городища – адміністративно-господарські центри [Тимошук, 1990, с. 40-44]. Очевидно, за оборонними стінами таких городищ мешкав вождь і його оточення, а також зосереджувалося ремісниче виробництво, що працювало на забезпечення потреб верхівки вождівства.

Городища-сховища і городища – адміністративно-господарські центри, маючи достатньо потужні дерев'яно-земляні фортифікації, виконували військово-оборонні функції, що не можна сказати про городища-святилища. Останні не мали дерев'яних оборонних стін, а на їхніх валах і на дні ровів, що оточували центральну частину святилища – капища, розташовувалися ритуальні вогнища [Тимошук, 1990, с.45-55]. Городище-святилище досліджуваного часу, яке входило до складу Добринівського гнізда поселень (Подністров'я) виявлено у с Ржавинці, [Тимошук, 1990, с. 156]. У структурі гнізда поселень воно разом із Добринівським городищем складають єдиний його центр, де адміністративно-господарські і оборонно-військові функції виконувало Добринівське городище, а Ржавинське городище-святилище було сакральною складовою центру.

Наявна різноманітність центрів гнізд поселень вказує на різний рівень розвитку окремих вождівств, однак всі вони фіксують динаміку розвитку простого вождівства, яке пов'язується з племенем. Разом з тим, племена могли об'єднуватися у союзи і утворювати складні вождівства. Вони мали структуровану ієрархію управління, в якій найбільш знатний і впливовий з числа регіональних вождів перетворювався у верховного вождя, який реалізовував свої повноваження через вождів регіональних [Васильєв, 1981, с. 166-167].

Складні вождівства або союзи племен виступають на сторінках літописів як княжіння на чолі з вождем – князем (від давньогерм. – „kuning” – старійшина роду) [Фасмер, 1967, с. 266].

5.2. Літописні княжіння

Заключна четверть I тис. н.е. є періодом визрівання передумов утворення Київської держави і часом розквіту “племінних княжінь” – союзів племен. Вони були найвищою ступінню розвитку

первіснообщинного ладу, що підготувала окремі племена до майбутнього історичного життя у великих об'єднаннях, в яких неминуче і швидко зникали давні патріархальні форми зв'язків, замінюючись новими, більш широкими. Створення союзу племен було вже підготовкою до переходу до державності [Рыбаков, 1982 с. 316].

У недатованій частині літопису тричі подано перелік східнослов'янських племінних угруповань із орієнтирами їхнього місцезнаходження. У першому випадку літописець, розповідаючи про розселення слов'ян з Дунаю, називає шість племінних об'єднань східних слов'ян (поляни, деревляни, дреговичі, полочани, ільменські словени і сіверяни): “Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо сіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами” [Літопис руський, 1984, с. 2-3].

Далі літописець називає ще одне племінне об'єднання – бужан: “Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани – бо сидять вони по [ріці] Бугу, - а потім волиняни” [Літопис руський, 1984, с. 6].

У третьому переліку, окрім вказаних вище, фігурують ще сім східнослов'янських племінних угруповань – радимичі, вятичі, хорвати, дуліби, волиняни, уличі і тиверці: “Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були роду слов'янського і називалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і називалися древлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в

ляхів два брати – [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть города їх і до сьогодні. Через те називали їх греки “Велика Скіфія” [Літопис руський, 1984, с. 7-8].

Подаючи опис східних слов'ян, Нестор-літописець вказує, що вони мали свої окремі княжіння: “А по сих братах [Кий, Щек, Хорив – *Л.М.*] почав рід їхній держати княжіння в полях. А в древлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени – своє в Новгороді” [Літопис руський, 1984, с. 6]. Хоча тут названі лише декілька княжіннь, вчені схильні вважати, що всі східнослов'янські “племенні” об'єднання мали свої окремі княжіння [Бахрушин, 1938, с. 90; Тимощук, 1999, с. 10; Толочко, 2005, с. 66-67] і були об'єднаннями політичними [Пашуто, 1965, с. 83-84; Толочко А., 1992, с. 22].

Оскільки в даній роботі розглядаються літописні княжіння, розташовані від Дніпра на сході і до Карпат і Закарпаття на заході, далі мова йтиме про княжіння полян, древлян, уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян і хорватів (рис. 62)

Провідне становище в історії східного слов'янства традиційно займають поляни. Вони названі першими у переліку східнослов'янських “племен” у недатованій частині літопису: “Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і називалися полянами” [Літопис руський, 1984, с. 2]. Саме полянам літописець приділив не тільки найбільше уваги, але й побудував свій твір з відчутною симпатією до них. Крім того, він викладає події,

пов'язані з рештою східнослов'янських племінних угруповань та іншої людності, через призму полянських інтересів.

Літописець наголошує на давньому походженні полян (“бо й до сих братів існували поляни”). Жили вони родами “володіючи кожен родом своїм, – то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив і сестра їх – Либідь”. Ними було споруджено “городок”, назвали його на честь старшого брата Києвом. Вони відзначалися мудрістю, були “... тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні” [Літопис руський, 1984, с. 4-5], а рід їхній почав “держати княжіння в полях” [Літопис руський, 1984, с. 6]. Поляни жили за законами своїх предків, були тихого і лагідного норову, мали весільний звичай. На відміну від них деревляни, радимичі, вятичі і сіверяни жили “подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води” [Літопис руський, 1984, с. 7-8].

Після смерті Кия, Щека і Хорива, - повідомляє літописець, - поляни зазнавали утисків від деревлян та інших сусідів і сплачували данину хозарам.

Наступний період історії полян ознаменований зростанням їхньої ролі та значення Києва у долі східнослов'янського світу, а також вокняжінням варягів на київському престолі. Спочатку в Києві князували і володіли полянською землею Аскольд і Дір, а після їхньої загибелі князівство у 882 р. перейняв Олег: “І сів Олег, князуючи, в Києві, і мовив: “Хай буде се мати городам руським” [Літопис руський, 1984, с. 13].

З цього часу почалося об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва. Першими попали у залежність від нього і стали платити данину словени і кривичі: “... і встановив данину словенам, і кривичам” [Літопис руський, 1984, с. 13]. У 883 р. були підкорені

деревляни: “Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, почав із них данину брати по чорній куниці” [Літопис руський, 1984, с. 13]. Наступного року така ж доля спіткала сіверян: “Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів їм хозарам давати ...” [Літопис руський, 1984, с. 13-14]. На 885 р. підвладними Києву були вже деревляни, поляни, сіверяни, радимичі, тоді як з уличами і тиверцями Олег “мав рать” [Літопис руський, 1984, с. 14].

Про подальше розширення влади київського князя говорить склад Олегового війська під час походу 907 року на Візантію, до якого крім перелічених вище східнослов'янських “племен” входили ще хорвати і дуліби, а також тиверці у якості перекладачів. Всі вони називалися “Велика Скіфія” [Літопис руський, 1984, с. 16].

Справу Олега по об'єднанню східнослов'янських “племен” після його смерті продовжив Ігор. Під 940 роком у літописі зазначено, що: „Игорь же сѣдѣше кѣняжа Кыевѣ, мир имѣя къ вѣсѣмъ странамъ, а съ уличи и съ древляны имѣша рать. И бѣ у него воевода именемъ Свѣнълдъ, и примучи Уличѣ, и возложи на ня дань, и вѣдасть Свѣнълду. И не вѣдадѣшеться единъ градъ, именемъ Пересѣченъ; и сѣде около его три лѣта, и едѣва вѣзя. И бѣша сѣдѣще Уличи по Дѣнѣпру вѣнизъ, и по семь преидоша межю Бѣгъ и Дѣнѣстръ, и сѣдоша тамо. Вѣдасть же дань Деревьскую Свѣнълду, и имаше по чѣрнѣ кунѣ от дыма” [Шахматов, 1916, с. 373].

У 945 році почалась дворічне протистояння Києва і деревлян у зв'язку із збільшенням розміру даними з останніх. В результаті цього протистояння загинув князь Ігор: “... деревляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його ...” [Літопис руський, 1984, с. 30]. Ольга з сином Святославом жорстоко

помстилася за смерть свого чоловіка, після чого “Пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки. І [донині] є становища її і ловища її” [Літопис руський, 1984, с. 35]. Остання літописна згадка про деревлян відноситься до 977 року і пов’язана з походом Ярополка на свого брата Олега: “Пішов Ярополк на Олега, брата свого, на Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувались вони обидва до бою, і коли зітнулися війська, переміг Ярополк Олега” [Літопис руський, 1984, с. 44]. Після цих подій деревляни більше не згадуються на сторінках літопису і остаточно увійшли до складу Київської держави. Останніми з південно-західної групи східнослов’янських “племен” під владу київського князя, очевидно, попали хорвати. Після короткого повідомлення: “В рік 6501 [993] пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули” [Літопис руський, 1984, с. 68], хорвати у літописі більше не згадуються.

Таким чином, поляни та їхній “град” Київ відіграли визначну роль в історії східного слов’янства, ставши об’єднуючим началом у створенні могутньої середньовічної держави на теренах Східної Європи.

Північно-західними сусідами полян були деревляни. Літопис не повідомляє чітких географічних орієнтирів території їхнього розселення. Найбільш ймовірно вони мешкали в Українському Поліссі і займали басейни річок Тетерів, Уж, Случ та Горинь [Третьяков, 1953, с. 247; Седов, 1982, с. 102-103; Тимощук, 1999, с. 18]. Відомо, що центром племінного об’єднання деревлян було місто Искоростень, яке знаходилось на північний захід від Києва.

Початки їхнього княжіння слід шукати не пізніше IX ст., оскільки деревляни згадуються у недатованій частині літопису: “Так

само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо сіли в лісах” [Літопис руський, 1984, с. 2]. У подальшому літописець повідомляє про деревлян у зв'язку з їхньою боротьбою супроти Києва. Спочатку деревляни попали у залежність від Києва у результаті походу Олега у 883 році: “Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх став із них данину брати по чорній куниці” [Літопис руський, 1984, с. 13]. Окрім данини деревляни несли військову повинність на користь київського князя, свідченням чого є їхня участь у поході Олега у 907 році на Візантію [Літопис руський, 1984, с. 16].

Стосунки деревлян з Києвом були складними і різко загострилися у 913 році. Після смерті Олега деревляни зробили спробу вийти з-під залежності Києва: “А деревляни заперлися [в городі Іскоростені] від Ігоря після Олегової смерті” [Літопис руський, 1984, с. 24]. Для придушення непокори і сепаратизму деревлян “Пішов Ігор на древлян і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової” [Літопис руський, 1984, с. 24]. З метою збільшення розміру данини, за порадою своїх дружинників, Ігор у 945 році організував ще один похід на деревлян: “І послухав їх Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ]” [Літопис руський, 1984, с. 30]. Однак, не задовольнившись досягнутим, київський князь з незначною дружиною повернувся назад, “жадаючи більше майна”. Нові домагання Ігоря викликали різкий спротив деревлян і привели до трагічних подій, результатом яких стало вбивство Ігоря і жорстока помста Ольги за смерть свого чоловіка. Наступного року княгиня Ольга виступила проти деревлян, знищила їхній град Іскоростень і “наклала вона на них данину тяжку, і дві частини [її] ішли Києву, а третя – Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був

Ольжиним городом. І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки. І [донині] є становища її і ловища її” [Літопис руський, 1984, с. 35]. Після цих подій у середині X ст. деревляни остаточно втратили свою незалежність, а землі їхнього князівства увійшли до складу Київської держави.

Південними сусідами полян були уличі, яких часто називають “загадковими”, що в значній мірі викликано розміщенням уличів у різночасових писемних згадках то на Дніпрі, то на Дністрі. Більш ранні писемні відомості про уличів засвідчують їх на Дніпрі, де вони були сусідами і союзниками деревлян. Пізніше уличі згадуються на Дністрі, де сусідили із тиверцями.

У письмових джерелах зустрічається декілька варіантів написання племінної назви уличів – улучі, суличі, улутичі тощо. Найбільш давньою є форма “улучі” [Рыбаков, 1950, с. 4]. Сучасна лінгвістика виводить походження етноніму “уличі” від слов’янського “угол” [Трубачев, 1961, с. 186-190], що пов’язується з вигином (давньослов’янське “улучье”) Дніпра, де за ранніми писемними свідченнями початково мешкали уличі. Відповідно мешканці “улучья” називалися улучами або уличами. Сьогодні існує декілька точок зору щодо етимології слова уличі. Так, Р.А. Рабинович пов’язує уличів із прибалтійським племінним союзом “вільців” – “лутичів”, які покинули свою прабатьківщину і відділилися від своїх родичів. За іншою версією цього ж автора, побудованою на аналізі європейських і візантійських джерел, уличі є слов’янським племенем, у середовищі якого існував інститут молодіжних “воїнських братств”, які здійснювали ініціативні обряди ритуального перевтілення у вовків. Звідси “уличі” – це “вовки” [Рабинович Р., 1997, с. 5].

Вперше уличі згадуються у недатованій частині “Повісті

минулих літ”. Літописець тут перелічує східнослов’янські племена, де читаємо: “... а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу и по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові і по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні ...” [Літопис руський, 1984, с. 8].

Це літописне повідомлення перегукується із свідченнями Географа Баварського про велику кількість “городів” – 318 у багатолюдного народу уличів [Описание городов и областей к северу от Дуная, или Баварский Географ, 1993, с. 13-14]. Аналізуючи це письмове джерело, О.В. Назаренко дійшов висновку, що мова йде саме про східнослов’янських уличів [Назаренко, 1993, с. 26-28].

Про уличів повідомляє і Константин Багрянородний у своєму творі “Про управління імперією”, описуючи розташування печенізьких родів. Він зокрема вказує, що чотири їхні роди “розташовувалися по сю [праву – Л.М.] сторону ріки Дніпро” [Константин Багрянородный, 1989, с. 156-157]. Один із них – Іавдієртим – “сусідить із підплатіжними Русі територіями, ультинами, дервленинами, лenzанинами і іншими слов’янами” [Константин Багрянородный, 1989, с. 156-157]. Упорядники видання цього історичного документу вважають, що ультини це східнослов’янські уличі, що мешкали між Південним Бугом і Дніпром [Константин Багрянородный, 1989, с. 390].

У подальшому уличі згадуються в зв’язку з їхньою тривалою боротьбою з Києвом. У зводі ігумена Івана початок цього протистояння віднесено до часів Аскольда і Діра, які “къняжаща Къевѣ, и владѣюща полями и бѣша ратьни съ древляны и съ уличи” [Шахматов, 1916, с. 367].

Під 885 р. у літописі зроблено наступний запис: “І володів Олег деревлянами, полянами, радимичами, а з уличами і тиверцями

мав рать” [Літопис руський, 1984, с. 14].

Свідченням напружених стосунків Олега з уличами є відсутність останніх у складі його великого війська під час походу 907 року. Очевидно, до цього походу Олег залучив лише підкорені на той час Києвом східнослов'янські племінні угруповання, а також союзників – варягів, словен, чудь, кривичів, мерю, хорватів і тиверців. Уличі, судячи з усього, ні до тих, ні до інших не належали.

Протистояння Києва та уличів тривало і за часів князювання Ігоря: “Игорь же сѣдѣше кѣняжа Кыевѣ, мир имѣя кѣ вѣсѣмѣ странамѣ, а съ уличи и съ древляны имѣяша рать””. Далі ця літописна згадка містить важливі відомості про місцезнаходження та головний “град” уличів: ”И бѣ у него воевода именѣмъ Свѣнѣльдѣ, и примучи Уличѣ, и возложи на ня данѣ, и вѣдасть Свѣнѣлду. И не вѣдадѣшеться единѣ градѣ, именѣмъ Пересѣченѣ; и сѣде около его три лѣта, и едѣва вѣзя. И бѣша сѣдѣше Уличи по Дѣнѣпру вѣнизѣ, и по семь преидоша межю Бѣгѣ и Дѣнѣстрѣ, и сѣдоша тамо. Вѣдасть же данѣ Деревѣскую Свѣнѣлду, и имаше по чѣрнѣ кунѣ от дыма” [Шахматов, 1916, с. 373].

Скорочений виклад цих подій знаходимо у датованій частині Новгородського першого літопису: “В лѣто 6448. Вѣ се лѣто яшася уличи по данѣ Игорю, и Пересѣчен вѣзятѣ бысть. Вѣ сеже лѣто дасть данѣ на них Свѣнѣлду. Вѣ льто 6449. Вѣ льто 6450. Вѣдасть данѣ Деревѣскую Свѣнѣлду тому же” [Шахматов, 1916, с. 373].

З наведених вище літописних повідомлень випливає, що воєвода Ігоря Свенельд перемиг уличів і наклав на них данину, яку Ігор відступив Свенельду. Повідомлення в одному контексті про передачу Свенельду данини і з деревлян свідчить про близьке

розташування цих двох “племен”. Після трирічної облоги і взяття Свенельдом головного міста улчів – Пересічена, згідно літопису, улчі переселилися у межиріччя Бугу і Дністра.

Таким чином події, пов’язані з боротьбою Ігоря з улчами і взяття Пересічена відбувалися поблизу деревлян на Дніпрі, а не у Подністров’ї, як вважав М.І. Надеждин [Рыбаков, 1950, с. 5]. Слушним з цього приводу є думка Б.О. Рибокова: “Тяжко припустити, що загублений у яругах та балках Придністров’я Пересічен міг являти собою об’єкт таких наполегливих зусиль київського князя. Адже треба було споряджати цілу експедицію вглиб печенізького степу на 400 км від Києва і тримати там військо три роки. Навіщо? Чому чи кому заважав цей далекий городок?” [Рыбаков, 1950, с. 5]. Більше того, невдала спроба М.І. Надеждина розташувати літописний Пересічен на території Молдови між Дністром і Прутом не знаходить археологічних підтверджень. Спеціальні археологічні розвідки в околицях вказаного М.І. Надеждином містечка Пересічена, здійснені Г.Б. Федоровим та Р.Л. Розенфельдом, не виявили жодних слідів стародавнього міста.

Більш перспективним видаються пошуки Пересічена на Дніпрі. Показовим для вирішення питання локалізації Пересічена є повідомлення 1054 р. про збір Ростиславом і Святославом дружини супроти Гліба Юрійовича, який з половцями виступив на Переяслав: “У той же час прийшла вість Ростиславу: Гліб Юрійович із безліччю половців ідуть до Переяслава. Ростислав тоді зі Святославом виступили з Києва до [города] Пересічна і тут почали оба збирати дружину” [Літопис руський, 1984, с. 261]. Відчайдушний опір переяславців, а також підмога з боку об’єднаних сил Мстислава і Святослава, які підійшли до Переяслава за наказом Ростислава, змусили половців відійти за Сулу. Далі літопис повідомляє наступне: “Ростислав тим часом, це почувши, став радитися з

братами своїми [щоб] піти [до] Чернігова на Ізяслава на Давидовича. І, так надумавши і навіть у Київ не входячи, Ростислав пішов полками своїми мимо [города]. Узавши Всеволодовича Святослава, і Мстислава Ізяславича, і торків, і киян, він перейшов Дніпро коло Вишгорода. Тут же він і став, напроти Вишгорода, збираючи дружину свою [і] кажучи: “Аби нам упередити Юрія. Ми або його проженемо, або примиримо з нами” [Літопис руський, 1984, с.261]. З вище викладеного літописного повідомлення випливає, що описані події мали місце на Дніпрі, а Пересічен знаходився на його правому березі. Про безпосередню близькість Пересічена до Києва свідчить наказ Ростислава 1161 р. заточити новгородців у пересіченському погребі у відповідь на арешт його сина Мстислава у Новгороді: “...і повелів він позабирати новгородців і повкидати їх у пересіченський погріб. І в одну ніч умерло їх чотирнадцять мужів” [Літопис руський, 1984, с. 278].

Важливу інформацію щодо місцезнаходження Пересічена знаходимо у Списку міст руських, що міститься у Новгородському І літописі: “А се Киевський гроды: Дверен, на Рши Корсунь, Треполь, на Днєпре, Канев, Глинєск, Переяславль Руський, Юрьєв. Перєсьчен. Василєв на Стугнє. Бєльгород. На Рпенє, Черньгород на Днєпре, Киев дєвян на Днєпре ...” [Тихомиров, 1979, с. 94].

Аналізуючи місце Пересічена і його сусідство у цьому переліку з іншими населеними пунктами, Б.О.Рибаков зробив висновок, що це місто знаходилось на Дніпрі між Трипіллям і Києвом, або на р. Стугна [Рыбаков, 1950, с. 6-7].

П.П. Толочко розташовує Пересічен південніше Києва і ототожнює його з Китаївським городищем [Толочко, 1980, с. 140]. Він відносить сюди події 1154 р., пов'язані зі збором київської дружини супроти Гліба Юрійовича з половцями. Саме тут, на думку вченого, знаходився пересіченський погріб, що згадується у 1161 р.,

в який було кинуте і загинуло 14 новгородців у відповідь на арешт у Новгороді Мстислава – сина Ростислава [Толочко, 1980, с. 140].

Такої ж думки щодо локалізації Пересічена дотримуються М.П. Кучера [Кучера, 1984, с. 23], Л.Є. Махновець [Махновець, 1984, с. 106], І.І. Мовчан [Мовчан, 1993, с. 159-160]. Зокрема, І.І. Мовчан відзначає, що Пересічен з його могутньою фортецею знаходився за 20 км від історичного ядра Києва, контролював підходи до нього з півдня [Мовчан, 1993, с. 162] і був знищений ордами Батия [Мовчан, 1993, с. 160].

Таким чином, встановлення розташування головного “граду” уличів – Пересічена, підтверджує літописне свідчення, про початкове місцезнаходження уличів на Дніпрі “аж до моря”. Очевидно, в результаті поразки уличів і взяття Свенельдом у 940 р. їхнього “племінного” центру Пересічена, уличі втратили свою незалежність і були включені до складу Київської держави. Разом з тим, очевидно, частина уличької людності не змирилась із залежним від Києва становищем і переселилась у межиріччя Бугу і Дністра.

Г.Б. Федоров вважав свідченням переселення уличів на територію між Бугом і Дністром появу в означеному регіоні з середини X ст. керамічного посуду з домішками піриту у глиняному тісті, який вони принесли з пониззя Дніпра, де дуже багато посуду з піритом в цей і попередній час [Федоров, 1964, с. 85-86].

Пізніше середини X ст. повідомлення про уличів на сторінках літопису не зафіксовані. З цього часу вони стали данниками київського князя і увійшли до складу Київської держави.

За літописною традицією західними сусідами уличів були тиверці: “... а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу и по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові і по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні ...” [Літопис руський, 1984, с. 8]. Виходячи з цього

повідомлення уличі і тиверці розташовувались на території між Дніпром і Дунаєм.

Точнішим орієнтиром місцезнаходження тиверців є їхня етнічна назва. Етнонім “тиверці”, на думку лінгвістів, походить від давньої назви Дністра, який в античну епоху іменувався Тірас і в перекладі з іранської мови означає “швидкий” [Фасмер, 1973, с. 55]. Гідронім Тірас неодноразово згадується у творах античних авторів.

Декілька разів Тірас згаданий Геродотом (490/480 – 430/424 рр. до н.е.) на сторінках його відомого твору “Історії в дев’яти книгах” у зв’язку із описом Скіфії. У книзі IV він зазначає, що на землях скіфів спочатку жили кіммерійці між двома групами яких відбулася битва. “І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер можна там побачити)” [Геродот, 1993, с. 183]. Геродот зазначав, що Скіфія багата на річкові артерії: “Я назову тепер ті з них, які найбільш відомі і судноплавні від самих своїх джерел. Це Істр, що має п’ять гирлів, а потім Тірас, Гіпаній, Борисфен, Пантікап, Гіпакірій, Герр і Танаїд” [Геродот, 1993, с. 191]. При цьому античний історик повідомляв, що Тірас тече з півночі, а біля його гирла “живуть елліни, так звані тіріти” [Геродот, 1993, с. 192]. Востаннє Геродот називає цей гідронім у наступному контексті: “... біля ріки Тіра на скелі показують слід Гераклової ноги, схожий на слід людської ноги, але він завбільшки в дві стопи” [Геродот, 1993, с. 199].

У “Географії” Страбона (64/63 до н.е. – 23/24 н.е.), написаній близько 7 р. до н.е., гідронім Тірас по відношенню до сучасного Дністра також вжито декілька раз. Зокрема, Страбон вдячний римлянам, що ті відкрили всі західні частини Європи до ріки Альбіс і області за Істром до ріки Тірас [Страбон, 1994, с. 20]. Далі він вказує, що Тірас, Борисфен і Гіпаніс протікають між Істром і Танаїсом [Страбон, 1994, с. 109]. Декілька разів Страбон

використовує Тірас як географічний репер. У першому випадку на території між Істром і Тірасом, що примикає до Понтійського моря, розташовано “Пустелю гетів” [Страбон, 1994, с. 279]. Далі йдеться про місцезнаходження кількох античних поселень на Тірасі, зокрема міст Ніконія та Офіусса [Страбон, 1994, с. 280]. У третьому випадку Страбон вказує, що на відстані 4400 стадій вздовж побережжя Понту знаходиться Херсонес [Страбон, 1994, с. 282]. Востаннє Тірас згадується при описі Малої Скіфії та Фракії. У зв'язку з тим, що багато людей з Малої Скіфії переправлялась через Тірас та Істр “і поселялось у тій країні, значна частина Фракії була також названа Малою Скіфією” [Страбон, 1994, с. 284].

З середини I тис. н.е. гідронім Тірас поступово замінюється сучасною назвою Дністер. Так, у творі готського історика Йордана “Про походження та діяння гетів” (VI ст. н.е.) Дністер названо тричі Данастром і одного разу Тірою [Йордан, 1960, с. 71-72]. З цього випливає, що племінна назва “тиверці” виникла не пізніше середини I тис. н.е.

І.А. Рафалович вбачав в тиверцях одне із антських племен Прутсько-Дністровського межиріччя, що проіснувало тут до X ст. [Рафалович, 1972, с. 29-31]. В.В.Сєдов також вважав, що тиверцями, ймовірно, почала називатися та частина слов'ян-антів, яка мешкала у басейні Дністра ще в епоху черняхівської культури [Сєдов, 1982, с. 129]. На думку вченого, етнонім “тиверці” міг появитися лише в період інтенсивних контактів слов'ян та сарматів, а в VI-VII ст. предки тиверців були одним із антських племен. Щодо території розташування тиверців, В.В.Сєдов відводив їм не тільки власне Подністров'я, а й межиріччя Дністра та Південного Бугу, куди у 30-х рр. X ст. переселились уличі [Сєдов, 1982, с. 129].

Останнім часом висловлена думка, за якою тиверці є прийшлим у Подністров'я населенням. Вони пов'язуються з

племенами тервунян, травунян, тервуонітів, трибинів, які проживали на південному заході Балкан і переселилися у дністровсько-бузькі землі під час сербсько-болгарських війн у 50-60-х рр. IX ст. [Рабинович, 1997, с. 6], або із західними слов'янами [Рабинович, 2005, с. 121].

Крім наведеної вище згадки у переліку східнослов'янських племінних угруповань, тиверці ще тричі виступають на сторінках літопису. На 885 р. припадає повідомлення, про те що Олег підкорив деревлян, полян і радимичів, "... а з уличами і тиверцями мав рать" [ЛР, 1984, с. 14]. Очевидно, що тиверці ще не були залежними від київського князя і знаходились у ворожих стосунках.

У 907 р. тиверці вже були союзниками Олега у поході на Візантію: "В лето 6415. Іде Олегъ на Грѣкы, Игоря остави въ Киевѣ; поя же множество Варягъ, Словѣнъ, и Чюди, и Кривичи, и Мерю, и Поляны, и Сѣверу, и Деревляны, и Радимичи, и Хорваты, и Дулѣбы, и Тиверци, яже суть толковины" [Повість врем'яних літ, 1990, с. 42-43]. Крім військової функції, тиверцям було відведено також роль перекладачів – "толковинів". Термін "толковини" має в своїй основі давньослов'янське "тълкъ" – перекладач [Стрижак, 1969, с. 47-56]. Використання тиверців як перекладачів не викликає жодного подиву, оскільки вони мешкали у зоні активних мовних контактів і безперечно володіли грецькою мовою, необхідною під час походу на Візантію.

Востаннє тиверці згадані у літопису під 944 р. серед учасників походу Ігоря на Візантію [Літопис руський, 1984, с. 25]. Після цих подій тиверці на сторінках писемних джерел більше не згадуються. Оскільки відомостей про насильне приєднання тиверців немає, можна припустити, що відчувши міць князівської влади Ігоря, вони стали його підданими і ввійшли до складу Київської держави.

На Західному Бугу розташовувалися волиняни, назва яких походить від Волиня – центру їхнього княжіння. У більш ранній період на цих землях, за літописними недатованими свідченнями, мешкали дуліби і бужани. Спочатку літописець серед східнослов'янських племінних княжінь називає бужан: “ ... сидять вони по [ріці] Бугу, - а потім же волиняни” [Літопис руський, 1984, с. 6]. У другому повідомленні зазначається наступне: “Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни” [Літопис руський, 1984, с. 8].

Таким чином, ми маємо своєрідний послідовний ланцюг назв дуліби-бужани-волиняни одного і того ж самого племінного об'єднання [Греков, 1945, с. 26; Нидерле, 1956, с. 156]. Найбільш ранньою його ланкою були дуліби, які є одним із найдавніших східнослов'янських племінних об'єднань. Початки цього об'єднання відносяться до VII ст. [Баран, 1998, с. 120], що обґрунтовується літописним повідомленням про напад аварів на дулібів, що мав місце за часів імператора Іраклія (610-641 рр.): “У ті самі часи існували обри, що воювали проти цісаря Іраклія і мало не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири або п'ять жінок у телігу і повезти обрина – так і мучили вони дулібів” [Літопис руський, 1984, с. 7].

Цілком імовірно, що “дуліби” було етнічним іменем племінного об'єднання [Баран, 1998, с. 120], яке було з часом замінено назвами за територіальним принципом – бужани і волиняни. Така заміна етнічної назви на територіальні відбулася не пізніше IX ст., оскільки Географ Баварський, Константин Багрянородний та Масуді на території дулібів поміщають бужан і волинян” [Літопис руський, 1984, с. 120].

Між волинянами на півночі та уличами і тиверцями на півдні мешкали літописні східнослов'янські хорвати. Регіон їхнього розселення охоплює Українське Прикарпаття. Важливим з цього приводу є згадка арабського аноніма IX ст. про річку Рута, яка протікає по території хорватів. Вона бере свій початок між печенігами, уграми і Руссю в горах, які ідентифікуються Х. Ловмянським з Карпатами, а сама р. Рута – з р. Прут [Łowmiański, 1964, s. 157]. М.Ю. Смішко взагалі пов'язує з Карпатами походження етноніму “хорвати” [Смішко, 1960, с. 150-152]. На підстав аналізу широкого кола джерел О.В. Майоров локалізує історичну прабатьківщину слов'ян-хорватів – Велику Хорватію – у Східному Прикарпатті та Верхньому Подністров'ї [Майоров, 2006, 155-172].

На початку свого твору, говорячи про розселення слов'ян, літописець називає серед західних слов'ян “білих хорватів”: “Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, - [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се – ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани” [Літопис руський, 1984, с. 2]. Константин Багрянородний зазначав: “хорвати, які нині живуть у Далмації, походять від нехрещених хорватів, що мешкають по ту сторону Туркії, поблизу Франгії і межують з нехрещеними сербами” [Константин Багрянородный, 1989, с. 135]. Цю нехрещену Хорватію він називає Великою або “Білою” [Константин Багрянородный, 1989, с. 141]. За часів імператора Іраклія від Великої або Білої Хорватії відділився один із родів, а саме – “п'ять братів: Клука, Довел, Косендцис, Мухло і Хорват і дві сестри, Туга і Вуга, - разом з їхнім народом прийшли у Далмацію”, перемогли тут аварів [Константин Багрянородный, 1989, с. 131] і прийняли хрещення від Риму [Константин Багрянородный, 1989, с.

133]. Таким чином, письмові джерела і численні хорватські топоніми, поширені у Центральній та Східній Європі свідчать про існування тут Великої або Білої Хорватії, яка очевидно розпалася в результаті переселення на Балкани значної частини хорватської людності. Ті ж хорвати, що залишилися на своїх предковичних землях, втратили політичну самостійність і попали у сфери різних впливів, в силу чого одержали в історичній літературі умовні назви чеських, повіслянських і східних, або руських хорватів [Słownik starożytności słowiańskich, 1962, s. 217-220].

Східні хорвати згадуються лише у давньоруському літопису. Спочатку вони названі у недатованій частині літопису серед інших східнослов'янських племен: “І жили в мирі поляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати” [Літопис руський, 1984, с. 8]. Далі хорвати згадуються у війську Олега під час походу 907 року “на Греків” [ЛР, 1984, с. 16]. Останнє повідомлення про хорватів поміщено під 993 роком: “Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули” [Літопис руський, 1984, с. 68].

Дещо по-іншому змальовує ці події відомий російський історик В.М. Татищев, який користувався нині втраченими писемними джерелами. У своїй роботі „Історія Російська” під 6500 (992) р. він вміщує таке повідомлення: „Владимир ходил по Днестру со двумя епископы, многи людей научая, крести, и построил в земле Червенской град во свое имя Владимиръ и церковь пресвятыя Богородицы созда, оставя ту епископа Степана и возвратился с радостью” [Татищев, 1963, с. 64]. Під наступним 6501 (993) р. у нього є нова згадка про похід київського князя: „Владимир ходил в Семиградскую и Хорватскую землю и, многи победы одержав и покорив, возвратился со множеством плена и богатства, и прешел в Киев со славою великою” [Татищев, 1963, с. 65].

Детальний аналіз цих повідомлень із використанням археологічного матеріалу та писемних джерел, зокрема „Записки грецького топарха”, в цілому підтверджує версію В.Н.Татищева про хрещення хорватських племен і вносить певні корективи в хронологію та зміст подій [Рапов, 1988, с. 349-366].

Очевидно, у 991 р. князь Володимир здійснив місіонерський похід до Подністров'я. Його наслідком було хрещення місцевого населення і заснування м. Володимира-Волинського, як центра західноруської єпископії. Наступного року на території хорватів розпочалося повстання проти насильницького хрещення та влади київського князя. Ці події призвели до другого походу Володимира пізньої осені 992 р., який носив каральний характер і мав на меті приборкати сепаратизм місцевої знаті та відновлення позицій християнської церкви в регіоні. За свідченням візантійського топарха дружинники Володимира „зробили безлюдними більше десяти міст, сіл же було повістю зруйновано не менше п'ятсот, і взагалі, все сусіднє і близьке до них було охоплене ніби бурею, ні в чому не винні опинилися у владі рук і мечів” [Литаврин, 1957, с. 129].

Приборкавши повстання в Хорватії, Володимир зміцнив позиції своєї влади в цьому регіоні. Проте, знищивши міста, він загальмував, до певної міри, процес християнізації цих земель, так як поширювати християнство в селах було набагато складніше, ніж у підконтрольних князівській владі міських общинах [Рапов, 1988, с. 365]. У зв'язку з цим християнізація земель Південно-Західної Русі була тривалою і мала свої особливості на різних територіях, що знайшло відбиток у поховальному обряді, символіці, співіснуванні християнських і язичницьких начал у повсякденному житті місцевого населення тощо. Про поступовість навернення до християнства населення територій, які ввійшли до складу Галицько-

Волинського князівства, свідчить і церковна організація регіону. Так, відомо, що тільки у XII ст. з єпископії у Володимирі-Волинському виділилася Галицька, а в XIII ст. на основі останньої утворилися Перемишлянська, Луцька та Самбірська єпископії [Сахаров, 1967, с. 51-52]. Виникнення єпископій, очевидно, засвідчують факти і послідовність християнізації певних регіонів. У будь-якому разі, масове поширення християнства на згаданих теренах відноситься до XI ст., найвірогідніше до його другої половини.

Зрозумілим також стає раптовість загибелі та занепаду на хорватській території більшості слов'янських гнізд поселень у X ст. і невелика чисельність пам'яток з матеріалами XI ст. [Тимошук, 1982, с. 67-68; Михайлина, 1997, с. 10, 96]. Очевидно, в результаті походу Володимира хорватське князівство втратило свою самостійність і увійшло до складу Київської держави.

Територія літописних княжінь, що розміщувалися між Дніпром і Карпатами, співпадає з ареалом поширення археологічних пам'яток райковецької культури VIII-X ст. Аналіз всіх категорій пам'яток (городища, селища, могильники) і речових знахідок (керамічний посуд, залізні, кістяні та кам'яні вироби) попри незначні регіональні особливості свідчить про монолітність культури та практично однаковий рівень соціально-економічного розвитку населення досліджуваної території. Літописні княжіння між Дніпром і Карпатами виступали цілісним етнічним масивом, у надрах якого формувалися і визрівали передумови утворення Київської держави.

5.3. Полюддя

Союзи племен східних слов'ян передбачали структуровану ієрархію управління на чолі з князем. На підставі аналізу свідчень

арабських письмових джерел, Б.О. Рыбаков дійшов висновку, що племінний союз вятичів складався з окремих племен на чолі з главами-раїсами (князями). Над всім союзом стоїть глава глав або князь князів, прирівняний до падишаху, але має свій титул – „світ-малік” – світлий князь. Він – князь над князями окремих племен; він – князь всього племінного союзу Вятичів. На думку дослідника, світлий князь був сюзереном племінних князів, а система васалітету виростала з племінного ладу і почала формуватися ще за доби інтеграції племен [Рыбаков, 1982, с. 275-276]. Світлий князь здійснював свої повноваження шляхом полюддя – щорічного об’їзду союзних племен, в якому брали участь його наближені і дружина.

Полюддя виникло на стадії переходу від первіснообщинного ладу до феодалізму і набуло широкого поширення у різних регіонах світу, що визначає його як явище всесвітньо-історичного характеру [Васильев, 1981, с. 165; Гуревич, 1967, с. 117-118; Кобыщанов, 1995, с. 3].

Найбільш раннє свідчення про полюддя на східнослов’янських землях належить арабському географу IX початку – X ст. Ібн-Русте: „Цар щорічно об’їжджає їх (слов’ян). І якщо у когось із них є дочка, то цар бере по одній із її суконь в рік, а якщо син, то також бере по одній сукні в рік. У кого ж немає ні сина, ні дочки, той дає по одній із суконь жінки або рабині” [Новосельцев, 1965, с. 389]. Цей вид данини очевидно відповідає певній кількості хутра, необхідного для виготовлення одягу [Рыбаков, 1982, с. 278], або означає подарунок, підношення [Заходер, 1967, с. 127; Тимощук, 1999, с. 47]. Характеристику східнослов’янського полюддя доповнюють дані середини X ст. Константина Багрянородного. У главі 9 його твору „Про управління імперією” повідомляється наступне: „Зимовий і суворий образ життя цих самих Русів такий. Коли настає листопад місяць, князі їхні одразу виходять зі всіма Русами з Києва і

відправляються в полюддя, що називається „кружлянням”, а саме – в Славинії вервіанів (древлян), другувитів (дреговичів), кривичів, северіїв (сіверян) і інших слов’ян, які є пактіотами (данниками) росів. Кормлячись там на протязі всієї зими, починаючи з квітня, коли розтане лід на річці Дніпрі, повертаються вони до Киава” [Константин Багрянородный, 1989, с. 51].

Таким чином, полюддя відбувалося з листопада по квітень і разом з князем у ньому брала участь дружина. „Кружляння” або круговий об’їзд підвладних земель передбачав зупинки і тимчасове перебування – „гостіння” учасників полюддя у певних визначених місцях – станах (становищах). Такими, очевидно, у племінних княжіннях виступали городища, за оборонними стінами яких можна було розмістити значну кількість учасників полюддя, а також забезпечити їхню безпеку і збереження зведеної сюди данини. Тут відбувалося „кормління” учасників полюддя, перерозподіл зібраної данини, а також різноманітні зустрічі князя з місцевою громадою, для чого використовували довгі будинки громадського користування – контини. Б.О. Рыбаков зазначав, що для прийому значної кількості гостей становище повинно було мати печі для випічки хліба, жорна, кузню тощо [Рыбаков, 1982, с. 324]. З цього приводу показовими є виявлені на городищах жорнові камені, ремісничі майстерні з вогнищами і кам’яними робочими майданчиками, а на городищі Ревне I досліджена велика господарська будівля, в якій виявлено дев’ять розташованих в ряд нішоподібних печей, що призначалися для випічки хліба [Тимошук, 1982, с. 51-53]. Можливо місця „гостіння” були зародками погостів, саму назву яких, ймовірно, слід виводити з „гостіння” – погостити, а звідси – погост. О.П. Моця припускає, що на ранньому етапі окняжіння східнослов’янських земель погости були необхідними на всіх територіях. Їхні функції

могли виконувати старі племінні центри різного ступеня значимості [Моця, 2003, с. 200].

Утримання князя та його свити („гостіння”), доставка („повоз”) зібраної данини до станів та її перерозподіл складали економічні функції полюддя. До них слід віднести також торгівлю, оскільки значну частину зібраних під час полюддя виробів використовували саме у торгівлі.

Економічні функції були вагомими, але не єдиними у полюдді, яке являло собою поліфункціональний комплекс [Кобыщанов, 1995, с. 236-253].

Щорічним об'їздом на чолі озброєного супроводу – дружини князь зміцнював свій авторитет і вірність підданих, а отже свою владу в цілому на підвладних землях племінного княжіння. Навіть в умовах існування держави, що характеризувалася значно вищим рівнем організації системи управління і васальною залежністю місцевої верхівки від глави держави, останній постійно об'їжджав свої володіння для демонстрації сили своєї влади. З цього приводу влучною виглядає характеристика М. Блока політичної функції європейського полюддя IX-XI ст.: „Управляти державою, сидячи у палаці, було неможливо; щоб утримати державу в руках, треба було безперестанно роз'їжджати по ній у всіх напрямках” [Блок, 1973, с. 118].

Особа князя язичеської доби мала характер сакрального Символу [Васильев, 1980, с. 183; Толочко О., 1990, с. 52-54; Толочко А., 1992, с. 15-22], який втілював в собі космічний порядок і благодать підвладного йому люду [Толочко О., 1990, с. 54; Толочко А., 1992, с. 15; Балушок, 1994, с. 113-115], що надавало полюддю ритуальної, магічної, релігійної значимості.

Полюддя відбувалося у вигляді ритуального переміщення по колу – рух „посолонь” – по ходу сонця [Рыбаков, 1982, с. 321;

Кобыщанов, 1995, с. 247; Балушок, 1994, с. 114; Тимощук, 1999, с. 49; Топоров, 1983, с. 266], або „кружляння” за Константином Багрянородним [Константин Багрянородный, 1989, с. 51], і мало на меті освоєння певної просторової ділянки, перетворення її в „свою”, обжиту, відмежовану від ворожих, несоціальних сил, від „нечистої сили” [Балушок, 1994, с. 113-114]. За умов тогочасної архаїчної уяви про періодичне формування нового простору і нового часу, щорічні кругові переміщення символізували набуття заново або підтвердження прав князя на підвладні йому землі [Толочко О., 1990, с. 52; Балушок, 1994, с. 114].

Під час полюддя князь здійснював жертвоприношення язичеським богам на городищах-святилищах – значних культових центрах, час виникнення яких припадає на досліджуваний період. Прикладом такого культового центру слугує відоме Ржавинське городище-святилище, що складалося із сакральної частини, де стояв ідол, і громадської з довгими будинкам – континами. Очевидно, на сакральній частині князь реалізовував свої жрецькі функції, здійснюючи жертвоприношення язичеському божеству. Після здійснення визначених обрядів, князь з оточенням і місцеві мешканці бенкетували і розважалися у довгих будинках – континах. Такий порядок засвідчений Гельмольдом у „Слов’янській хроніці”: „Когда сообразно с обычаем заканчивается жертвоприношение, народ принимается за пиры и развлечения” [Гельмольд, 1963, с. 42].

Духовному і соціальному зближенню князя з підлеглими, очевидно, сприяла також його ймовірна участь у обрядах, пов’язаних із шануванням культу предків. Такі дійства могли проходити на могильниках, а також у довгих будинках – континах городищ-сховищ і городищ адміністративно-господарських центрах, у долівках яких виявлені поховання, що, з огляду на їхнє місцезнаходження, можливо належали знатним предкам місцевої

громади. Своєю участю у різноманітних культових церемоніях князь передавав землі, яку відвідував, а також її населенню частку своєї сакральної благодаті [Балушок, 1994, с. 115]. Приїзд князя був бажаний, оскільки магічно впливав на прихильне ставлення небес до його народу [Толочко О., 1990, с. 54], а його неприбуття в призначене місце полюддя вважалося поганою прикметою і могло негативно позначитися на важливих сторонах життя населення, зокрема врожайності нив і поголів'ї худоби [Тимощук, 1999, с. 61]. Віра у сакральну природу князя і магічні зв'язки його тіла з життям підлеглого народу збереглася у східнослов'янському середовищі до середини XII ст. [Толочко А., 1992, с. 16].

Важливу складову полюддя становила судова функція. Ібн Русте у своєму творі „ал-Ал'ак ан-нафиса”, де мова йде про вятичів, зазначав: „І якщо спіймає цар в країні своїй злодія, то або наказує його задушити, або віддає під нагляд одного із правителів на окраїнах своїх володінь” [Новосельцев, 1965, с. 389]. Однак, більшого значення мало князівське правосуддя щодо залагодження постійних конфліктів між общинами і окремими племенами, що збільшувало престиж і зміцнювало владу правителя на місцях [Кобыщанов, 1995, с. 246-247].

Таким чином, полюддя являло собою багатофункціональний інструмент здійснення князем своїх владних повноважень. Під час полюддя князь збирав данину з підлеглого населення, щорічними об'їздами демонстрував міць князівської влади і непорушність своїх володінь, ритуальними жертвоприношеннями й іншими магічними діями забезпечував прихильність богів до своїх підлеглих, вершив суд, припиняв різного роду конфлікти між общинами і племенами тощо.

Таким чином, письмові джерела та матеріали археологічних досліджень свідчать, що основою східнослов'янського суспільства

напередодні утворення Київської держави була община-верв, яка входила до складу племені. Археологічним відповідником племені, очевидно, є гніздо одночасних поселень разом з його ресурсною базою у вигляді землеробських угідь, пасовищ, лісів тощо. До складу гнізда поселень входили декілька селищ, городища, святилища і могильники.

Встановлено, що житла на селищах розміщувалися за чітким планом, підпорядкованим лініям родинного зв'язку, які в умовах пізньородового суспільства регламентувала звичаєво-правові й господарські норми життя слов'янської общини-верви. Так, діагональні прив'язки фіксують зв'язки між житлами старшого і молодшого поколінь (батьками і дітьми), а дугоподібно розташовані житла належали великій патріархальній сім'ї (домашній общині, патронімії) – лініджу – невеликій групі членів роду, яка вела спільне господарство, що на археологічному рівні підтверджується наявністю майданчиків спільного користування, де знаходилася основна маса господарських ям-погребів і споруд виробничого характеру. В залежності від розмірів, селища могли містити як один, так і декілька майданчиків спільного користування.

На етапі існування великої сім'ї виділяється три типи общини: велика сім'я являла собою мінімальну общину, декілька великих сімей одного селища складали медіальну общину, а сукупність селищ, де були розселені всі члени конічного клану, утворювали максимальну общину. Мінімальній общині відповідала колективна садиба великої сім'ї, селище з кількома садибами-лініджами – медіальній общині, а гніздо поселень – общині максимальній. Остання була соціальним організмом, що міг існувати незалежно від інших і пов'язується з племенем, в якому поєднується етнічна спільність з політичною структурою на чолі з вождем. Такою політичною структурою є племінна протодержава-чіфдом, або

вождівство, що має централізоване управління та спадкову ієрархію правителів і знаті, але ще немає формального апарату примусу. Вождівство (чіфдом) являло собою універсальну політичну структуру і було обов'язковим етапом суспільного розвитку на шляху становлення державності.

Управління племені складалося з найбільш успішного лідера-вождя та його родичів, а нижні щаблі управлінсько-ієрархічної структури племені складали глави великих сімей-лініджів і общинні лідери.

Об'єднуючим ядром максимальної общини, археологічним відповідником якої є гніздо поселень, являються общинні центри. Традиційно роль таких центрів відводять городищам. Спільним для городищ всіх типів є наявність довгих будинків громадського користування, де відбувалися зібрання племені, трапези і ритуальні дійства.

Племена об'єднувалися у союзи і утворювали складні вождівства, що виступають на сторінках літописів як племінні княжіння.

В ареалі поширення райковецької культури відомі племінні княжіння полян, древлян, уличів, тиверців, волинян і хорватів. Становлення і розвиток племінних княжінь заклали підвалини східнослов'янської державності, що остаточно сформувалася в результаті їхнього об'єднання навколо Києва.

Над всім союзом племен стояв князь князів – світлий князь – сюзерен племінних князів, який здійснював свої повноваження шляхом полюддя – щорічного об'їзду союзних племен, в якому брали участь його наближені і дружина. Пунктами перебування князя та його свити були племінні центри – городища, які були зародками погостів. За оборонними стінами городищ можна було розмістити значну кількість учасників полюддя, організувати їхнє

безпечне перебування („гостіння”) і збереження зведеної сюди данини. Тут відбувалося „кормління”, а також різноманітні зустрічі князя з місцевою громадою у довгих будинках громадського користування – континах.

Під час полюддя князь здійснював декілька функцій – політичну (демонстрував міць князівської влади і непорушність своїх володінь), економічну („кормління”, „гостіння” і збір данини з підлеглого населення), судову (вершив суд, припиняв конфлікти між общинами і племенами) і сакральну (забезпечував магічними діями та ритуальними жертвоприношеннями прихильність богів до своїх підлеглих).

РОЗДІЛ 6

ЯЗИЧНИЦЬКІ ВІРУВАННЯ

Вивчення історичного розвитку східнослов'янського суспільства VIII-X ст. в усій його різноманітності неможливе без ретельного аналізу релігійного життя та світогляду місцевого населення. В епоху становлення державності, періоду розкладу первіснообщинних відносин і складання класових відносин релігійне світосприйняття посідало особливе місце. В цей період "...життя було просякнуте релігією настільки, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним та духовним. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все в повсякденному житті присвячується вищому, – з іншого боку, священне раз у раз тоне в повсякденному через неминуче змішання з буденним" [Хейзинга, 1988, с. 170]. Повною мірою це відноситься і до східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської держави, ідеологія якого базувалася на релігійному сприйнятті навколишнього середовища, а для всіх форм культури характерним було певне ставлення до систем релігійних цінностей [Моця, Ричка, 1996, с. 3].

У період існування райковецької культури, носіями якої були літописні слов'янські племена полян, древлян, волинян, уличів, тиверців, хорватів, які вели землеробське господарство, основу релігійного світогляду складали первісні релігійні вірування. Останні, за загальноприйнятою у вітчизняній історіографії термінологією, називаються язичництвом. Під ним розуміється частина великого загальнолюдського комплексу первісних поглядів, вірувань, обрядів, що вийшли з глибини тисячоліть і стали основою всіх пізніших світових релігій [Рыбаков, 1981, с. 3].

Язичництво було основою духовного життя слов'ян до запровадження християнства, формою та системою культурних

цінностей, які дають розуміння багатьох сторін життя слов'янського етносу.

Дослідження слов'янського язичництва VIII-X ст. пов'язане з певними труднощами. Перш за все, з відсутністю писемних джерел, в яких була би відображена слов'янська міфологія – розповіді про богів. До нас не дійшов жоден із давньослов'янських міфів, оскільки писемність на Русь прийшла разом із християнством, яке одразу почало нищити місцеві вірування. Проте, згадки в церковних повчаннях про „кошюни”, очевидно, слов'янські міфи, говорять про можливість існування якихось місцевих розповідей про богів [Токарев, 1967, с. 40].

Окремі відомості про слов'янське язичництво знаходяться в „Повісті минулих літ”, церковних повчаннях, „Слові о полку Ігоревім”, оповідях арабських мандрівників про поховальні обряди русів тощо, але в давньоруських писемних пам'ятках інформація про язичництво подається через призму візантійського православ'я, а в арабських – ускладнена етнічна інтерпретація учасників подій. Дещо більше про релігійний світогляд слов'ян повідомляють візантійські джерела, зокрема Прокопій Кесарійський, але вони стосуються більш ранніх епох слов'янської історії.

До питань реконструкції слов'янського язичництва залучаються також етнографічні матеріали. Проте їхнє використання також пов'язане з певними труднощами. Справа в тому, що основою слов'янського язичництва напередодні утворення і в перші століття існування Давньоруської держави був політеїзм із великою кількістю культів, причому головним був один, але не весь час. Через це язичництво не мало стрункої і чітко окресленої системи [Моця, Ричка, 1996, с. 12]. Крім того, релігійні культу різнилися на племінному і територіальному рівнях. Ще однією специфічною рисою слов'янського язичництва була своєрідність його еволюції,

коли нове (християнська релігія) не витісняло первісні, язичницькі вірування, а нашаровувалося на них, привносячи нові елементи та видозмінюючи їх. Серед багатьох ритуалів і дійств, які сприймаються як первісні, є багато привнесень християнського віровчення, яке саме сформувалося на основі первісних вірувань (зокрема відомі запозичення з розвинутих язичницьких культів греків і римлян) і до сьогодні їх використовує.

У зв'язку з вищевикладеним, основним джерелом досліджень вірувань східних слов'ян VIII-X ст. можуть бути тільки археологічні матеріали. Накопичення останніх та їхнє систематичне вивчення дозволяє отримати якісно нову інформацію про первісні вірування слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави, які суттєво доповнюють дані інших джерел.

Язичницькі вірування обумовлювали побут, традиції, обряди давніх слов'ян і знайшли своє відображення у великій кількості археологічних матеріалів. Це, насамперед, святилища, культові місця, поховальні пам'ятки, різноманітний речовий матеріал, що містить знаки язичницької символіки, або сам має ритуальний характер. Зараз існує декілька класифікацій слов'янських культових об'єктів [Козак, 1990, с. 440-441; Русанова, Тимощук, 1993, с. 8-9]. Однак, вони базуються на аналізі слов'янських старожитностей широкого хронологічного діапазону від VI до XIII ст. і тому їхнє використання для характеристики культових об'єктів носіїв райковецької культури утруднено.

Аналіз матеріалів райковецької культури дозволяє за морфологічними ознаками виділити різнотипні комплекси, які можуть бути пов'язані з первісними віруваннями. До таких відносимо сімейні культові місця, культові місця родового та общинного значення, культові об'єкти гнізда поселень (племінні святилища), культові об'єкти природного походження. Кожний із

названих об'єктів, в свою чергу поділяється на різновиди, що залежало від території та племінних особливостей конкретного мікрорегіону культури. Інформацію про первісні вірування слов'ян несуть також дані поховального обряду та знаково-символічна орнаментация глиняних виробів.

6.1. Культові місця

До сімейних культових місць, в першу чергу, належать житла. Останні, як один з основних елементів матеріальної культури суспільства, є однією з найважливіших категорій археологічних джерел. В житлах мешканці проводили значну частину свого життя і, як свідчать дані етнографії, житло відігравало важливу роль в релігійних віруваннях слов'янського населення.

Обрядова діяльність, очевидно, відбувалася в окремих житлових приміщеннях і була спрямована на забезпечення благополуччя їхніх мешканців шляхом проведення ритуальних дій господарського та сімейно-побутового характеру [Мисько, 2000, с. 113-120]. Власне з житловими спорудами були пов'язані обряди на честь їхнього закладання. Певні сакральні функції зберігаються за житлом і в пізніші часи, коли в середовищі слов'янського населення починають домінувати територіальні зв'язки, споруджуються спеціальні культові місця – святилища, до складу яких могли входити капища, жертovníки, довгі будинки, храми, а також інші культові споруди. Ці функції були властиві житлу взагалі багатьох давніх народів, проіснувавши тривалий час, починаючи з доби неолітичних землеробських культур. Слов'яни не були винятком. Відгомін певних язичницьких традицій, пов'язаних з житловим приміщенням і його структурними елементами, дійшов до сучасності та засвідчений етнографічно.

Вже сама по собі житлова будова є замкненим простором в стінах, які виступають сакральним кордоном між внутрішнім, освоєним та захищеним мікрокосмом і зовнішнім макрокосмом, де діють природні, часто ворожі, сили [Мисько, 2000, с. 113]. Вхід у житло у цьому контексті осмислювався як вхід на сакральну площу, подібно перемичкам у ритуальних ровиках слов'янських курганів або розривам у валах городищ-святилищ. Очевидно, кордони останніх були настільки важливими священними об'єктами, що їх не можна було порушувати, для чого і передбачався спеціальний вхід [Тимошук, 1997, с. 65]. Вхід у слов'янське житло звичайно був розташований з південного боку [Раппопорт, 1975, с. 157-168], що пов'язано як з практичними потребами обігріву і освітлення приміщення південним сонцем, так і, можливо, внаслідок благотворної дії сонця – сакралізацією півдня. Ця сторона світу вважалася у слов'ян благодійною, священною, на противагу холодній півночі, де багатьом давнім народам властиво було уявляти царство мертвих [Подосинов, 1992, с. 372, 574]. Підтвердження існування південної культової орієнтації у слов'ян-язичників знаходимо у “Слові Св. Георгія” (XII ст.), де автор, звинувачуючи язичників у поклонінні Сонцю і вогню, повідомляє, що “того ради оканьї полуденьє чтуть и кланяються на польденьє обратившись” [Аничков, 1914, с. 386]. В Україні, зокрема на Буковині, дотепер однією з важливих умов, яку враховують для визначення місцезоташування житла, є направленість входу у будинок до сонця [Кожолянко, 1999, с. 178].

Самі житла східнослов'янських поселень у переважній більшості випадків спрямовані стінами або кутами за сторонами світу [Раппопорт, 1975, с. 157-159]. Не заперечуючи впливу топографії місцевості на таке розташування, не можна не погодитись з думкою Е.В. Антонової, що орієнтування кутами або стінами за

сторонами світу, що так часто зустрічається по всій ойкумені, вказує на космічну співвіднесеність будівель давніх землеробів [Антонова, 1963, с. 77].

Всьому цьому відповідають і східнослов'янські житлові споруди досліджуваного часу між Дніпром і Карпатами. На добре вивчених Кодинських поселеннях всі житла орієнтовані за таким принципом, причому більш ранні розміщені стінами, а пізніші – кутами за сторонами світу [Русанова, Тимощук 1984, с. 32-33]. Кутами зорієнтовані всі житлові споруди Рашкова II, а стінами – майже половина житлових споруд Рашкова III [Баран, 1988, с. 36]. Переважна більшість житлових споруд (15) Східного городища у Монастирку орієнтована стінами і лише 5 – кутами [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 12-39]. Натомість, всі житла Західного городища у Монастирку орієнтовані кутами за сторонами світу [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 52-58]. На поселенні Обухів II із чотирьох жител VI-VII ст. два орієнтовано кутами і два – стінами. А із дев'яти жител VIII-IX ст. два орієнтовано стінами, а сім – кутами за сторонами світу [Абашина, 2004, с. 279, 284, 290]. Шістнадцять жител поселення Луг I орієнтовано стінами, а дванадцять – кутами за сторонами світу, тоді як на поселенні Луг II п'ять жител орієнтовано стінами і десять жител – кутами. З двохсот вивчених жител на території Молдови 113 зорієнтовані кутами, а 78 – сторонами [Тельнов, 1991, с. 149]. Простежується також тенденція до однакової орієнтації синхронних жител. Треба зазначити, що на пам'ятках X-XI ст. поступово послаблюється принцип спорудження споруд за сторонами світу [Раппопорт, 1975, с. 159]. Це можна пов'язати як із зміною конструктивних особливостей житлового приміщення і топографії поселень, так, можливо, і з впливом християнської релігії, яка поступово почала змінювати язичницький світогляд слов'ян. Але, як зазначала Є.Е. Бломквіст, “орієнтування

будинків за сторонами світу до цих пір є керівною вимогою при забудові селищ в українців, які завжди свою хату повертають на південні румби” [Бломквист, 1956, с. 58].

Забудова слов'янських поселень велася за певним планом, житла розташовувалися не безсистемно. На прикладі Рашкова I встановлено, що споруди більш пізніх хронологічних періодів існування селищ будуються, як правило, на площах, вже зайнятих раніше під житлові об'єкти, але не перекривають місьць старої забудови [Баран, 1988, с. 16]. Тобто кровні зв'язки виражаються у традиції спорудження жител у межах сімейної групи, але не порушуючи місьць давньої забудови своїх родичів, що вказує на традицію шанування предків, в якій житлу відводиться певна роль. На Буковині і зараз при виборі місця для хати притримуються народного вірування, яке забороняє будувати нове житло на старому місці [Кожолянко, 1999, с. 179].

Крім того, фіксація зв'язку між старшим і молодшим поколіннями відбувалася шляхом системи діагональних прив'язок: лінія, проведена через кут, в якому розташовувана піч і протилежний за діагоналлю кут, впиралася в один з кутів більш раннього житла [Баран Я., 1997, с. 176; Баран Я., 2004, с. 12-16]. Примітно, що діагональ велася саме через пічний кут. Ще однією планувальною закономірністю рашківського поселення є те, що одночасові близько збудовані житла майже завжди розташовані так, щоб не закривати одне одному ту частину стіни, до якої прилягає задня стінка печі [Баран Я., 1997, с. 177; Баран Я., 2004, с. 12]. Я.В. Баран вважає, що в цій частині стіни, напевне, було вікно [Баран Я., 1997, с. 177].

У даному випадку ми зустрічаємося з фактами, що підтверджують особливе відношення слов'ян до печі, виділення її серед інших складових житлового простору. Піч вважалася найбільш

важливим елементом житла, наявність або відсутність якого визначала статус самої будови. Піч, що служила одночасно джерелом тепла і місцем приготування їжі, очевидно, була об'єктом шанування у кожній сім'ї [Мисько, 2000б, с. 244-247]. За етнографічними даними, з піччю пов'язані багаточисельні вірування і обряди. Домашньому вогнищу поклонялися як найближчому у домашньому житті головному виразнику божеств стихії вогню [Сумцов, 1889, с. 500]. Домашнє вогнище розглядалося як центр ізоморфного космосу житла, біля якого проводилися домашні обряди [Рабинович, 1988, с. 428], а також як місцезнаходження домашніх духів і душ померлих родичів [Листова, 1983, с. 167].

Піч починає домінувати над відкритим вогнищем з часів формування східнослов'янського етносу [Русанова, Тимошук, 1993, с. 60]. Основним типом опалювальних споруд у цей час були печі-кам'янки, які зберігаються до другої половини X-XI ст. [Рафалович, 1972, с. 159]. Рідше зустрічаються глинобитні печі. Для будь-якої східнослов'янської печі характерне чітко окреслене місце в плановій структурі житлового приміщення. У VI-VII ст. практично використовується один тип внутрішнього планування – піч знаходиться, як правило, у протилежному від входу куті, спрямована устям до нього і, відповідно, займає один з північних кутів, але обернена до благодійного півдня [Раппопорт, 1975, с. 139]. Це мало важливе значення, адже процес приготування їжі носив виражений ритуальний характер. Це відноситься до приготування не тільки обрядової, але й повсякденної їжі: сире, неїстівне, нечисте перетворювалося у варене, їстівне, чисте [Байбурин, 1983, с. 160]. Шанування печі було пов'язане і з культом хлібу, який в них випікався [Сумцов, 1889, с. 114].

У наступному хронологічному періоді (VIII-X ст.) ця тенденція зберігається, хоч з'являється більша кількість варіантів

співвідношення входу і печі [Михайлина, 1997, с. 52-53].

Трапляються випадки нетипового розташування пічки, наприклад, у центрі приміщення. Таку піч досліджено неподалік від святилища IX-X ст. в ур. Микулінка с. Ревне Чернівецької області. Глиняна піч діаметром 1 м і, очевидно, конусоподібної форми, з щільно викладеним плоскою галькою черенем була зведена посередині наземної споруди. Одночасність існування цього об'єкта зі святилищем дали підстави науковцям трактувати знахідку як громадське приміщення з ритуальною пічкою для випікання хліба, що разом з жертвним майданчиком складало цілісний культовий комплекс [Чеховський, 1997, с. 165, 166]. Розміщення печей-кам'янок у центрі помешкання простежено у житлах № 7, 9, 11 Городоцького поселення (Хмельницька обл.), що є можливим свідченням особливого призначення будівель, хоча не виключається і факт збереження архаїчної традиції планування житлового простору [Винокур, Приходнюк, 1974, с. 228]. Цікаво, що саме на північній окраїні цього поселення розкопані чи не єдиний відомий культовий майданчик ранньослов'янського часу, згаданий вище.

Етнографічні матеріали засвідчують сакралізацію не тільки печі, але й припічного простору, пічного кута [Байбурин, 1983, с. 160-165].

Складність вивчення, у т. ч. і з погляду на сакральні функції, опалювальних споруд полягає ще й у тому, що під час досліджень маємо справу із зруйнованими і розібраними печами, що, на думку деяких дослідників, за язичницькими віруваннями пов'язано з виносом домового духу [Филипчук, 1995, с. 231]. У розвалах печей, крім фрагментів кераміки, трапляються й інші речі, які, зважаючи на важливість цього елемента житлового приміщення, могли бути залишені там не випадково. У першу чергу, це знахідки залізних ножів, які в язичницькій традиції були символами господарності і

наділялися обереговими функціями: ножі могли відлякувати смерть і перешкоджати злим намірам померлих [Русанова, Тимощук, 1993, с. 81].

Ножі в розвалах печей або поруч з ними знайдені в житлі № 19 біля Глибокої [Вакуленко, 1974, с. 245], житлі № 28 Кодина I [Русанова, Тимощук 1984, с. 59], житлах № 29, 46, 47, 66 Рашкова III [Баран, 1988, с. 97, 103, 111], декількох ревнянських житлах, житлі № 41 поселення Скок у Молдові [Тельнов, 1992, с. 218]. Є також знахідки орнаментованих пряслиць (житло № 11 Кодина I) [Русанова, Тимощук, 1984, с. 49] та уламка орнаментованого грузила (житло № 40 Рашкова III) [Баран, 1988, с. 101]. Подібні предмети, залишені в печі, могли наділятися магічними функціями. Безперечно, що такі функції виконував кістяний астрагал, що походить з опалювальної споруди житла № 1 (VIII ст.) з Ревного (ур. Ріпа). Це невелика (3,5 x 3 см) таранна кістка свині з нанесеними тонкими врізними лініями на передню і бокові поверхні зображеннями. У верхній частині амулету були зроблені спроби просвердлити отвір [Мисько, 2000а, с. 245].

Прорисовка зображень на передній поверхні дає можливість первинної інтерпретації символів. Перший знак схожий на кириличний “аз”, другий – хрестоподібна фігура, можливо, рунічний символ. У цілому це може бути як напис, так і орнаментальний мотив, подібний до ромбічної фігури, утвореної перехрещеними лініями з бокової стінки амулету [Мисько, 2000, с. 117]. Підвіски-обереги періодично зустрічаються на ранньослов'янських пам'ятках VI-VII ст. Частіше за все для їхнього виготовлення використовували невеликі астрагали дрібної рогатої худоби та свині. Верхній край кістки просвердлювався, а на поверхню іноді наносився малюнок, який, очевидно, підсилював магічну дію предмету. Схожий на ревнянський кістяний амулет (2,5 x 1,7 см) з отвором, але без

зображення, знайдений у Добринівцях [Тимошук 1973а, с. 8]. З поселення Ханська II (Молдова) походять підвіски з крупних астрагалів коня, рідше трапляються такі амулети з інших кісток тварин: фаланги (Одая, Хуча), зубів (Бранешти I, Алчедар, Петруха) [Рафалович, 1972, с. 211].

Цікавою особливістю, виявленою при дослідженні слов'янського поселення Скок у Молдові, є пов'язаний з піччю обряд “захоронення” попелу, простежений у семи житлах цього поселення. В кожному з них була виявлена щільна маса попелу круглої в плані форми діаметром від 0,2 до 0,5 м і товщиною до 0,12 м, яка часто з нижнього боку мала опуклу і добре заглажену поверхню [Тельнов, 1991а, с. 55]. Очевидно, попіл збирали і спресовували в дерев'яному посуді круглої форми, або тканий торбинці, після чого вміщували в круглу ямку. В одному житлі виявлена яма з щільно укладеним обпаленим дрібним вапняковим камінням, напевно, вибраним з печі-кам'янки після її зруйнування. Схожа картина спостерігається в житлі № 39 Рашкова III. Майже напроти печі, біля західної стіни, було розчищене невелике овальне заглиблення, розмірами 0,64 x 0,65 м, забите попелом, у якому виявлені 7 уламків кераміки та 2 фрагменти біконічного пряслиця [Баран, 1988, с. 101]. Н.П. Тельнов трактує такі явища як свідчення наявності у слов'ян ідеологічних поглядів, пов'язаних з культом вогню і домашнього вогнища [Тельнов, 1991а, с. 55]. Під час переходу до нового помешкання (в кордонах поселення) або ремонту старої печі, її частину закопували в межах житла. Цей звичай міг служити і для захисту нового (чи оновленого) приміщення, і відображати певні відносини та стосунки між членами родини, громади або навіть зв'язок поколінь. Він перейшов до давньоруської християнської доби ще з язичницьких часів, і тепер, вочевидь, маємо археологічні підтвердження існування подібного звичаю у давніх

слов'ян [Мисько, 2000а, с. 246].

Важливе значення печі як сакрального символу підкреслюється у випадку її спорудження за межами житла і використання в ритуальних цілях. Така піч виявлена при дослідженні ранньослов'янських пам'яток неподалік с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. [Крушельницька, 1995, с. 206-208]. Споруда невеликих розмірів (0,85 x 0,9 м) розташовувана в ямі глибиною 1,2 м і 1,4 м в діаметрі і була перекрита зверху камінням, між яким містилися масивні кремінні конкреції. Камера печі, складена із сланцевих і піскових плит, мала форму скрині і була орієнтована за сторонами світу. Це відрізняло її від інших печей, а незручне розташування в ямі і скриньоподібна форма ставили під сумнів її призначення як печі. Тим більше, що під камінням на дні ями лежав розчавлений і побитий людський череп. Але конструкція і спосіб спорудження камери (з рівно обтесаних у формі прямокутників кам'яних плит, вимощений посередині камери міцно випалений черинь) вказували на функцію споруди як обпалювального об'єкту, тільки, очевидно, культового змісту.

Печі за межами житла без ознак ремісничої діяльності відомі за давньоруської доби, але мають іншу конструкцію [Русанова, Тимощук, 1993, с. 76-78]. Вони призначалися для випічки хліба і могли використовуватись (або спеціально споруджуватись) з ритуальною метою в обрядах, пов'язаних з шануванням вогню, хліба і взагалі з культом землеробства і врожайності, як це було на Звенигородському святилищі (XII-XIII ст.) [Русанова, Тимощук, 1993, с. 77]. Там також відкриті жертвоприношення в печах, у тому числі й людські черепа [Русанова, Тимощук, 1993, с. 77]. Можливо, непоротівська піч теж використовувалася з подібною метою на більш ранньому хронологічному етапі VI-VII ст.

Ще одну знахідку людського черепа маємо в рашківському

житлі № 56. Тут у північно-східному куті під підлогою досліджена заглиблена на 1,6 м яма округлої форми діаметром 1,35 м, зі звуженими донизу стінками [Баран, 1988, с. 107]. Її стіни та дно були підмащені глиною під колір підлоги. На глибині 1 м від рівня підлоги між двома шарами спеціально підсипаної в яму землі знаходився череп людини віком 20-25 років без нижньої щелепи і носових кісточок. Трохи нижче виявлено 2 роздавлених ліпних горщики і декілька кісток дрібної рогатої худоби [Баран, 1988, с. 39]. Пізніше ямою не користувалися.

Цю знахідку можна розглядати з двох точок зору: як будівничу жертву і як ритуал, пов'язаний з культом предків, причому останнє видається вірогіднішим [Мисько, 2000, с. 118]. Поховання людей під долівкою жител, відомі в ряді давніх культур, на думку деяких дослідників, відображають найбільш архаїчний етап у розвитку будівничої жертви [Формозов, 1984, с. 239]. Але це вже не є характерним для слов'янського середовища, коли як будівничі жертви виступають тварини (частіше свійські), рослинна їжа або певні предмети, в які вкладається символічний зміст [Байбурин, 1983, с. 67; 12, с. 81]. Черепа, а також окремо нижні щелепи, відігравали суттєву роль в культурі предків і були об'єктами різноманітних магічних актів ще з часів середнього палеоліту, що дало науковцям привід говорити про виникнення особливого відношення ("культу") до черепа і нижньої щелепи на самих ранніх етапах розвитку людського суспільства [Смирнов, 1987, с. 69]. Захоронення в житлах черепів і окремих кісток скелета отримало поширення в обширному ареалі ранньоземлеробських культур, у тому числі й у трипільців [Бибииков, 1953, с. 196-197]. Причому, характерною особливістю є поховання решток дітей або молодих людей. Сама психологія родового суспільства, яка відображає кровний зв'язок між членом роду і родичами, веде до ідеї спільності,

що об'єднує живих і померлих біля одного вогнища, вказує на єдність уявлень про земне і позаземне існування. І, як зазначив С.М. Бібіков, уточнюючи далі пов'язані з цим обрядом вірування, доходимо до ідеї відродження, що співзвучна ідеї плодючості, збільшення сім'ї, роду і благополуччя його. Можливо, цим пояснюються поховання в житлі саме молодих індивідуумів [Бібіков, 1953, с. 197]. Суттєво, що черепи захоронені в житлових помешканнях, а не деінде, наприклад, в спеціальних будовах: життя родичів в усіх його можливих проявах – ось про що має піклуватися померлий. У подібних випадках більш правомірно говорити навіть не про культ предків, а про обряди, усні перекази, в яких певну роль відігравали образи померлих міфологізованих членів колективу, з якими пов'язувалися традиційні установлення, що виходили з минулого [Антонова, 1990, с. 47]. На жаль, неможливо зробити якісь узагальнюючі висновки на одиничному прикладі. Рашківська знахідка – це єдиний відомий поки що череп з слов'янських пам'яток VI-VII ст. [Баран, 1988, с. 39].

Культовими місцями родового та общинного значення є археологічні об'єкти, які слугували місцями для здійснення культу цілої общини, як правило мешканців одного поселення. До них відносяться різноманітні об'єкти, зокрема житла-святилища.

Такі святилища розташовувались на селищах і зовнішньо не відрізнялись від інших житлових споруд. Всередині могли знаходитись ритуальні предмети (ідол, священні посудини), жертвне вогнище. Найбільш рання форма таких святилищ – Загаї та Лепесівка, на яких знайдені матеріали ще пшеворської та вельбарської культур. До періоду райковецької культури відноситься культове заглиблене приміщення на поселенні у Хринівці [Хавлюк, 1989, с. 238]. Тут разом знайдено глиняні фігурки коня з чітко вираженою гривною і ямковим орнаментом по всьому

тілу, свині, зображення фалосу з рівчачком усередині та рисками еякуляції зовні, а також конус, на якому чітко прокреслено хрест і дві заокруглені лінії у вигляді півмісяців.

До наступних об'єктів культових общинних місць відносимо святилища відкритого типу. Вони розміщені всередині селищ або поблизу них. Прикладом перших є святилища на черняхівських поселеннях Іванківці, Ставчани; других – Ягнятин, Гнилоп'ять, що датуються вже пізнішим часом. Головний атрибут таких культових місць – один або декілька ідолів разом з комплексом ритуальних споруд (ям, будівель, вогнищ, жертovníків).

Ще одну категорію пам'яток такого типу складають святилища-жертovníки (требища) або вівтарі. Вони знайдені на поселеннях (Городок) або могильниках і являли собою майданчики викладені камінням – власне жертovníк – та ями від вогнищ. Використовувались для повсякденних жертвоприношень. Майже завжди без ритуальних предметів.

Найбільш раннім вивченим культовим місцем східних слов'ян періоду VI-VIII ст. є ритуальний майданчик на окраїні селища біля Городка Хмельницької області, який разом з трьома житлами відокремлювався від самого поселення яром. Майданчик прямокутної форми розмірами 2,3 x 1,5 м (рис. 63, А) був викладений плоским камінням, на якому помітна дія вогню [Приходнюк, 1975, с. 98]. Він був заглиблений на 0,25-0,3 м від сучасної поверхні, орієнтований за сторонами світу з незначним відхиленням довшої осі на північ. Недалеко від східної сторони простежена яма з обпаленим на 0,05-0,07 м дном глибиною 0,2 м, в якій знаходилося вогнище діаметром 1,1 м. Там виявлені перепалені кістки тварин, вуглики, попіл, фрагменти ліпного посуду. В значно меншій кількості такий матеріал знаходився і на кам'яній вимостці майданчика [Приходнюк, 1975, с. 99].

За функціональним змістом до жертовних майданчиків близькі жертовні ями, які могли бути на таких майданчиках або окремо – на поселеннях, могильниках, святилищах [Русанова, Тимощук, 1993, с. 17]. В Києві, на Житомирській вулиці, біля могильника Х ст. відкрита кругла яма, заповнена шарами вугілля та глини. Там знайдені уламки посуду, пряслице, шумляча привіска і замок. На вершині гори Пластунки недалеко від літописного Роденя на рівному майданчику досліджена кругла жертовна яма з попелом, вугликами і кістками тварин. Можливо, вона є залишками святилища Рода, чиє ім'я носило місто на сусідній горі [Мезенцева, 1968, с. 131]. До того ж пізніше на цій горі, за свідченням місцевих жителів сусіднього села Пекарі, була колись церква (широковідома за писемними та археологічними даними традиція будувати на місці давніх поганських капищ християнські споруди). Цікаво зазначити, що раніше ця гора називалась Нетеребка, що вказує на її зв'язок з культом. Крім того, цю ненаселену гору використовували для міського кладовища, на ній виявлено 10 поховань християнського могильника давньоруського часу.

На могильнику IX ст. городища Ревне I, де досліджено 56 ґрунтових поховань, знаходилась жертовна яма коритоподібної форми діаметром близько 5 м і глибиною 0,5 м (рис. 30) [Михайлина, 1997, с. 72-75]. Вона заповнена чорною вуглистою землею, шар якої товщиною 0,2-0,3 м насичений кальцинованими кістками свійських тварин (свиней), вугіллям, шматками глиняної обмазки, обпаленим камінням, уламками посуду, частина з якого вдруге побувала у вогні. У центрі заглиблення виявлена стовпова яма квадратної форми (0,2 x 0,2 м) і глибиною 0,25 м. На північ від центральної простежуються ще три ямки меншого розміру, приблизно 0,1 м в діаметрі.

З Ревнянським осередком пов'язана ще одна культова

пам'ятка. Вона розташована в північній частині пагорба Микулінка, на території неукріпленого селища райковецької культури, відділяючись від крайніх жител незабудованим простором. Як показало археологічне вивчення, пам'ятка мала два періоди існування (рис. 64, *А, Б*) [Михайлина, 1997, с. 78-79; Михайлина, Пивоваров, 1993, с. 19]. Святилище являло собою овальну площадку розмірами 4 x 3,7 м, заглиблену на 1,95 м від сучасної поверхні та орієнтовану по лінії схід-захід. Більша її частина була викладена перепаленим камінням невеликих розмірів. Цю кам'яну "бруківку" вкривав товстий шар вугілля, попелу, кісток, кераміки та перепаленої землі. По всьому периметру майданчик був оточений ровиком шириною 0,1-0,15 м і глибиною 0,15-0,21 м, заповнення якого складалось з вугілля і перепаленої землі. Північна частина майданчика була зруйнована зсувом, а західну відділяв ще один ровик шириною 0,1 м і глибиною 0,05-0,09 м, утворюючи внутрішній овал з найбільшою шириною 1,4 м. В центрі цього овалу виявлена стовпова ямка прямокутної форми розмірами 0,4-0,6 м і глибиною 0,3 м, стінки якої були обкладені кам'яними плитками, а заповнення складалось переважно з вугілля. В цій ямі міг стояти ідол. У східній частині площадки знаходилося вогнище розмірами 0,8 x 0,55 м з добре пропеченим черенем товщиною 0,1 м.

Під час дослідження святилища виявлено численні уламки кружальних посудин райковецької культури, прикрашені горизонтальними та хвилястими лініями, іноді орнаментовані також з середини вінчика. Біля стовпової ямки знайдено срібне скроневе кільце з підвіскою у вигляді стилізованого грона винограду, що можливо, має візантійське походження (рис. 64, *14*) [Михайлина, 1997, с. 81-82]. Ще одне скляне скроневе кільце лежало поруч (рис. 64, *13*). Воно сіро-зеленого кольору і було перепалене в давнину. Неподалік від них знайдено уламок двоскладової скляної

намистинки жовтого кольору. Серед каміння майданчика було виявлено свинцевий виріб (рис. 64, 16) у вигляді тягарця (можливо, пряслице або гудзик від дорогого хутряного одягу), прикрашений двома рядами фасеток. З південної частини площадки походить залізний ніжик з клиновидним у перерізі лезом [Михайлина, 1997, с. 81]. По всьому святилищу були розкидані кістки тварин, деякі з них кальциновані. Окремі кістки дуже маленькі, можливо, пташині [Михайлина, Пивоваров, 1993, с. 19].

Над першим горизонтом пам'ятки розміщувався шар материкової глини товщиною 0,3-0,7 м, з рідким вкрапленням вугілля. У другий період святилище мало вигляд коритоподібної ями до країв заповненої вугіллям, попелом, перепаленою землею, уламками кісток та фрагментами керамічного посуду (рис. 64, А). Переважала кружальна кераміка з чітко сформованими вінцями іноді манжетовидної форми, орнаментована хвилястими та горизонтальними врізними лініями. У північній частині ями виявлено шість перепалених каменів, що утворювали півколо. Дно ями в деяких місцях було сильно обпалене. Поблизу від заглиблення в материковому суглинку зафіксовані три стовпові ямки діаметром 0,2-0,28 м, глибиною 0,3 м, заповнені вугіллям та перепаленою глиною.

Це культове місце всередині селища, очевидно, використовувалось представниками декількох сімей чи окремої общини. Донині поблизу цього місця в релігійні свята (наприклад, на Пасху) розпалюється вогнище. Культові пам'ятки такого типу виявлені у багатьох місцях Центральної та Східної Європи. Б.О. Рибаків виділяє їх в окремий вид святилищ – “святилища у межах селища” [Рибаків, 1988, с. 122], а І.П. Русанова і Б.О. Тимощук вважають їх капищами [Русанова, Тимощук, 1993, с. 17-20].

Особливе місце серед святилищ такого типу займає комплекс споруд поблизу с. Шумськ на Житомирщині (рис. 63, Б). Рівна площадка на краю берега р. Гнилоп'ять не містила культурного шару, натомість в материку чітко простежувалась чорна пляма хрестоподібної форми з чотирма виступами, орієнтованими за сторонами світу [Русанова, 1966, с. 233-234]. Її розміри з півночі на південь – 14,2 м, із заходу на схід – 11 м. Північний виступ мав правильну форму півкола діаметром 1,6 м. Форма західного і симетричного йому східного більш ускладнена і являє собою три об'єднаних півкола з поперечним перетином 4 та 4,6 м. Найбільша ширина південного виступу витягнутої форми із двома симетричними боковими розширеннями довжиною 6,4 м, складала 7 м. Всі заглиблення мали майже вертикальні стінки і горизонтальне дно. Глибина всієї споруди в материку – 0,5 м, на дні простежені стовпові ями. Найбільша з них (діаметром 1 м, глибиною 0,6 м) знаходилась майже в центрі споруди і була заповнена камінням, яке, очевидно, підтримувало стовп. Симетрично до неї в північному і південному виступах розташовані дві ямки меншого розміру (0,35 м і 0,2 м), оточені півколом маленьких ямок і камінням. Центральну частину і частину південного виступу займало вогнище товщиною до 0,5 м, що являло собою шар дуже перепаленої землі з прошарками вугілля. Середина вогнища була перекрита перепаленим камінням. Подібна кам'яна вимостка, оточена декількома стовповими ямками, простежена і в західному виступі. В центрі східного виступу розташоване кругле згарище з шаром глини під ним. Посередині споруди, біля північного і південного стовпів лежали прямокутні камені-жертovníки (0,3 x 0,4 м). Поблизу північного каменя простежене скупчення кісток птаха (можливо, півня) та крем'яний наконечник стріли. Поруч з південним –

перепалені кістки бика. В заповненні всієї споруди знайдені глиняні біконічні прясла, ножі, уламки ліпних та гончарних посудин.

Не звертаючи увагу на в цілому незвичне планування цього святилища, тут також була використана ідея кола та інші характерні для святилищ риси. Вхід до святилища, очевидно, знаходився в південному виступі, де є щось подібне до сходинки. Симетрично до неї по обидва боки розташовані невеликі стовпові ямки. Можливо, біля входу була споруджена загорода, що мала очищувальну силу [Русанова, 1966, с. 235]. В цілому вся споруда не мала перекриття. Навкруги центрального стовпа-ідола, який міг бути укріплений великим камінням в ямі, півколом в декілька рядів розташовувались ями меншого розміру. Перед ідолом багаторазово розпалювали вогонь. Значення кожного з виступів було різним. В північному і південному відбувалися жертвоприношення тварин. В східному виступі немає знахідок, можливо, тут спалювались пахощі і проводились узливання [Русанова, 1966, с. 235]. Весь комплекс використовувався слов'янами у другій половині IX-X ст. Після припинення функціонування святилище закидали камінням. Поруч з капищем знаходився безкурганний могильник з безурновими трупоспаленнями та місцем для спалення небіжчиків. Воно було подібне до інших жертвних майданчиків – кільцевий рів оточував круглу площадку діаметром 5 м, яка була сильно перепалена і вкрита товстим шаром вугілля.

Культовий комплекс ймовірно був релігійним центром сусідсько-великосімейної общини, поселення якої розміщувались неподалік. Поруч із святилищем і на віддалі від інших селищ виявлений великий наземний будинок, напівземлянка з великою піччю для випалювання кераміки і декілька наземних стовпових будівель типу сараїв. Можливо, тут зберігались общинні запаси і мешкав окремо від інших общинників старійшина або жрець. В

цьому випадку маємо одне з найбільш ранніх свідоцтв виділення з общини спеціальних служителів культу [Русанова, Тимошук, 1993, с. 12-13].

Цікаву інтерпретацію Шумського святилища, відмінну від попередньої, подав Б.О. Рибаків. Він вбачав в складній конфігурації пам'ятки антропоморфні риси, що нагадують велетенську жіночу постать [Рыбаков, 1988, с. 216]. Північний виступ – це голова, два нижніх виступи – ноги, верхня пара бокових виступів – груди, нижня – стегна, що підкреслюють жіночу сутність фігури. Б.О. Рибаків дійшов висновку, що Шумське святилище є залишками грандіозного одноразового суспільного жертвоприношення якомусь жіночому божеству. Найбільш вірогідно, що це не Мокош, богиня врожаю, а інше, хтонічне божество, що відобразилося в народному фольклорі як Мара, Морена, Баба-Яга. Причиною незвичного жертвоприношення могли бути хвороба-мор, загроза війни або наслідки битв, що вже відбулися. В цьому випадку житловий комплекс, що відкритий неподалік, міг бути пов'язаний з цим жертвоприношенням, особливо, якщо воно проводилось в зимову пору року, коли люди, що здійснювали обряд, повинні були (за даними Ібн-Фадлана про поховання русів) [Ковалевский, 1956, с. 143] залишитись тут не менше десяти діб. Ймовірно виявлені “сараї” могли бути тимчасовими спорудами, в які вміщували тіла небіжчиків на час необхідних приготувань. Зрозумілими є виявлені тут запаси глини і піч для випалу кераміки, адже за свідченням караїмського вченого Іегуди Гадасі “коли хто-небудь помре, спляють його разом з його святковим одягом... і беруть попіл цього небіжчика, і кладуть в срібні або золоті посудини, або в нову глиняну посудину і закопують цю посудину” [Ковалевський, 1956, с. 262-263]. Отже, померлих (від епідемії чи в результаті військових дій) поховали, і щоб відхилити загрозу для тих, хто залишився

живий, здійснили урочисте жертвоприношення жіночому божеству смерті.

З ранньослов'янським поселенням VI-VII ст. або з курганним могильником VII-IX ст. може бути пов'язане Ягнятинське капище на Житомирщині, залишки якого у вигляді п'яти довгастих гранітних стовпів-ідолів були виявлені під час оранки поля в ур. Замчисько [Малєєв, 1975, с. 78]. Ці знахідки зроблені на березі р. Роставиці, навпроти високого плато, де в центрі могли стояти всі п'ять ідолів, один головний посередині, а чотири менших – навкруги. Перебуваючи під постійною дією вітру, центральний істукан міг бути присвячений його могутності. Іншою такою стихією була вода, яка в цьому місці найбільш виявляє свою природну силу, прориваючись крізь гранітні ворота. І якщо припустити, що перед ідолами розпалювали ритуальні вогнища, то ці три стихії і могли бути втілені в трьох обличчях головного ідола. В загальному вигляді це великий блок сірого граніту, поверхня якого опрацьована точковою оббивкою і нагадує людську постать висотою 1,68 м, шириною у плечах – 0,57 м, у боках – 0,39 м. Форма блоку в перерізі чотирикутна, нижня частина, що вкопувалась в землю, оброблена недбало. Тулуб чотиригранний, правий бік дещо випуклий, спина рівна. Верхня частина відзначена заглибленнями, що передають шию та плечі та відокремлюють голову від тулубу. Руки не визначені, округлена голова непропорційно велика [Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 437]. На першому і другому обличчях рот, ніс, очі не позначені, на третьому є два заглиблення, що передають очі, помітна випуклість носа. Верхня частина голови загострена, мабуть, передає головний убір у вигляді високої конічної шапки. На жаль, чотири інших ідола до нас не дійшли, вони були відразу розбиті на блоки. За технікою та манерою виконання центральний ідол наближається до ранньослов'янських

антропоморфних ідолів Середнього Подністров'я [Винокур, 1967, с. 140]. З поширенням християнства ідоли могли бути прикопані, як це мало місце на Ставчанському жертovníку [Винокур, Хотюн, 1964, с. 210-214].

Культові об'єкти гнізда поселень (племенні святилища) розташовані поблизу скупчення слов'янських поселень та городищ. Для них часто обирали важкодоступні місця, незручні для повсякденного життя, зокрема високі гори чи крутосхили. Загалом гора, горб, вершина як місце відправлення культу, місце ритуальних зібрань і жертвоприношень зустрічається у язичницьких віруваннях і обрядах багатьох народів у давнину [Рибаков, 1981, с. 285].

На Старокиївській Горі в Києві В.В. Хвойкою ще в 1908 р. було відкрито одне з перших східнослов'янських святилищ (рис. 65), яке розцінюється багатьма дослідниками як великий культовий центр полянського князівства [Боровський, Моця, 1990, с. 123]. Споруда знайдена на глибині 2,9-3,2 м від сучасної поверхні, час функціонування за даними М.К. Каргера і П.П. Толочко, які базувались у своїх висновках на результатах повторних розкопок цього капища Т.М. Мовчанівським в 1937 р. – VI – сер. X ст. [Каргер, 1958, с. 111; Толочко, 1983, с. 30]. Зберігся лише кам'яний фундамент, що складався з різного за величиною каміння (сірого пісковика, гранітних валунів та декількох каменів червоного кварциту), які були різних чудернацьких обрисів, а іноді мали наскрізні отвори [Боровський, Моця, 1990, с. 123]. Це каміння насухо складене на глині, утворюючи еліптичну або прямокутну з округленими кутами фігуру 4,2 м довжиною, 3,5 м шириною, що мала з чотирьох боків, за сторонами світу, по одному чотирикутному виступу довжиною 0,7-0,8 м. Навкруги споруди знаходилась подекуди гарно збережена долівка, зроблена з товстого шару білуватої глини з добре заглаженою поверхнею. Із західного боку

цього фундаменту виявлений великий масивний стовп, утворений шарами сильно перепаленої глини, попелу та вугілля. Поруч із стовпом – багато черепів та кісток тварин, здебільше свійських.

На думку В.В. Хвойки – це слов'янське язичницьке капище, а стовп – жертovníк, на якому впродовж довготривалого часу відбувались жертвоприношення. Час від часу жертovníк вирівнювали і накладали новий шар глини, тому в підсумку і утворився масивний стовп [Фрезер, 1986, с. 66].

Це святилище з часу свого відкриття привертало увагу багатьох дослідників. Ще в 1908 р. воно було оглянуте учасниками XIV Археологічного з'їзду в Чернігові, при поверненні їх в Київ у серпні цього року і охарактеризоване як фундамент “капища язического времени, забытого и засыпанного после принятия христианства” [Боровський, 1982, с. 40]. К.В. Болсуновський, який опублікував у своїй праці “Жертвенник Гермеса-Световида, открытый в 1908 г. в Киеве” єдиний документальний малюнок з розкопок В.В.Хвойки, розглядав жертovníк “как остаток фундамента, на котором стоял идол солнца Световид” [Боровський, 1982, с. 41]. Л. Нідерле порівнював це святилище із залишками язичницького храму в Арконі, називаючи його святилищем під відкритим небом [Нідерле, 1956, с. 288]. Л.А.Дінцес зараховував його до великих храмів як требище з требником перед капищем [Дінцес, 1947, с. 68]. Б.О. Рыбаков вважав, що за масштабами вівтаря – це залишки велетенського язичницького храму [Рыбаков, 1953, с. 89], пов'язаного з культом Роду [Рыбаков, 1988, с. 428].

Цікава гіпотеза з приводу інтерпретації святилища запропонована Р.С. Орловим [Орлов, 1991, с. 108-109]. Працюючи із фотографіями розкопок 1908 р., що збереглися в Науковому архіві Інституту археології НАН України, він дійшов висновку, що споруда в плані ближче до прямокутного майданчика, виступи в якому

утворені перекопами. (До речі, ще в червні 1908 р. газета “Киевская мысль” сповіщала про капище як про “кирпичную кладку квадратной формы” [Боровський, 1982, с. 41]). З урахуванням цих частково перекопаних частин розміри майданчика сягають 5 x 6 м. Під кладкою капища та в ямах поблизу були виявлені давньоруський посуд, плінфа, уламки світильників, скляні браслети. Матеріали, що датуються раніше, ніж IX-X століттям, практично не зустрічаються. На основі цих даних дослідник висуває гіпотезу, що капище 1908 р. могло слугувати своєрідним подіумом під літописну квадригу, що привіз Володимир із Корсуня в 988 р. У літописі знаходимо, що “ідучи з Корсуня, взяв він (Володимир) два мідні капища і четверо мідних коней, що і нині стоять за церквою Святої Богородиці” [Повість врем'яних літ, 1990, с. 183]. Не суперечать цьому припущенню і топографія пам'ятки, ритуальний характер вогнищ – квадрига могла бути співвіднесена з одним із слов'янських божеств, наприклад, Дажбогом, покровителем князівської династії.

У Києві знайдена ще одна важлива язичницька пам'ятка. Є підстави вважати, що це залишки місця, де стояв літописний пантеон божеств Володимира 980-988 рр., про який говорить “Повість минулих літ”: “І почав княжити Володимир у Києві один, і поставив кумирів на горі за теремним двором: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І жертви їм приносили, називаючи богами, і приводили до них синів своїх, і жертви приносили бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернялася требами земля Руська і гора та” [Повість врем'яних літ, 1990, с. 133]. В 1975 р. Я.Є. Боровський, П.П. Толочко, В.О. Харламов розкопали по вул. Володимирській, 3 фундамент невеликої цікавої споруди, витягнутої паралельно князівському цегляному палацу середини X ст. на відстані 25-27 м на схід від його східної стіни [Толочко, Боровський,

1979, с. 3-4]. Глибина частини ровів фундаменту, що збереглися, від 0,5 до 0,9 м. Рови заповнені щебінкою, частинами штукатурки з фресковим розписом, уламками плінфи, шиферу та голосників. Серед щебінки зустрічаються цілі будівельні блоки. Всі матеріали в засипці датуються X ст. Архітектурні фрагменти, що заповнюють рови – залишки більш раннього християнського храму, збудованого, ймовірно, за Ольги і зруйнованого за наказом Святослава у 971 р. [Боровський, 1982, с. 48]. Цеглини знищеного храму були не просто засипані в рови, а частково укладені на глині, створюючи своєрідний фундамент споруди.

Сама споруда в плані являла фігуру, близьку до прямокутника розмірами 7 x 1,75 м, витягнуту за віссю північ-південь, з прилягаючими до неї округлими симетричними виступами-постаментами. На кресленнях 1979 р. автори подають п'ять виступів – симетричні у північно-східному та південно-східному кутах діаметром близько 2 м і аналогічні їм у північно-західному та південно-західному кутах діаметром 1 м. Посередині східної сторони від основного прямокутника відходить щось подібне до апсиди [Толочко, Боровський, 1979, с. 3]. В подальших публікаціях мова йде вже про 6 виступів і апсида розділяється на 2 рівних відростки [Боровський, Моця, 1990, с. 124]. Ці шість виступів підводяться авторами під постаменти шести літописних богів.

На думку Б.О. Рибаківа постаментів було п'ять. Величенька апсида призначалася для Перуна як головного божества. Він був дерев'яним, вкопувався в центрі виступу, для чого і було залишене земляне коло діаметром 1,8 м, обкладене кам'яним фундаментом [Рыбаков, 1988, с. 430-431]. В північних виступах стояли Стрибог і Мокош, в південних – Дажбог і Хорс. Вся споруда являла собою капище п'яти антропоморфних божеств пантеону. Причому 4 з 5 були, очевидно, кам'яними і тому фундаменти для них були зроблені

суцільні, без земляного прошарку. Шосте, Сімаргл (пес з крилами або грифон), покровитель рослин і коріння, могло знаходитись поруч з Мокошшю, про що свідчить відокремлена округла яма біля північно-західного кута діаметром 0,8 м. Вона також заповнена щебінкою та плінфою і майже примикає до основного фундаменту [Рыбаков, 1988, с. 432].

Недалеко від південно-східного виступу знайдена велика чашоподібна яма-жертвник діаметром 3 м з прошарками вугілля і попелу, що чергуються з перепаленою глиною. В ямі горіло вогнище з дубових дров. Виявлена велика кількість кісток тварин (в основному, биків – 91% всієї кількості, а також свиней та птахів), уламки типової для X ст. кераміки, а у верхньому шарі – бойова залізна сокира – символ Перуна. Навкруги всієї культової споруди – залишки ритуальних вогнищ з перепаленими кістками, попелом, вугіллям, камінням. Тут само – оберіг з кістки у вигляді двох сегментів місяцю з отвором у верхній частині. Особливий інтерес викликає ямка 0,8 м діаметром з південного боку капища, оточена 12 кілками, що наводить на думку про річний цикл, 12 сонячних місяців. Вона найближче до постаменту Хорса, який є втіленням сонячного диску (якщо дотримуватись схеми розміщення божеств Б.О. Рыбакова). Вірогідно, що тут проводились ворожіння або відзначались календарні дати.

Треба зазначити, що не всі дослідники вважають наведену вище пам'ятку культовою. Однією з основних ознак культових споруд східних слов'ян вважається їх кругла форма, символ Сонця, що в той самий час відбивала уяву про світ як “круг земний”. Знайдена споруда не відповідає ідеї кола, не має аналогів і суперечить всім відомим даним про відкриті язичницькі святилища. На підставі цього Б.О. Тимощук зауважив, що зараховувати цей

об'єкт до залишків капища, а тим більше до решток язичницького храму немає підстав [Русанова, Тимощук, 1993, с. 16].

Певні язичницькі обряди на території гнізда поселень проводились і в довгих громадських будинках на слов'янських городищах. Довгі будинки були центром громадського життя общинників, тут проводились збори, бенкети – “братчини”, релігійні дійства. На Добринівському городищі в центрі громадського будинку № 2 виявлене нетрадиційне поховання чоловіка, датоване IX ст. [Тимощук, 1975, с. 66]. Воно за багатьма ознаками може бути віднесене до культового [Тимощук, 1976, с. 122]. Поховання здійснено в дзвонovidній ямі, діаметр горловини якої 1 м, а дна, посипаного вугіллям та попелом – 1,3 м. Глибина від сучасної поверхні 1,6 м, від давньої долівки – 1,2 м. Кістяк чоловіка похилого віку і невеликого зросту лежав в анатомічному порядку на животі в скорченому стані головою на захід. Таке положення наводить на думку, що небіжчик був похований в сидячому стані – “на троні” (в ямі виявлені сліди дерева). Після того, як кістяк завалився, його було закидано жирною чорною землею, змішаною з вугіллям, битим череп'ям, частина якого побувала у вогні, шматками глиняної обмазки з відбитками пруття, перепаленими кістками тварин. Б.О. Тимощук вважав це культовим похованням знатного представника роду, можливо, старійшини, вказуючи на вибір місця поховання та самого обряду трупопокладення, нехарактерного для періоду IX ст., коли в східнослов'янському середовищі панівною формою поховального обряду було трупопалення.

Потрібно зауважити, що не всі науковці згодні з такою точкою зору. На думку О.П. Моці в даному разі ми маємо випадок, коли людина, що сховалась в господарську яму, загинула внаслідок пожежі, яка виникла при військовому нападі на городище [Моця, 1981, с. 103]. Дослідник послуговується київськими аналогами, коли

в печі житла, що було зруйноване під час нападу монголо-татар, були виявлені скелети двох підлітків з підігнутими ногами [Каргер, 1958, с. 498].

Культове поховання було виявлене також на території довгого будинку № 2 городища-сховища у Ревному [Тимощук, 1980, с. 35]. Тут залишки спаленого небіжчика знаходилися в ямі овальної форми разом з уламками горщиків X ст. та кістками тварин. З громадського будинку городища-общинного центру IX ст. Біла походять два ямні поховання з залишками кремації [Тимощук, 1982, с. 155]. В них також знайдені кальциновані кістки, вугілля, уламки кераміки, скалки кременю, шматок сплавленого заліза.

До групи сакральних пам'яток гнізд поселень відносяться також святилища, які за типологією І.П. Русанової та Б.О. Тимощука поділяються на малі городища-святилища; городища-сховища, що одночасно виконували культові функції (на них були розміщені окремі культові об'єкти); дерев'яні споруди, всередині яких стояли ідоли – храми, що розташовувались на городищах; великі культові центри, в яких поєднувались всі типи святилищ, культових місць і шанованих природних об'єктів [Русанова, Тимощук, 1993, с. 4].

Археологічними дослідженнями виділено характерні ознаки східнослов'янських городищ-святилищ. Вперше це зробили В.В. Седов і А.Н. Лявданський на основі вивчення смоленських городищ [Седов, 1970, с. 261-263]. До таких ознак вони віднесли невеликі розміри городищ; нежитловий характер їхніх укріплених майданчиків; розташування валів нижче таких майданчиків; наявність ровів ритуального призначення (деякі з них розташовані з внутрішнього боку валу); розміщення неподалік від городищ синхронних селищ; використання таких городищ-святилищ протягом тривалого часу.

Спеціальні дослідження городищ-святилищ в Прикарпатті дозволили Б.О. Тимощуку визначити додаткові їхні ознаки: на вершині культових валів і на дні ровів розпалювались спеціальні ритуальні вогні; такі вали і рови оточували спеціальні місця для ідолів звичайно круглої чи овальної форми (капища) або всю територію святилища; складовою частиною городищ-святилищ були довгі громадські будинки, а самі городища виконували функції релігійних центрів общини [Тимощук, 1989, с. 79]. Не всі ці ознаки можна виділити на кожному городищі, але тільки тоді, коли зібрані дані не суперечать всій системі цих ознак, городище можна віднести до святилища.

Класичним прикладом городища-святилища, в якому поєднались головні ознаки цих пам'яток, є Ржавинське святилище у Прикарпатті (рис. 66). Воно розміщене на високому пагорбі південно-східної околиці великого слов'янського поселення IX-X ст., біля чистих джерел води. Складається з двох, вписаних один в інший, круглих валів, які обмежують овальний майдан діаметром до 24 м [Тимощук, 1976, с. 84-85]. Діаметр зовнішнього валу, який на місцевості розміщується трохи нижче, ніж внутрішній, становить 70 м. Обидва вали збереглися на висоту 1,5 м.

Цікавою виявилася конструкція внутрішнього валу. Під його насипом на давній поверхні майже на всю ширину, що становить 5 м, лежить шар спаленини товщиною до 0,1 м, який складається з попелу, дрібного вугілля, шматків обпаленої глини та невеликої кількості дрібних обпалених каменів. Слідів розведення вогню на місці – обпаленого материка на розкопаній площі валу – не виявлено. Можливо, попіл і вугілля приносили в холодному вигляді з вогнищ, що горіли на стороні. Шар спаленини під насипом валу – це і не рештки спаленого лісу, тому що відповідних слідів не виявлено під час дослідження зовнішнього валу, що проходить за 6-

10 м. Найімовірніше, це залишки язичницького ритуалу очищення від “злих духів” вогнем або його продуктом місця зведення споруди. Цей обряд досить характерний для культових пам’яток східнослов’янської культури. Його сліди у вигляді тонкого прошарку вугілля і попелу майже завжди виступають у слов’янських курганах та ровиках, що їх оточували [Авдусин, 1969, с. 11].

Насип внутрішнього валу складається з двох частин: зовнішньої, що насипана з глини, та внутрішньої – з каміння. Між ними всередині насипу виявлено тлін від горизонтально покладених деревин товщиною 0,1-0,15 м, які, можливо, утворювали стіну, що стримувала вал від розповзання [Тимощук, 1976а, с. 86]. Вивчення конструкції внутрішнього валу переконує в тому, що в давнину на його вершині розміщувалась кам’яна площадка, на якій розпалювали вогні. Рештки її у вигляді обпаленого каміння, вугілля та попелу лежать тепер на схилах валу і рову, що оточує вал ззовні. Вздовж глиняної частини валу знаходилась тепер засипана глиною берма – площадка шириною 1,5 м, вимощена камінням. Значення її не встановлено.

Насип зовнішнього валу із світло-жовтої глини шириною 3 м з зовнішнього боку містить площадку-уступ в 1,5 м теж споруджену з жовтої глини на висоту 0,4 м. На ній виявлені залишки давніх багать: перепалені камені, вугілля, попіл та плями пропаленої глини товщиною до 0,2 м діаметром 1 м. Очевидно, що на уступі періодично розпалювали ритуальні вогні як жертви богам від окремих груп населення [Тимощук, 1976а, с. 87].

Зовні обох валів проходять рови з похилими внутрішніми стінками. Їхня ширина 5-6 м, глибина 1 м. На дні – вугілля та обпалені камені, що впали сюди з спеціальних площадок для жертвних вогнищ.

Культурного шару на городищі не виявлено, крім вуглинок на глибині 0,2 м, що трапляються на давній поверхні центрального майданчика.

Між валами виділяються горизонтальні майданчики, на яких стояли довгі наземні будинки (довжиною до 25 м при ширині 4 м), від яких залишився культурний шар товщиною до 0,2 м, насичений шматками глиняної обмазки, уламками посуду IX-X ст., подрібненими кістками тварин [Русанова, Тимощук, 1993, с. 13].

На прикладі Ржавинської пам'ятки може бути пояснена основна термінологія, що стосується язичницьких святилищ, вживана в давньоруських писемних джерелах. Непроста структура святилища свідчить його складний внутрішній зміст, який Б.О. Рібаков розкриває і тлумачить наступним чином [Рібаков, 1988, с. 225-229]. Центральний майдан служив капищем, де стояв ідол (“капь” – зображення, ідол, кумир). Капище було оточене малою крадою (“крада” – вогняне жертвне коло), влаштованою на внутрішньому валу. Зовнішній вал слугував основою кради великої. Між валами знаходилось требище – місце принесення і споживання жертв (“треба” – жертва, жертвоприношення). Якщо капище було сакральною частиною святилища, то требище – загальнодоступним місцем збору рядового населення для відправлення ритуальних обрядів і вживання жертвної їжі. Що ж до довгих будинків на требищі, то Б.О. Рібаков називає їх “хоромами”, терміном, який трансформувався пізніше у неповноголосну форму “храми”. Цілком ймовірно, що саме такі храми знищував князь Володимир Святославович під час запровадження християнства: “... храмы идольские и требища раскопа и идолы сокруши...” [Память и похвала князю Владимиру..., 1897, с. 4-5].

Час функціонування городища-святилища – IX-X ст., що підтверджується великим гніздом поселень цього періоду, складовою частиною якого є ця культова пам'ятка.

До святилищ за характерними ознаками відноситься і Горбівське городище на Пруті (рис. 67, Б), розташоване на мису висотою до 10 м [Тимошук, 1976а, с. 89]. Воно складалось з круглого центрального майдану, до якого примикали ще два додаткових. Центральний майдан діаметром 30 м обмежений кільцевим валом, насип якого шириною 2,2 м, висотою 1,1 м був споруджений з добре утрамбованої глини. На плоскій вершині валу в західній частині, як і на дні рову біля частково пошкодженого валу східної частини городища, виявлено залишки вогнищ: попіл, вугілля, шматки обпаленої глини, перепалені плоскі камені із зруйнованої площадки, що проходила вздовж валу, уламки кісток. Можливо, вогні на вершині валу в свій час горіли по всьому периметру городища. Вздовж внутрішнього боку основного кільцевого валу проходила площадка-уступ шириною 3 м, на якій було багато вугілля, попелу, шматків обпаленої глини, перепалених каменів, хоча земля уступу не пропалена. Вірогідно, що на неї згортали рештки багать, що горіли на вершині валу. Дві бокові площадки городища також обмежені валами з рештками вогнищ. За конструкцією вони не відрізняються від основного. Культурного шару на пам'ятці не виявлено, датувати її можна IX-X ст. за матеріалами навколишніх синхронних слов'янських селищ [Тимошук, 1976а, с. 90].

Кулішівське городище-святилище (рис. 67, Д) Сокирянського району Чернівецької області розташоване на високому (близько 80 м) мисі правого берега Дністра. На східному краю мису знаходиться маленька кругла площадка діаметром 8 м [Тимошук, Русанова, 1983, с. 161-163]. Вона трохи підвищується в центрі і оточена кільцевим

ровиком. З напільного боку її дугоподібно огороджують п'ять ліній валів та ровів, між якими залишаються горизонтальні майданчики. Ширина всього комплексу біля 70 м, що набагато перевищує діаметр центральної площадки-капища. Два зовнішніх вала відносяться ще до скіфського часу [Русанова, Тимощук, 1993, с. 13]. Перший внутрішній вал, що безпосередньо огороджує капище, був спочатку насипаний на висоту 0,4-0,5 м і ширину 8,5 м. Він споруджувався в X-XI ст. і добудовувався в XII ст., коли виник і третій вал.

На плоскій вершині першого валу виявлена площадка-вівтар у вигляді двадцятисантиметрового заглиблення шириною 3,2 м з пропеченим дном. На ній лежали вуглики, шматки спаленої деревини, каміння, кальциновані кістки тварин, уламки давньоруського посуду X-XI ст. із слідами вторинного випалу. Такі самі знахідки вилучені з плоского, викладеного камінням дна неглибокого (0,6 м) першого рову. Городище продовжувало функціонувати і в XII ст., коли цей вал був добудований дерев'яною стіною з горизонтально покладених деревин, обмащених глиною. Вона стояла на місці більш давнього вогнища, перекритого шаром перепаленої глини, і від неї залишилась канавка шириною і глибиною близько 0,2 м, заповнена вугіллям і шматками глиняної обмазки з відбитками деревини. Серед залишків стіни знайдено кераміку XII ст. Така сама кераміка і вугілля були у рові між першим і другим валами. На плоскому дні цього рову глибиною 0,5 м і шириною 2,5 м була зроблена вимостка з плаского каміння шириною 1,6 м.

Другий вал городища мав загострену вершину, його насип не містив нічого, крім уламків ліпного слов'янського посуду. Він був споруджений одночасно з першим. Третій вал (сучасна висота 0,9 м і ширина 6-8 м) з плоскою чотирьохметровою верхньою частиною має зверху залишки 1,2-метрової кам'яної вимостки з вугликами на ній.

Насип валу під цією площадкою сильно перепалений. В зовнішньому рові розкидані уламки кераміки XII ст., а під насипом валу на давній поверхні виявлена кераміка типу Луки-Райковецької.

Близьке за конструкцією городище-святилище відкрито поблизу с. Бабин Кельменецького району Чернівецької області в урочищі Говда (рис. 67, *B*). Воно займає найвищу частину кам'яного останцю над Дністром. Кругла площадка діаметром 7 м оточена неглибоким (0,5 м) і нешироким (2 м) рівчаком, що тепер майже не виділяється. В ньому проглядаються напівкруглі розширення до центру [Рыбаков, 1988, с. 229]. З напільного боку схилу проходять дугоподібно два рови, викиди з яких утворюють вали-ескарпи. У зовнішньому рові знайдено вуглики, шматки глиняної обмазки з відбитками дерева, кальциновані кістки, уламки ліпного і гончарного посуду IX-X ст. На самому мисі, на північний захід від центральної площадки лежать велетенські брили каміння, одна з них висотою до 2 м нагадує постать сидячої людини [Тимошук, Русанова, 1983, с. 165]. Біля підніжжя святилища розташоване велике селище IX-XII ст., неподалік знаходяться ще 9 селищ райковецької культури, що складають єдине гніздо поселень, релігійним центром якого і могло бути Бабинське святилище.

Подібне до Бабинської пам'ятки Нагорянське городище-святилище (рис. 67, *A*). Воно теж розміщується на пагорбі-останці високого правого берега Дністра. Центральний майданчик діаметром 20 м з боку ріки обмежений двома ровами та ескарпами, а з напільного боку – валом з ровом та ескарпом, який дугоподібно оточує городище по схилу пагорба. Тут знайдено кераміку райковецької культури та уламки гончарного посуду XI-XII ст. [Тимошук, Русанова, 1983, с. 165].

Нагорянське городище-святилище було частиною общинного центру гнізда поселень IX-X ст. Поруч з ним на сусідньому мисі

розташоване велике городище того ж часу, а біля його підніжжя відкрите селище з матеріалами райковецької культури. Всього до цього гнізда відноситься 6 селищ.

Рухотинське городище-святилище розміщується на північному схилі високого пагорбу в урочищі Замчище. Вал висотою 0,8 м має дугоподібну форму, він починається у підніжжя мису біля джерела води і своїми кінцями трохи не досягає укріплень ранньозалізної доби, що є на вершині мису [Тимощук, 1990, с. 174]. Насип валу складається з шматків сильно перепаленої глини та каменів, вугілля. В ньому виявлені кальциновані кістки та уламки слов'янської кераміки. На центральному майданчику розмірами 130 x 60 м, обмеженому культовим валом, розкопана яма діаметром 0,5 м з вугликами і череп'ям VIII-X ст. та кругла кам'яна плита діаметром 0,8 м і товщиною 0,22 м [Русанова, Тимощук, 1993, с. 83]. Поверхня плити добре оброблена, на ній збереглися сліди дії вогню, можливо, вона використовувалась як жертovníк. З усіх боків городище-святилища оточують селища VIII-X ст.

Всі наведені вище пам'ятки відносяться до малих городищ-святилищ з невеликими розмірами культових площадок. Для їх спорудження потребувалась певна організація праці і більше зусиль, чим для влаштування жертovníх ям і площадок-капищ всередині гнізда поселень. Очевидно, що такі городища слугували сакральними місцями декількох гнізд поселень, або навіть були племінними культовими центрами.

Іноді сакральні функції, очевидно племінного рівня, виконували і городища-сховища, внаслідок чого досить часто важко визначити призначення городищ, майданчики яких трохи більше (діаметром 30-40 м), ніж у власне святилищ. Такі городища у випадку потреби могли захистити частину населення, а в мирний період на них відправлялись релігійні культи [Русанова, Тимощук,

1993, с. 15]. Такого типу городище Бабка в Ровенській області. Воно розташоване на східному краю піскової височини, майже кругле (діаметр центральної площадки 30 м), оточене заглибленнями у вигляді переривчастого рову і окремих коритоподібних ям [Кухаренко, 1961, с. 35]. Потужність культурного шару 0,2-0,3 м, а по краях майданчика – 0,4-0,5 м. В ньому знайдені уламки ліпного та гончарного посуду VIII-X ст., декілька каменів-брил, наконечник стріли, скребло, ножеподібна пластина. Майданчик оточений 13 коритоподібними ямами неправильної овальної форми з нахиленими стінками, що утворюють переривчастий рівчак. Найбільша яма знаходилась у західному кінці і мала розміри 14 x 3 м. На її дні були залишки вогнища діаметром 2 м з невеликих кам'яних валунів, багато попелу. Серед каміння розкидане череп'я і великий залізний ніж. В центральній частині ями залишки ще 2 вогнищ, попіл, вугілля. Вогнища виявлені ще в двох ямах на східному краю площадки.

Житлових приміщень на городищі не виявлено. Майже в центрі майданчика простежено стовпову яму діаметром 0,5 м і глибиною 0,7 м від сучасної поверхні. Можливо, це місце, де міг стояти ідол. В деяких місцях на поверхні материка – залишки невеликих вогнищ, діаметр скупчення попелу і вугілля від них не перебільшує 1 м [Русанова, Тимощук, 1993, с. 73]. В південній частині площадки виявлено залишки зруйнованого поховання з трупопаленням в горщику. Шматки нижньої частини останнього, серед яких і близько 20 уламків перепалених людських кісток, лежали на глибині 0,2 м від рівня денної поверхні. На вершині оточуючого майданчик валу – вугілля і обгорілі колоди, мілкий рів також заповнений прошарками вугілля.

Городище Головно на Волині розміщується на узвишші серед болотистого луку. Кругла площадка діаметром 30 м підвищується до

центру і вкрита зольним шаром товщиною до 0,5 м [Кухаренко, 1961, с. 31]. Під насипом кільцевого валу (його висота 1 м) залягав шар каміння, вугілля, обгорілої деревини. Дерев'яні конструкції в основі валу являли собою довгі колоди, що лежали паралельно по краях валу і утворювали коридор шириною 5 м. Простір між колодами засипано піском та глиною. Насип верхньої частини валу складався з піску, зафарбованого золою, глини, уламків кераміки. Можливо, цим ґрунтом були засипані дерев'яні кліті, що стояли на вершині валу. Вздовж валу на краю площадки в двох місцях простежені скупчення невеликих каменів-валунів, деякі з них обпалені. Поблизу одного з цих каменів – уламок трохи обгорілого людського черепа і 2 зуба, що може свідчити про проведення якогось релігійного ритуалу. Між скупченнями валунів розкопані рештки давньої споруди. На глибині 0,6 м, на материку, простежені залишки стінок дерев'яного зрубу розмірами 3,5 х 3 м, орієнтованого за сторонами світу. За діагоналлю лежали залишки обвугленої деревини, можливо, рештки спаленого і обваленого вниз перекриття зрубу. У 2,5 м на схід, очевидно, стояла ще одна споруда, від якої простежені обпалені колоди.

На всій площі городища трапляються кістки тварин, знайдено біконічне пряслице з пісковика, приблизно 250 уламків глиняного посуду X ст., багато з яких орнаментовані хвилястими лініями.

Як функції сховища, так і святилища, могло виконувати Момотське городище Київської області (рис. 67, E) [Приходнюк, 1980, с. 135-136]. Воно розташоване осторонь від водних артерій і було заховане серед багато чисельних ярів і балок в урочищі Городок (Святилище). Мисовидний останець площею 0,5 га з трьох боків має підправлені круті схили, вздовж яких насипано оборонний вал. Дві лінії валів і ровів відділяли останець від плато. В центральній частині городища простежено підвищення розмірами 30

х 40 м природного походження або утворене внаслідок зняття ґрунту по краях мису при спорудженні валу. Культурний шар на площадці майже відсутній, лише в пониженій південно-західній частині є незначні нашарування, які, очевидно, змиті з підвищених ділянок. У шурфах та на поверхні зібрано незначну кількість ліпної та примітивно-кружальної кераміки другої половини I тисячоліття н.е. Дослідник пам'ятки О.М. Приходнюк припускав, що в центрі підвищення стояло дерев'яне язичницьке божество [Приходнюк, 1980, с. 80]. Можливо, що з тих часів збереглася і назва "Святилище", під якою відоме місцевим жителям Момотське городище.

Ще одним видом культових пам'яток можна вважатися язичницькі храми, тобто спеціально збудовані приміщення, де знаходились ідоли. Протягом тривалого часу вважалось, що ці споруди були властиві лише західним слов'янам, а традиція їхнього зведення йде від кельтів [Герман, 1980, с. 90-91]. Описи таких храмів є в німецьких хроністів, археологами відкрито два дерев'яні храми в Грос Радені та Фельдберзі (Німеччина). Але зараз достеменно відомо, що і на землях східних слов'ян існували подібні сакральні пам'ятки. Археологічно залишки "храмов идольских", згадуваних в писемних джерелах, виявлені на теренах Західної України на святилищах Зелена Липа, Рудники, Звенигород.

Святилище Зелена Липа (рис. 67, Г) розташоване в урочищі Турецька Криниця поблизу села Зелена Липа Чернівецької області на останці берега Дністра [Тимощук, Русанова, 1983, с. 165-166]. Пагорб святилища не має штучних укріплень, підніжжя оточене струмками і болотами. Верхня площадка пагорбу не зовсім правильної овальної форми розмірами 42 x 14 м трохи знижується в бік Дністра. В південній частині виділяється височина до 0,7 м, діаметром приблизно 8 м. На ній виявлені нашарування двох

періодів, що датуються за знайденою керамікою відповідно X і XI – початком XII ст. Верхній шар товщиною до 0,7 м являв собою залишки споруди, які містили завали обпаленої глиняної обмазки, шматки якої товщиною 5-7 см зберегли відбитки деревини. Нижче обмазки на давній поверхні простежені відбитки горизонтально покладених колод від стін споруди. Очевидно, колоди лежали двома паралельними рядами на відстані 0,2-0,3 м, від яких залишились неглибокі з обпаленими стінками канавки шириною приблизно 0,1 м, заповнені вугіллям. Ймовірно, споруда мала подвійні стіни, обмащені глиною, складені з горизонтальних колод і деякою мірою зроблені з використанням плоту. Вся будівля, від якої простежені південна на 5,3 м і західна на 4,2 м стінки, була орієнтована за сторонами світу. Майже в центрі приміщення ближче до західної стіни в підлозі виявлена велика стовпова яма діаметром 0,6-0,7 м і глибиною 1,2 м з обпаленими стінками та вуглистим шаром на дні. У верхній частині заповнення збереглися рештки спаленого стовпа (ідола?), закріпленого в ямі за допомогою каміння. Неподалік розкопане поховання в круглій ямі діаметром близько 2 м та глибиною 0,4 м від рівня долівки. Кістяк лежав випростаним на спині головою на захід із схрещеними на грудях руками. Біля нього знаходились уламки слов'янського посуду і чотиригранний камінь розмірами 0,4 x 0,6 м.

З обох боків від споруди на схилах пагорбу були викопані круглі ями з вертикальними стінками глибиною і діаметром приблизно 0,6-0,8 м. В їх заповненні є численні прошарки вугілля і глини, очевидно, в ямах розпалювався вогонь. Біля західного краю пагорбу в скелі був вирубаний глибокий (14,5 м), квадратний в плані (2,1 x 2,1 м), колодязь з прямовисними стінками. Він не був призначений для добування води, а виконував культові функції. Два подібні колодязі відомі на горі Богіт, є вони і на святилищах

Звенигород, Говда, Бубнище [Русанова, Тимошук, 1993, с. 47]. Колодязь приблизно таких самих розмірів був вирубаний у скалі на городищі біля с. Урич Львівської області, його пов'язують з святилищем, що, ймовірно, функціонувало на цьому місці до спорудження фортеці [Тимошук, Русанова, 1983, с. 167].

Святилище у Рудниках Івано-Франківської області являло собою складну пам'ятку, що використовувалась в різні часи, тут знайдені матеріали ранньозалізної доби і X-XII ст. Воно займає частину довгого відроза берега р. Рибниці і відокремлене від берега валом, що продовжується на південному схилі пагорба. З внутрішнього боку валу є рів, який охоплює і західний схил городища [Тимошук, Русанова, 1983, с. 168-169]. Площадка городища була перерізана декількома додатковими ровами, тому на ній утворилися конусоподібні підвищення. На плоскій вершині найвишого з них, на майданчику 6 x 10 м виявлені залишки конструкції, подібної до зеленолипинської. Це шар потужністю 0,4-0,5 м з шматків глиняної обмазки із збереженими відбитками колод, нижче якого залягає вуглистий прошарок з керамікою X-XI ст. Підніжжя підвищення, на якому розміщувалась споруда, оточене ровом. На його плоскому дні виявлено три шари кам'яної вимостки. Нижня вимостка шириною 1,7 м на глибині 1 м від сучасної поверхні складена з невеликих плоских каменів з сильно обпаленою поверхнею. На камінні лежало вугілля, кістки тварин, іноді кальциновані, уламки посуду X-XI ст. Вимостка була перекрита землею, що заплила з стінок рову і зверху споруджена друга вимостка такого ж типу. Після того рів був частково присипаний чистою глиною і на ній було зроблено третє мурування меншої ширини (близько 1 м). На ньому також простежуються сильні сліди дії вогню.

На західному схилі городища на місці засипаного рову ранньозалізної доби був споруджений довгий наземний будинок (70 х 3,6 м), про що свідчить культурний шар 0,2-0,3 м, насичений вугіллям, рештками деревини, шматками глиняної обмазки, уламками посуду.

Таким чином, бачимо, що на найвищій точці пагорбу стояла дерев'яна культова споруда зі стінами, обмащеними глиною. Цей храм був оточений ровом, в якому на кам'яних вимостках багато разів розпалювали ритуальний вогонь. Неподалік розміщений довгий будинок, що призначався для святкувань, ритуальних бенкетів та інших громадських потреб.

Крім культових споруд, що використовувались окремими общинами, в різних частинах слов'янських земель відомі і великі язичницькі центри, куди в дні святкувань збирались мешканці цілої округи. До складу таких центрів могло входити декілька святилищ зі складним плануванням. Тут використовувались жертівні ями, круглі капища, храмові будівлі, ритуальні колодязі та інші елементи простих святилищ. Такі язичницькі комплекси звичайно знаходились в важкодоступних місцях, часто в горах, вкритих лісами. Функціонування цих пам'яток продовжувалось і після прийняття християнства, до XII-XIII ст., коли політична і суспільна боротьба зумовила ренесанс язичницьких вірувань [Русанова, Тимощук, 1993, с. 21].

Значний культовий центр східних слов'ян був виявлений і досліджений Прикарпатською експедицією ІА РАН під керівництвом І.П. Русанової та Б.О. Тимощука в 1984-1989 рр., на правому березі р. Збруч у місцевості Медобори на Тернопільщині. Тут частково розкопані три городища-святилища – Богіт, Звенигород, Говда [Русанова, Тимощук, 1986, с. 90-99]. Цій визначній пам'ятці присвячено багато досліджень [Русанова, Тимощук, 1993, с. 50-52,

36], тому зупинимось лише на головних моментах, що визначають сакральний характер комплексу. На городищах відсутні риси, властиві звичайним житловим поселенням – немає слідів постійного заселення і характерного для нього культурного шару. Площадки городищ-святилищ розташовані на крутих схилах високих пагорбів, вкриті камінням і материковими скелями, що виступають на поверхню, і тому не придатні для повсякденного життя. В той самий час на Збруцьких городищах сконцентровані всі ті особливості, які багаторазово зустрічаються на культових пам'ятках і є характерними для них. Крім розміщення в малодоступних місцях, це наявність священних джерел і колодязів, символічний захист майданчиків городищ, оточених валами і ровами, не пристосованими для оборони, але з охоронними функціями проти злих сил, які посилені принесеними тут жертвами та розпалюванням ритуального вогню. Відкриті на городищах об'єкти також підтверджують їх культове призначення і мають багаточисельні аналоги на інших святилищах, хоча більше ніде не відома така концентрація різних за значенням і конструкцією культових споруд.

Кожне з святилищ відрізнялось своїми особливостями. Овальний майданчик Богіта (рис. 68) розмірами 300 x 100 м був обмежений валом ще скіфського часу, що йшов по самому краю вершини гори [Русанова, Тимошук, 1986, с. 91]. Два поперечні вала ділили площадку на три нерівні частини. На найвищій частині було створено капище, на якому збереглась споруда у вигляді круглого кам'яного п'єдесталу діаметром 9 м і висотою 0,5 м (рис. 68, Б, В). Само капище споруджене з щільно підігнутого каміння різної величини без розчину. В центральній частині розчищена велика квадратна яма (0,5 x 0,5 м) глибиною 0,5-0,6 м. Стіни її складені з каміння та орієнтовані за сторонами світу. Площадка капища оточена кільцевою вимосткою з каміння шириною 3-3,5 м, таким

чином діаметр всієї споруди складає 17 м. Вимостка переривається в північній частині, утворюючи метровий прохід. На поверхні мурування – 8 симетричних заглиблень коритоподібної форми (рис. 68, Б) глибиною 0,5-0,8 м і діаметром до 5 м. В них каміння, земля, череп'я, кістки тварин. В трьох з цих заглиблень виявлені людські скелети – кістки двох з них дитячі, а 2 поховання – чоловіків похилого віку.

У суспільній частині святилища, що займала середню площадку городища розмірами приблизно 125 x 60 м, знайдені рештки довгих будинків, на підлозі яких розкидані кістки тварин і уламки кераміки. Це требище гіпотетично могло вмістити 500-600 осіб [Рыбаков 1988, с. 250]. Третій зовнішній майданчик був призначений для ще більшого скупчення прочан на великі свята. У повчанні XII-XIII ст. говорилося, що навіть християни, коли їх покличуть “на какое зборище ідольское, то вси томо текут радуясь “ [Гальковський, 1913, с. 82].

Святилище почало функціонувати ще в скіфський час і перестало існувати в XI ст. Основні конструкції відносяться до рубежу IX-X ст., археологічно співпадаючи з пізньою фазою райковецької культури [Рыбаков, 1988, с. 250]. Богітська пам'ятка, що займала вершину найвищої гори в Медоборах, на думку її дослідників, була головною в культовому центрі на Збручі. Біля її підніжжя на північ від священної гори був розташований могильник. Святилище, ймовірно, було присвячено одному з вищих божеств слов'ян.

Характер святилища Звенигород дещо інший. Воно мало багато спільних рис з Богітом – велику площу, розділену на сакральну і суспільну частини, капища на сакральній і довгі будинки на суспільній частинах, відсутність ознак постійного заселення і культурного шару, символічна огорожа, що відокремлювала світ

богів від людей, вогнища на валах, але обряди і жертвоприношення на цьому святилищі були своєрідними.

Майдан городища Звенигород, обмежений валами, має найбільші розміри 500 м з півночі на південь і 450 м з заходу на схід. Внутрішній дугоподібний вал ділить площу городища на дві частини: північну (сакральну), обмежену двома дугоподібними кам'яними і земляним валом, і південну (суспільну), огорожену внутрішнім валом [Русанова, Тимошук, 1993, с. 28]. Сакральна площадка городища, розташована на верхній частині схилу, має не зовсім правильну трикутну форму і розміри 80 x 100 x 150 м. На самій горі цього капища, поблизу зовнішнього валу виділяються три природних підвищення, на вершинах яких влаштовані капища. Четверте капище за рядом ознак могло знаходитись на підвищенні в південно-східній частині майданчику біля внутрішнього дугоподібного валу. На капищах в Звенигороді знайдено багато принесених в жертву предметів – жіночих прикрас, побутових речей, відносно мало зброї та засобів праці. В загальних рисах зміст більшості таких приношень – звертання до богів з проханням про благополуччя, захист та охорону (жіночі прикраси-обереги, гострі предмети, замки, ключі) [Русанова, Тимошук, 1993, с. 67]. Крім приватних жертв, на капищі № 3 Звенигороду проводились суспільні жертвоприношення. При цьому певну роль відігравали людські кістки і черепа, покладені в спеціальні ями та оточені жертвними дарунками. Ці жертвоприношення, ймовірно, повинні були змилостивити богів, сприяти збереженню життя і відродженню общини. Людські жертви приносили лише на честь головних богів [Гельмольд, 1963, с. 129].

Істотної різниці в наборі жертвних приношень, виявлених на трьох капищах Звенигорода, немає, але планування самих капищ неоднакове. Капище № 1, повністю не розкопане через великі дуби,

що ростуть там, очевидно, являло собою круглу площадку діаметром приблизно 20 м, оточену заглибленнями чашеподібної форми глибиною 0,2-0,4 м, де знаходилось багато речей. Капище № 3 мало досить складне планування і було розділено на декілька частин. Його центром була кругла площадка з ідолом, доступ на яку був, очевидно, закритий для всіх, крім жерців. До центру капища йшов прохід зі сходу по середньому майданчику, відгородженому з півдня дерев'яною стіною, обмашеною глиною. Тільки вздовж цієї стіни і біля підніжжя капища сконцентрована основна маса дарів, ймовірно, сюди був відкритий доступ прочан. Капище № 2, кругла площадка якого обмежена невисоким валиком і в центрі її виступає округла скеля з вигладженою поверхнею, було відкрите до півдня, до сонця. Тут знаходилось і багато круглих предметів – символів Сонця (дротяних скроневих кілець, скляних браслетів). Можливо, капище було присвячене сонячному божеству. У місцезнаходженні речей простежується не зовсім чітка закономірність – жіночі речі переважно зосереджуються в західній частині площадки, а чоловічі – у східній.

Крім капищ, в центральній частині Звенигороду знаходились багаточисельні культові споруди, в яких періодично відбувались жертвоприношення. Вони були заглиблені, прямокутної форми, перекриті навісами. В стінах цих будівель були влаштовані хлібні печі, що час від часу відновлювались. Перед ними у вигляді жертви покладені людські кістки і різні речі, в тому числі серпи, розсипані хлібні зерна. Магічна спрямованість самих цих речей та жертвоприношень, безсумнівно, була пов'язана із землеробським культом. Одну з споруд такого типу можна розглядати як примітивний храм, так як у ньому, окрім хлібних печей, розсипаного зерна та двох серпів знаходився кам'яний ідол, перед яким розпалювали вогонь, були складені частини людських черепів.

Споруда мала навіс, що спирався на стовпи та за конструкцією була така сама, як храм в Корениці, що не мав стін – вони були завішані тканиною, а покрівля спиралась на колони [Фаминицын, 1995, с. 25].

На сакральній частині святилища біля капищ були розташовані наземні довгі будинки, в яких знаходились дорогі речі – срібні скроневі кільця, намисто, меч, срібна гривна, кінська зброя. Все це було складено в спеціальні скрині. В цих будинках, очевидно, зберігалось майно святилища, як це описується в Житті Оттона Бамберзького: в одній з контин Щецина знаходились зброя ворогів, здобич, захоплена в битвах, золотий та срібний посуд, роги, прикрашені дорогоцінним камінням [Костомаров, 1995, с. 12-13]. На сакральній частині Звенигороду не було житлових та виробничих приміщень. На суспільній частині святилища біля внутрішнього дугоподібного валу і на терасах по схилу теж знаходились наземні громадські будинки, призначені для зборів та бенкетів, як і на Богіті. Поруч з ними розташовані жертвні ями з їжею для богів, тут само відкриті приміщення з хлібними печами без залишків жертвоприношень, призначені для виготовлення ритуальної їжі. В одній із заглиблених споруд з піччю та розкиданими по підлозі в декілька шарів кістками дітей та дорослих чоловіків, можливо, проводились ворожіння.

Як і в інших землеробських народів, основні моління і прохання до богів були спрямовані на підвищення родючості нив, отримання більшого врожаю, досягнення загального добробуту. Для цього приносились в жертву хлібне зерно і печений хліб, знаряддя сільського господарства, тварини, а також здійснювались дії, що сприяли відродженню і розмноженню (розчленування жертв, розбивання посуду і скляних браслетів) [Фрезер, 1996, с. 20].

За місцем розташування і за знахідками з городищ-святилищ можна визначити, що ці культові пам'ятки входили до ареалу

райковецької культури, а потім давньоруської культури. Біля Звенигороду відкрито два поселення, що відносяться до пізньої фази райковецької культури [Русанова, Тимощук, 1993, с. 68].

Багато слов'янських святилищ супроводжується печерами, в яких, ймовірно, проводились певні обряди. На Богіті печера вибита в північному схилі гори, майже у вертикальній скелі. В скелях поблизу Звенигороду штучно вирубана печера слугувала каплицею та келією відлюдника, що жив там до середини ХХ ст. Використання печерного простору з культовими цілями було започатковано ще первісними людьми. В багатьох випадках язичницькі печерні сакральні об'єкти використовувались потім християнами.

Відомою пам'яткою такого типу є печерний скельний храм в с. Буша Ямпільського району Вінницької області, відкритий ще в 1883 р. У 1961 р. В.М. Даниленко провів перші розвідувальні розкопки і поставив питання про зв'язок пам'ятки з язичницьким храмом давніх східних слов'ян. Широкі стаціонарні дослідження, проведені в 1985 і 1987 рр. під керівництвом І.С. Винокура, дозволили повністю розкрити весь обсяг скельних приміщень і з'ясувати початок функціонування та еволюцію комплексу від II-V ст. до XVI-XVII ст. [Винокур, 1989, с. 41]. Перший (найдавніший) період використання скельних приміщень засвідчує пізньочерняхівська (гончарна і ліпна) кераміка кінця IV – початку V ст. Це було культове місце серед скель просто неба. Незаперечним є функціонування скельного комплексу у VI-VIII ст., що фіксується керамікою празько-корчацької і райковецької культур. Уламки ранньосередньовічної слов'янської кераміки знайдено в основі плескатих кам'яних плит, під шаром спаленини із пізньосередньовічною керамікою. У давньоруський час скельний храм був перекритий дерев'яним дахом. У період пізнього середньовіччя (XIV-XVII ст.) скельні приміщення були обжиті

ченцями-пустельниками, про що свідчать і написи латинською та польською мовами. В цей час і був зроблений відомий Бушанський рельєф [Березяк, 1994, с. 113-121]. Приміщення скельного комплексу загинули у пожежі у середині XVII ст.[Винокур, 1994, 122-135].

Окрему групу сакральних місць общинного, а в деяких випадках і загально племінного значення, потрібно виділити об'єкти природного походження, у створенні яких людина приймала мінімальну участь. Це каміння (іноді частково оброблене), дерева, джерела, гаї, гори, які часто входять до складу великих культових комплексів [Русанова, Тимощук, 1993, с. 4]. Багато таких об'єктів поклоніння слов'ян згадуються в письмових джерелах, наприклад, у Кирила Туровського (XII ст.): “не нарицайте себе бога ни на земле, ни в реке, ни в студенцах, ни в птицах, ни в воздухе, ни в солнце, ни в луне, ни в камении, един бо е Бог” [Гальковский, 1913, с. 69].

Можна стверджувати, що разом із створенням рукотворних релігійних споруд давнім населенням у досліджуваний період, очевидно, продовжується шанування природних культових об'єктів. Так, використання кам'яних плит в ролі жертовників (як на Рухотинському святилищі) пов'язано з культом каменів взагалі. Часто шановане каміння знаходилося поруч із святилищами або було їх частиною. На самому мису Бабинського святилища лежать велетенські брили каміння, одна з них, висотою до 2 м, нагадує постать людини, що сидить. На Нагорянському городищі також є каміння, подібні до людських постатей [Тимощук, Русанова, 1983, с. 165]. Поблизу Кулішівського святилища лежить камінь з двома овальними заглибленнями на поверхні, які місцеві жителі називають «божі ноги» [Русанова, 1992, с. 53].

З каменю виготовлені й знайдені ідоли, які були невід'ємними атрибутами святилищ. Так, чотиригранний стовп без зображень

висотою 2,5 м, товщиною в нижній частині 0,9 x 0,6 м, що тоншає доверху, розкопаний на Ржавинському городищі [Тимощук, 1976, с. 87]. За образною і стилістичною структурою до подібних абстрактних стовпів-стел відносяться також Ставчанський, Бакотський, Сурженський, Раковець-Чеснівський ідоли [Забашта, 1987, с. 38]. Ще одна знахідка, але без чіткого датування, походить із с. Ярівки Чернівецької обл. [Тимощук, 1976, с. 91]. Це дволикий ідол у вигляді овального у перерізі стовпа з двома плоскими обличчями висотою 1,7 м, сформованого шляхом грубої оббивки. Обличчя позначені схематично: трикутними ямками – очі, видовбаними лініями – широкий рот та загальні контури, врізна лінія відділяє верхню частину тулуба від стегнової. Ярівський ідол за рядом ознак вважається слов'янським і зараховується дослідниками до типу узагальненої скульптури як стовпоподібний ідол з чітко вимodelюваними головами, як і подібні до нього ідоли з Іванківців, Юрківців, Шклова, Новгорода, Берен-Любчина [Забашта, 1987, с. 38-39].

Серед слов'ян, як і серед інших індоєвропейців, була поширена символіка дерева життя і космічного дерева, що сягає корінням підземного світу, а верхівкою – неба. Священими деревами виступали дуби, культ яких більшість дослідників пов'язують з культом Перуна. В “Повісті минулих літ” є згадки про це: “Ему же (Перунові) яко богу жертву приношаху и огонь неугасающий из дубового древия неустанно паляху” [Ипатьевская летопись, 1962, стлб. 207]. Хоча М.І. Костомаров, наприклад, спираючись на етнографічні дослідження, вважав символом Перуна ясеня [Костомаров, 1995, с. 29]. Крім ясеня, він простежив символіку й інших дерев: “Клен і липа символізувались... брачною четою, клен заключал в себе таинственную благодетельную силу. Кленовый лист имел магическое целительное свойство. Под липами

совершались жертвоприношения. Орешник, по свидетельству Оттонова жизнеописания, был также священное дерево. Береза символизировала чистую мать-природу” [Костомаров, 1995, с. 29]. На жаль, письмові дані рідко вдається підтвердити чи спростувати археологічним шляхом. Унікальною знахідкою в цьому плані є два стовбури дубів, підняті з дна Дніпра біля устя Десни, в які було вбито в одному випадку чотири, а в другому – дев’ять кабанячих щелеп іклами назовні [Ивакин, 1981, с. 128-130]. До того ж на нижній частині стовбурів були помітні сліди дії вогню. Один з цих дубів за радіовуглецевим аналізом датується до 750 ± 50 pp. Деревя, безперечно, використовувались з обрядовою метою [Седов, 1982, с. 264]. Поєднання обпаленого дуба з кабанячими іклами – ритуал новорічного циклу святкувань, коли спалювалась дубова колода і обов’язковим блюдом на святковому столі було поросся [Боровський, 1983, с. 114-115]. Ця знахідка свідчить про тісний зв’язок в слов’янській міфології культу тварин з культом священних дерев. Тут поєднується вшанування найбільш сильного представника місцевої фауни – вепра – з культом дуба, а разом вони пов’язані з культом голови давньоруського язичницького пантеону, бога грози, покровителя князя та його дружини Перуном [Ивакин, 1981, с. 135].

6.2. Поховальний обряд

Аналіз археологічного матеріалу з пам’яток райковецької культури дозволяє отримати інформацію про поховальні обряди слов’янських племен. Ці відомості дозволяють реконструювати важливу сторону язичницької свідомості слов’ян, їхнього ставлення до потойбічного життя.

Для райковецької культури характерні ґрунтові і курганні могильники. Поховання здійснювались шляхом тілоспалення на стороні, залишки кремації ховали в урнах, неглибоких ямках або на

давньому горизонті [Тимошук, 1995, с. 142]. Вже сам цей обряд пов'язаний з давньою слов'янською вірою в очищувальну силу вогню, коли душа небіжчика потрапляє на небо разом з димом поховального вогнища. Там вона повинна сприяти своєчасному надходженню небесної вологи на землеробські ниви, а прах предка, покладений в землю, має, з одного боку, охороняти земельну власність племені, а з іншого – підвищувати родючість ґрунту [Рыбаков, 1988, с. 74].

Курганний насип над похованням був для давньої людини моделлю контурів видноколу, середнім ярусом, що відділяв верхній світ неба від нижнього світу підземного царства мертвих [Рыбаков, 1981, с. 234]. Враховуючи уявлення слов'ян, існує і така думка, що сам курган можна вважати тим островом, де перебувають душі померлих, подібним до Острова блаженних у греків, островом вирію (ірію) або раю [Чмихов, 1993, с. 79-80].

Померлий відправлявся у “потойбічний світ” разом з набором власних речей, що мали стати йому в нагоді після смерті. За відомостями Ібн-Русте у слов'ян “...померлого спалюють з усім, що йому належить з одягу та прикрас. З ним кладуть в могилу також їжу та напої” [Новосельцев, 1965, с. 399]. Чим вище був соціальний статус небіжчика, тим багатший інвентар його супроводжував, разом з представниками знаті нерідко ховали його дружину або рабиню, коня, цінні речі. Тоді вірили, що чим вище піднімається в повітрі дим, тим вище місце займатиме на небі той, кого спалювали, і що він буде там тим багатший, чим більше майна згорить разом з ним [Моця, 1990, с. 81]. Цим пояснюються відмінності в інвентарі і розмірах вогнищ. Більшість досліджених могильників Дніпровського Правобережжя, крім поховань Київського некрополя, бідні за інвентарем (треба зауважити, що речі також знищувалися вогнем в

процесі кремації). Це свідчить про те, що вони залишені рядовим общинним населенням регіону.

Добре досліджений курганний могильник VIII-X ст. знаходиться поблизу с. Чорнівка (рис. 31) у верхів'ях лівої притоки Пруту – р. Мошків і нараховує більше 80 курганів [Русанова, 1980, с. 331; Михайлина, Тимошук 1983, с. 216-217; Михайлина, 1997, с. 73-75]. Вони являють собою невисокі (0,2-0,5 м) насипи круглої або овальної форми, діаметр яких не перевищує 5 м. Біля підніжжя курганів навіть до розкопок проглядались заплилі ровики. Під ґрунтовими насипами всіх десяти розкопаних курганів на попередньо знівельованому стародавньому горизонті знаходились залишки вогнища у вигляді шару вугілля та попелу. Під цим шаром земля необпалена, з чого видно, що вугілля та попіл принесені сюди зі сторони. Найімовірніше, що цей шар спаленини є проявом язичницького обряду очищення вогнем або його продуктом місця поховання, про який вже згадувалося вище. Це характерно майже для всіх слов'янських курганів [Ляпушкин, 1968, с. 51-52].

Прошарки спалення є навіть в тих могильниках, де відсутні останки поховання, як у кургані поблизу с. Білої Чернівецької обл. [Тимошук, 1976, с. 95] або в курганах № 8-10 Селецького могильника Житомирської обл. [Кухаренко, 1963, с. 318]. В курганах №№ 1 та 2 могильника поблизу с. Зняцеве на Закарпатті на глибині 0,4-0,5 м виявлені сліди вогнищ неправильної прямокутної форми розмірами 6,5 x 5,25 м та 1,8 x 1,2 м відповідно, представлені шаром деревного вугілля завтовшки 0,5-25 см, який лежав над тонким шаром обпаленої до червоного кольору глини. В цих курганах також не виявлено слідів поховання і фрагментів кераміки [Пеняк, 1980, с. 79]. Очевидно, це кенотафи – меморіальні споруди на честь померлих вдалині від домівки. На їхню честь родичі спорудили символічні поховання й здійснили відповідні обрядові церемонії.

Особливо цікавим виявився кенотаф на Київському могильнику IX-X ст., де похований бойовий кінь. Його голова була обгорнута березовою корою, біля кісток знайдені вудила, стремена, фрагменти ременів, більше 200 срібних бляшок, залишки сідла, підкова, сагайдак, 11 наконечників стріл, наконечник списа, ніж, кільце, підвіска з пісковика, залишки дерев'яного відра [Голубева, 1949, с. 114].

Багатство інвентарю свідчить, що це спеціально здійснений обряд, коли коню надали шану за якісь виняткові “особисті” заслуги, можливо, як пізніше у випадку з конем Андрія Боголюбського, який врятував господарю життя в битві під Луцьком 1149 р., про що зазначено в літопису. Князь попав “...у велику біду, бо його обступили противники... Кінь же його, винісши, вельми поранений, господаря свого, помер, і князь Андрій, жалкуючи за бойовим конем, звелів погребти його над Стиром” [Літопис руський, 1989, с. 228].

Взагалі традиція шанування коня у слов'ян дуже давня, оскільки кінь – незамінна і головна виробнича сила в господарстві землероба. Це зумовило поклоніння йому як тварині, що своїми надприродними силами може впливати на врожайність полів [Носова, 1975, с. 46]. До цього додалося використання коня у військовій справі, що була дуже важливою у період створення князівських дружин і становлення феодальної державності.

Повертаючись до курганних могильників, слід зазначити, що в окремих випадках залишки вогнища виявлено на різній глибині земляного насипу. Це свідчить про те, що вони покладені в насип під час спорудження кургану. Такі рештки вогнища часто знаходять групами, по два-три поруч, як в кургані № 2 в Червеневі на Закарпатті і в кургані № 2 в Краловській Холмці (Східна Словаччина) [Пеняк, 1980, с. 100]. Ці вогнища займали невеликі

площі розмірами 0,5 x 0,6 або 0,6 x 0,7 м і були представлені тонким шаром обпаленої землі, над якою лежав шар попелу і вугілля. На місці вогнища і біля нього лишилось скупчення уламків кераміки, які походили від двох-трьох окремих посудин. Невелика площа вогнищ і слабкий випал глини дають підставу думати, що вони були ритуальними, на них з обрядовою метою запалювали очищувальне багаття і, можливо, готували поминальну страву.

У Чорнівському могильнику під полою курганних насипів виявлені від однієї до трьох неглибоких ямок (рис. 31, 1-6), в яких знаходилась основна частина поховального вогнища: вугілля, попіл, дрібні перепалені кісточки, уламки кераміки [Тимошук, Русанова, Михайлина 1981, с. 89]. Площа, на якій знаходились залишки вогнищ та ямки з рештками кремації, в усіх випадках обнесена ровиками шириною до 0,5 м і глибиною 0,2-0,4 м, що мали ритуальне значення. Їхні прямовисні стінки заповнені вуглистою землею, вугликами тощо. Це залишки “кради” – вкопаної в ровик дерев’яної легкої огорожі, що спалювалась в момент поховання. У чотирьох курганах на стародавньому горизонті у поховальних ямках і ритуальних ровиках виявлені фрагменти ліпного і гончарного посуду, частина якого обпалена вразі. Наявність в похованнях великої кількості уламків кераміки пов’язане з язичницькою стравою і обрядом биття посуду, що символізував оновлення життя [Седов, 1970, с. 112].

Це ритуальне розбивання посудини як очищення, знищення чогось мертвого, оскверненого, знаходить відгук у сучасному звичаї бити посуд “на щастя”. У стародавніх східних культурах простежено аналогічні звичаї. Так, посуд розбивали у поховальному обряді халафської культури, а черепки кидали у вогнище [Антонова, 1984, с. 121]. Ритуальне розбивання мало значення пожертви, смерті, як джерела нового народження. Як свідчать етнографічні дані, посуд у

давнину вважався, очевидно, одним з найбільш обожнюваних предметів, його виготовлення мало колективний характер, виконувалося спеціально призначеними людьми у певні дні певної пори року, закінчувалося святом. Покровителями виготовлення посуду були особливі божества, наявність яких зафіксовано у критській, античній та інших давніх цивілізаціях [Чмихов, 1993, с. 60-61]. До того ж сам гончар належав до розряду творців, гончарі у слов'ян займали високе соціальне положення. У стародавніх слов'ян відоме також перевертання посуду, який клали в поховання, а в купальських обрядах – знищення (спалення) дерев'яного посуду, що символізував нечисту силу [Романець, 1996, с. 70].

Подібним до Чорнівського є Миропільський могильник на Житомирщині, де на курганному некрополі під полою ґрунтових насипів виявлені вугілля та попіл, принесені з ритуального вогнища, і ямки, заповнені перепаленими рештками покійного [Русанова, 1973, с. 40]. Площа під курганним насипом оточена ритуальним рівчаком. На прикладі Миропільського могильника можна прослідкувати ще один елемент язичницької поховальної обрядності – наявність решток дерев'яних домовин – “стовпів”, що слугували оселею небіжчикам, відправним пунктом для переселення на “той світ”. В літопису зазначено: “А коли хто помирав, творили над ним тризну, опісля робили вогнище велике, і клали на вогнище померлого [в колоді] – і спалювали. Потім збирали кості, вкладали в невелику посудину і виставляли на стовпі на путях, як то роблять в'ятичі і зараз” [Повість врем'яних літ, 1990, с. 23]. У трьох випадках під насипом курганів збереглися сліди стовпових ямок і шматків обпалених колод, що утворювали прямокутники розмірами приблизно 2 x 2,4 м [Русанова, 1973, с. 29]. Виготовлені ці домовини були не досить фундаментально; можливо, це був каркас з колод та пруття, що відтворював тільки загальні контури житла, пов'язаного

з потойбічним існуванням предків. Спалений на стороні прах (іноді в урні) вкладався всередину домовини. В деяких випадках добре простежується круговий рівчак з вугликами – “крада” навкруги домовини-“стовпа”. В кургані № 5 стовпові ямки від “кради” йшли по колу вздовж підніжжя кургану. Разом зі стовпами в те саме коло вписуються і окремі великі камені. Каміння відіграло певну роль в язичницьких поховальних обрядах, особливо в тих регіонах, де було багато кам’яного матеріалу, як в Прутсько-Дністровському межиріччі.

Слід зазначити, що використання каміння при похованні зафіксовано в кінці I – на початку II тисячоліття н.е. і на суміжних територіях – в Болгарії, Румунії, Чехії, Словаччині, Німеччині [Выжарова 1973, с. 241; Ćaplowić, Nanuliak, 1979, s. 207; Nanuliak, s. 167-186; Radulescu, Hartuhi, 1967, p. 111-117]. Як зауважила М. Мішкевіч, на ділянках, де знаходиться в великій кількості кам’яний матеріал, поховальна яма була додатково укріплена камінням або ж прикривалась диким каменем, що з часом могло переродитися в ритуальний звичай [Miskiewicz, 1969, s. 294].

У Прутсько-Дністровському межиріччі, де у великій кількості зустрічаються виходи сланців, камінь використовувався при здійсненні поховань носіями різних археологічних культур, починаючи з епохи енеоліту [Баран, 1981, с. 65]. В курганах Чорнівського могильника зустрічаються окремі необроблені камені, в тому числі правильної прямокутної форми [Михайлина, 1997, с. 74]. Присутність у поховальних конструкціях кам’яних закладок вже в давньоруський час слід розглядати як язичницький пережиток, генетично пов’язаний з архаїчними віруваннями стародавнього населення даної місцевості [Моця, 1993, с. 94]. Крім наявності каміння і кам’яних плит в самих могилах, на посаді літописного Василева збереглися кам’яні кромлехи діаметром від 6 до 12 м,

якими були обнесені родинні поховання в домовинах [Тимошук, 1982, с. 146-147].

Підкурганні тілоспалення, крім поховань в ямках, здійснювались шляхом захоронення на давньому горизонті, а також в поховальних урнах. Всі ці три способи присутні в курганах с. Червене на Закарпатті [Пеняк, 1980, с. 81-89]. Багаточисельні підкурганні урнові поховання виявлені на Житомирщині: Буда Шеєцька, Дениші, Зубковичі, Лозниця, Миропіль-Ульха, Стирти та ін. [Ляпушкин, 1968, с. 32-37; Петров, 1963, с. 17-29; Русанова, 1958, с. 34-37]. Захоронення в горщиках досліджені і в ґрунтовому могильнику біля Старого Збаражу на Тернопільщині, що відноситься до райковецької культури і датується кінцем IX – серединою X ст. [Ягодинська, 1994, с. 141].

На прикладі урнових поховань ще раз зустрічаємось з ритуальним використанням посуду. Обряд кремації і захоронення праху спалених небіжчиків в глиняних горщиках для їжі зароджується в Карпато-Дунайському регіоні в XIII-XII ст. до н.е. “Поля поховальних урн”, що широко розповсюдились по Європі і захопили слов’янські землі, є виразом культу предків, поєданого з аграрним магічними уявленнями про предків – покровителів врожаю, що і пояснює незвичне об’єднання праху предка з горщиком для їжі [Рибаков, 1988, с. 84]. У багатьох випадках урнами служили горщики. На ґрунтовому могильнику в Ужгороді виявлено урну, на стінці якої навмисно пробитий “отвір для душі” [Пеняк, 1980, с. 98].

Урни з рештками кремації залишали на давньому горизонті або вище нього (в курганному насипу). Іноді – розміщували в підкурганних ямах (Зубковичі). Якщо могильник був ґрунтовий, то поховальні горщики не закопували в землю, а ставили на розчищену поверхню і присипали зверху землею, як на могильнику у Великій

Андрусівці, де вони супроводжувались і посудинами-стравницями [Березовець, 1969, с. 60]. В двох випадках рештки тілоспалення зсипані в невеликі (діаметром 12-15 см і глибиною 35 см) циліндричні ямки, зверху прикриті перевернутим горщиком і присипані ґрунтом. Крім урнових поховань, на цьому могильнику присутні й безурнові захоронення у вигляді невеликих (діаметром 15-25 см) скупчень перепалених кісток на глибині 35-40 см від сучасної поверхні.

На Ревнянському могильнику (рис. 30), крім досліджених 53 ямних безкурганних поховань, виявлено яму для спалення померлих і культове місце [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 87; Тимощук, 1982, с. 183-184; Михайлина, Тимощук, 1983, с. 217-218; Михайлина, 1997, с. 72, рис. 36]. Як і в підкурганних похованнях, у всіх могильних ямах знаходились залишки поховального вогнища, серед яких уламки ліпного і гончарного посуду, значна частина яких має сліди вторинного випалу, а іноді – ошлакована [Михайлина, 1997, с. 72].

Характерним для могильників з обрядом кремації на стороні є наявність спеціально відведеного для всієї общини місця кремації померлих. Саме про такі місця у слов'ян згадує Ібн-Русте: “Коли помирає в них хто-небудь, труп його спалюють... Коли спалюють покійника, всі вони галасливо веселяться, виказуючи радість з приводу милості, виявленої йому богом... На другий день після того, як це сталося, вони йдуть на місце, де все відбувалося, збирають попіл з того місця й кладуть його на горб” [Новосельцев, 1965, с. 388].

Як вже згадувалося, речовий інвентар могильників досить бідний. В жіночих похованнях зустрічаються окремі прикраси – бронзові дротяні кільця, скляні злитки від намиста. В деяких похованнях трапляються залізні ножі, астрагали для гри. Треба

зауважити, що багато речей, які потрапляли до могили, ставали оберегами. Так, з етнографічних джерел відомо, що ножу приписувалася можливість знищення злого Духа [Плетнева, 1967, с. 174].

На противагу похованням сільських мешканців, набір речей з могильників городян Києва значно багатший і різноманітніший. Навіть в рядових курганах типовими є знахідки застібок, бляшок, бубонців, ножів, жіночих прикрас. Але більше всього речей в некрополях київської знаті. В розкопаному в 1937 р. кургані садиби Десятинної церкви, крім перепалених кісток, виявлено багато металевих і кістяних виробів, серед яких фрагменти орнаментованих кістяних накладок, бронзові бляшки з срібною інкрустацією, бронзова лита пряжка, сердолікові й пастові буси, глиняне пряслице [Боровський, 1982, с. 90]. У похованні по вул. Володимирській разом з кальцинованими людськими кістками були знайдені кістки барана, коня, тура, залізний наконечник стріли, візантійська монета Лева VI (886-912 рр.). Треба зазначити, що обвуглені колоди, які лежали під тупим кутом одне до одного разом з купою вугілля на глибині більше 3 м, були, очевидно, залишками дерев'яного човна, в якому спалили померлого.

Типове поховання в човні досліджено на язичницькому могильнику раннього періоду давньоруського Білгорода поблизу Києва. Поховальна споруда являла собою видовбаного човна. Поруч знаходилася ритуальна площадка, влаштована в неглибокій овальній ямці вогнища на прямокутному земляному підвищенні, де була ритуальна їжа [Боровський, 1982, с. 90-91]. Очевидно, під час похорону човен опустили в яму, заповнену деревом. Ніс та корма були обкладені глиняними вальками, які і зберегли форму цих частин; залишилась також і обвуглена частина борту. Зверху човен був перекритий дерев'яним настилом з перехрещених палиць,

залишки яких знайдено при розкопках поховання. В процесі розчистки виявлено багато кальцинованих людських кісток та кісток тварин, череп'я, залізну шийну гривну, скроневе кільце. В наведених випадках човен виконував функцію “будинку мертвих”, був тим засобом, за допомогою якого душі померлих скоріше долали повітряний простір і досягали іншого світу. Обряд поховання в човні зафіксований літописом, коли княгиня Ольга наказала так поховати древлянських послів [Повість врем'яних літ, 1990, с. 84-85].

Багатством супроводжуючого інвентарю виділяється курган в урочищі Батієва Могила на західній околиці Києва, що є одним з могильника, який нараховував більше як 200 курганів. Курган був розкопаний у 1862 р. і містив урнове поховання з великою кількістю прикрас та зброї, серед яких ножі, сокира, кресало та кремій, залишки залізного відра, а також срібні сережки та перстень, рештки бронзової фібули, ажурної прикраси, буси з гірського кришталю та сердоліку [Голубева, 1949, с. 106]. Це дозволяє припустити, що в кургані похований знатний воїн разом з дівчиною-невільницею. Крім речового матеріалу, в київських курганах неодноразово знайдено багато кісток тварин, що споживалися під час страви. Поминальний бенкет (страву) слід відрізняти від бойових ігрищ (тризни), що являла собою особливі обряди, які мали відношення до переправи померлих в “інший світ”, а також повинні були відганяти смерть від живих, демонструвати їх життєздатність [Моця, 1993, с. 25]. Відголоском тризни є звичай, що зафіксований і в наш час, коли молодь влаштовує ігрища у хаті, де лежить покійник. В гірських районах Закарпаття такі ігри звуться “лопатки” [Пеняк, 1980, с. 103], а в с. Михайлівка на Буковині – “лубок”, “біндек” [Юркевич, 1996, с. 74].

Характер київського некрополя помітно змінюється в X ст. Пануючим обрядом стає інгумація. Вже в комплексах IX – поч. X ст. багато змішаних поховань, де трупоспалення співіснує з трупопокладенням (кладовища колишніх садиб Десятинної церкви, Петровського, Трубецького, на висотах над Кирилівською вулицею) [Голубева, 1949, с. 105]. Такі пам'ятки досліджені і на Житомирщині (Андрієвичі, Денеші, Биково, Коростень та ін.) [Моця, 1990, с. 119, 121].

У подальшому розвиток поховального обряду відбувався шляхом заміни обряду кремації обрядом інгумації. Одна з головних причин цієї заміни у впливі християнської релігії, в суттєвих змінах ідеологічних уявлень, пов'язаних кінцем кінцем з соціально-економічним розвитком східнослов'янського етнічного масиву в кінці I тис. н.е., коли мала сім'я стає господарською одиницею суспільства [Моця, 1993, с. 43]. З цього часу поховальні обряди переплітаються з сімейно-родовим культом, складаючи частину останнього і втрачаючи зв'язки з публічними формами культу [Токарев, 1990, с. 204]. Община бере участь у проведенні похорону, але основне навантаження припадає на малу сім'ю. Економічні труднощі могли вплинути на ідеологічні погляди слов'ян стосовно ритуалу. Для основної маси населення шлях до суттєвого спрощення обряду складався з поступової заміни кремації інгумацією: спочатку часткове трупоспалення, потім трупопокладення на тому ж рівні давнього горизонту або ж на земляній підсипці, котра вже втратила своє функціональне призначення як підвищення для кращого доступу повітря до палаючого вогнища. Трупопокладення на і вище рівня стародавньої поверхні досліджені в курганних комплексах IX-X ст. в Пересопниці та Білеві на Рівненщині, в Річиці, Овручі, Биково на Житомирщині [Моця, 1990, с. 73-75]. Зміни в реальному житті тільки опосередковано, відбиваючись в світосприйнятті того

часу, сприяли змінам у поховальному обряді. Чітко простежується вплив християнської релігії з появою ямного обряду.

За канонами християнства померлого до початку “страшного суду” слід класти в землю, а не на її поверхню. Трупопокладення в підкурганних ямах виявлені у Вишгороді, Пересопниці, Биковому, Києві [Моця, 1990, с. 74]. За багатьма даними, населенню Києва і його околиць перших століть існування державності ідеї християнського віровчення були знайомі і, якоюсь мірою, вони вже входили в комплекс ідеологічних уявлень східних слов'ян цієї території, що і відбилосся в ямних трупопокладеннях, досліджених в районах Старокиївської гори, вул. Кирилівської та Юрківців, за Либіддю.

Поховання над Кирилівською вулицею зберегли свої курганні насипи висотою 1-2,5 м. Під ними знаходились ґрунтові могили прямокутної форми довжиною 1,5-2 м, викопані в материк. Кістяки були у випростаному положенні лежали головами на захід з незначними відхиленнями, у багатьох випадках простежені сліди домовини [Голубева, 1949, с. 107]. Західна орієнтація померлих відноситься до язичницьких традицій і набула поширення у багатьох народів, починаючи з часів ранньозалізного віку. Вона пояснюється засвоєнням тієї релігійної ідеї, згідно якої потойбічний світ знаходиться на боці заходу сонця [Тереножкин, 1976, с. 102]. Серед інвентарю одного з поховань є два срібних рівноконечних хрестика з крапковим орнаментом.

В жіночих похованнях звичайними знахідками є намиста, сережки, гудзики, ножиці, перстені. В складі інвентарю чоловічих поховань – залізні ножі з кістяними ручками, кремені, кресала, гудзики, застібки. В могилах воїнів-дружинників обов'язковими є предмети озброєння – наконечники списів, стріл, шпори.

Окрему групу багатих дружинних поховань складають поховання в зрубних гробницях – підкурганні поховання за обрядом інгумації, де стінки могильних ям обкладені деревом. В таких камерах без домовин поховані воїни в супроводі жінки, коня і багаточисленого набору речей, серед яких зброя, коштовні прикраси, предмети побуту. Хронологічно вони охоплюють все X століття і належать знатним київським сім'ям великокняжих бояр [Булкин, Дубов, Лебедев, 1978, с. 12].

За присутністю багатого поховального інвентарю Київський некрополь може бути визнаний язичницьким, але наявність трупопокладень в підкурганних ямах та знахідки хрестиків-привісок свідчать про вплив християнського культу. Можливо, викорінюючи в першу чергу язичницький обряд кремації померлих, на такі “незначні” гріхи “молодих” християн, як вбивство невольниць при похоронах знатних осіб або широко практиковане поховання “спасених” язичників разом з їх зброєю, прикрасами та іншим, християнське духовенство змушене було довгий час дивитись крізь пальці [Ширинский, 1978, с. 205]. На Волині поховання воїнів-християн з вбитими рабнями зустрічаються до початку XI ст., а звичай ховати знатних осіб із зброєю і прикрасами зберігається на Русі віками, навіть у церквах [Ратич, 1957, с. 26-27].

Отже, аналіз матеріалів поховальних пам'яток Дніпровського Правобережжя VIII-X ст. дає можливість засвідчити панування язичницького світогляду в кінці I тис. н.е. навіть в тих регіонах, де нова християнська релігія була якоюсь мірою впливовою.

6.3. Знаково-символічна орнаментация глиняних виробів

Важливим джерелом для вивчення язичницьких вірувань є різноманітні предмети, малюнки на них і на кераміці. Набір посуду, що використовувався в господарстві, найбільш чітко висвічує

традиційність культури давніх суспільств, що пов'язано з цілою системою оберегових звичаїв. Останні були недоторканими, оскільки стосувалися найголовнішого для підтримання життя – зберігання і споживання їжі. Тому форма посуду, його орнаментация в тій чи іншій людській групі були надзвичайно стійкими і, крім відображення естетичних смаків, рівня культурного розвитку, мали й ідеологічне навантаження. Це стосується і східнослов'янського суспільства.

На ранньослов'янській кераміці зустрічаються символи, пов'язані з язичницькими віруваннями. Малюнки на глиняних виробах були часто пов'язані з аграрною магією, направленою на сприяння родючості землі. Тому на них зустрічаються зображення ниви, що знайшли своє відображення в ромбовидному або сітчастому орнаменті. Ромб з'являється ще в пізньопалеолітичному мистецтві як свідоме відтворення малюнку розрізу мамонтової кістки, як узагальнений символ мамонта – блага, основного джерела харчування [Рыбаков, 1981, с. 87-88]. Ромбово-меандровий орнамент пережив мисливську добу і дійшов до землеробської епохи, де використовувався як символ родючості, засіяної ріллі (ромб з крапкою), з якою тепер було пов'язане процвітання землеробських суспільств, наприклад, трипільців. Тому він використовувався і як окремий знак, і як загальний магічний фон. Дуже давнім магічним знаком є хрест, створений чотирма променями. Число “4” у слов'ян, як і у багатьох інших народів, священне [Даркевич, 1960, с. 59]. Спочатку хрест імітував давнє знаряддя для добування вогню, пізніше стає універсальною релігійною емблемою вогню і Сонця як вогню небесного. Внаслідок цього хрест став язичницьким очищувальним символом воскресіння і безсмертя, як знак вогню він наділявся спроможністю відлякувати нечисту силу, мав цілющі властивості [Даркевич, 1960, с. 58].

Орнамент із хрестів, що створюють сітку, нанесений на горщик з Ріпнівського поселення, окремі хрести прикрашають шийку посудини з Луки Райковецької, поєднуючись із хвилясто-стрічковим орнаментом [Гончаров, 1963, с. 301, рис. 11]. Рідше зустрічаються знаки хреста, прокреслені на денцях сковорідок (рис. 69, 1, 3, 4). Якщо хрест було зроблено на внутрішній частині сковорідки, то він відбивався на коржику і, таким чином, їжа набувала магічної сили [Баран, Козак, Терпиловський, 1991, с. 125]. Орнаментований хрестами посуд відомий і на Лівобережжі Дніпра, на роменських городищах [Ляпушкин, 1958, с. 43, рис. 24, 7, 8]. У межах Дніпро-Дністровського межиріччя зразки такого посуду знайдено на Тясміні, Луці Врублівецькій, у декількох місцях Південного Побужжя (Коржівка, Хринівка, Кочурів) [Хавлюк, 1989, с. 237]. Фрагменти кераміки чи цілі вироби з хрестами на стінках зустрічались у кладці печей, а жаровні-сушилки лежали зверху. В конкретному випадку хрест, напевне, мав значення не тільки символу стихії природи, але й символу-оберегу домашнього вогнища.

Із ворожінням і магічними діями навколо хліба пов'язані так звані глиняні “хлібці”, частина яких несе на собі зображення хрестиків. Це невеликі окремі вироби, що імітують печений хліб – боханці діаметром до 30 см і висотою 10-15 см. Частіше знаходять мініатюрні копії. У глині, з якої вони виготовлені, зустрічаються відбитки рослинних домішок і злаків. “Хлібці” відомі ще з часів черняхівської культури [Винокур, 1960, с. 109-111]. Багато їх походить із поселень і поховань між Дніпром і Західним Бугом (Корчак, Тетерівка, Суємці, Подріжжя) [Русанова, 1973, с. 85].

У VIII-X ст. широкого поширення набуває хвилясто-стрічковий орнамент (рис. 7). Найпростіше пояснення таких зображень – це втілення ідеї хвилі-води, небесної вологи, що в поєднанні з прямими

лініями-борознами зораної землі несуть побажання родючості ґрунту, добробуту землероба. Нерідко багаторядні прямі та хвилясті лінії наносилися по всьому тулубу горщика, що типово для ранніх керамічних комплексів VII-VIII ст. Галицької та Волинської земель, багато таких горщиків походить з Ріпнівського селища [Ауліх, 1963, с. 373-375, рис. 7; с. 376, рис. 8] та Пліснеського городища [Кучера, 1962, с. 292-295].

Ще один варіант хвилясто-стрічкового орнаменту – це коли горизонтальна хвиляста борозенка вгорі поєднується з вертикальними відрізками таких ліній нанесених чотиризубим гребінцем [Ауліх, 1963, с. 127, рис. 11]. Число “4” тут може бути не випадковим. Воно має витоки у розписах трипільської кераміки, на якій у багатьох випадках дощ із хмар зображувався у вигляді чотирьох вертикальних хвилястих ліній за кількістю дійок небесної господарки – матері-оленихи, яка подає вологу землеробам [Рибаков, 1981, с. 186]. Цей мотив дуже архаїчний, запозичений трипільцями від мисливських суспільств. Можливо, у слов’ян він вже втратив своє початкове значення і зберігся лише як естетична деталь. Тим більше, що зустрічаються різновиди такого орнаменту з більшим чи меншим числом “дощових струменів” [Ауліх, 1963 с. 375, рис. 7, 4].

У житлових керамічних комплексах із Ріпнева, долітописного Галича, Ревного, Білої, Грозинців трапляється незвичайно багате прикрашання плічок, бочків і навіть внутрішньої поверхні вінець комбінаціями прямих та хвилястих ліній і насічок, що, напевно, мало посилити магічний ефект [Ауліх, 1963, с. 375, рис. 7, 1-15; Ауліх, 1976, с. 130;]. У комплексах XI-XIII ст. хвилястий орнамент розташовується все частіше тільки на вінчиках посудин, на тому рівні, до якого їх наповнювали рідиною або щось насипали. На думку деяких дослідників, це могло означати побажання

благополуччя та добробуту – “нехай ця посудина завжди буде наповнена” [Рыбаков, 1951, с. 404]. У давньоруських старожитностях зустрічаються написи подібного змісту, які замінили собою давню ідеограму.

Спроба виявити більш глибинний шар у семантиці зигзагоподібної орнаментики на кераміці – це розшифрування такого мотиву, як стилізоване зображення змія, обожнюваного у багатьох народів [Сымонович, 1964, с. 342]. Це не заперечує поданого вище трактування. У греків, вірмен, українців, білорусів, литовців, сербів у давнину широко поширеним був культ вужа як покровителя житла, полів та городів. Вужі були пов’язані з вологою – мешкали біля джерел та струмків, виповзали під час дощу [Рыбаков, 1981, с. 191]. З іншого боку, у міфології первісних народів небесні змії спускалися на землю у вигляді блискавки (зигзагу) і пов’язувалися з вогнем. Хвилеподібний або зигзагоподібний орнамент відомий у трипільців, на пам’ятках пшеворської культури, широко розповсюджений на черняхівській та слов’яно-руській кераміці [Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 445-446]. За черняхівської доби він прикрашав столовий посуд, виконуючи захисні та очищувальні функції, а також горщики для зберігання припасів, які не ставили на вогонь [Сымонович, 1964, с. 343].

Зображення блискавки можна вбачати і в малюнку із заглиблених ламаних ліній, нанесених паличкою, з громадського будинку Добринівського городища. Уламки кераміки з подібним орнаментом знайдено на слов’янських поселеннях Буковини в Широкій Полянні, Ревному II, Клокучці II [Тимощук, 1976, с. 126, рис. 60]. Схожі знахідки виявлені і в інших регіонах Дніпровського Правобережжя – в Шумську, Тетерівці, Буках, Хотомелі [Русанова, 1973, с. 80, табл. 28]. Ю.В.Кухаренко вважав, що такого типу орнамент мав магічне значення, де крім ламаних ліній блискавок,

наносилися ямки – “краплі дощу” [Кухаренко, 1961, с. 18].

Серед орнаментальних мотивів на слов'янській кераміці у VIII-X ст. поширюється зображення кола як символу сонячного диску і знаку вічності [Хавлюк, 1989, с. 238], перегукуючись із черняхівською традицією. Круговий орнамент на фрагментах посудин із Луки-Райковецької може виступати як самостійна композиція [Гончаров, 1963, с. 301, рис. 12, б]. В інших випадках він поєднується із прямими та хвилястими лініями (поселення Луг I, Луг II) [Березовець, 1963, с. 174, рис. 15].

Серед керамічного матеріалу, масовою знахідкою є глиняні прясла, які були складовими веретена – основного інструменту прядіння. Трапляються пряслиця з нанесеними візерунками, в яких переважають солярні та вогняні символи (рис. 70, 15-21). Це можна пояснити язичницькими віруваннями, що в процесі виготовлення одягу всі знаряддя праці мали бути надійно захищеними від впливу злих сил. Відповідно й сам одяг, вкритий потім біля коміра, подолу, рукавів заклинальною вишивкою та прикрасами не допускав “зlidнів” до тіла, оберігав господаря від пристриту [Рыбаков, 1981, с. 236-248]. Чимало таких орнаментованих прясел походить із поселень Луг I, Луг II, Тетерівка [Петрашенко, 1988, с. 28], Лука-Райковецька [Гончаров, 1963, с. 285, рис. 2, 15], Кодин [Русанова, Тимощук, 1984, с. 20, рис. 16], Лука-Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1985, с. 132]. Орнаментація виконана двома способами: наколами або прокресленням малюнка по сирій глині. Переважають зображення сонячних знаків у вигляді ямок, кружалець, свастик, хрестів, зустрічаються зображення Місяця. Ямки часто скомпоновані в геометричні фігури – трикутники, ромби, квадрати, що чергуються. На деяких екземплярах прокреслений зигзаг. Серед загальної знайденої кількості орнаментованих пряслиць порівняно небагато. Ймовірно, знаки наносилися в особливих випадках. Такі

прясла могли мати ритуальне призначення [Петрашенко, 1988, с. 29].

Таким чином, матеріали з багатьох археологічних пам'яток райковецької культури дають можливість простежити і дослідити прояви язичницького світогляду у слов'янських племен і виділити різнорівневі об'єкти, які тим чи іншим чином пов'язані з первісними обрядами та віруваннями. На рівні сучасних знань про носіїв культури можемо говорити, що язичницьким світосприйняттям була просякнута більшість сторін життя тогочасного населення. Разом із тим вдається встановити, що вшанування язичницьких божеств розпочиналося на сімейному рівні й закінчувалося на племінному. При політеїстичності слов'янських первісних вірувань на окремій території один з богів займав панівне становище на племінному рівні, а на рівні сім'ї, роду, общини, декількох споріднених общин божества могли бути іншими. Спільним для всіх слов'янських племен в ареалі культури був культ предків, який дожив практично до сьогодення.

Матеріали з багатьох археологічних пам'яток райковецької культури дають можливість простежити прояви язичницького світогляду у слов'янських племен і виділити об'єкти, які тим чи іншим чином пов'язані з первісними обрядами і віруваннями.

До сімейних культових місць належать житла, обрядова діяльність в яких була спрямована на забезпечення благополуччя їхніх мешканців. Це обряди на честь їхнього закладання, сакралізація печі й припічного простору тощо.

До культових місць родового та общинного значення відносяться: житла-святилища, всередині яких знаходились ритуальні предмети (ідол, священний посуд, жертвне вогнище); святилища відкритого типу, розміщені всередині селищ або поблизу них (головний атрибут – ідоли разом з комплексом ритуальних

споруд); святилища-жертovníки (требища) або вівтарі (жертovní ями та майданчики викладені камінням), розташовані на поселеннях або могильниках.

Культовими місцями племінного значення очевидно були капище і пантеон язичеських божеств з жертovníками у Києві, а також численні городища-святилища. Певні сакральні функції виконували звичайні городища – общинні центри, де на території довгих будинків громадського користування виявлені ямні поховання з тілоспаленням. Відомі також великі язичницькі центри, до складу яких могло входити декілька святилищ зі складним плануванням, де знаходилися жертovní ями, капища, храмові споруди, ритуальні колодязі та інші елементи простих святилищ (Медобори на Збручі).

Наряду із рукотворними релігійними спорудами давні слов'яни-язичники продовжували шанувати природні об'єкти: каміння (інколи почасти оброблене), дерева, джерела, гаї, гори, які часто входять до складу великих культових комплексів.

Поховальний обряд відтворював зміст ритуальних дійств, пов'язаних із ставленням до потойбічного життя. Обряд тілоспалення, характерний для райковецької культури, пов'язаний з вірою в очищувальну силу вогню, коли душа небіжчика потрапляє на небо разом з димом поховального вогнища, а прах предка, покладений в землю, має охороняти земельну власність племені й підвищувати родючість ґрунту. Культ предків був спільним для всіх слов'янських племен в ареалі райковецької культури.

Спалення покійного відбувалося на спільному общинному місці, а місце поховання попередньо очищалося вогнем поховального вогнища і огорожувалося круговою дерев'яною огорожею – „крадою”, що спалювалася в момент поховання і була покликана захистити прах небіжчика від впливу злих сил.

Похоронний обряд супроводжувався поминальною тризною під час якої відбувалося ритуальне побиття посуду, що символізувало оновлення життя. У більшості випадків рештки кремації поміщалися у ґрунтові ямки або глиняні горщики. Іноді такі поховання здійснювалися у дерев'яних зрубках або човнах, що є проявом зовнішніх запозичень або свідченням поховання особи з особливим статусом у суспільстві.

Орнаментальні мотиви на посуді та пряслицях відображали не тільки естетичні смаки, але й пов'язані з певними язичницькими уявленнями. У керамічному комплексі райковецької культури широкого поширення набуває орнамент у вигляді комбінацій хвилястих і прямих горизонтальних ліній, що вкриває майже все тіло горщика. Поєднання хвилі (символ води) і прямих ліній (символ борозни) покликане забезпечити родючість ґрунту і добробут хліборобу. Часто такий орнамент доповнюється короткими вертикальними лініями, нанесеними гребінцем під вінцями горщика, що символізували дощ – небесну вологу. Магічними також є зображення блискавок у вигляді ламаних ліній та „крапель дощу” у вигляді ямок на стінках посуду, а також кола як символу сонячного диску і знаку вічності.

Оберегову функцію очевидно покликаний був забезпечувати орнамент у вигляді хрестів, нанесений на плічках або горловині глиняних горщиків. Будучи символом вогню і Сонця, хрест наділявся здатністю відлякувати нечисту силу. Зображення хрестів зустрічаються також на дні сковорідок. Спечений на таких сковорідках коржик ніс відбиток хреста і набував магічної сили.

Частими є знахідки пряслиць, прикрашених зображеннями солярних знаків у вигляді ямок, кружалець, свастик, хрестів. Такі пряслиця мали ритуальне призначення і були покликані захистити одяг від впливу злих сил на всіх етапах його виготовлення.

ВИСНОВКИ

Багаторічні археологічні дослідження між Дніпром на сході і Карпатами на заході, від Прип'яті на півночі і до Нижнього Дунаю на півдні засвідчують існування тут у VIII-X ст. суцільного масиву пам'яток, що характеризуються єдністю типів поселень, житлового будівництва, керамічного посуду, поховального обряду тощо. Вони відносяться до типу пам'яток, виділених під час дослідження поселення в урочищі Лука біля с. Райки на Житомирщині й відомі нині як райковецька культура.

Найбільш масовою категорією археологічних знахідок райковецької культури є багаточисленний і різноманітний керамічний посуд. Керамічні комплекси культури складаються з ліпного і гончарного посуду. Асортимент ліпного посуду складають горщики, конічні миски, сковорідки жаровні та мініатюрні посудини. Найбільш характерною формою горщиків був конус. Посудини цієї форми, розширені у верхній частині і сильно звужені до дна, поділяються на такі типи: з опуклими плічками; з невираженими плічками. Вінця у таких посудин прями (вертикальні) або відігнуті. У горщиків округлобокої форми, у порівнянні з конусоподібними, менша різниця у діаметрі горла і дна, а опуклі плічка розташовані нижче. Посудини округлобокої форми поділяються на такі типи: яйцеподібні з найбільшим розширенням у верхній половині і відігнутими вінцями; приземкуваті з найбільшим розширенням у середній частині і прямими вінцями; тюльпаноподібні. Горщики часто повторюють форми посуду празько-корчацької культури, але відрізняються більшою профільованістю верхньої частини посудини, а також орнаментациєю вінчика ямками, защипами, насічками. Гончарний посуд повторює форми ліпного, але орнаментований у більшості випадків комбінаціями прямих і хвилястих горизонтальних ліній, що вкривають

маже весь горщик. Ранні керамічні комплекси складаються виключно з ліпного посуду, а у подальшому ліпний посуд і гончарний співіснують в одних комплексах.

Зміни у керамічному комплексі у поєднанні зі стратиграфічними матеріалами, даними археомагнітного датування та датуючими речами стали основою хронологічного поділу райковецької культури VIII-X ст. на три періоди, кожний з яких датується приблизно в межах одного століття. Ранній період відноситься до кінця VII-VIII ст., середній – до IX – початку X ст. і пізній – до X ст. Керамічні комплекси VIII ст. складаються з ліпного посуду, який своїми формами й асортиментом продовжує місцеві традиції старожитностей попереднього часу. Відмінність полягає у більшій профільованості верхньої частини горщика, товщині стінок посудини, а головне – у наявності орнаментації вінець горщиків, конічних мисок і сковорідок пальцевими вдавленнями, защипами і косими насічками. Кераміка такого зразка є провідною і в керамічних комплексах IX – початку X ст. Своєрідність комплексів цього періоду полягає в наявності ранньої гончарної кераміки давньоруського типу, поява якої є хронологічним показником IX ст. Ліпна кераміка зберігається також і в керамічних комплексах X ст. На відміну від IX ст., гончарна кераміка тут переважає і до кінця X ст. витісняє ліпні горщики, хоча ліпні конічні миски, сковороди і жаровні продовжують існувати до XI ст. включно.

Така послідовність розвитку керамічних комплексів VIII-X ст. за часом і змістом однакова у всьому ареалі поширення райковецької культури. Наприклад, керамічні комплекси кінця VII-VIII ст. належать перехідному типу пам'яток між Дніпром і Західним Бугом за І.П. Русановою, ранній фазі пам'яток типу Луки Райковецької у Північній Буковині за Б.О. Тимощуком, пам'яткам типу Сахнівки на Поділлі та в Середньому Подніпров'ї за О.М. Приходнюком. Комплекси IX – початку X ст. – відповідають пізній фазі райковецької культури за

Б.О. Тимощуком та пам'яткам типу Луки Райковецької за О.М. Приходнюком.

Найбільш поширеною категорією пам'яток райковецької культури були неукріплені селища, які розташовувалися в природно захищених місцинах, поблизу джерел води. Часто селища райковецької культури знаходилися в одних топографічних умовах із селищами празької та пеньківської культур, або розміщувалися на одному і тому ж місці та являли собою послідовні періоди існування одного селища. Селища розташовувалися групами, що отримали умовну назву “гнізда поселень”. На території селищ відкрито житлові та господарські споруди, що утворювали певні групи. Місцезнаходження жител на території селища та їхнє розташування по відношенню до господарських споруд вказує на існування на селищах окремих груп жител, мешканці яких мали свої майдани спільного користування.

Важливою категорією археологічних пам'яток райковецької культури є городища. Вони розташовувалися у переважній більшості із врахуванням захисних властивостей рельєфу і мали штучні дерев'яно-земляні укріплення, а також часто розташовувалися на місці городищ ранньозалізного віку. Основу фортифікаційних споруд городищ райковецької культури складали різнотипні дерев'яні укріплення, що додатково зміцнювалися з обох боків. Із зовнішнього боку – глиняними укосами, які часто мали крєпиду – кам'яну або з цегли-сирцю, а з внутрішнього – наземними довгими будинками або житлово-господарськими зрубамі, що примикали до них. Значну захисну роль відігравали бойові башти, а також ескарпи – штучні підрізки ґрунту, що влаштовувалися з метою збільшення крутизни схилу на небезпечних напрямках оборони городищ.

У безпосередній близькості до селищ і городищ, а також на їхніх територіях знаходилися курганні або безкурганні ґрунтові

могильники. На всій території поширення пам'яток райковецької культури простежено єдиний обряд поховання – тілоспалення на стороні (на спільному для всіх місці) з наступним захороненням решток спалення в урнах, неглибоких ямках чи на горизонті. Іноді курганні поховання здійснені у прямокутних дерев'яних зрубках і навіть у човнах, що ймовірно є проявом зовнішніх запозичень або свідченням поховання особи з особливим статусом у суспільстві.

Найбільш масовою категорією досліджених об'єктів па пам'ятках райковецької культури є житлові споруди, що являли собою квадратні чи близькі до цього однокамерні споруди, які відносяться до двох типів: напівземлянки і наземні будинки. Обов'язковим атрибутом кожного житла була піч, виготовлена у більшості випадків з каменю, рідше – глинобитна.

Напівземлянковий тип жител за способом зведення дерев'яних стін поділяється на два види: стовповий та зрубний. Стіни напівземлянок стовпової конструкції склалися з горизонтальних плах, що кріпилися у пазах стовпів-стояків. У залежності від кількості стовпів та їхнього взаємного розташування стовповий вид напівземлянок поділяється на три варіанти: споруди, каркас яких складається з восьми вертикальних стовпів, розміщених по кутах та середині стін котловану; споруди, каркас яких має шість стовпів (чотири – у кутах, а два посередині двох протилежних стін); споруди, каркас яких складався з чотирьох стовпів, розташованих у кутах котловану.

Свідченням зрубного виду є перехрестя обвуглених колод у кутках жител. У зрубних напівземлянках іноді зустрічаються стовпові ямки. За цією ознакою такі житлові споруди можна поділити на три варіанти. У першому варіанті стіни зроблені методом врубки і часто мають виступаючі “відростки” в місцях перетину колод. До другого варіанту належать житла, в яких зруб поєднувався з вертикальними

стовпами, що знаходилися посередині двох протилежних стін. У жител третього варіанту стовпові ями простежені посередині кожної стіни котловану.

Другий тип складають наземні житла, підлога яких, на відміну від напівземлянок, знаходиться на рівні давньої поверхні. Житла цього типу мали стіни зрубної конструкції і склались із наземного житлового приміщення із пічкою-кам'янкою та заглибленого у материк господарського – підвалу.

У VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами кількісно переважають напівземлянки стовпової конструкції, які продовжує місцеві традиції житлового будівництва попереднього часу й існують на цій території до XI ст., а іноді зафіксовані і в XII ст. Зрубні напівземлянкові житла зустрічаються значно рідше і їхнє поширення, очевидно, починається у VIII-IX ст. Поява наземних будинків з підвалами відноситься до X ст. Вони відрізняються від масових напівземлянкових жител, виявлені лише на городищах і, очевидно, належали феодальній верхівці суспільства.

Результати археологічних досліджень та повідомлення писемних джерел засвідчують кардинальні зрушення у розвитку господарства східнослов'янського суспільства кінця I тисячоліття н.е., що заклали економічні підвалини Київської держави. Основою економічного розвитку і головним напрямком господарської діяльності східнослов'янського населення між Дніпром і Карпатами VIII-X ст., як і в попередній період, було землеробство. Наряду з підсічно-вогньювою та перелоговою системами рільництва, характерними для слов'янського господарства V-VII ст., з'являється більш досконала – парова, що давала змогу ефективно використовувати староорні землі. Запровадження парової системи рільництва передбачало використання орних знарядь, здатних перевертати ґрунт і завдяки цьому знищувати бур'яни та заорювати органічні добрива. Знаряддями такого типу були

дерев'яні рала з полозом, оснащені залізними наральниками з плічками та ножами-череслами. Запровадження нової системи землеробства стимулювало перебудову не лише орних, але й всього комплексу землеробських знарядь. З'являють залізні і кістяні мотички, а також залізні серпи, які за формою наближаються до еліпсоїдної кривої і мали значно кращі робочі властивості. Значного вдосконалення набула конструкція жорнового поставу, що дало можливість отримувати досить високий рівень помелу зерна.

Основними зерновими культурами були декілька сортів плівчастої та голозерної пшениці, плівчастий та голозерний ячмінь, жито, горох, конопля, льон, овес, ячмінь, просо, бобові. Особливої уваги заслуговують знахідки на Ревнянському поселенні зернівок жита, виявлені разом із бур'янами (стоколос житній, стоколос польовий, кукіль звичайний), які є типовими засмічувачами озимого жита, і свідчать про культивування слов'янським населенням озимого жита. На існування як ярових, так і озимих посівів зернових культур вказує і видовий склад бур'янів з Монастирка. Палеоботанічні знахідки свідчать, що поряд із традиційними підсічною та перелоговою системами землеробства запроваджується нова інтенсивна система землеробства – парова.

Поява озимого жита фіксує остаточне становлення парової системи рільництва, що значно підвищила ефективність вирощування зернових культур на староорних землях. Вона передбачала поділ землеробських угідь на три частини – одна з них була під озиминою, друга – під ярими культурами, а третя – під паром. Щорічне чергування на цих трьох ділянках озимих культур, ярих культур і пару сприяло відновленню родючості ґрунтів, а отже збільшенню врожаїв. Цьому сприяла і певна система сівозмін, яка мала, ймовірно, наступну черговість: жито-просо-пар-пшениця-жито.

Перехід до парової системи рільництва викликав якісні зміни у

розвитку скотарства, яке в умовах досліджуваного часу складало єдиний господарський комплекс із землеробством, оскільки забезпечувало поля органічними добривами, транспортними засобами для вивозу цих добрив на поля і тяговою силою для оранки.

Остеологічні матеріали засвідчують, як і у попередній період, збереження загальної тенденції якісного і кількісного співвідношення свійських тварин у стадах носіїв райковецької культури. Відмічено переважання великої рогатої худоби, далі йде домашня свиня, дрібна рогата худоба і кінь.

Дані археології засвідчують зростання продуктивності скотарства і збільшення споживання м'яса домашніх тварин у порівнянні з попереднім періодом. Помітно зростає роль молочної галузі тваринництва, на що вказують часті знахідки мисок-цідил, що використовувалися для виробництва сиру.

Підвищенню продуктивності скотарства значною мірою сприяло переведення худоби на стійлове утримання та забезпечення її фуражем на зимовий період.

Зростання продуктивності землеробства та скотарства сприяло розвитку ремесел і поступового виділення їх в самостійну галузь господарства. Особлива роль належала чорній металургії. Результати археологічних досліджень засвідчують збільшення кількості металургійних центрів і залізоплавильних горнів на них, а також зростання продуктивності останніх. Значні об'єми продукції залізобудівних центрів вказують на спеціалізоване товарне виробництво, продукція якого призначалася не лише для задоволення власних потреб або потреб оточуючого населення, але й спрямовувалася до віддалених районів. Про це ж свідчать залізні заготовки зі слідами гарячої рубки, які являли собою товарний напівфабрикат.

Збільшення об'ємів виробництва заліза призвело до появи

великої кількості виробів з нього. Разом з кількісними показниками зростає якість цих виробів, що є показником технічного розвитку ковальської справи, професіоналізму та спеціалізації ремісників. Металографічний аналіз металевих виробів райковецької культури (Бакота, Городок, Канів, Макарів Острів, Монастирок, Рашків) показав зменшення у порівнянні із попереднім періодом кількості виробів із суцільного заліза та незначне збільшення сталевих. Разом з тим зростає відсоток виробів із застосуванням складних технологічних – з пакетного металу, виробів з цементацією та виробів з наварними лезами.

Значний поступ простежується в обробці кольорових металів, зокрема при виготовленні ювелірних виробів. Ювеліри райковецької культури застосовували лиття в односторонніх і двосторонніх формах, по восковій моделі, а також холодну ковку, тиснення, карбування, волочіння дроту. Вони започатковують орнаменти з крученого дроту, напаяного на пластинку або з'єднаного в об'ємну композицію. Застосовувався орнамент, нанесений способом карбування за допомогою пуансонів та інших видів штампів. Широко практикувалося гравірування по гладкій поверхні, інкрустація, позолота.

Розвиток кольорової металообробки в VIII-X ст. базувався на традиціях попереднього часу. Разом з тим, ускладнюється техніка виготовлення й збільшується асортимент виробів, що заклало основи ювелірного виробництва давньоруського часу.

Запровадження гончарного круга сприяло швидкому розвитку гончарного ремесла. Кружальний посуд стає масовим. Він має високу якість, завдяки випалу у гончарних горнах. Характерною його ознакою є симетричність, орнаментация горщиків практично по всьому тулубу горшка та наявність клейм на денцях посудин.

Знахідки виробів із каменю (жорна, точильні бруски, кам'яні пряслиця) та кістки (проколки, мотики, голки тощо), а також місць, де вони виготовлялися, свідчать про розвиток каменерізної та косторізної справи.

Подальшого розвитку набули полювання, рибальство та бортництво. Продукти цих промислів – хутра, мед і віск – стали важливими статтями експорту і складовими данини, що збиралася під час полюддя.

Розвиток сільського господарства, ремесел та промислів створював постійний додатковий продукт, який сприяв розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Виникали нові та набували подальшого розвитку старі торгівельні шляхи. Вироби іноземного виробництва та нумізматичний матеріал (візантійські та куфічні монети) в ареалі райковецької культури свідчать про стійкі торгово-економічні зв'язки східнослов'янських племен райковецької культури із населенням сусідніх територій, аналіз яких дозволяє виділити ранній (VIII-IX ст.) і пізній (X ст.) етапи розвитку торгівлі.

Серед імпортів раннього етапу найчастіше зустрічаються фрагменти амфорної тари, що походять із спеціалізованих майстерень візантійських провінцій, а також сіроглиняний посуд салтівської культури. Численними є знахідки скляних і пастових намистин, а також багаточастинних пронизок, що мають сирійське і візантійське походження. Намистини ймовірно виступали засобом нееквівалентного обміну на хутра та інші товари.

Починаючи з VIII ст. в ареал райковецької культури надходять срібні куфічні монети, що походять з азійських і африканських центрів Арабського халіфату. Рідше зустрічають візантійські монети (єдиною знахідкою є скарб із Тернополя).

Товарами внутрішнього обміну між общинами і племенами райковецької культури слугували прикарпатська сіль, тканини, вироби

із шкіри і крейдяні пряслиця. До цього ж часу відноситься початок поширення шиферних пряслиць із овруцького пірофіліту.

Значні зрушення торгово-економічних стосунків носіїв райковецької культури відбулися на другому етапі, що охоплює X ст. Цьому сприяло виникнення міських і протоміських центрів, перетворення торгівлі в один із засобів надходження додаткового продукту, політика князівської влади і феодальної верхівки, зацікавлених у збуті продуктів данини і одержанні престижних речей. Роль центру східноєвропейської торгівлі належала Києву, де виявлено значну кількість предметів імпорту, що засвідчують його роль як посередника та транзитного центру міжнародної торгівлі.

Про масштабність торгівельних операцій свідчить накопичення монетного металу та перетворення його у скарби. Переважну більшість складають куфічні дирхеми саманідського карбування, які виявлені під час археологічних досліджень, а також за випадкових обставин. Очевидно куфічні були основною грошовою одиницею в ареалі культури. Про це ж свідчать і численні їхні наслідування, виготовлені за межами законних монетних дворів для покриття дефіциту звичної і визнаної монети. Значно рідше зустрічаються західноєвропейські та візантійські монети.

Про поживлення торгівельних відносин свідчить розширення асортименту та зростання кількості імпортів. Частими є знахідки амфорної тари з візантійських провінцій, амфоровидні посудини балкано-дунайської культури, західнослов'янські пляшкоподібні горщики. Значну частку імпортів складають намистини та пронизки, що походять із сирійських і візантійських склоробних майстерень. Із Західної Європи надходили скляне намисто, а також геми і мечі. Бурштинові вироби (підвіски, намистини, амулети) постачалися із прибалтійських земель. Зі Сходу походять металевий посуд і поясні набори.

В обмін на предмети імпорту до торгових контрагентів носіїв райковецької культури надходили, за свідченням писемних джерел, хутра білок, чорних лисиць, мечі, мед, віск, коні та невільники. Предметами вивозу могли бути і продукти землеробства, тваринництва, кричне залізо, галицька сіль та інші товари.

Письмові джерела та матеріали археологічних досліджень свідчать, що основою східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської держави була община-верв, яка входила до складу племені. Археологічним відповідником племені, очевидно, є гніздо одночасних поселень разом з його ресурсною базою у вигляді землеробських угідь, пасовищ, лісів тощо. До складу гнізда поселень входили декілька селищ, городища, святилища і могильники.

Встановлено, що житла на селищах розміщувалися за чітким планом (діагональні прив'язки та дугоподібні системи), що підпорядковувався лініям родинного зв'язку – генеалогії, яка в умовах пізньородового суспільства регламентувала звичаєво-правові і господарські норми життя слов'янської общини-верви. Так, діагональні прив'язки фіксують зв'язки між житлами старшого і молодшого поколінь (батьками і дітьми), а дугоподібно розташовані житла належали великій патріархальній сім'ї (домашній общині, патронімії) – лініджу – невеликій групі членів роду, яка вела спільне господарство, що на археологічному рівні підтверджується наявністю майданчиків спільного користування, де знаходилася основна маса господарських ям-погребів і споруд виробничого характеру. В залежності від розмірів, селища могли містити як один, так і декілька майданчиків спільного користування.

На етапі існування великої сім'ї виділяється три типи общини: велика сім'я являла собою мінімальну общину, декілька великих сімей одного селища складали медіальну общину, а сукупність селищ, де були розселені всі члени конічного клану, утворювали максимальну

общину. Мінімальній общині відповідала колективна садиба великої сім'ї, селище з кількома садибами-лініджами – медіальній общині, а гніздо поселень – общині максимальній. Остання була соціальним організмом, що міг існувати незалежно від інших і пов'язується з племенем, в якому поєднується етнічна спільність з політичною структурою на чолі з вождем. Такою політичною структурою є племінна протодержава-чіфдом, або вождівство, що має централізоване управління та спадкову ієрархію правителів і знаті, але ще немає формального апарату примусу. Вождівство (чіфдом) являло собою універсальну політичну структуру й обов'язковий етап суспільного розвитку на шляху становлення державності.

Управління племені складалося з найбільш успішного лідера-вождя та його родичів, що були на верхівці конічного клану – ієрархії різних генеалогічних ліній роду. Особливе становище вождя визначалося владними повноваженнями, привілеями у користуванні спільною власністю громади, а також сакралізацією його особи. Нижні щаблі управлінсько-ієрархічної структури племені складали глави великих сімей-лініджів і общинні лідери.

Об'єднуючим ядром максимальної общини, археологічним відповідником якої є гніздо поселень, являються общинні центри. Традиційно роль таких центрів відводять городищам. Спільним для городищ всіх типів є наявність довгих будинків громадського користування, де відбувалися зібрання племені, трапези і ритуальні дії.

Племена могли об'єднуватися у союзи і утворювати складні вождівства. Складні вождівства, або союзи племен виступають на сторінках літописів як княжіння.

Союзи племен східних слов'ян мали структуровану ієрархію управління. Союз складався з окремих племен на чолі з регіональними племінними князями. Над всім союзом стояв князь князів – світлий

князь – сюзерен племінних князів, який здійснював свої повноваження шляхом полюддя – щорічного об'їзду союзних племен, в якому брали участь його наближені і дружина. Під час полюддя князь збирав данину з підлеглого населення, демонстрував міць князівської влади і непорушність своїх володінь, вершив суд, припиняв конфлікти між общинами і племенами, магічними діями та ритуальними жертвоприношеннями забезпечував прихильність богів до своїх підлеглих тощо.

В ареалі поширення райковецької культури відомі племінні княжіння полян, древлян, уличів, тиверців, волинян і хорватів. Становлення зазначених племінних княжінь знаменувало перехід до формування східнослов'янської державності.

Матеріали з багатьох археологічних пам'яток райковецької культури дають можливість простежити прояви язичницького світогляду у слов'янських племен і виділити об'єкти, які тим чи іншим чином пов'язані з первісними обрядами і віруваннями. Язичництво було основою духовного життя слов'ян до запровадження християнства, формою та системою культурних цінностей. Воно базувалось на політеїзмі із великою кількістю культів. На окремій території один з богів займав панівне становище на племінному рівні, а на рівні сім'ї, роду, общини, декількох споріднених общин божества могли бути іншими.

До сімейних культових місць належать житла, обрядова діяльність в яких була спрямована на забезпечення благополуччя їхніх мешканців. Це обряди на честь їх закладання, сакралізація печі й припічного простору тощо.

До культових місць родового та общинного значення відносяться: житла-святилища, всередині яких знаходились ритуальні предмети (ідол, священний посуд, жертвне вогнище); святилища відкритого типу, розміщені всередині селищ або поблизу них

(головний атрибут – ідоли разом з комплексом ритуальних споруд); святилища-жертovníки (требища) або вівтарі (жертovní ями та майданчики викладені камінням), розташовані на поселеннях або могильниках.

У слов'янських землях відомі великі язичницькі центри, до складу яких могло входити декілька святилищ зі складним плануванням. Тут знаходилися жертovní ями, капища, храмові споруди, ритуальні колодязі та інші елементи простих святилищ. Такі язичницькі комплекси знаходились у важкодоступних місцях – в горах чи крутосхилах, вкритих лісом. Значний культовий центр досліджений на правому березі р. Збруч у місцевості Медобори на Тернопільщині.

Разом із створенням рукотворних релігійних споруд давні слов'яни продовжували шанувати природні об'єкти: каміння (інколи почасти оброблене), дерева, джерела, гаї, гори, які часто входять до складу великих культових комплексів. З системою оберегових звичаїв були пов'язані різноманітні предмети, малюнки на них і на кераміці.

Поховальні пам'ятки дозволяють реконструювати ставлення слов'ян до потойбічного життя. Обряд тілоспалення, характерний для райковецької культури, пов'язаний з вірою в очищувальну силу вогню, коли душа небіжчика потрапляє на небо разом з димом поховального вогнища, а прах предка, покладений в землю має охороняти земельну власність племені й підвищувати родючість ґрунту. Спалення покійного відбувалося на спільному общинному місці, а місце поховання попередньо очищалося вогнем поховального вогнища і огорожувалося круговою дерев'яною огорожею – „кradoю”, що спалювалася в момент поховання і була покликана захистити прах небіжчика від впливу злих сил. Похоронний обряд супроводжувався поминальною тризною, під час якої відбувалося ритуальне побиття посуду, що символізувало оновлення життя. У кінці I тис. н.е., коли мала сім'я стає господарською одиницею суспільства, відбувається

суттєве спрощення обряду – кремація поступово змінюється тілопокладенням. Цей обряд втратив зв'язки з публічними формами і став частиною сімейно-родового культу. На його поширення впливала також християнська релігія. Культ предків, який дожив практично до сьогодення, був спільним для всіх слов'янських племен в ареалі райковецької культури.

Із язичницькими віруваннями пов'язані орнаментальні мотиви на посуді та пряслицях. У керамічному комплексі райковецької культури широкого поширення набуває орнамент у вигляді комбінацій хвилястих і прямих горизонтальних ліній, що вкриває майже все тіло горщика. Поєднання хвилі (символ води) і прямих ліній (символ борозни) покликане забезпечити родючість ґрунту і добробут хліборобу. Часто такий орнамент доповнюється короткими вертикальними лініями, нанесеними гребінцем під вінцями горщика, що символізували дощ – небесну вологу. Магічними також є зображення блискавок у вигляді ламаних ліній та „крапель дощу” у вигляді ямок на стінках посуду, а також кола як символу сонячного диску і знаку вічності.

Оберегову функцію очевидно покликаний був забезпечувати орнамент у вигляді хрестів (Ревне, Лука Райковецька, Ріпнів I), нанесений на плічках або горловині глиняних горщиків. Будучи символом вогню і Сонця, хрест наділявся здатністю відлякувати нечисту силу. Зображення хрестів зустрічаються також на дні сковорідок. Спечений на таких сковорідках коржик ніс відбиток хреста і набував магічної сили.

Частими є знахідки пряслиць, прикрашених зображеннями солярних знаків у вигляді ямок, кружалець, свастик, хрестів (Луг I, Луг II, Тетерівка, Лука Райковецька, Кодин тощо). Такі пряслиця мали ритуальне призначення і були покликані захистити одяг від впливу злих сил на всіх етапах його виготовлення.

Таким чином, на території Правобережної України у період від рубежу VII-VIII до X ст. у результаті соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства формуються нові племена і племінні союзи, зафіксовані у Літописі, археологічним відповідником яких є райковецька культура. Будучи протодержавними утвореннями, ці великі союзи-княжіння створили передумови для виникнення східнослов'янської державності й у подальшому історичному розвитку були об'єднані у Київську державу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашина Н.С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні / Н.С. Абашина // Археологія. – 1986. – Вип. 53. – С. 72-85.
2. Абашина Н.С. Ранньослов'янські житла на поселенні Обухів II / Н.С. Абашина // Археологія давніх слов'ян [ред. кол.: Д.Н. Козак (відп. ред.) та ін.]. – К., 2004. – С. 277-299.
3. Авдусин Д.А. Ровики славянских курганов / Д.А. Авдусин // МИА. – 1969. – № 169. – С. 11-16.
4. Алешковский М.Х. Социальные основы формирования территории Новгорода XI-XV веков / М.Х. Алешковский // СА. – 1974. – № 3. – С. 100-111.
5. Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы / А.К. Амброз // СА. – 1971. – № 2. – С. 96-123.
6. Аничков Е.В. Язычество и древняя русь / Е.В. Аничков. – СПб., 1914. – 304 с. – (Записки историко-филологического факультета Императорского С-Петербургского ун-та. – Ч. СХVII).
7. Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии / Е.В. Антонова. – М.: Наука, 1984. – 262 с.
8. Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока / Е.В. Антонова. – М.: Наука, 1990. – 286 с.
9. Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян / В.Б. Антонович // Материалы по археологии России. – СПб., 1893. – № 11. – 78 с.
10. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. / М.И. Артамонов // КСИИМК. – 1955. – Вып. 59. – С. 100-117.
11. Артамонов М.И. Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре / М.И. Артамонов // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Л. – 1955 – Вып. 7. – С. 26-29.

12. Археология Украинской ССР: В 3 т. / [В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др.]; ред. кол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 3. – 575 с.
13. Арциховский А.В. Курганы вятичей / А.В. Арциховский. – М., 1930. – 223 с.
14. Аулих В.В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области / В.В. Аулих // МИА. – 1963. – № 108. – С. 366-381.
15. Ауліх В.В. Зимнівське городище / В.В. Ауліх. – К.: Наук. думка, 1972. – 124 с.
16. Ауліх В.В. З історії долітописного Галича / В.В. Ауліх // Дослідження з слов'яно-руської археології [ред. кол.: В.І. Довженок (відп. ред.) та ін.]. – К., 1976. – С. 120-134.
17. Ауліх В.В. Господарство і соціальні відносини населення Прикарпаття і Волині в V-IX ст. / В.В. Ауліх // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час [ред. кол.: О.П. Черниш (відп. ред.) та ін.]. – К., 1976а. – С. 121-127.
18. Ауліх В.В. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII-IX ст. / В.В. Ауліх // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час [ред. кол.: О.П. Черниш (відп. ред.) та ін.]. – К., 1976б. – С. 108-121.
19. Багрій Р.С. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині / Р.С. Багрій // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 120-130.
20. Багрянородный Константин. Об управлении империей (текст, перевод, комментарий) [под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева] / Константин Багрянородный. – М.: Наука, 1989. – 496 с.

21. Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего Средневековья [Королюк В.Д., Литаврин Г.Г., Флоря Б.Н. и др.]; ред. кол.: В.Д. Королюк (отв. ред.) и др. – М., 1982. – С. 267-333.
22. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбурин. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.
23. Балушок В.Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал / В.Г. Балушок // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 113-116.
24. Баран В.Д. Поселення I тис. н.е. в с. Ракобути на Західному Бузі / В.Д. Баран // МДАПВ. – 1962. – Вип. 2. – С. 81-83.
25. Баран В.Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге / В.Д. Баран // МИА. – 1963. – № 108. – С. 351-365.
26. Баран В.Д. Раскопки славянского поселения у с. Рашков на Днестре / В.Д. Баран // АО 1970. – М.: Наука, 1971. – С. 291-293.
27. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю / В.Д.Баран. – К.: Наук. думка, 1972. – 244 с.
28. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В.Д. Баран. – К.: Наук. думка, 1988. – 160 с.
29. Баран В.Д. Славянская деревня раннего средневековья / В.Д. Баран // Древности славян и Руси [отв. ред. Б.А.Тимощук]. – М., 1988а. – С. 12-18.
30. Баран В.Д. Давні слов'яни / В.Д. Баран. – К.: ВД “Альтернативи”, 1998 – 335 с.
31. Баран В.Д. Походження українського народу /В.Д.Баран, Я.В. Баран. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського, 2002. – 406 с.
32. Баран В.Д. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с., іл.

33. Баран В.Д. Походження слов'ян / В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський. – К.: Наук. думка, 1991. – 144 с.
34. Баран В.Д. Поселення поблизу с. Горошева / В.Д. Баран, С.П. Пачкова // Археологія. – 1975. – Вип.18. – С. 87-95.
35. Баран В.Д. Раскопки славянских поселений в с. Рашков / В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Б.В. Магомедов, А.Н. Некрасова // АО 1974. – М., 1975. – С. 257-258.
36. Баран В.Д. Славянские поселения у с. Рашков на среднем Днестре / В.Д. Баран, Б.В. Магомедов // АО 1975. – М.: Наука, 1976. – С. 300-301.
37. Баран Я.В. Житла-майстерні на поселенні Рашків I / Я.В. Баран // Археологія. – 1983. – № 42. – С. 73-79.
38. Баран Я.В. Планировочная структура жилых комплексов славянского поселения Рашков I на Среднем Днестре и ее социальное значение / Я.В. Баран // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 2. – С. 15-20.
39. Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I) / Я.В. Баран. // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян [ред. кол.: В.Д. Баран (відп. ред.) та ін.]. – Київ-Львів, 1997. – С. 176-183.
40. Баран Я.В. Слов'янська община / Я.В. Баран. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 192 с.
41. Бахрушин С.В. „Держава Рюриковичей” / С.В. Бахрушин. // ВДИ. – 1938. – № 2. – С. 88-98.
42. Башилов В.А. Раннеславянское жилище на поселении у с. Хански в Молдавии / В.А. Башилов. // МИА. – 1963. – № 108. – С. 382-395.
43. Белан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. / Н.Г. Белан // Археологія. – 1977. – Вип. 24. – С. 29-37.

44. Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре / Н.Г. Белан // Использование методов естественных наук в археологии [ред. кол.: В.Ф. Генинг (отв. ред.) и др.] – К., 1978. – С. 96-109.
45. Белан Н.Г. Домашняя свинья – ритуальное животное древних славян / Н.Г. Белан // Тезисы историко-археологического семинара „Чернигов и его округа в XI-XIII вв.”. – Чернигов, 1990. – С.80-81.
46. Бейлекчи В.С. Раскопки славянского поселения Рудь-ХХ в 1980 г. / В.С. Бейлекчи, Н.П. Тельнов, И.Г. Власенко // АИМ в 1979-1980 гг. – Кишинев, 1983. – С. 171-183.
47. Белецкий В.Д. Жилища Саркела-Белой Вежи / В.Д. Белецкий. // МИА. – 1959. – № 75. – С. 40-134.
48. Беляева С.О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X-XIV ст. / С.О. Беляева // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX-XIII ст.” – Чернігів, 1993. – С. 82-86.
49. Беляева С.О. Відтворення господарства в Лісостепові (історія і екологія) / С.О. Беляева, М.Ю. Відейко. – К.: Ін-т археології НАН України, 1993. – 44 с. – (Препринт / НАН України. Ін-т археології).
50. Беранова М. Археологические исследования славянской эпохи в Чехии и Моравии в 1966-74 гг. / М. Беранова, З. Сметанка, Ч.Станя. – Прага-Врно, 1975. – 247 с.
51. Березовець Д.Т. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу / Д.Т. Березовець // АП. – 1952. – Т. 3. – С. 207-218.
52. Березовець Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. / Д.Т. Березовець // АП. – 1955. – Т. 5. – С. 49-66.

53. Березовец Д.Т. Поселения улицей на р. Тясмине / Д.Т. Березовец // МИА. – 1963. – № 108. – С. 145-208.
54. Березовець Д.Т. Могиляники улиців у долині р. Тясмину / Д.Т. Березовець. // Слов'яно-руські старожитності [відп. ред. В.І. Бідзіля]. – К., 1969. – С. 58-71.
55. Березяк В.В. Бушанський скельний рельєф / В.В. Березяк // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 113-121.
56. Бернякович К.В. Исследования древнеславянского поселения VIII-X вв. в г. Ужгороде / К.В. Бернякович // КСИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 39-49.
57. Бибииков С.Н. Раннестрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы / С.Н. Бибииков // М.: Наука, 1953. – 460 с. – (МИА, № 38).
58. Бідзіля В.І. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі / В.І. Бідзіля // Археологія. – 1963. – Т. 14. – С. 123-144.
59. Бидзиля В.И. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н.э. – III в. н.э.) / [Бидзиля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В.]. – К.: Наук. думка, 1983. – 111 с.
60. Блок М. Апология истории или Ремесло историка / М. Блок. – М.: Наука, 1973. – 232 с.
61. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов. (Поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX – начале XX вв. – М., 1956. – С. 4-458.
62. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы / А.А. Бобринский. – М.: Наука, 1978. – 272 с.

63. Богусевич В.А. Канівська археологічна експедиція / В.А. Богусевич // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 141-153.
64. Борисевич Г.В. Рец. на кн.: Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // САИ. – 1975. – Вып. Е1-32 / Г.В. Борисевич // СА. – 1978. – № 4. – С. 282-288.
65. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян / Я.Е. Боровский. – К.: Наук. думка, 1982. – 103 с.
66. Боровский Я.Е. Концепция язычества и христианства в зарубежной историографии и данные археологии / Я.Е. Боровский, А.П. Моця // Славяне и Русь (в зарубежной историографии) [ред. кол.: П.П. Толочко (отв. ред.) и др.]. – К., 1990. – С. 121-138.
67. Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев / М.Ю. Брайчевский. – К.: Наук. думка, 1964. – 183 с.
68. Брайчевський М.Ю. Походження Русі / М.Ю. Брайчевський. – К.: Наук. думка, 1968. – 224 с.
69. Булкин В.А. Археологические памятники древней Руси IX-XI вв. / В.А. Булкин, И.В. Дубов, Г.С. Лебедев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 150 с.
70. Бырня П.П. Кут – древний тип сельского поселения на территории Молдавии / П.П. Бырня // Известия Молдавского филиала Академии наук СССР. – 1961. – № 5 (83). – С. 67-77.
71. Вакуленко Л.В. Раннеславянское поселение у с. Глубокого в Прикарпатье / Л.В. Вакуленко // Раннесредневековые восточнославянские древности [под. ред.: П.Н. Третьякова]. – Л., 1974. – С. 242-251.
72. Вакуленко Л.В. Славянские поселения I тыс н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре / Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюк. – К.: Наук. думка, 1984. – 108 с.

73. Васильев Л.С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдому) / Л.С. Васильев // НАА. – 1980. – № 1. – С. 172-185.
74. Васильев Л.С. Протогосударство-чифдом как политическая структура / Л.С. Васильев // НАА. – 1981. – № 6. – С. 157-175.
75. Винокур И.С. Волынские “хлебцы” / И.С. Винокур // Научный ежегодник Черновицкого гос. ун-та за 1958 г. – Черновцы, 1960. – С. 109-111.
76. Винокур И.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И.С. Винокур // МИА. – 1967. – № 139. – С. 136-144.
77. Винокур И.С. Результаты дослідження скельного храму в Буші / И.С. Винокур // Проблеми історії і археології давнього населення Української РСР. Тез. доп. – К., 1989. – С. 41-42.
78. Винокур И.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу / И.С. Винокур // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 122-135.
79. Винокур И.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я (за матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини I тис. н.е. / И.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 1997. – 200 с.
80. Винокур И.С. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян / И.С.Винокур, В.П.Мегей // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 82-95.
81. Винокур И.С. Раннеславянское поселение на р. Смотрич / И.С. Винокур, О.М. Приходнюк // Раннесредневековые восточнославянские древности [под. ред. П.Н. Третьякова]. – Л., 1974. – С. 227-241.
82. Винокур И.С. Языческие изваяния у с. Ставчаны в Поднестровье / И.С. Винокур, Г.Н. Хотюн // СА. – 1964. – № 4. – С. 210-214.

83. Владимирский-Буданов М. Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в. / М. Владимирский-Буданов // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. – К., 1892. – С. 357-386.
84. Вознесенская Г.А. Металлографическое исследование кузнечных изделий из раннеславянских памятников / Г.А. Вознесенская // КСИА. – 1970. – Вып. 110. – С. 124-128.
85. Вознесенская Г.А. Кузнечное производство у восточных славян в третьей четверти I тыс. н.э. / Г.А. Вознесенская. // Древняя Русь и славяне [отв. ред. Т.В. Николаева]. – М., 1978. – С. 61-65.
86. Вознесенская Г.А. Техника кузнечного производства у восточных славян в VIII-X вв. / Г.А. Вознесенская. // СА. – 1979. – № 2. – С. 70-76.
87. Вознесенская Г.А. Кузнечное производство на славянских поселениях Среднего Поднепровья / Г.А. Вознесенская. // Использование методов естественных наук в археологии. – К., 1984. – С. 36-49.
88. Вознесенская Г.А. Кузнечное дело / Г.А. Вознесенская. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период [В.Д. Баран, Е.В. Максимов, Б.В. Магомедов, Л.В. Вакуленко и др.]; отв. ред. В.Д. Баран. – К., 1990. – С. 382-393.
89. Вознесенська Г.О. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.) / Г.О. Вознесенська, Д.П. Недопако, С.В. Паньков. – К., 1996. – 192 с.
90. Возникновение и развитие земледелия / Отв. ред. В.Д. Блаватский и А.В. Никитин. – М.: Наука, 1967. – 232 с.
91. Войнаровський В.М. Землеробство чи тваринництво: до питання про основу господарства у населення Західної України I

- тис. н.е. / В.М.Войнаровський // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2003. – Т. 3 (16). – С. 120-131.
92. Воронин Н.Н. Жилище / Н.Н. Воронин. // История культуры Древней Руси [под. ред. Н.Н. Воронина, М.К. Каргера, М.А. Тихановой]. – М.-Л., 1951. – Т. I. – С. 204-133.
93. Выжарова Ж.Н. Славянски и славянобългарски селища и българските земи VI-XI век / Ж.Н. Выжарова. – София, 1965. – 227 с.
94. Выжарова Ж.Н. Памятники Болгарии конца VI-XI вв. и их этническая принадлежность / Ж.Н. Выжарова // СА. – 1968. – № 3. – С. 148-159.
95. Выжарова Ж.Н. Славяне и протоболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры / Ж.Н. Выжарова // Славяните и причерноморский свят VI-IX вв. – София, 1973. – С. 240-248.
96. Выжарова Ж.Н. Славяне к югу от Дуная / Ж.Н. Выжарова // СА. – 1987. – № 4. – С. 298-307.
97. Гавритухин И.О. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И.О. Гавритухин, А.М. Обломский. – М., 1996. – 296 с.
98. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси / Н.М. Гальковский. – М., 1913. – Т.2. – 400 с.
99. Гамченко С.С. Раскопки в бассейне р. Случи / С.С. Гамченко // Труды XI Археологического съезда. – 1896. – Т. 1. – С. 360-384.
100. Гельмольд. Славянская хроника / Гельмольд. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 299 с.
101. Герман И. История и культура северо-западных славян / И. Герман // Наука и человечество. – М., 1980. – С.79-98.
102. Геродот. Истории в дев'яти книгах / Геродот. – К.: Наук. думка, 1993.– 575 с.

103. Голубева Л.А. Киевский некрополь / Л.А. Голубева // МИА. – 1949. – № 11. – С. 103-118.
104. Гольцева Н.В. Раскопки славянского поселения VIII-X вв. Глинжены V / Н.В. Гольцева // АО 1978. – М.: Наука, 1979. – С.485.
105. Гольцева Н.В. Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднепровья / Н.В. Гольцева, М.Т. Кашуба. – Тирасполь: МАКО, 1995. – 273 с.
106. Гончаров В.К. Райковецкое городище / В.К. Гончаров. – К.: Наук. думка, 1950. – 149 с.
107. Гончаров В.К. Лука Райковецкая / В.К. Гончаров // МИА. – 1963. – № 108. – С. 283-315.
108. Горленко В.Ф. Народна землеробська техніка українців / В.Ф. Горленко, І.Д. Бойко, О.С. Куницький. – К.: Наук, думка, 1971. – 164 с.
109. Гопак В.Д. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тысячелетия н.э. (Днепровско-Днестровское междуречье) / В.Д. Гопак // СА. – 1976. – № 2. – С. 46-56.
110. Гопак В.Д. Залізні вироби VIII-X ст. з городища Монастирьок на Середньому Подніпров'ї / В.Д. Гопак // Археологія. – 1982. – Вип. 39. – С. 100-106.
111. Гопак В.Д. Металлографический анализ кузнечных изделий / В.Д.Гопак // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 118-130.
112. Гопак В.Д. Обработка железа у славянских племен юга Восточной Европы во второй половине I тыс. н.э. / В.Д. Гопак. // Труды Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988а. – Т. 4. – С. 30-33.

113. Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. / С.А. Горбаненко. – К.: Академперіодика, 2007. – 196 с., 20 табл., 67 рис.
114. Готун І.А. Забудова поселень / І.А. Готун // Село Київської Русі (за матеріалами південно руських земель). – К., 2003. – С. 156-182.
115. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – 648 с.
116. Гуревич А.Я. Свободное крестьянство феодальной Норвегии / А.Я. Гуревич. – М.: Наука, 1967. – 285 с.
117. Давня історія України: В 3 т. / [Ю.А. Асєєв, В.Д. Баран, П.П. Толочко та ін.]; ред. кол.: П.П. Толочко (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 3: Слов'яно-Руська доба. – 696 с.
118. Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаментике древней Руси / В.П. Даркевич // СА. – 1960. – № 4. – С. 56-67.
119. Даркевич В.П. Работы в Старой Рязани / В.П. Даркевич // АО 1975 гг. – М., 1976. – С. 61-63.
120. Деопик В.Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI-IX вв. / В.Б. Деопик // СА. – 1961. – № 3. – С. 202-232.
121. Дергачев В.А. Раскопки 1980 г. На многослойном поселении Данчены I / В.А. Дергачев, О.В. Ларина, Г.И. Постикэ // АИМ в 1979-1980 гг. – Кишинев, 1983. – С. 112-136.
122. Димитров Д.И. Древнеболгарские некрополи в Варненском округе / Д.И. Димитров // Славяните и средиземноморският свят VI-XI век. – София, 1973. – С. 75-91.
123. Динцес Л.А. Дохристианские храмы Руси в свете памятников народного искусства / Л.А. Динцес // СЭ. – 1947. – № 1. – С. 67-94.

124. Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. / В.Й. Довженок. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 268 с.
125. Довженок В.И. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось / В.И. Довженок, Н.В. Линка // МИА. – 1959. – № 70. – С.102-113.
126. Дончева-Петкова Л. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI края на X в.) / Л. Дончева-Петкова. – София, 1977. – 224 с.
127. Дяченко О.Г. Ранньослов'янське поселення VIII-X ст. на городищі поблизу с. Водяне / О.Г. Дяченко // Вісник Харківського університету. – 1980. – № 201. – Історія. – Вип. 12. – С. 86-93.
128. Жизнеописание Оттона Бамбергского // Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н.П. Грацианского и С.Д. Сказкина. – М., 1953.– Изд. 3-е. – Т. 1. – С. 40-43.
129. Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи / П.М. Жуковский. – Л.: Колос, 1971. – 752 с.
130. Журавлев О.П. Животноводство у славянского населения восточноевропейской лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры / О.П. Журавлев // Вопросы истории славян. – Воронеж, 1998. – Вып. 12. – С. 34-43.
131. Забашта Р.В. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників / Р.В. Забашта // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський., 1987. – С. 38-40.
132. Засурцев П.И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода / П.И. Засурцев // МИА. – 1963. – № 123. – С. 5-165.
133. Захарук Ю.М. і Ратич О.О. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів, Львівської області / Ю.М. Захарук і О.О.Ратич // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 40-46.

134. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б.Н. Заходер. – М.: Наука, 1967. – Т. 2. – 212 с.
135. Звіздецький Б.А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. / Б.А. Звіздецький, І.А. Готун // Археологія. – 1997. – Вип.2. – С. 32-52.
136. Ефименко А. Дворищное землевладение в южной Руси / А. Ефименко // Русская мысль. – 1892. – Кн. IV. – С. 157-177.
137. Ефименко А. Дворищное землевладение в южной Руси / А. Ефименко // Русская мысль. – 1892. – Кн. V. – С. 1-16.
138. Ефименко П.П. Древнерусские поселения на Дону / П.П. Ефименко, П.Н. Третьяков // МИА. – 1948. – № 8. – 128 с.
139. „И ... разошлись славяне по земле”. Из истории Карпато-Днестровских земель VI-XIII вв. / Н. Тельнов, В. Степанов, Н. Руссев, Р. Рабинович. – Кишинев, 2002. – 238 с.
140. Ивакин Г.Ю. Священный дуб Перуна / Г.Ю. Ивакин // Древности Среднего Поднепровья [отв. ред. И.И. Артеменко]. – К, 1981. – С. 121-136.
141. Иевлев М.М. “Русский” участок пути Булгар-Киев (особенности поселений и маршрута) / М.М. Иевлев, А.П. Моця // Путь из Булгара в Киев [ред. кол.: А.Х. Халиков (отв. ред.) и др.]. – Казань, 1992. – С. 23-30.
142. Иоанн Эфесский // Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. I. (I-VI вв.) / [составители Л.А. Гриндин, С.А. Иванов, Г.Г. Литаврин]; отв. ред. Л.А. Гиндин, Г.Г. Литаврин. – М., 1991. – С. 276-292.
143. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. “Getica”/ Иордан. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 436 с.

144. Ипатьевская летопись [Воспроизведение текста издания 1908 г.]. // Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – Т. 2. – XVI, 938, 87 с.
145. Каргер М.К. Новые данные к истории древнерусского жилища / М.К. Каргер // КСИИМК. – 1951. – Вып. 38. – С. 3-17.
146. Каргер М.К. Древний Киев / М.К.Каргер. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. –Т. 1. – 580 с.
147. Кашуба М.Т. Алчедарское древнерусское городище / М.Т. Кашуба, Н.П. Тельнов, Т.А. Щербакова. – Тирасполь: МАКО, 1997. – 101 с.
148. Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков / С.Р. Килиевич. – К.: Наук. думка, 1982. – 176 с.
149. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников. // Л.: Наука, 1973. – 140 с. – (САИ, вып. Е1-36).
150. Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли X-XV вв. / А.В. Кирьянов // МИА. – 1959. – № 65. – С. 306-362.
151. Кирьянов А.В. Земледелие восточного славянства (VI-IX вв.) / А.В. Кирьянов // Возникновение и развитие земледелия [отв. ред. В.Д. Блаватский и А.В. Никитин]. – М.: Наука, 1967. – С. 171-189.
152. Кирьянова Н.А. О находках зерен сельскохозяйственных культур при раскопках городища Друцк / Н.А. Кирьянова // СА. – 1972. – № 3. – С. 355-357.
153. Кирьянова Н.А. О составе земледельческих культур Древней Руси X-XV вв. (по археологическим данным) / Н.А. Кирьянова // СА. – 1979. – № 4. – С. 72-85.
154. Кирьянова Н.А. Сельскохозяйственные культуры и системы земледелия в лесной зоне Руси XI-XV вв. / Н.А. Кирьянова. – М., 1992. – 162 с.
155. Кобыщанов Ю.М. Полюдь: явление отечественной и

- всемирной истории / Ю.М. Кобыщанов. – М.: РОССПЭН, 1995. – 320 с.
156. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 912-922 гг. Статьи, переводы и комментарии / А.П. Ковалевский. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1956. – 347 с.
157. Кожолянюк Г.К. Етнографія Буковини / Г.К. Кожолянюк. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 1. – 378 с.
158. Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі / Д.Н. Козак. – К.: Наук. думка, 1984. – 96 с., 50 рис.
159. Козак Д.Н. Сакральные памятники Юго-Восточной Европы I тыс. н.э. / Д.Н. Козак // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период [Баран В.Д., Максимов Е.В., Магомедов Б.В., Вакуленко Л.В. и др.]; отв. ред. В.Д. Баран. – К., 1990. – С. 432-453.
160. Козак Д. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі) / Д. Козак, Б. Прищеп, В. Шкоропад. – К., 2004. – 300 с. – 235 іл.
161. Козлов В.М. О понятии этнической общности / В.М. Козлов. // СЭ. – 1967. – № 2. – С. 100-111.
162. Кокоржицкая Т.И. Позднеримские и византийские монеты в междуречье Днестра и Прута (70-80-е гг.) / Т.И. Кокоржицкая, Е.С.Столярик // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы [ред. кол.: В.Л. Янин (отв. ред.) и др.]. – Кишинев, 1990. – С. 112-118.
163. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1984. – 175 с.

164. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) / Б.А. Колчин // МИА. – 1953. – № 32. – 258 с.
165. Колчин Б.А. Хронология новгородский древностей / Б.А. Колчин // СА. – 1958. – № 2. – С. 92-111.
166. Комаров К.И. Работы Славянского отряда Верхневолжской экспедиции / К.И. Комаров // АО 1970 г. – М., 1971. – С. 42-43.
167. Комша М. Курганный могильник с трупосожжением в Нушфалэу / М. Комша // Dacia. – 1959. – NS III. – S. 525-534.
168. Комша М. Проникновение славян на территорию Румынской народно-демократической республики и их связи с автохтонным населением / М. Комша // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – Т. V. – М., 1970. – С. 275-287.
169. Комша М. Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у с. Нушфалэу и Сомешени (Северо-Западная Румыния) / М. Комша // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 96-100.
170. Корнєєв О.П. Фауна з розкопок підніжжя Великого скіфського городища Канівського району / О.П. Корнєєв // Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника [відп. Ред. О.П. Кришталь]. – К., 1962. – С. 151-152.
171. Коробушкина Т.И. Земледелие на территории Белоруссии в X-XIII вв. / Т.И. Коробушкина. – Минск: Наука и техника, 1979. – 120 с.
172. Корчинський О. Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень) / О. Корчинський // Записки НТШ. – Львів, 2007. – Т. ССLIII. – С. 490-510.

173. Косвен М.О. Северорусское печище, украинские сябры и белорусское дворище / М.О. Косвен // СЭ. – 1950. – № 2. – С. 65-76.
174. Косвен М.О. Семейная община и патронимия / М.О. Косвен. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 220 с.
175. Костомаров Н.И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – М.: Чарли, 1995. – 688 с.
176. Косточкин В.В. Крепостное зодчество Древней Руси / В.В. Косточкин. – М.: Изобразительное искусство, 1969. – 30 с.
177. Косточкин В.В. Древнерусские крепости / В.В. Косточкин. – М.: Знание, 1970. – 48 с.
178. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1984. – 175 с.
179. Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне / Н.М. Кравченко // Славяне и Русь: На материалах восточнославянские племен и Древней Руси [отв. ред. В.Д. Баран]. – К., 1979. – С. 74-92.
180. Кравченко Н.М. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII-X ст. / Н.М. Кравченко, М.Л.Струнка // Археологія. – 1984. – № 45. – С. 84-95.
181. Краснов Ю.А. К проблеме эволюции рала (об одном широко распространенном заблуждении) / Ю.А. Краснов // МИА. – 1970. – № 176. – С. 137-142.
182. Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. II тыс. до н. э. – 1-я пол. I тыс. н. э. / Ю.А. Краснов // – М.: Наука, 1971. – 168 с. – (МИА, № 174).
183. Краснов Ю.А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий (по археологическим материалам Восточной Европы) / Ю.А. Краснов // СА. – 1978. – № 4. – С. 98-114.

184. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю.А. Краснов. – М.: Наука, 1987. – 236 с.
185. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич – К.: Наук. думка, 1984. – 174 с.
186. Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР / В.В. Кропоткин. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 63 с.
187. Кропоткин В.В. Новые материалы по истории денежного обращения в Восточной Европе в конце VIII – первой половине IX вв. / В.В. Кропоткин // Славяне и Русь [ред. кол.: Е.И.Крупнов (отв. ред.) и др.]. – М., 1968. – С. 72-79.
188. Кропоткин В.В. Торговые связи Волжской Болгарии в X в. по нумизматическим данным / В.В. Кропоткин // МИА. – 1970. – № 176. – С. 146-150.
189. Кропоткин В.В. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе / В.В. Кропоткин // Нумизматика и эпиграфика. – М.: Наука, 1971. – Т. IX. – С. 76-97.
190. Крушельницька Л.І. Ранньослов'янські печі із Непоротова / Л.І.Крушельницька // МДАПВ. – 1995. – Вип. 6. – С. 204-209.
191. Куббель Л.Е. Племя / Л.Е. Куббель // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура [под ред. Ю.В. Бромлея и Г. Штробаха]. – М., 1986. – С. 144-146.
192. Куза А.В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н.э. / А.В. Куза // МИА. – 1970. – № 176. – С. 132-137.
193. Кухаренко Ю.В. Славянские древности V-IX вв. на территории Припятского Полесья / Ю.В. Кухаренко // КСИИМК. – 1955. – Вып. 57. – С. 33-38.
194. Кухаренко Ю.В. Раскопки на городище и селище Хотомель / Ю.В. Кухаренко // КСИИМК. – 1957. – Вып.68. – С. 90-93.

195. Кухаренко Ю.В. Памятники пражского типа на территории Приднепровья / Ю.В. Кухаренко // *Slavia Antiqua*. – 1960. – VII. – С. 112-124.
196. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья / Ю.В. Кухаренко // *САИ*. – 1961. – Вып. Е1-57. – 40 с.
197. Кухаренко Ю.В. Курганы у с. Селец / Ю.В. Кухаренко // *МИА*. – 1963. – № 108. – С. 316-319.
198. Кухаренко Ю.В. Миропольские курганы / Ю.В. Кухаренко // М., 1969. – *МИА* № 169. – С. 111-115.
199. Кучера М.П. Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плеснеска / М.П. Кучера // *СА*. – 1962. – № 1. – С. 292-294.
200. Кучера М.П. Древній Пліснеськ / М.П. Кучера // *АП*. – 1962. – Т. 12. – С. 3-56.
201. Кучера М.П. До питання про конструкцію стіни-столпіє давньоруського літопису / М.П. Кучера // *Київська старовина*. – К., 1972. – С. 60-68.
202. Кучера М.П. Поселення волинян на околиці м. Луцька / М.П. Кучера // *Археологія*. – 1975. – № 15. – С. 98-104.
203. Кучера М.П. Поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М.П. Кучера. – К.: Наук. думка, 1984. – 196 с.
204. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-X ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П.Кучера. – К., 1999. – 252 с.
205. Левашова В.П. Сельское хозяйство / В.П. Левашова // *Очерки по истории русской деревни X-XIII вв.: Труды ГИМ*. – М., 1956. – Вып. 32. – С. 19-105.
206. Линка Н.В. Раннеславянское поселение на р. Тясмине / Н.В. Линка, А.М. Шовкопляс // *МИА*. – 1963. – № 108. – С. 234-242.

207. Листова Н.М. Пища в обрядах и обычаях / Н.М. Листова // Календарные обряды и обычаи в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев [ред. кол.: С.А. Токарев (отв. ред.) и др.]. – М., 1983. – С. 161-173.
208. Литаврин Г.Г. Записки греческого топарха / Г.Г. Литаврин // Из истории средневековой Европы. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 117-130.
209. Літопис руський за Іпатським списком. / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – XVI + 591 с.
210. Лучицкий И. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии / И. Лучицкий // Северный Вестник. – 1889. – Кн. 1. – С. 69-88.
211. Лучицкий И. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии / И. Лучицкий // Северный Вестник. – 1889а. – Кн. 2. – С. 37-50.
212. Львова З.А. Стекланные бусы Старой Ладogi / З.А. Львова // АСГЭ. – 1968. – Вып. 10. – С. 64-94.
213. Ляпушкин И.И. Раннеславянские поселения Днепроvского Левобережья. / И.И. Ляпушкин // СА. – 1952. – № 16. – С. 7-41.
214. Ляпушкин И.И. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей / И.И. Ляпушкин // Вестник ЛГУ. – 1956. – № 20. – С. 45-60.
215. Ляпушкин И.И. О жилищах восточных славян Днепроvского Левобережья VIII-IX вв. / И.И. Ляпушкин // КСИИМК. – 1957. – Вып. 68. – С. 3-13
216. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И.И. Ляпушкин // М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 328 с. – (МИА, № 76).
217. Ляпушкин И.И. К вопросу о культурном единстве славян / И.И. Ляпушкин // Исследования по археологии СССР. Сборник

- статей в честь профессора М.И. Артамонова. – Л., 1961. – С. 203-209.
218. Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – I-я пол. IX в.) / И.И. Ляпушкин // Л.: Наука, 1968. – 192 с. – (МИА, № 152).
219. Маврикий. „Стратегикон” / Маврикий // Свод древнейших письменных источников о славянах. Т. I. (I-VI вв.) [составители Л.А. Гиндин, С.А. Иванов, Г.Г. Литаврин]; отв. ред. Л.А. Гиндин, Г.Г. Литаврин. – М.: Наука, 1991. – С. 364-393.
220. Мавродин В.В. Об общественном строе восточных славян VIII-X вв. в свете археологических данных / В.В. Мавродин, И.Я. Фроянов // Проблемы археологии. – Л., 1978. – Вып. II. – С. 125-132.
221. Магура С. До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу (з приводу розкопів на горі Киселівці в Києві в 1932 р.) / С. Магура // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1934. – Кн. I. – С. 43-56.
222. Майоров А.В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история Прикарпатского региона / А.В. Майоров. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – 209 с.
223. Макря М. Славянский могильник в Сомешени / М. Макря // Dacia. – 1958. – NS II. – S. 351-370.
224. Максимов Є.В. Городище Монастирьок VIII-XIII ст. на Середньому Дніпрі / Є.В. Максимов, В.О. Петрашенко // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 3-20.
225. Максимов Е.В. Славянские памятники у с. Монастырёк на Среднем Днепре / Е.В. Максимов, В.А. Петрашенко. – К.: Наук. думка, 1988. – 148 с.

226. Малеев Ю.М. Язичницьке святилище на березі Роставиці / Ю.М. Малеев // Вісник Київ. ун-ту. Серія історія. – 1975. – № 17. – С. 76-80.
227. Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни / В.А. Мальм // Очерки по истории древнерусской деревни. – Труды ГИМ. – 1956. – Вып. 32. – С. 106-138.
228. Махновець Л.Є. Київський літопис / Л.Є. Махновець // Київ. – 1984. – № 7. – С. 86-145.
229. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIII вв. / А.Ф. Медведев // САИ. – 1966. – Вып. Е1-36. – 118 с.
230. Мезенцева Г.Г. Канівське поселення полян / Г.Г. Мезенцева. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 124 с.
231. Мезенцева Г.Г. Давньоруське місто Родень. Княжа гора / Г.Г. Мезенцева. – К.: Наук. думка, 1968. – 184 с.
232. Минасян Р.С. Втульчатые двушипные наконечники стрел Восточной Европы / Р.С. Минасян // АСГЭ. – 1978. – Вып. 43. – С. 35-37.
233. Минасян Р.С. Железные ножи с волютообразным навершием / Р.С. Минасян // Проблемы археологии. – Л., 1978а. – Вып.2. – С. 148-152.
234. Минасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья / Р.С. Минасян // АСГЭ. – 1978б. – Вып. 19. – С. 74-85
235. Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тыс. н. э.) / Р.С. Минасян // СА. – 1978в – С. 101-112.
236. Минасян Р.С. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья. (К вопросу о появлении славянских форм

- в лесной зоне) / Р.С. Минасян // АСГЭ. – 1980. – Вып. 21. – С. 68-74.
237. Мисько Ю. Поховальний обряд у контексті світогляду східних слов'ян (за матеріалами могильників VIII-X ст. Дніпровського Правобережжя) / Юлія Мисько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 1997. – Вип. 4. – С. 19-29.
238. Мисько Ю. Керамічний матеріал Дніпровського Правобережжя як джерело вивчення східнослов'янського світогляду / Юлія Мисько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 1998. – Т. 1. – С. 115-126.
239. Мисько Ю. Світоглядний аспект східнослов'янської кераміки Дніпровського правобережжя / Ю. Мисько // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. – Одеса: Гермес, 1998а. – С. 195-199.
240. Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла / Ю.В. Мисько // Археологічні студії. – 2000. – Вип. 1. – С. 113-120.
241. Мисько Ю. Про час проникнення християнського світогляду на землі сучасної Буковини / Юлія Мисько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2000а. – Т. 3. – С. 184-192.
242. Мисько Ю. Східнослов'янська піч як сакральний символ (за археологічними матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя) / Ю.В. Мисько // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ с. Матеріали Міжнародної наукової конференції [ред. кол.: Я.Д.Ісаєвич (голова) та ін.]. – Чернівці: Золоті литаври, 2000б. – С. 244-247.
243. Михайлина Л.П. Жилища Верхнього Попруття в VIII-X вв. / Л.П. Михайлина // Актуальные проблемы археологических

- исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых. – К., 1981. – С. 102-103.
244. Михайлина Л.П. Летописные хорваты по археологическим данным / Л.П. Михайлина. – М., 1989. – 157 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР 27.11.89, № 40253.
245. Михайлина Л.П. Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут / Л.П. Михайлина // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі.: Матеріали історико-археологічного семінару. – Суми, 1993. – С. 37-39.
246. Михайлина Л.П. Комплекс слов'янських пам'яток VIII-X ст. у с. Ревне на р. Прут / Л.П. Михайлина // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н.е.: Тези доповідей та повідомлень. – Чернівці, 1994. – С. 7-9.
247. Михайлина Л.П. Особливості східнослов'янських старожитностей Верхнього Попруття VIII-X ст. / Л.П. Михайлина // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С. 39-41.
248. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. / Л.П. Михайлина. – Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.
249. Михайлина Л.П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами / Л.П. Михайлина // Питання історії України. – 1999. – Т. 3. – С. 54-64.
250. Михайлина Л. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами / Любомир Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 1999а. – Т. 3. – С. 133-139.
251. Михайлина Л. Язичницькі пам'ятки культури Луки Райковецької / Любомир Михайлина // Питання стародавньої та

- середньовічної історії, археології й етнології. – 1999б. – Т. 2. – С. 129-158.
252. Михайлина Л. Розвиток металургії та металообробки у східнослов'янського населення райковецької культури / Любомир Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2000. – Т. 1. – С. 65-73.
253. Михайлина Л.П. Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури / Л.П.Михайлина // Археологічні студії. – 2000а. – Вип. 1. – С. 121-131.
254. Михайлина Л.П. Роль і місце полювання, рибальства та лісових промислів у господарстві східних слов'ян райковецької культури VIII-X ст. / Л.П. Михайлина // Питання історії України. – 2000б. – Т. 4. – С. 32-34.
255. Михайлина Л. Середньовічне житло східних слов'ян VIII-X ст. / Любомир Михайлина // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної конференції [ред. кол.: Я.Д. Ісаєвич (голова) та ін.]. – Чернівці, 2000в. – С. 211-216.
256. Михайлина Л. Літописні княжіння східних слов'ян між Дніпром і Карпатами / Любомир Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2000г.– Т. 3. – С. 193-204.
257. Михайлина Л. Східнослов'янський могильник кінця I-го тис. н.е. біля с. Ревне на р. Прут / Любомир Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2000д – Т. 2. – С. 81-90.
258. Михайлина Л. Розвиток гончарної справи у східних слов'ян VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами / Любомир Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2001. – Т. 1. – С. 174-181.

259. Михайлина Л. Могильники та поховальний обряд населення Північної Буковини кінця I-го тисячоліття н.е. / Любомир Михайлина // Буковинський історико-етнографічний вісник. – 2001а. – Вип. 3. – С. 68-69.
260. Михайлина Л. Сакральна символіка у старожитностях райковецької культури / Любомир Михайлина // Українська історична наука на порозі XXI століття. – Чернівці, 2001б. – Т. 3. – С. 317-323.
261. Михайлина Л.П. Житла Ревнянського поселення VIII-X ст. / Л.П. Михайлина // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р., Чернівці. – Чернівці, 2001в. – С. 346-351.
262. Михайлина Л. Часове та просторове формування стародавніх Чернівців / Любомир Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2001г. – Т. 2. – С. 126-132.
263. Михайлина Л. Розвиток торговельно-економічних відносин у східнослов'янському суспільстві VIII-X ст. (за матеріалами культури Луки Райковецької) / Любомир Михайлина // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2002. – Вип. 123-124. – С. 94-103.
264. Михайлина Л. Городища Північної Буковини VIII-X ст.: топографія, оборонні споруди, забудова укріпленого майдану / Любомир Михайлина // Буковинський історико-етнографічний вісник. – 2002а. – Вип. 4. – С. 24-29.
265. Михайлина Л. Печі житлових споруд райковецької культури / Любомир Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2002б. – Т. 2. – С. 121-128.

266. Михайлина Л. Топографія, розміри та планування селищ VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами / Любомир Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології . – 2003. – Т. 1. – С. 93-99.
267. Михайлина Л.П. Типологія східнослов'янських жител VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами / Л.П. Михайлина // Археологічні студії. – 2003а. – Вип. 2. – С. 116-131.
268. Михайлина Л. Полюддя у східнослов'янських князіннях / Любомир Михайлина. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2007. – Т. 1 (23). – С. 19-24.
269. Михайлина Л.П. Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури / Л.П. Михайлина // ДЬНГОСЛОВО: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя [ред. кол.: Г.Івакін (відп. ред.) та ін.]. – К., 2008. – С.279-287.
270. Михайлина Л. Соціальний зміст поселенських структур райковецької культури / Любомир Михайлина // Археологічні студії. – 1988а. – Вип. 3. – С. 118-134.
271. Михайлина Л.П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII-XIII ст. / Л.П. Михайлина, І.П. Возний // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1996. – Вип. 6-7. Історія. – С. 24-44.
272. Михайлина Л.П. Язичницька і християнська символіка предметів Чорнівського городища XII-XIII ст. / Л.П.Михайлина, І.П. Возний // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології, археології й етнології. – 1996а. – Вип. 2. – С. 28-39.
273. Михайлина Л.П. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Прута та середнього Дністра / Л.П. Михайлина, Г.О. Пашкевич, С.В. Пивоваров // Археологія. – 2007. – № 2. – С.57-66.

274. Михайлина Л. Язичницькі вірування слов'янських племен Північної Буковини за археологічними даними / Л. Михайлина, С. Пивоваров // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.: Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1993. – С. 18-19.
275. Михайлина Л.П. Славянський могильник Х в. на Верхнем Пруте / Л.П. Михайлина, И.П. Русанова // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 305-306.
276. Михайлина Л.П. Раскопки славянского города на р. Прут / Л.П. Михайлина, И.П. Русанова, Б.А. Тимощук // АО 1977. – М., 1978. – С. 368.
277. Михайлина Л.П. Селища и городища Ревное I / Л.П. Михайлина, И.П. Русанова // АО 1979 г. – М., 1979. – С. 370-371.
278. Михайлина Л.П. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII-X вв. / Л.П. Михайлина, Б.А. Тимощук // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 205-219.
279. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев. – Харьков: Вища школа, 1985. – 148 с.
280. Мовчан І.І. Давньокиївська околиця / І.І. Мовчан. – К.: Наук. думка, 1993. – 173 с.
281. Москаленко А.Н. Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону / А.Н. Москаленко. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1965. – 310 с.
282. Москаленко А.Н. К вопросу о погребальном обряде древнерусского населения среднего и верхнего Дона / А.Н. Москаленко // Древние славяне и их соседи. – М., 1970. – С. 108-110.
283. Москаленко А.Н. Славяне на Дону. (Боршевская культура) / А.Н. Москаленко. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. – 160 с.

284. Моця А.П. Трупосожжение и трупоположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда / А.П. Моця // Славяне и Русь. – К., 1979. – С. 115-122.
285. Моця А.П. Скорченные погребения древнерусских некрополей / А.П. Моця // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С. 101-105.
286. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. / А.П. Моця. – К.: Наук. думка, 1990. – 156 с.
287. Моця А.П. Общие закономерности торгово-экономических взаимоотношений Киева и Булгара в IX-XIII ст. / А.П. Моця // Путь из Булгара в Киев [ред. кол.: А.Х. Халиков (отв. ред.) и др.]. – Казань, 1992. – С. 6-12.
288. Моця О.П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О.П. Моця. – К.: Наук. думка, 1993.. – 160 с.
289. Моця О.П. Монети з давньоруських поховань Середнього Подніпров'я / О.П. Моця // Археологія. – 1994. – № 45. – С. 75-80.
290. Моця О.П. Погости в системі давньоруських населених пунктів / О.П. Моця // Археологічні студії. – 2003. – Вип. 2. – С. 199-203.
291. Моця О.П. Київська Русь: від язичництва до християнства / О.П. Моця, В.М. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – 221 с.
292. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков / А.В. Назаренко. – М.: Наука, 1993. – 240 с.
293. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час / Під ред. О.П. Черниша. – К.: Наук. думка, 1976. – 222 с.
294. Нидерле Л. Славянские древности / Л.Нидерле. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – 450 с.
295. Никольская Т.Н. Щуклинское городище / Т.Н. Никольская // КСИИМК. – 1958. – Вып. 72. – С. 66-74.

296. Никольская Т.Н. Культура племен бассейна Верхней Оки в I тысячелетии н.э. / Т.Н. Никольская // МИА. – 1959. – № 72. – 150 с.
297. Новое в археологии Киева [Толочко П.П., Боровский Я.Е., Вознесенская Г.А. и др.]; ред. кол.: П.П. Толочко (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1981. – 456 с.
298. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. / А.П. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. [Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. и др.]; под. ред. В.Т.Пашуто и Л.В.Черепнина. – М., 1965. – С. 355-419.
299. Носова Г.Я. Язычество в православии / Г.Я. Носова. – М.: Наука, 1975. – 152 с.
300. Описание городов и областей к северу от Дуная, или Баварский Географ. // Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков (тексты, перевод, комментарии). – М.: Наука, 1993. – С. 7-51.
301. Опрыск В.Г. Селище давньоруського часу / Д. Козак, В. Опрыск, В. Шкоропад // Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. – Київ, 1999. – С. 103-124.
302. Орлов Р.С. Конструктивные особенности киевского капища 1908 г. / Р.С. Орлов // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей. – К., 1991. – С. 108-109.
303. Орлов С.Н. Славянское поселение на берегу р. Прость около Новгорода / С.Н. Орлов // СА. – 1972. – № 2. – С. 127-138.
304. Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX ст. / С.П. Павлюк. – К.: Наук. думка, 1968. – 171 с.
305. Память и похвала князю Владимиру и его Житие по сп. 1494 г. // Записки Академии наук по историко-филологическому отделению. – СПб., 1897. – Т. 1. – № 6. – С. 2-8.

306. Паньков С.В. Производство железа / С.В.Паньков // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период [Баран В.Д., Максимов Е.В., Магомедов Б.В., Вакуленко Л.В. и др.]; отв. ред. В.Д. Баран. – К., 1990. – С. 376-382.
307. Паньков С.В. Чорна металургія на території південно-руських земель IX-XIII ст. / С.В. Паньков // Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. – К., 1996. – С. 61-80.
308. Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери / С.П. Пачкова. – К.: Наук. думка, 1974. – 136 с.
309. Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования в области славянской археологии / Г.А. Пашкевич // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 4. – С. 169-174.
310. Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини, наслідки) / Г.О. Пашкевич // Старожитності Південної Русі. – К., 1993. С. 87-91.
311. Пашкевич Г.А. Землеробство і скотарство лісостепового правобережного Подніпров'я в VIII-X ст. / Г.А. Пашкевич, В.О. Петрашенко // Археологія. – 1982. – Вип. 41. – С. 46-62.
312. Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования раннеславянского городища у хут. Монастырек / Г.А. Пашкевич, З.В. Янушевич // Использование методов естественных в археологии. – К., 1978. – С. 86-96.
313. Пашуто В.Т. Особенности структуры Древнерусского государства / В.Т. Пашуто // Древнерусское государство и его историческое значение [Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. и др.]; под. ред. В.Т. Пашуто и Л.В. Черепнина. – М.: Наука, 1965. – С. 77-127.

314. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. / С.І.Пеняк. – К.: Наук. думка, 1980. – 180 с.
315. Перхавко В.Б. Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы / В.Б. Перхавко // СА. – 1978. – № 3. – С. 113-126.
316. Першиц А.И. Проблема типологизации общины в дореволюционной русской и советской историографии / А.И. Першиц // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – 1978. – Вып. VIII. – С. 142-156.
317. Першиц А.И. Патронимия / А.И. Першиц // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура [под. ред. Ю.В. Бромлея и Г. Штомбаха]; отв ред. А.И. Першиц, Д. Трайде. – М., 1986. – С. 133-134.
318. Петегирич В.М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X-XIII вв. (по археологическим данным) / В.М. Петегирич // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси [ред. кол.: В.Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – К., 1980. – С. 151-163.
319. Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья / Б.Г. Петерс. – М.: Наука, 1986. – 191 с.
320. Петрашенко В.О. Житла VIII-IX ст. на Правобережному Подніпров'ї / В.О. Петрашенко // Археологія. – 1982. – Вип. 37. – С.48-59.
321. Петрашенко В.А. Городище Монастырек VIII-X вв. в свете новых исследований / В.А. Петрашенко // Земли Южной Руси в

- IX-XIV вв. [ред. кол.: П.П. Толочко (отв. ред.) и др.]. – К., 1985. – С. 71-84.
322. Петрашенко В.О. Слов'янські пряслиця VIII-X ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я / В.О. Петрашенко // Археологія. – 1988. – Вип. 62. – С. 24-32.
323. Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я / В.О. Петрашенко. – К.: Наук. думка, 1992. – 139 с.
324. Петрашенко В.О. Поселення Канівського Придніпров'я / В.О. Петрашенко // Піденноруське село IX-XIII ст. [ред. кол.: О.П. Моця (керівник) та ін.]. – К., 1997. – С. 114-143.
325. Петрашенко В.О. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї / В.О. Петрашенко // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. [відп. ред. Р.В. Терпиловський]. – Київ-Львів, 1999. – С. 230-239.
326. Петрашенко В.О. Архітектура поселень у слов'янський та давньоруський час. VIII-XIII ст. / В.О. Петрашенко // Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. – К., 2005. – С. 115-160.
327. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В.О. Петрашенко. – К., 2005. – 264 с., 130 ил.
328. Петров В.П. Памятники корчакского типа / В.П. Петров // МИА. – 1963. – № 108. – С. 15-39.
329. Петров В.П. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н.э. (По материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье) / В.П. Петров // МИА. – 1963а. – № 108. – С. 209-233.
330. Петрухин В.Я. К предыстории древнерусского города /

- В.Я. Петрухин, Т.И. Пушкина // История СССР. – 1979. – № 4. – С. 100-112.
331. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.
332. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / Сергій Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.
333. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С.А. Плетнева // МИА. – 1967. – № 142. – 198 с.
334. Поболь Л.Д. О новых археологических памятниках БССР VI-IX вв. / Л.Д. Поболь // Славяните и средиземноморският свят VI-XI вв. – София, 1973. – С. 221-230.
335. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с.
336. Подосинов А.В. Ех oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии / А.В. Подосинов. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 720 с.
337. Полевой Л.Л. Археологические сведения о растительном покрове и фауне млекопитающих Пруто-Днестровского междуречья / Л.Л. Полевой // Охрана природы Молдавии. – Кишинев, 1961. – Вып.2. – С. 99-103.
338. Попович М.В. Мировоззрение древних славян / М.В. Попович. – К.: Наук. думка, 1985. – 167 с.
339. Потапов А.В. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове / А.В. Потапов // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара „Чернигов и его округа в IX-XIII вв.” [ред. кол.: П.П. Толочко (отв. ред.) и др.]. – К., 1990. – С. 37-41.

340. Потапов О.В. Деякі традиції розвитку скотарства в давньому Чернігові / О.В. Потапов // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 50-56.
341. Приходнюк О.М. Ранньослов'янське житло на Поділлі / О.М. Приходнюк // Археологія. – 1971. – Вип. 3. – С. 26-37.
342. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.) / О.М. Приходнюк. – К.: Наук. думка, 1975. – 154 с.
343. Приходнюк О.М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось / О.М. Приходнюк // Дослідження з слов'яно-руської археології [ред. кол.: В.І. Довженко (відп. ред.) та ін.]. – К., 1976. – С. 101-119.
344. Приходнюк О.М. Об этнокультурной ситуации в Днепровском лесостепном пограничье во второй половине I тысячелетия н.э. / О.М. Приходнюк // Проблемы этногенеза славян [відп. ред. В.Д. Баран]. – К., 1978. – С. 108-124.
345. Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст. н.е. / О.М. Приходнюк. – К.: Наук. думка, 1980. – 152 с.
346. Приходнюк О.М. Керамічні комплекси поселення Луг I на р. Тясміні / О.М. Приходнюк, М.М. Казанський // Археологія. – 1978. – Вип.27. – С. 43-47.
347. Приходнюк О.М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования) / О.М. Приходнюк. – Воронеж: Воронежский университет, 1998. – 170 с., илл.
348. Прокопий Кесарийский. Война с готами / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 516 с.
349. Пряхин А.Д. Итоги исследования Малого Боршевского городища на р. Дон / А.Д. Пряхин, А.З. Винников // Археология восточноевропейской лесостепи [ред. кол.: А.Д. Пряхин (науч. ред.) и др.]. – Воронеж, 1980. – С. 132-158.

350. Рабинович Р.А. Середина мира / Р.А.Рабинович // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х томах. – М., 1988. – Т. 2. – С. 428-429.
351. Рабинович Р.А. Карпато-Днестровские земли во второй половине IX-XIII вв. (историко-археологическое исследование): Автореф. дис. ... кандидата. ист. наук / Р.А. Рабинович. – СПб., 1997. – 17 с.
352. Рабинович Р. О культурном и хронологическом соотношении Алчедарского и Брэнештского могильников / Роман Рабинович // Revista Arheologica. – 2005. – Seria nouă. – V. 1. – Nr. 1. – S. 120-132.
353. Равдина Т.В. О датировке городища Алчедар / Т.В. Равдина // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья [ред.кол.: П.П. Бырня (отв. ред.) и др.]. – Кишинев, 1988. – С. 54-71.
354. Равдина Т.В. Погребения X-XI вв. с монетами на территории Древней Руси / Т.В. Равдина. – М.: Наука, 1988. – 149 с.
355. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства / О.М. Рапов. – М.: Высшая школа, 1988. – 416 с.
356. Раппопорт П.А. Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцовый кладки / П.А. Раппопорт // КСИИМК. – 1953. – Вып. 52. – С. 18-22.
357. Раппопорт П.А. Очерки истории русского военного зодчества X-XIII вв. / П.А. Раппопорт // МИА. – 1956. – № 52. – 184 с.
358. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. / П.А. Раппопорт // МИА. – 1967. – № 140. – 241 с.
359. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // Л.: Наука, 1975. – 179 с. – (САИ, вып. Е1-32).

360. Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР / О.О. Ратич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 96 с.
361. Ратич О.О. Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель / О.О. Ратич // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 119-131.
362. Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі / О.О. Ратич // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 115-126.
363. Рафалович И.А. Раннеславянское поселение Хуча VI-VII вв. в Молдавии / И.А. Рафалович // Тез. и докл. I симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. – Кишинев, 1964. – С. 36-37.
364. Рафалович И.А. Славяне VI-IX веков в Молдавии / И.А. Рафалович. – Кишинев, 1972. – 224 с.
365. Рафалович И.А. Исследование раннеславянских поселений в Молдавии / И.А. Рафалович // АИМ в 1970-1971 гг. – Кишинев, 1973. – С. 134-154.
366. Рафалович И.А. Раннеславянское поселение V-VI вв. Данчены I / И.А. Рафалович, И.В. Гольцева // АИМ в 1974-1976 гг. – Кишинев, 1981. – С. 125-140.
367. Рідуш Б.Т. До питання про культові печери слов'ян у Середньому Подністров'ї / Б.Т. Рідуш // Археологічні студії. – 2000. – Вип. 1. – С. 184-140.
368. Розов С.А. Очерки по истории отечественного пчеловодства / С.А. Розов // Вестник НИИ пчеловодства. – 1972. – № 21. – 110 с.
369. Романець Т. Сьсуд, судина, посуд / Т. Романець // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології. – К., 1996. – С. 69-74.

370. Россинский С.С. Об оборонительных сооружениях на городищах Днепровского Левобережья (VIII-X вв.) / С.С. Россинский // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых. – К., 1981. – С. 105-106.
371. Рошаль М.Г. Жилые и производственные сооружения древнерусского поселения Рудь / М.Г. Рошаль, Г.Б. Федоров // Археологические исследования в Молдавии в 1970-1971 гг. – Кишинев, 1973. – С. 155-176.
372. Русанова И.П. Археологические памятники II пол. I тыс. н.э. на территории древлян / И.П. Русанова // СА. – 1958. – № 4. – С. 30-41.
373. Русанова И.П. Отчет о работе Правобережного отряда Черниговской экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 год / И.П. Русанова. – Научный архив ИА НАНУ, 1959/20а. – 23 с., 18 табл.
374. Русанова И.П. Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 год / И.П. Русанова. – Научный архив ИА НАНУ, 1961/23. – 15 с., 18 табл.
375. Русанова И.П. Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром / И.П. Русанова // Культура древней Руси. – М., 1966. – С. 233-237.
376. Русанова И.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом / И.П. Русанова // М.: Наука, 1973. – 99 с. – (САИ, вып. Е1-25)
377. Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. / И.П. Русанова. – М.: Наука, 1976. – 216 с.

378. Русанова И.П. О ранней дате памятников пражского типа / И.П. Русанова // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С.138-143.
379. Русанова И.П. Изучение славянских поселений у с. Черновка / И.П. Русанова // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 331.
380. Русанова И.П. Культовые места и языческие святилища славян VI-XIII вв. / И.П. Русанова // РА. – 1992. – № 4. – С. 50-67.
381. Русанова И.П. Раскопки и разведки Славянской экспедиции / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 397.
382. Русанова И.П. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук. – М.: Наука, 1984. – 87 с.
383. Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук. – М.: Наука, 1993. – 144 с. + 73 рис.
384. Русанова И.П. Поселение Кодын II в бассейне р. Прут / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук, Л.П. Михайлина // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 364-365.
385. Рутковская Л.М. О статиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовки на р. Тясмине / Л.М. Рутковская // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л.: Наука, 1974. – С. 22-39.
386. Рыбаков Б.А. Поляне и северяне / Б.А. Рыбаков // СЭ. – 1947. – Вып. 5/6. – С. 81-105.
387. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 792 с.
388. Рыбаков Б.А. Уличи / Б.А. Рыбаков // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXV. – С. 3-17.
389. Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура / Б.А. Рыбаков // История культуры Древней Руси [под общ. ред. Б.Д. Грекова, М.И. Артамонова]. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – 1951. – Т. II. [под. ред. Н.Н. Воронина, М.К. Каргера]. – С. 396-464.

390. Рыбаков Б.А. Искусство древних славян / Б.А. Рыбаков // История русского искусства [под общ. ред. И.Э.Грабаря и др.]. – М.: Изд-во АН СССР. – 1953. – Т. 1 [ред. тома И.Э. Грабарь и В.Н. Лазарев]. – С. 39-95.
391. Рыбаков Б.А. Первые века русской истории / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1964. – 240 с.
392. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 697 с.
393. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 592 с.
394. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1988. – 783 с.
395. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты / В.Н. Рябцевич. – Минск: Народная асвета, 1978. – 399 с.
396. Самойлович В.П. Народна творчість в архітектурі сільського житла / В.П. Самойлович. – К.: Держ. вид-во літ. з буд. і архіт., 1961. – 340 с.
397. Самойлович В.П. Українське народне житло (кінець XIX-початок XX ст.) / В.П. Самойлович. – К.: Наук. думка, 1972. – 24 с.
398. Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам / Д.Я. Самоквасов. – М., 1908. – 153 с.
399. Сахаров А.М. Церковь в период феодальной раздробленности / А.М. Сахаров // Церковь в истории России (IX в. – 1917) [отв. ред. Н.А. Смирнов]. – М., 1967. – С. 51-60.
400. Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII-XV вв.) / В.В. Седов // М.: Наука, 1960. – 159 с. – (МИА, № 92).
401. Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В.В. Седов // МИА. – 1970. – № 103. – 200 с.

402. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В.В. Седов. – М.: Наука, 1982. – 328 с.
403. Седов В.В. Погребальный обряд славян в начале средневековья / В.В. Седов // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Погребальный обряд. – М.: Наука, 1990. – С. 170-182.
404. Седов В.В. Славяне в раннем средневековье / В.В. Седов. – М., 1995. – 416 с.: ил.
405. Седов В.В. Славяне: историко-археологическое исследование / В.В. Седов. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 624 с., ил. – (Studia historica).
406. Семенов Ю.И. Категория “социальный организм” и ее значение для исторической науки / Ю.И. Семенов // Вопросы истории. – 1966. – № 8. – С. 88-106.
407. Сергеева М.С. К истории бытовой печи у восточных славян / М.С. Сергеева // Археология и история Юго-Востока древней Руси. Материалы научной конференции. – Воронеж, 1993. – С. 60-61.
408. Серов О.В. Давньоруські селища X – середини XIII ст. Київського Подніпров'я / О.В. Серов // Південноруське село IX-XIII ст.[ред. кол.: О.П. Моця (керівник) та ін.]. – К., 1997. – С. 99-114.
409. Симоненко И.Ф. Пережитки патронимии и брачные отношения у украинцев Закарпатской области / И.Ф.Симоненко // СЭ. – 1947. – № 1. – С. 75-83.
410. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / [В.Д. Баран, Е.В. Максимов, Б.В. Магомедов и др.]; ред. кол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1990. – 486 с.
411. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.) / А.Т. Сміленко. – К.: Наук. думка, 1975. – 211 с.

412. Смиленко А.Т. Славянская культура Правобережья Днестра / А.Т. Сміленко // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс.н.э. [Баран В.Д., Максимов Е.В., Смиленко А.Т. и др.]; ред. кол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – К., 1985. – С. 106-117.
413. Смиленко А.Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII-X вв. / А.Т. Смиленко // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 105-114.
414. Сміленко А.Т. З історії літописних уличів / А.Т. Сміленко // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ-Львів: РАС, 1999. – С. 268-276.
415. Смиленко А.Т. Поселение у сел Шабо и Богатое Одесской области / А.Т. Смиленко, А.А. Козловский // Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н.э. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 98-121.
416. Смиленко А.Т. Типы жилищ и хозяйственных построек / А.Т. Смиленко, С.П. Юренко // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период [Баран В.Д., Максимов Е.В., Магомедов Б.В., Вакуленко Л.В.]; ред. кол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – К., 1990. – С. 266-275.
417. Смирнов А.П. К вопросу об археологической культуре / А.П. Смирнов // СА. – 1964. № 1. – С. 3-10.
418. Смирнов Ю.А. Культ черепа и нижней челюсти в раннем палеолите / Ю.А. Смирнов // Религиозные представления в первобытном обществе. Тезисы докладов. – М., 1987. – С. 66-69.
419. Смирнова Г.И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре / Г.И. Смирнова // Památky archeologické. – 1960. – R. 51. – С. 1. – S. 222-238.

420. Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери / М.Ю. Смішко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 188 с.
421. Спицын А.А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным / А.А. Спицын // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – VIII. – С. 301-340.
422. Старчук І.Д. Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. / І.Д. Старчук // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 32-35.
423. Столярик Е.С. Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья (в позднеимское и византийское время) / Е.С. Столярик. – К.: Наук. думка, 1992. – 125 с.
424. Старчук І.Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947-1948 рр. / І.Д. Старчук // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 379-394.
425. Страбон. География / Страбон. – М.: Ладомир, 1994. – 943 с.
426. Стрижак О.С. Тиверці / О.С. Стрижак // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 47-56.
427. Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н.Ф. Сумцов. – Харьков: Тип. М. Зильберта, 1885. – 139 с.
428. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания / Н.Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – С. 485-500.
429. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (Роменская культура и ее предшественники) / О.В. Сухобоков – К.: Наук. думка, 1975. – 167 с.
430. Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. / О.В. Сухобоков. – К.: Наук. думка, 1992. – 216 с.
431. Сымонович Э.А. Орнаментация черняховской керамики / Э.А. Сымонович // МИА. – 1964. – № 116. – С. 270-361.
432. Татищев В.Н. История Российская / В.Н. Татищев. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. II. – 352 с.

433. Тельнов Н.П. Изучение славянской культуры в Молдавии в конце 70-х – в 80-е годы / Н.П. Тельнов // Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н.э. [ред. кол.: А.Т. Смиленко (отв. ред.) и др.]. – К., 1987. – С. 58-67.
434. Тельнов Н.П. Исследование славянского селища Скок / Н.П. Тельнов // АИМ в 1983 г. – Кишинев, 1988. – С. 101-113.
435. Тельнов Н.П. Некоторые итоги и задачи изучения славянской культуры VI-XI вв. на территории Молдавии / Н.П. Тельнов // АИМ в 1983 г. – Кишинев, 1988а. – С. 3-19.
436. Тельнов Н.П. Раскопки поселения Скок / Н.П. Тельнов // АИМ в 1984 г. – Кишинев, 1989. – С. 187-193.
437. Тельнов Н.П. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв.: Автореф. дис. ... кандидата ист. наук / Н.П. Тельнов. – Л., 1990. – 18 с.
438. Тельнов Н.П. Итоги работ на поселении Скок / Н.П. Тельнов // Археологические исследования в Старом Орхее. – Кишинев, 1991. – С. 53-63.
439. Тельнов Н.П. Славянские железоделательные сооружения в Молдове / Н.П. Тельнов // Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы [ред. кол.: Н.А. Кетрару (отв. ред.) и др.]. – Кишинев, 1991а. – С. 85-99.
440. Тельнов Н.П. Славянские жилища VI-X вв. Днестровско-Прутского междуречья / Н.П. Тельнов // Древности Юго-Запада СССР (I – середина II тысячелетия н.э.) [ред. кол.: П.П. Бырня (отв. ред.) и др. – Кишинев, 1991б. – С. 145-166.
441. Тельнов Н.П. Об исторической судьбе восточнославянских древностей типа Луки Райковецкой в Днестровско-Прутском междуречье / Н.П. Тельнов // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян [ред. кол.: В.Д. Баран (відп. ред.) та ін.]. – Київ-Львів, 1997. – С.184-189.

442. Тельнов Н.П. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв. / Н.П. Тельнов // *Stratum plus*. – 2001-2002. – № 5. – с. 142-263.
443. Тельнов Н.П., Археологические раскопки на поселении Скок / Н.П. Тельнов, Р.А. Рабинович // АИМ в 1986 г. – Кишинев, 1992. – С. 208-223.
444. Тельнов Н.П. Гончарная мастерская с поселения у с. Ганск / Н.П.Тельнов, Г.Ф. Чеботаренко // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья [ред. кол.: П.П. Бырня (отв. ред.) и др.]. – Кишинев, 1988. – С. 72-76.
445. Тереножкин А.И.. Киммерийцы / А.И. Тереножкин. – К.: Наук. думка, 1976. – 223 с.
446. Тимощук Б.О. Розвідка в басейні р. Пруту / Б.О. Тимощук // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 409-415.
447. Тимощук Б.А. Славянские поселения IX-X вв. на территории Северной Буковины / Б.А. Тимощук // КСИИМК. – Вып. 53. – М., 1954. – С. 89-90.
448. Тимощук Б.А. Руины славянского города на р. Прут / Б.А. Тимощук. // АО 1972 г. – М., 1973. – С. 337-338.
449. Тимощук Б.О. Звіт про дослідження слов'янських пам'яток VIII-IX ст. в Заставнівському районі Чернівецької області в 1973 р. / Б.О. Тимощук. – НА ІА НАН України. – 1973а/57. – 26 с., 10 табл., 23 мал.
450. Тимощук Б.О. Слов'янське городище Грозинці на Буковині / Б.О. Тимощук // Археологія. – 1974. – Вип.13. – С. 86-93.
451. Тимощук Б.А. Славянское ремесленное поселение IX в. на Буковине / Б.А. Тимощук // Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, посвященной 250-летию АН СССР. – 1975. – Ч. III. – С. 65-66.

452. Тимощук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини / Б.О. Тимощук. – Ужгород: Карпати, 1975а. – 112 с.
453. Тимощук Б.А. Укрепления ремесленного поселка славян / Б.А. Тимощук // АО 1974 г. – М., 1975б. – С. 361-362.
454. Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. / Б.О. Тимощук. – К.: Наук. думка, 1976. – 176 с.
455. Тимощук Б.А. Славянские поселения VI-VII вв. в Северной Буковине / Б.А. Тимощук // Древняя Русь и славяне [отв. ред. Т.В. Николаева]. – М., 1978. – С. 186-191.
456. Тимощук Б.А. Исследования славянских памятников Буковины / Б.А. Тимощук // АО 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С. 314-315.
457. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина / Б.О.Тимощук. – К.: Наук. думка, 1982. – 206 с.
458. Тимощук Б.А. О сложении систем земледелия у восточных славян / Б.А. Тимощук // Природа и человек [отв. ред. В.И. Марковин]. – М.: Наука, 1988. – С. 140-148.
459. Тимощук Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ / Б.А. Тимощук // Древние славяне и Киевская Русь [отв. ред. П.П. Толочко]. – К., 1989. – С. 74-83.
460. Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. / Б.А. Тимощук. – М.: Наука, 1990. – 188 с.
461. Тимощук Б.А. Языческое жречество древней Руси (по материалам городищ-святилищ) / Б.А. Тимощук // РА. – 1993. – № 4. – С. 110-121.
462. Тимощук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам / Б.А. Тимощук. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.
463. Тимощук Б.А. Сакральные границы языческих святилищ / Б.А. Тимощук // Истоки русской истории. – М., 1997. – С. 63-78.

464. Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б.О. Тимощук. – Чернівці: Прут, 1999. – 176 с.
465. Тимощук Б.А. Новые славянские памятники бассейна Прута / Б.А. Тимощук, Л.П. Михайлина // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 411-412.
466. Тимощук Б.А. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута / Б.А. Тимощук, И.П. Русанова // СА. – 1983. – № 4. – С. 161-173.
467. Тимощук Б.А. Второе Збручское (Крутиловское) святилище (по материалам раскопок 1985 г.) / Б.А. Тимощук, И.П. Русанова // Древности славян и Руси [отв. ред. Б.А. Тимощук]. – М., 1988. – С. 78-91.
468. Тимощук Б.А. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. / Б.А. Тимощук, И.П. Русанова, Л.П. Михайлина // СА. – 1981. – № 2. – С. 80-93.
469. Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси / Н.Г. Тимченко. – К.: Наук. думка, 1972. – 208 с.
470. Тихомиров М.Н. Русское летописание // М.Н.Тихомиров. – М.: Наука, 1979. – 384 с.
471. Текст “Списка русских городов” в исправленном виде // Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 93-95.
472. Токарев С.А. Религия восточных славян. Принятие христианства в Древней Руси / С.А. Токарев // Церковь в истории России (IX в. – 1917) [отв. ред. Н.А. Смирнов]. – М., 1967. – С. 30-50.
473. Токарев С.А. Ранние формы религии / С.А. Токарев. – М.: Политиздат, 1990. – 662 с.
474. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.

475. Толочко О.П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі IX-X ст. / П.П. Толочко // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 51-63.
476. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. / П.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1980. – 223 с.
477. Толочко П.П. Гончарное дело / П.П. Толочко // Новое в археологии Киева [ред. кол.: П.П. Толочко (отв. ред.) и др.]. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 284-301.
478. Толочко П.П. Массовая городская застройка Киева X-XIII вв. / П.П. Толочко // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1982. – С. 25.
479. Толочко П.П. Древний Киев / П.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1983. – 397 с.
480. Толочко П.П. Происхождение древнейших восточнославянских городов / П.П. Толочко // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. [ред. кол.: П.П. Толочко (отв. ред.) и др.]. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 5-19.
481. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
482. Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / П.П. Толочко. – СПб: Алетейя, 2005. – 218 с.
483. Толочко П.П. Язичницьке капище в „городі” Володимира / П.П. Толочко, Я.Э. Боровський // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 3-10.
484. Томашевський А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. Томашевський // Археологічні студії. – 2003. – Вип. 2. – С. 132-160.

485. Томашевский А.П. Славянское поселение Тетеревка-I / Томашевский А.П., Гавритухин И.О. – К., 1992. – 91 с. – (Препринт / НАН Украины, Ин-т археологии, НИАЦ „АРХЭ”).
486. Топоров В.Н. Пространство и текст / В.Н. Топоров // Текст: семантика и структура [отв. ред. Т.В. Цивьян]. – М., 1983. – С. 227-284.
487. Третьяков П.Н. Сельское хозяйство и промыслы / П.Н.Третьяков // История культуры Древней Руси [под общ. ред. В.Д. Грекова и М.И. Артамонова]. – М.-Л., 1948. – Т. 1. [под ред. Н.Н. Воронина, М.К. Каргера и М.А. Тихановой]. – С. 47-77.
488. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена / П.Н. Третьяков. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 312 с.
489. Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге / П.Н. Третьяков. – М.-Л., 1966. – 308 с.
490. Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности / П.Н. Третьяков. – Л., 1970. – 156 с.
491. Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен / П.Н. Третьяков. – Л., 1982. – 142 с.
492. Трубачев О.Н. О племенном названии уличи / О.Н. Трубачев // Вопросы славянского языкознания. – 1961. – № 5. – С. 186-190.
493. Уманська А.С. Про значення птахів у господарстві давнього населення території України / А.С. Уманська // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 41-47.
494. Успенская А.В. Metallургическое производство по материалам древнерусских селищ / А.В. Успенская // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. – 1959. – Вып. 33. – С. 105-122.
495. Фаминцын А.С. Божества древних славян / А.С. Фаминцын. – СПб.: Алетейя, 1995. – 364 с.
496. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М., 1967. – Т. II. – 671 с.

497. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М., 1973. – Т. IV. – 852 с.
498. Федоров Г.Б. Городище Екимауцы / Г.Б. Федоров // КСИА. – 1953. – Вып. L. – С. 104-126.
499. Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс.н.э. / Г.Б. Федоров // М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 380 с. – (МИА. № 89).
500. Федоров Г.Б. Работы Прутско-Днестровской экспедиции в 1960-1961 гг. / Г.Б. Федоров // КСИА. – 1964. – Вып. 99. – С. 77-88.
501. Федоров Г.Б. Посад Екимауцкого поселения / Г.Б. Федоров // Культура Древней Руси. – М., 1966. – С. 272-277.
502. Федоров Г.Б. Древнерусская культура Поднестровья / Г.Б. Федоров // Древняя культура Молдавии [ред. кол.: В.С.Зеленчук (отв. ред.) и др.]. – Кишинев, 1974. – С. 109-149.
503. Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф. Памятники древних славян (VI-XIII вв.) / Г.Б. Федоров, Г.Ф. Чеботаренко // Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев, 1974. – Вып. 6. – 133 с.
504. Филипчук М.А. Східнослов'янське житло X – поч. XI ст. в Українському Прикарпатті / М.А. Филипчук // МДАПВ. – 1995. – Вип. 6. – С. 219-233.
505. Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII-X ст. в Українському Прикарпатті: Автореф. дис. ... кандидата іст. наук / М.А. Филипчук. – К., 1995а. – 24 с.
506. Фролов И.К. Поселение Тетеревка I (VII-VIII вв.) / И.К.Фролов // КСИА. – 1967. – Вып. 110. – С. 30-35.
507. Фроянов И.Я. Семья и вервь в Киевской Руси / И.Я. Фроянов // СЭ. – 1972. – № 3. – С. 90-97.
508. Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории / И.Я. Фроянов. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1980. –

- 256 с.
509. Формозов А.А. Строительные жертвы на поселениях и в жилищах эпохи раннего металла / А.А. Формозов // СА. – 1984. – № 4. – С. 238-241.
510. Фрэзер Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Д. Фрэзер. – М.: Политиздат, 1986. – 703 с.
511. Хавлюк П.И. Славянские поселения VIII – нач. IX веков на Южном Буге / П.И. Хавлюк // АСГЭ. – 1962. – Вып.4. – С. 116-126.
512. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга / П.И. Хавлюк // МИА. – 1963. – № 108. – С. 320-350.
513. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бугі / П.І. Хавлюк // Слов'яно-руські старожитності [відп. ред. В.І. Бідзіля]. – К., 1969. – С. 156-174.
514. Хавлюк П.І. До питання про виготовлення жорен у давній Русі / П.І. Хавлюк // Археологія. – 1971. – № 4. – С. 84-94.
515. Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга / П.И. Хавлюк // Раннесредневековые восточнославянские древности [под. ред. П.Н. Третьякова]. – Л., 1974. – С. 181-215.
516. Хавлюк П.І. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя / П.І. Хавлюк // Археологія. – 1980. – Вип. 34. – С. 30-35.
517. Хавлюк П.І. Про ідеологічні уявлення слов'ян VIII-IX ст. / П.І. Хавлюк // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тези доп. – К., 1989. – С. 237-238.
518. Харламов В.О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу / В.О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва [ред. кол.: П.П. Толочко (відп. ред.) та ін.]. – К., 1976 – С. 47-55.

519. Хейзинг Й. Осень средневековья / Й. Хейзинг. – М.: Наука, 1988. – 1988. – 540 с.
520. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена / В.В. Хвойка. – К., 1913. – 101 с.
521. Хынку И.Г. К вопросу о расселении тиверцев и уличей в Поднепровье / И.Г. Хынку // Юго-Восточная Европа в средние века [отв. ред. Я.С. Гросул]. – Кишинев, 1972. – С. 159-175.
522. Хынку И.Г. Результаты археологических раскопок селища X-XIV вв. у с. Ханска в 1970-1971 гг. / И.Г. Хынку // АИМ в 1970-1971 гг. – Кишинев, 1973. – С. 177-198.
523. Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства и охоты в древней Руси. По данным изучения костных останков из раскопок археологических памятников лесной полосы Европейской части СССР / В.И. Цалкин // М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 185 с. – (МИА. № 51).
524. Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ / В.И. Цалкин // СА. – 1969. – № 4. – С. 91-101.
525. Чеботаренко Г.Ф. Калфа – городище VIII-IX вв. на Днестре / Г.Ф. Чеботаренко. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 116 с.
526. Чеботаренко Г.Ф. Раскопки на поселении у с. Молешты Кутузовского р-на / Г.Ф. Чеботаренко // АИМ в 1979-1980 гг. – Кишинев, 1983. – С. 183-192.
527. Чернецов А.В. О периодизации ранней истории восточнославянских пахотных орудий / А.В. Чернецов // СА. – 1972. – № 3. – С. 135-148.
528. Чернецов А.В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий / А.В. Чернецов // КСИА. – 1979. – Вып. 146. – С. 32-36.

529. Чеховський І.Г. Культ печі і його зв'язок із міфологічним образом печери / І.Г. Чеховський // Національні та етносоціальні процеси в Україні. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців. – Чернівці, 1997. – С. 164-169.
530. Чеховський І. Язичницькі божества стародавніх слов'ян / І. Чеховський // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали Міжнародної наукової конференції [ред. кол.: Я.Д. Ісаєвич (відп. ред.) та ін.]. – Чернівці, 2000. – С. 257-267.
531. Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону / І. Чеховський. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 303 с.
532. Чмихов М.О. Кургани як явище давньої культури / М.О. Чмихов. – К.: НМКВО, 1993. – 144 с.
533. Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени / А.А. Шахматов. – Петроград, 1919. – 64 с.
534. Шекун О.В. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус / О.В. Шекун, О.М. Веремійчик // Південно руське село ІХ-ХІІІ ст. [ред. кол.: О.П. Моця (керівник) та ін.]. – К., 1997. – С. 69-98.
535. Ширинский С.С. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии / С.С. Ширинский // Древняя русь и славяне [ред. кол.: Т.В. Николаева (отв. ред.) и др.]. – М., 1978. – С. 203-206.
536. Школьников Н.А. Стекланные украшения конца I тысячелетия н.э. на территории Поднепровья / С.С. Ширинский // СА. – 1978. – № 1. – С. 97-104.
537. Шмидт Е.А. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н. э. / Е.А. Шмидт // Древние славяне и Киевская Русь [отв. ред. П.П. Толочко]. – К., 1989. – С. 70-74.
538. Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-

- скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей / В.А. Шнирельман // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М.: Наука, 1986. – С. 236-426.
539. Шовкопляс А.М. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве / А.М. Шовкопляс // КСИА УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 100-103.
540. Шовкопляс Г.М. Слов'янські пам'ятки в районі Канева (за матеріалами Київського державного історичного музею) / Г.М. Шовкопляс // Археологія. – 1957а. – Т. X. – С. 136-147.
541. Шовкопляс А.М. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве / А.М. Шовкопляс // МИА № 108. – 1963. – С. 138-144.
542. Шрамко Б.А. Новые детали устройства раннеславянских жилищ / Б.А. Шрамко // СА. – 1960. – № 3. – С. 319-321.
543. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца / Б.А. Шрамко. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1962. – 404 с.
544. Щапова Ю.Л. О происхождении некоторых типов древнерусских бус / Ю.Л. Щапова // СА. – 1962. – № 2. – С. 81-96.
545. Щапова Ю.Л. Стекланные украшения, их роль и место в материальной культуре восточных славян и их соседей / Ю.Л. Щапова // Древнерусское государство и славяне [ред. кол.: Л.Д. Поболь (отв. ред.) и др.]. – Минск, 1983. – С. 93-95.
546. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. / [В.Д. Баран, Е.В. Максимов, А.Т. Смиленко и др.]; ред. кол.: В.Д. Баран (отв. ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с.
547. Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII-X ст. / С.П. Юренко // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 34-46.
548. Юркевич Б. Похоронний обряд с. Михайлівка Глибоцького району Чернівецької області / Б. Юркевич // Буковина – мій

- рідний край. Мат. іст.-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1996. – С. 74-75.
549. Ягодинська М. Слов'янський могильник біля Старого Збаража / М. Ягодинська // Джерело. Науково-краєзнавчий часопис Тернопілля. – 1994. – № 1. – С. 137-153.
550. Якобсон А.Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья (опыт хронологической классификации) / А.Л. Якобсон // СА. – 1951. – Т. XV. – С. 325-344.
551. Якобсон А.Л. Средневековый Крым. Очерки истории и материальной культуры / А.Л. Якобсон. – М.: Наука, 1964. – 232 с.
552. Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики / А.Л. Якобсон. – Л.: Наука, 1979. – 162 с.
553. Янин В.Л. Заметки о Новгородских берестяных грамотах / В.Л. Янин // СА. – 1965. – № 4. – С. 104-123.
554. Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям / З.В. Янушевич. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 216 с.
555. Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья / З.В. Янушевич, В.И. Маркевич // Интродукция культурных растений. – Кишинев, 1970. – С. 83-110.
556. Beranova M. Slovenské znove nástroje v 6-12 století / M. Beranova // PA. – 1957. – R. 48. – С. 1. – S. 99-117.
557. Bialeková D. Dávne slovanské kováctvo / D. Bialeková. – Tatran, 1981. – 126 s.
558. Comşa M. Cultura materiala veche romaneasca. (Aşezarile din secolele VIII-X de la Bucov-Ploieşti) / M. Comşa. – Bucureşti, 1978. – 181 p.

559. Čaplovič D., Hanuliak M. Hroby pod náhrobnými kameňmi vo Svinici / D. Čaplovič, M. Hanuliak // *Historia Carpatika*. – 1979. – T. 10. – S. 193-207.
560. Hanuliak M. Hroby pod náhrobnými kamenmi v 11.-14. storoci / M.Hanuliak // *SA*. – 1979. – R. 27. – C. I. – S. 167-186.
561. Herrmann I. Zwischen Hradschin und Vineta / I. Herrmann. – Leipzig-Jena-Berlin: Uranie, 1978. – 288 s.
562. Historia kultury materialnej Polski.– Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978. – T. I. – 395 s.
563. Hoczyk-Siwkowa S. Chronologia ceramiki wczesnosredniowiecznej (VI-IX w.) z Lublina / S. Hoczyk-Siwkowa // *Slavia Antiqua*. – 1978. – T. 25. – S. 189-223.
564. Krüger B. Dessau-Mosigkau / B. Krüger. – Berlin, 1967. – 192 s.
565. Lowmiański H. Początki Polski. Z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e. / H. Lowmiański. – Warszawa: PWN, 1963. – T. II. – 426 s.
566. Lowmiański H. Religia słowian i jej upadek (w. VI-XII) / H. Lowmiański. – Warszawa, 1986. – 432 s.
567. Macrea M. Șantierul arheologic Șomeseni-Cluj / M. Macrea // *Materiale și cercetări arheologice*. – 1959. – VI. – P. 515-522.
568. Mikhajlina L.P. Simbolistica de cult pe obiecte ceramice din cultura Luka-Rajkovetskaja / L.P. Mikhajlina // *Interacademica*. – București, 2001. – II-III. – P. 131-145.
569. Miśkiewicz M. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach skieletowych w Polsce / M. Miśkiewicz // *Materialy Wczesnośredniowieczne*. – 1969. – T. VI. – S. 241-301.
570. Musianowicz K. Zespół osadniczy z Gorodka obwód Rovenski (USSR) w świetle wczesnosredniowiecznego osadnictwa Wołynia / K. Musianowicz // *WA*. – 1979. – T. 44. – Z.2. – S. 168-205.

571. Petrescu-Dîmbovita M. Sisteme de fortificatii medievale timpurii la est de Carpati / M. Petrescu-Dîmbovita, D.Gh. Teodor. – Iași, 1987. – 145 p.
572. Pleiner R. Iron in Archeology: The European Bloomery Smelters / Radomír Pleiner // Arheologický Ústav AVČR. – Praha, 2000/ - 400 p.
573. Poulík J. Staroslovanská Morava / J. Poulík. – Praha, 1948. – 215 s.
574. Rădulescu A. Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu / A. Rădulescu, N. Hartuhi. – Constanța, 1967. – 127 p.
575. Šafařík P. Slovanske starozitnosti / P. Šafařík. – Praha, 1837. – 436 s.
576. Service E. Origins of the State and Civilization / E. Service. – New-York, 1975. – 361 s.
577. Słownik starozitnosci slowiaskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962. – T. I. – Cz. 2. – 236 s.
578. Szymanski W. Przyczynki do zagadnienia chronologii i zasięgu występowania żelaznych noży z rękojeściami zakończonymi wolutami / W. Szymanski // WA. – 1964. – T. 30. – Z. 3/4. – S. 221-226.
579. Teodor D.Gh. Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. / D.Gh. Teodor. – Iași, 1978. – 223 p.
580. Teodor D.Gh. Asezarile întarite din regiunile est-carpătice ale României în secolele VIII-XI / D.Gh. Teodor // Hierasus. – Botosani, 1980. – P. 197-216.
581. Teodor D.Gh. Romanitatea carpato-dunareana și Bizantul în veacurile V-XI e.n. / D.Gh. Teodor. – Iași, 1981. – 121 p.
582. Teodor D.Gh. Reguinile Carpato-Nistriene in secolele V-X / D.Gh. Teodor // Spatul Nord-Est Carpatic in mibniul intunecat. – Jași, 1997. – P. 79-116.

583. Vána Z. Lahvovité tvary v západnoslovanské keramike / Z. Vána // PA. – 1956. – R. 47. – C. 1. – S. 144-147.
584. Zaharia E. Săpăturile de la Dridu / E. Zaharia. – București, 1967. – 271 s.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АИМ	- Археологические исследования в Молдавии
АО	- Археологические открытия
АП	- Археологічні пам'ятки
АСГЭ	- Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ	- Вестник древней истории
КСИА	- Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	- Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	- Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	- Материалы и исследования по археологии СССР
НАА	- Народы Азии и Африки
НТШ	- Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка
РА	- Российская археология
СА	- Советская археология
САИ	- Свод археологических источников
СЭ	- Советская этнография
Труды ГИМ музея	- Труды Государственного исторического музея

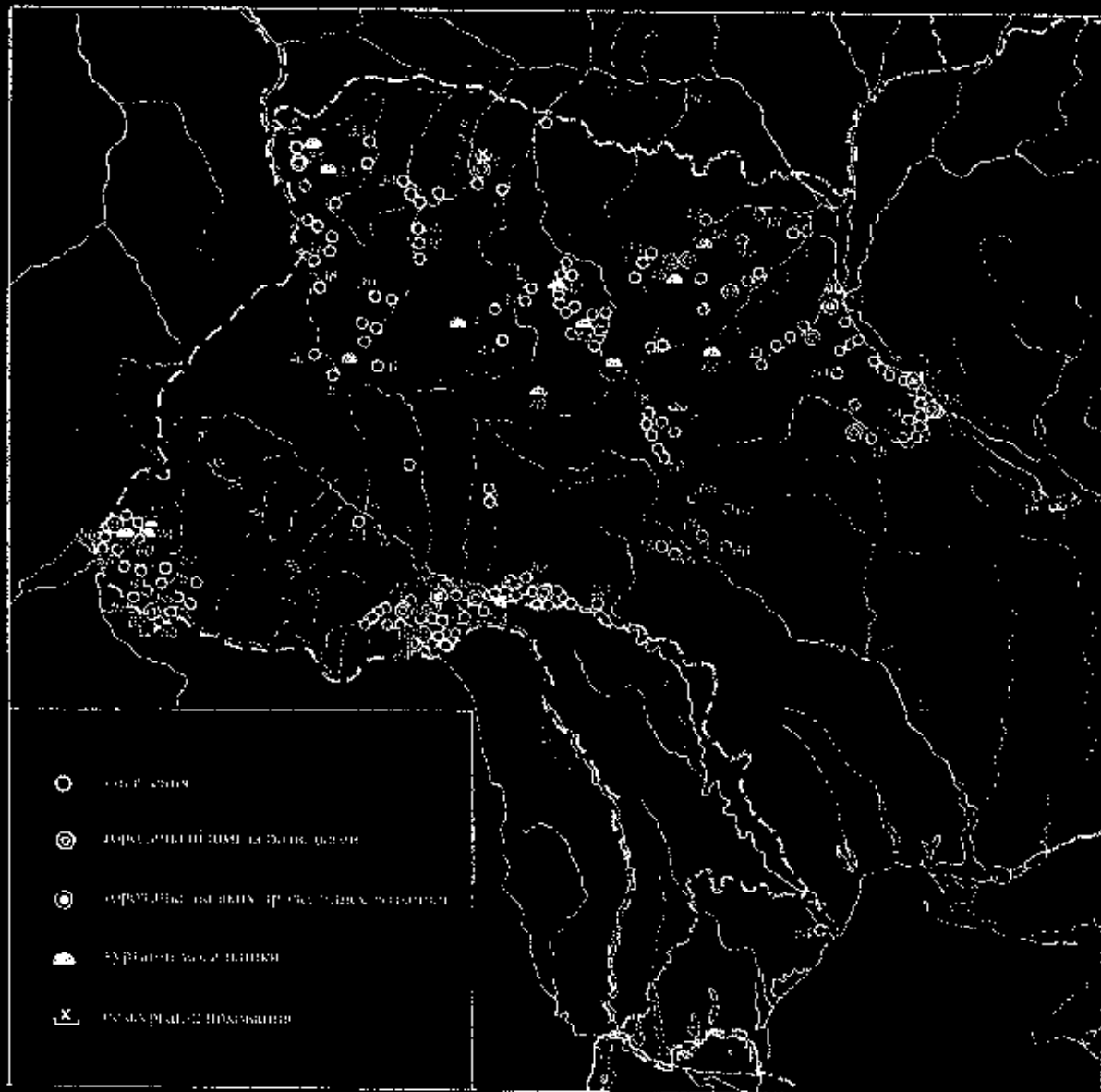

Рис. 1. Карта пам'яток райковецької суцільної
(цифри позначені пам'ятки, на яких зруйнована розкопки)

[Археология Украинской ССР, 1986; Этнокультурная карта территории Украинской ССР, 1985;
Хавлюк, 1974; Пеняк, 1980; Михайлова, 1997]

- 1 Трушів; 2 Бабів; 3 Горидів; 4 Пересопниця; 5 Ріпнів; 6 Півнецька; 7 Бурків;
8 Гетерівка; 9 Нізмізк; 10 Душа Райковецька; 11 Київ; 12 Монастирок; 13 Київ;
14 Сіхнівка; 15 Момотів; 16 Макарів Острів; 17 Велика Андрусівка; 18 Грабовець;
19 Семенки; 20 Тригорівка; 21 Петрівська; 22 Ужгород; 23 Зальцове; 24 Червенець;
25 Ореськів; 26 Дібринівці; 27 Рені; 28 Равки; 29 Чортків; 30 Кувин; 31 Гоздів;
32 Милушівці; 33 Комарів; 34 Піршад; 35 Волошівка; 36 Липівка; 37 Липівка;
38 Скоморухи; 39 Усовоєва; 40 Рабоуш; 41 Мости; 42 Велика Горбатка; 43 Рогоць;
44 Ушівка; 45 Каростень; 46 Межирічки; 47 Христинівка; 48 Полісся; 49 Шинківка;
50 Крушинівка; 51 Обухів; 52 Бакота; 53 Федорівка; 54 Ціпів; 55 Ціпів; 56 Іллон;
57 Шидове; 58 Липівка; 59 Перегоєва; 60 Липівка; 61 Заминці; 62 Мала Ковалівка;
63 Волока II; 64 Червона Діброва I; 65 Іллон; 66 Ковалівка II; 67 Ковалівка; 68 Парківка;
69 Самчинці; 70 Заславів; 71 Миронівка Сіха; 72 Кувин

Fig. 3. Kamiburi worn in various parts of the Japanese archipelago: 1, 2, 6, 24, 25 - Mito; 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18-23 - Ise; 16, 17, 19, 20, 21, 22, 26 - Iga; 27 - Kyoto; 28 - Osaka.

Рис. 1. Голова и шея. Кепаровидный козырек (за VHD cr.) [А. А. Мухоморова, 2004].
 A — дорсальный вид; B — вентральный.

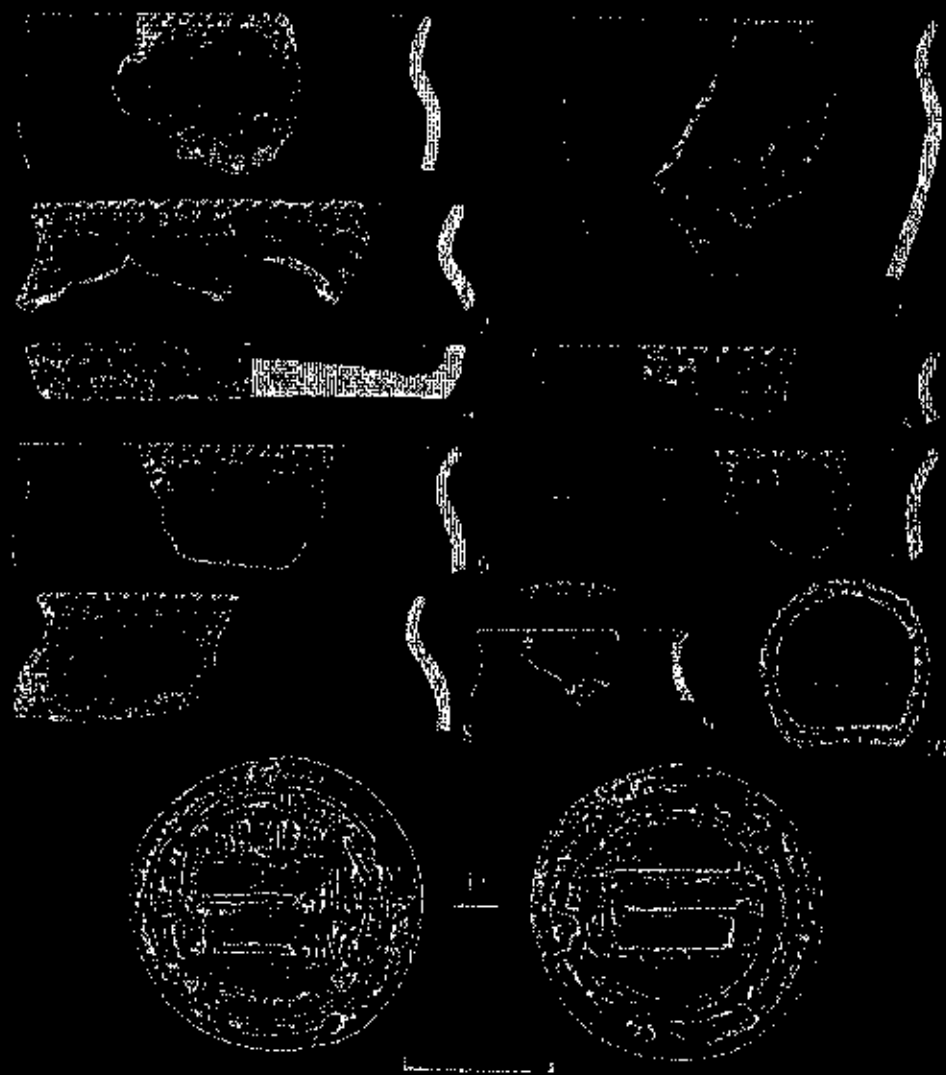

Рис. 5. Монетирное. Считая сверху вниз: Ковриго (с западной стороны № 9) [Музейный фонд, Франция, 1988].
 1-9 - фрагменты с 10-11 в. восточная сторона; западная сторона;
 10 - с западной стороны; восточная сторона; № 10, 11 - с западной

Рис. 6. Растения 1. - Пшеница: а) - типичный комплекс признаков злака [Баран, 2004].
 В - злак № 17. В - злак № 18.

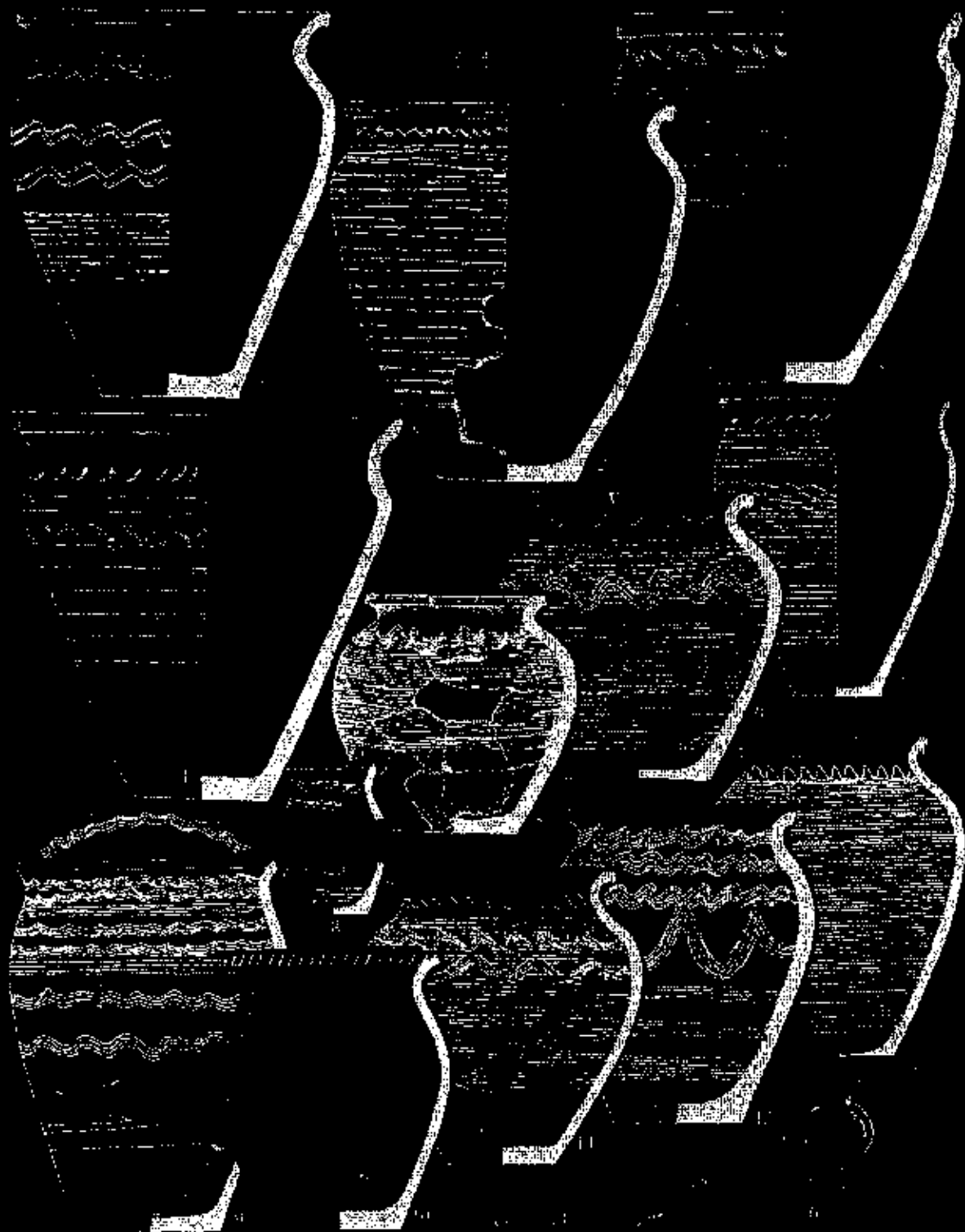

Рис. 7. Гончарні вироби з яскравими фарбами з пам'яток південноукраїнської культури.
 1-4 - Монастир; 5-10 - Березівське, 1988; 5 - Київ, 1987; 6-10 - Тернопіль.

Рис. 3. Поле ϵ для различных значений α и β :
а, б — $\alpha = 0, \beta = 0, 1$; в, г — $\alpha = 0, \beta = 0, 2$.

Рис. 9. Рельеф. Копии рельефов: 1-3, 8, 9 – с западной стороны; 5-6 – с южной; 4 – с восточной; 7 – с северной стороны.

Рис. 11. Монастырь (Св. Пантелеймон). Кувалда из бронзы (1) и № 3 (Македония, Петрашево, 1988).
 1 — фрагмент бронзового украшения с дыркой; 2 — бронзовое изделие; 3 — фрагмент кольца; 4 — фрагмент кольца; 5 — бронзовое изделие; 6 — фрагмент кольца; 7 — бронзовое изделие; 8 — бронзовое изделие; 9 — бронзовое изделие; 10 — бронзовое изделие; 11 — бронзовое изделие; 12 — бронзовое изделие; 13 — бронзовое изделие; 14 — бронзовое изделие; 15 — бронзовое изделие.

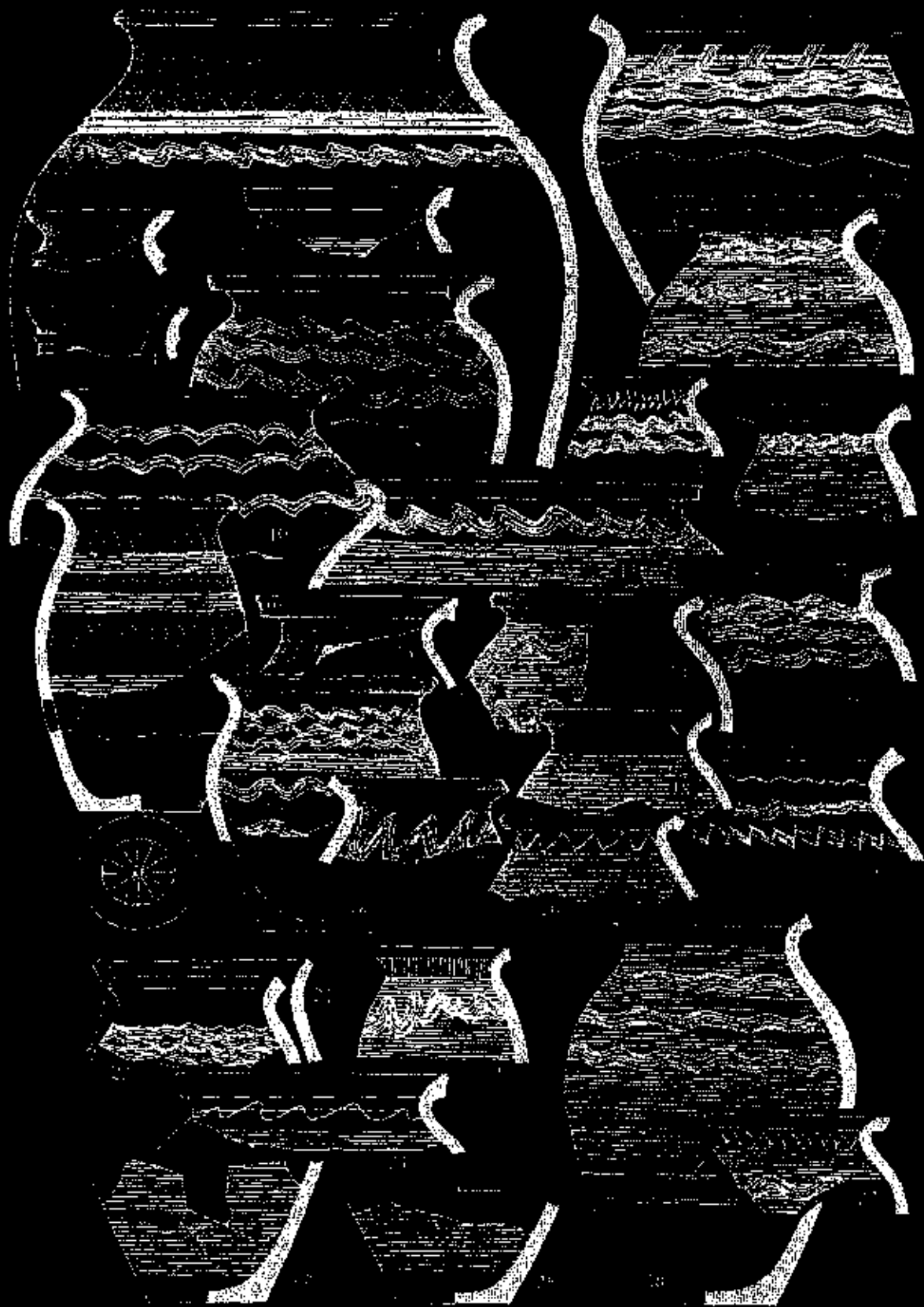

Рис. 12. Вазы 1. Керальский район, округ Бундичури, М. 2.

Рис. 13. Репертыр рыб, встречающихся в озере М. 4.
 1-6, 8-11, 13, 14, 17, 18, 23, 26, 30, 31, 35, 36 - форель; 7 - лосось; 10, 21, 22, 24, 25, 27-29, 32-34 - муксуны;
 12, 15, 19, 20 - карповые; 16, 19, 20, 22, 24, 25, 27, 28 - карпы; 2 - голец; 3 - окунь; 4 - щука; 5 - судак.

Рис. 14. Керамические сосуды XI в. н. э. в гр. Трафезиса (Италия). Керамические сосуды XI в. н. э.

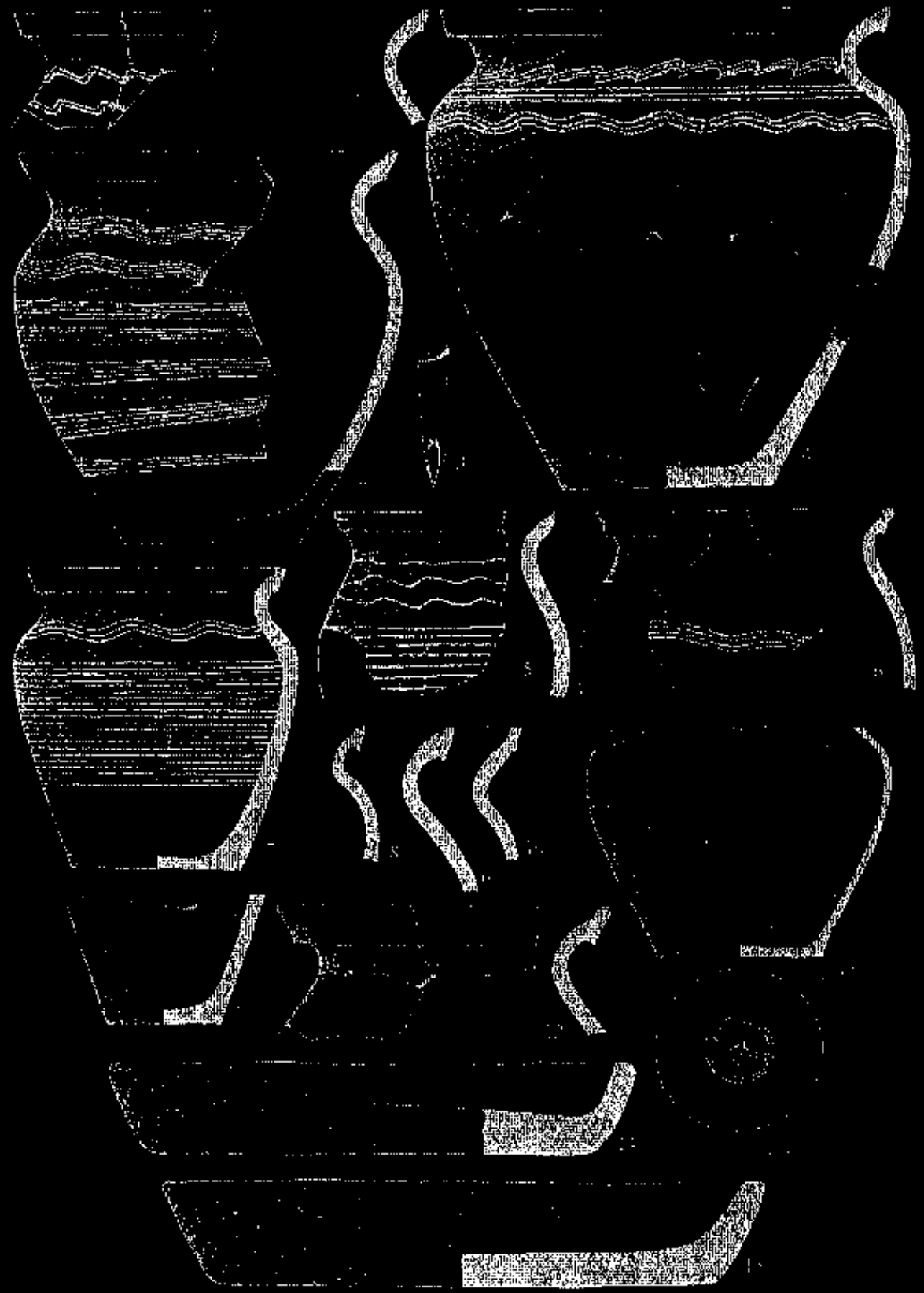
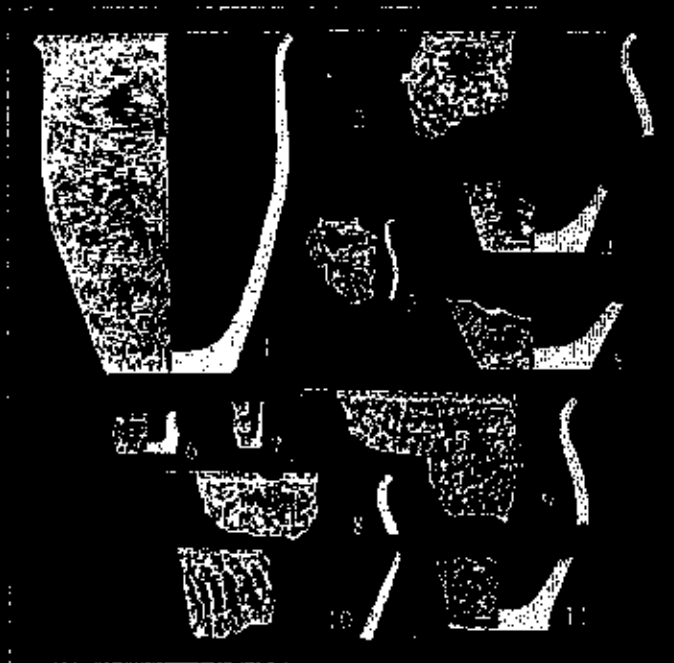

Рис. 15. Посуда, поделенная XI ст. в ср. Египетском музее. Керамические изделия № 2.

Брань Б

Брань В

Брань А

Рис. 16. Різники І. Іншішіка розпіткы керамичных кості, іскель
за період часу існування поселення [Брань В., 2014].
Брань А – 1, 2, 3, 5 – іскель № 29; 3, 4 – іскель № 56; 7, 9 – іскель № 90.
Брань В – 4 – іскель № 48.
Брань В – 6, 7 – іскель № 29.

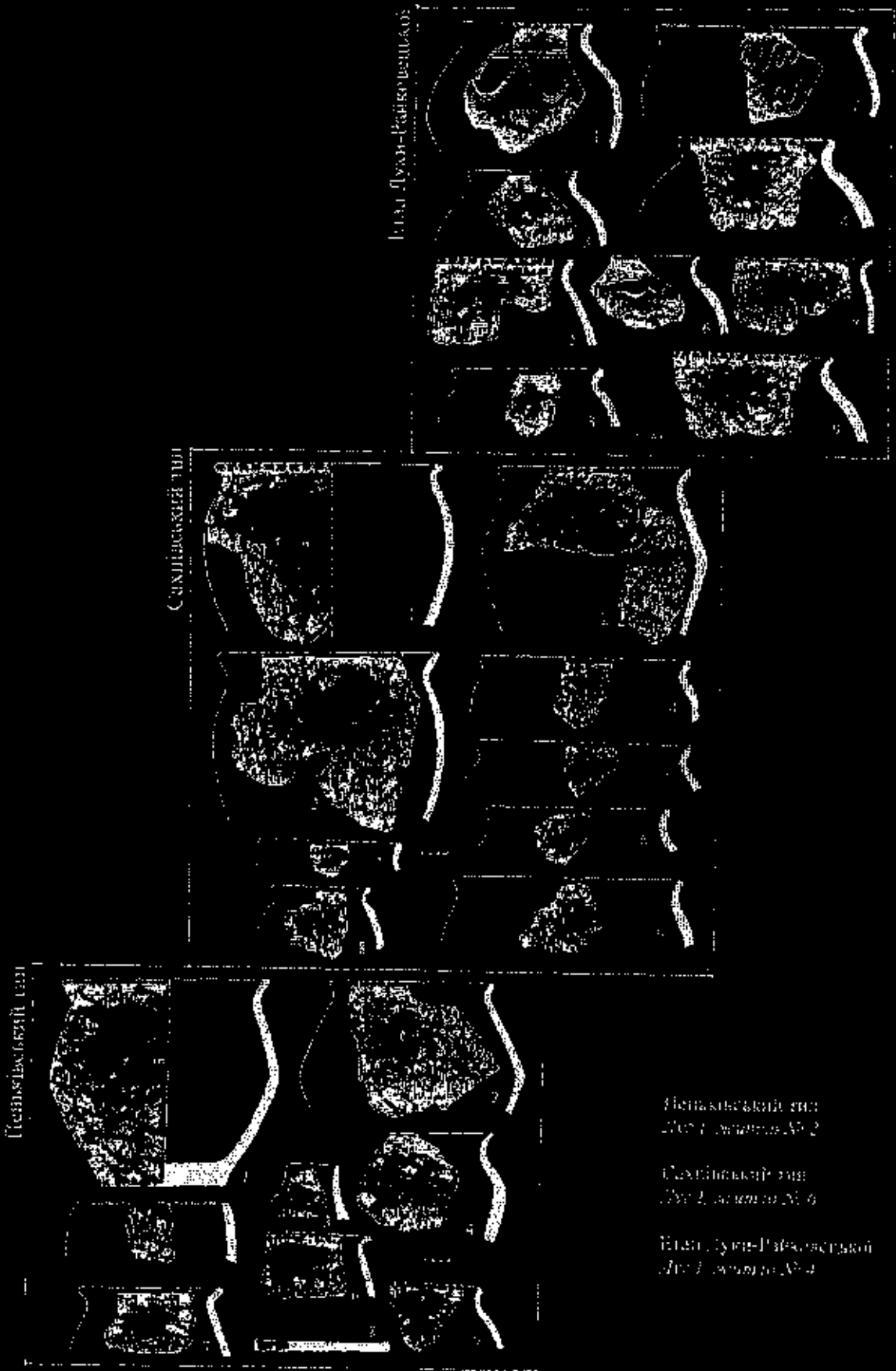

Рис. 17. Динаміка розвитку керамічних комплексів VI-IX ст. у Середньому Придніпров'ї за О.М.Приходьковом [Приходьков, 1980].

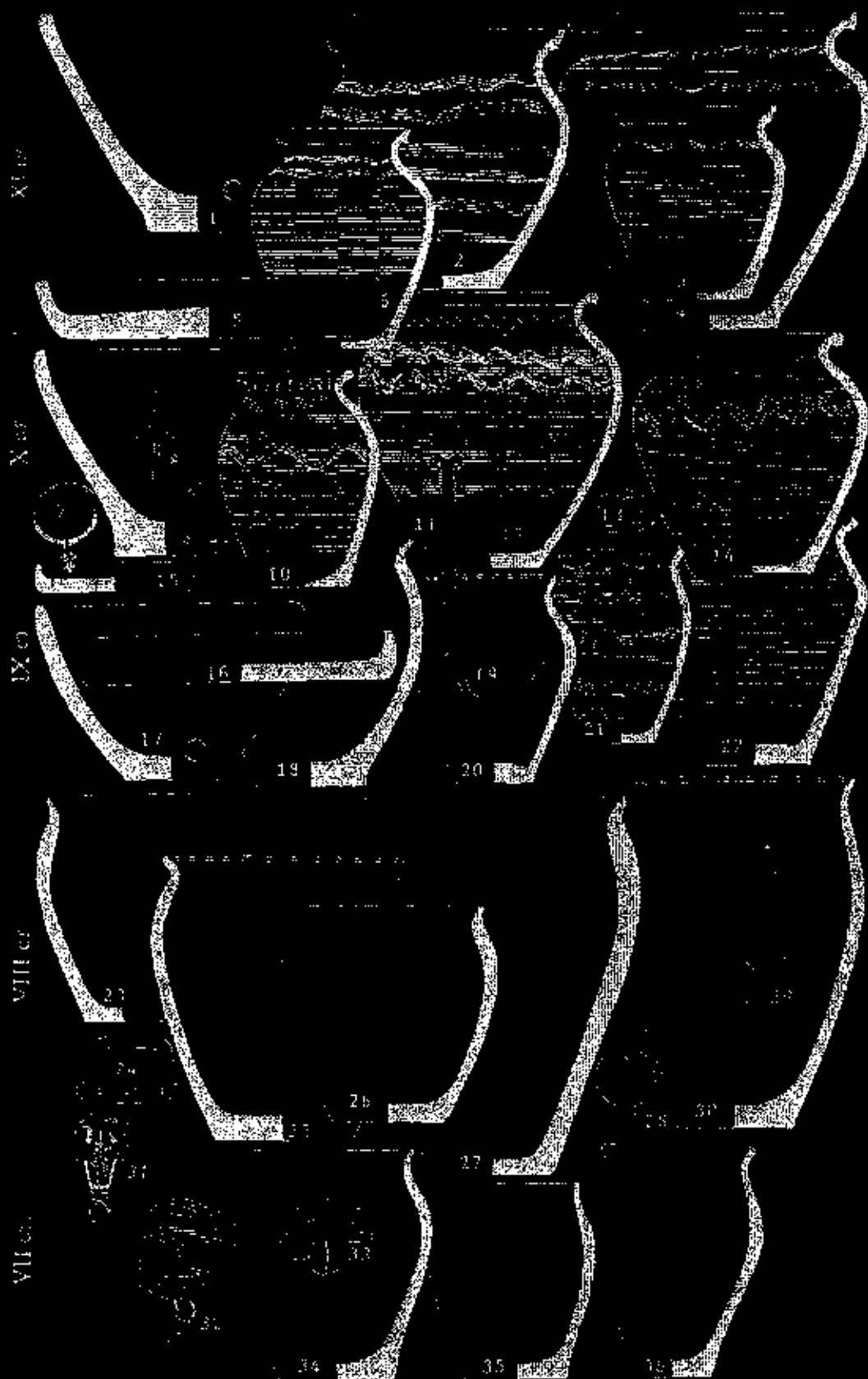

Рис. 18. Динаміка розвитку керамічних комплексів VII-XI ст. в Переміській Подрузі.

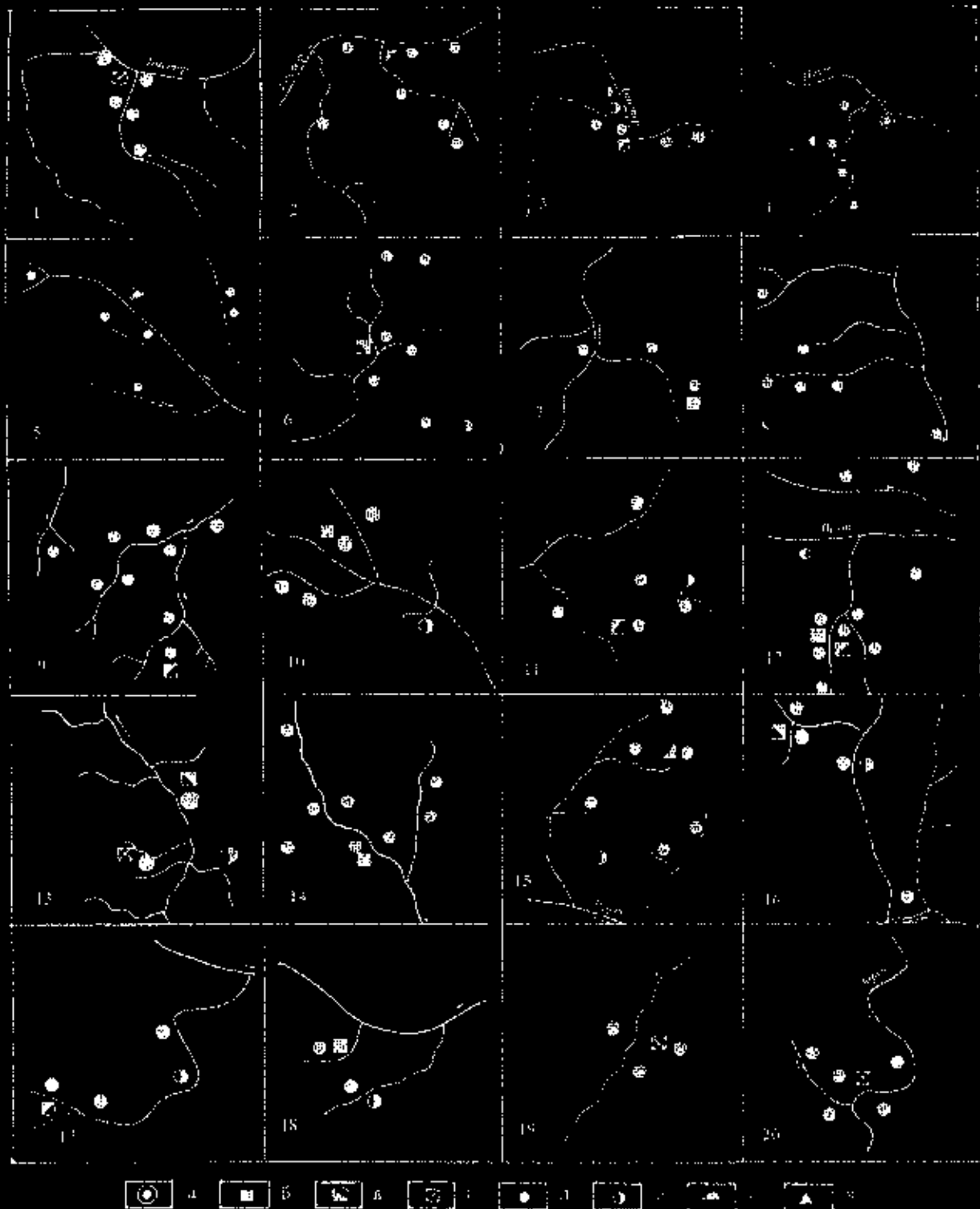

Рис. 19. Гнізда поселень райковенської культури [Ензюбух, 1990]

1 - Ізюмський повіт; 2 - Гетьманське; 3 - Різдвянське; 4 - Овруцьке; 5 - Мохомилівське; 6 - Млинівське; 7 - Ізюмський; 8 - Ізюмський; 9 - Ізюмський; 10 - Ізюмський; 11 - Ізюмський; 12 - Ізюмський; 13 - Ізюмський; 14 - Ізюмський; 15 - Ізюмський; 16 - Ізюмський; 17 - Ізюмський; 18 - Ізюмський; 19 - Ізюмський; 20 - Ізюмський.

1 - Ізюмський повіт; 2 - Гетьманське; 3 - Різдвянське; 4 - Овруцьке; 5 - Мохомилівське; 6 - Млинівське; 7 - Ізюмський; 8 - Ізюмський; 9 - Ізюмський; 10 - Ізюмський; 11 - Ізюмський; 12 - Ізюмський; 13 - Ізюмський; 14 - Ізюмський; 15 - Ізюмський; 16 - Ізюмський; 17 - Ізюмський; 18 - Ізюмський; 19 - Ізюмський; 20 - Ізюмський.

Рис. 29. Розповсюдження різних видів софіку в Україні.

- 1 - Млинівський район, 2 - Костюрівський, 3 - Млинівський, 4 - Вінницький, 5 - Золотопільський, 6 - Варнабродівський, 7 - Журавський, 8 - Драгобужський, 9 - Любомирівський, 10 - Городищенський, 11 - Городищенський, 12 - Золотопільський райони Вінницької області (райони, в яких софіку не виявлено - позначено крапкою); 1-10, 12 - софіку в інших районах України (символи А-В - софіку в інших районах України); 11 - софіку в інших районах України (символи А-В - софіку в інших районах України).

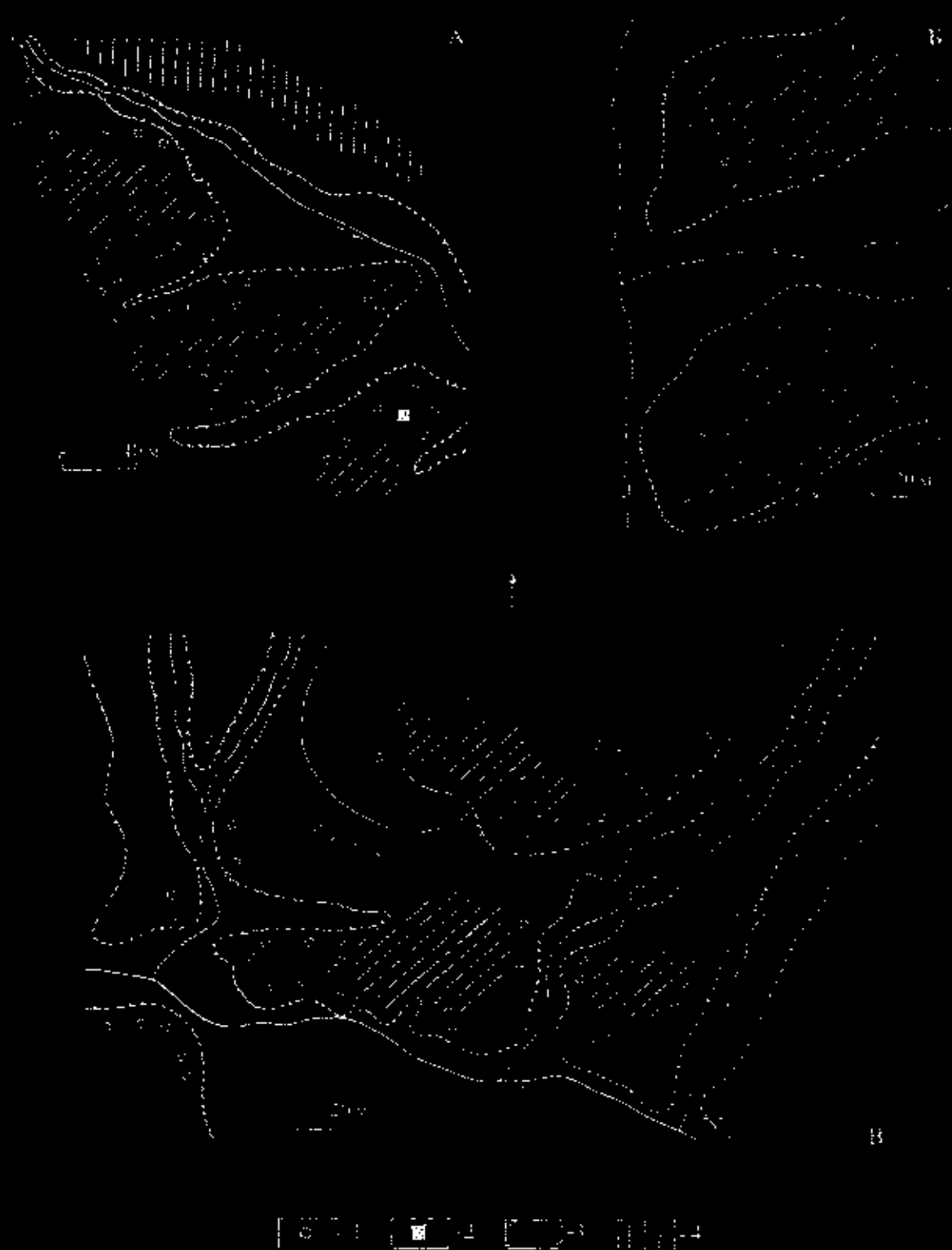

Рис. 24. Селения с различными видами.

А - Пелюшань; Б - Порок-Лавра; В - Мамы-Кустарь.

1 - сани и шкатулки; 2 - раба-девица; 3 - терзетель-двор; 4 - повозка-шестерка-сани.

Fig. 28. *А* - верхняя часть; *Б* - боковая часть; *В* - нижняя часть; *Г* - внутренняя часть; *Д* - наружная часть; *Е* - деталь, соединяющая *А* и *Б*.

Рис. 26. Фрагменти райківецької кераміки.

А – Мотисирек [Мазеєв, Петрашівська, 1988]; Б – Ізюмська [Григорук, 1977].

В – Вересівський, І – Поніжунда [Григорук, 1990].

и – об'єкти с. Горушків – на території с. Горушків, м. Горушків (X-XI ст.) – за рахунок іноземних і рідко – місцевих керамічних виробів.

Рис. 77. Дерев'яні оборони споруджені першого типу (час тоб'їд).

А — Губинна, Голоскоцька.

а — дерев'яні оборони першого типу (лінійні) в «компанії» (лінійні), б — оборони другого типу (вигинаються) в «компанії» (лінійні).

Б — Редько-Гукалі БСГ Зимолиха.

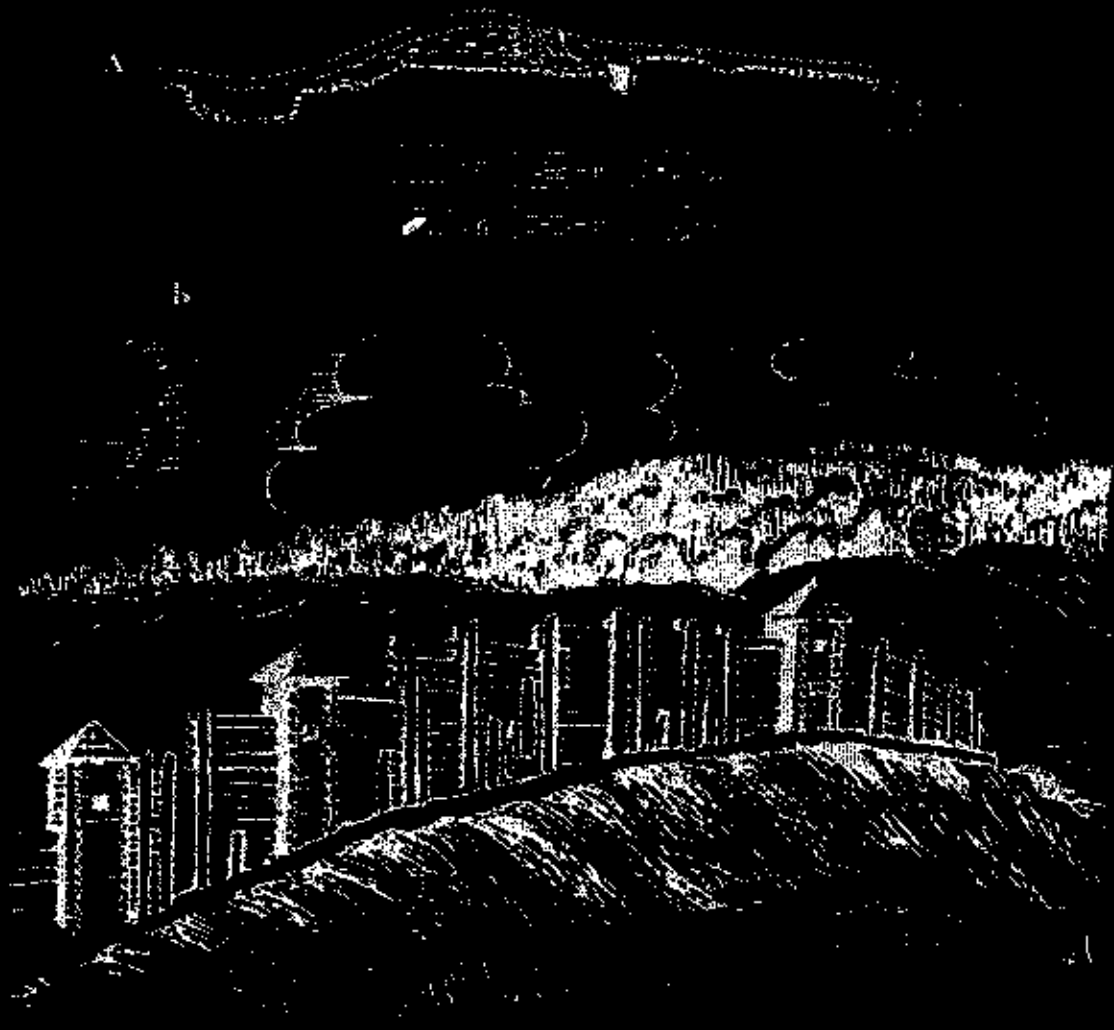

Рис. 28. Дерев'яні об'єкти старовинного селища.

А – Угледі – Церква св.Іоан.

Б – Ділянка об'єктів старовинного селища, що знаходяться в межах об'єкта історико-культурної спадщини.

В – Церква св.Іоан. в с.Ільківці.

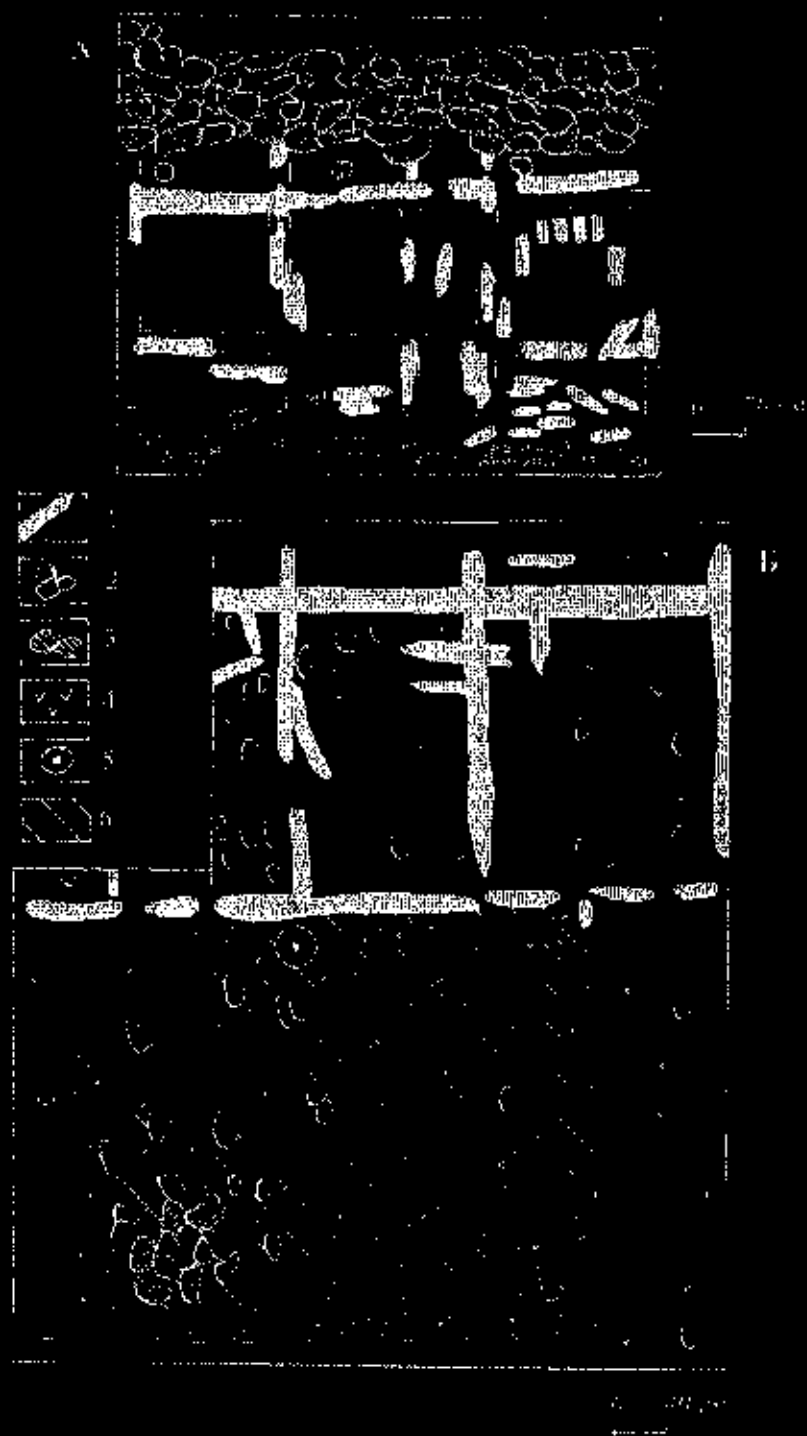

Рис. 20. Дерев'яні об'єкти ступені трітійого типу техніки рота трійки.
 А – з'єдн. Дз.Б. – Голубин. Шпирин. (Григор'єв, 1995).
 Б – об'єкт з'єдн. Дз.Б. – Голубин. Шпирин. (Григор'єв, 1995). Дерев'яні камінь.
 0 – 100 мм. Загальна висота ступені 1,5 м.

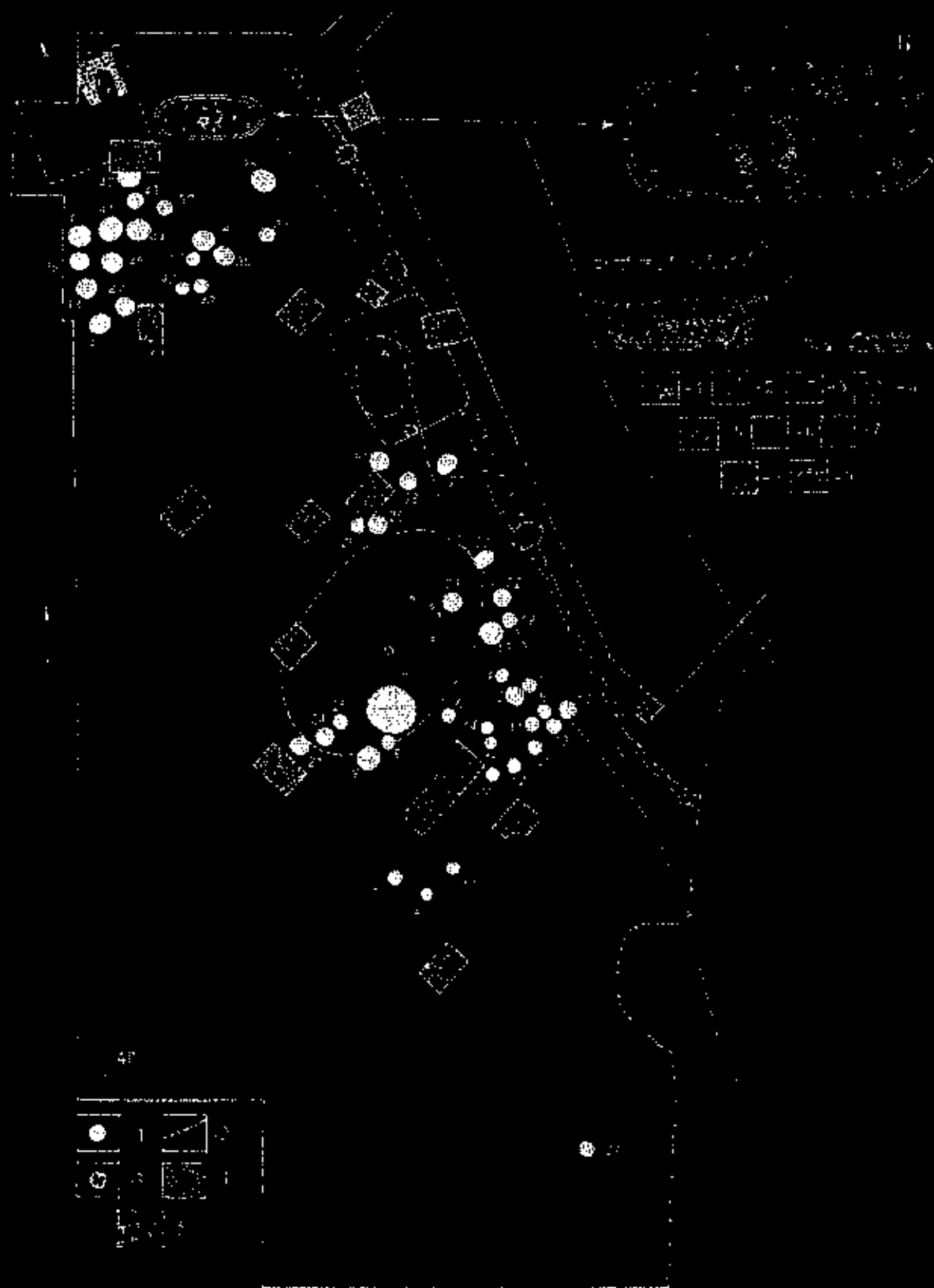

Рис. 30. Рівне I. Могильник.

А — план розкопки.

1 — побудова; 2 — двір будинку; 3 — вулиця; 4 — перегородка будинку; 5 — подвір'я; 6 — колодезь.

В — план сучасного міста.

1 — камінь; 2 — об'єкт; 3 — вулиця; 4 — вулиця; 5 — вулиця; 6 — вулиця.

7 — вулиця; 8 — вулиця; 9 — вулиця.

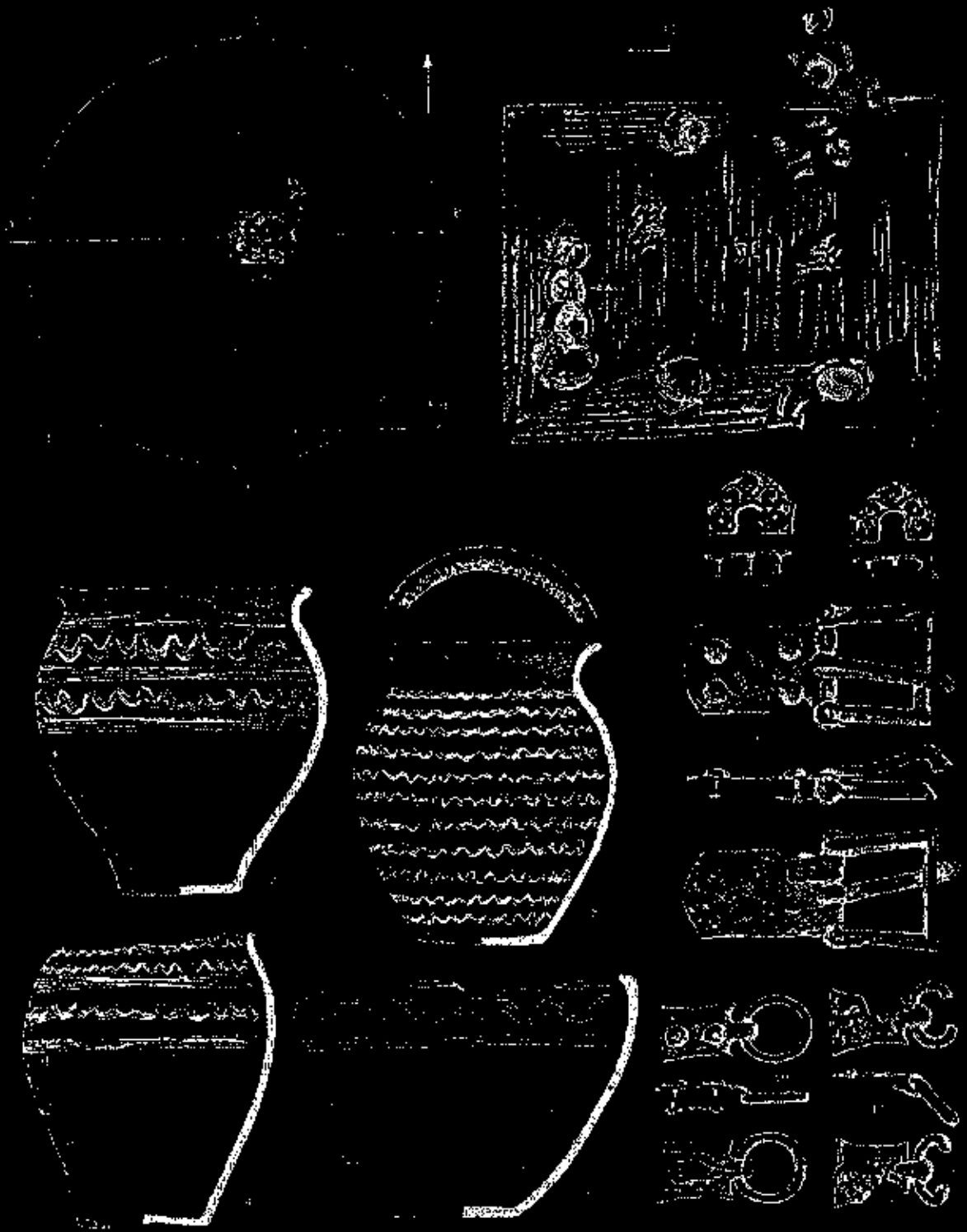

Рис. 33. Могильник біля с. Сомешени (Румунія). Курган № 1. [Маєри, 1958].

1 — план кургану, 2 — план камери з кургану, 3-6 — кераміка, знайдена в кургані,

7-8 — срібні предмети дочесного штибу.

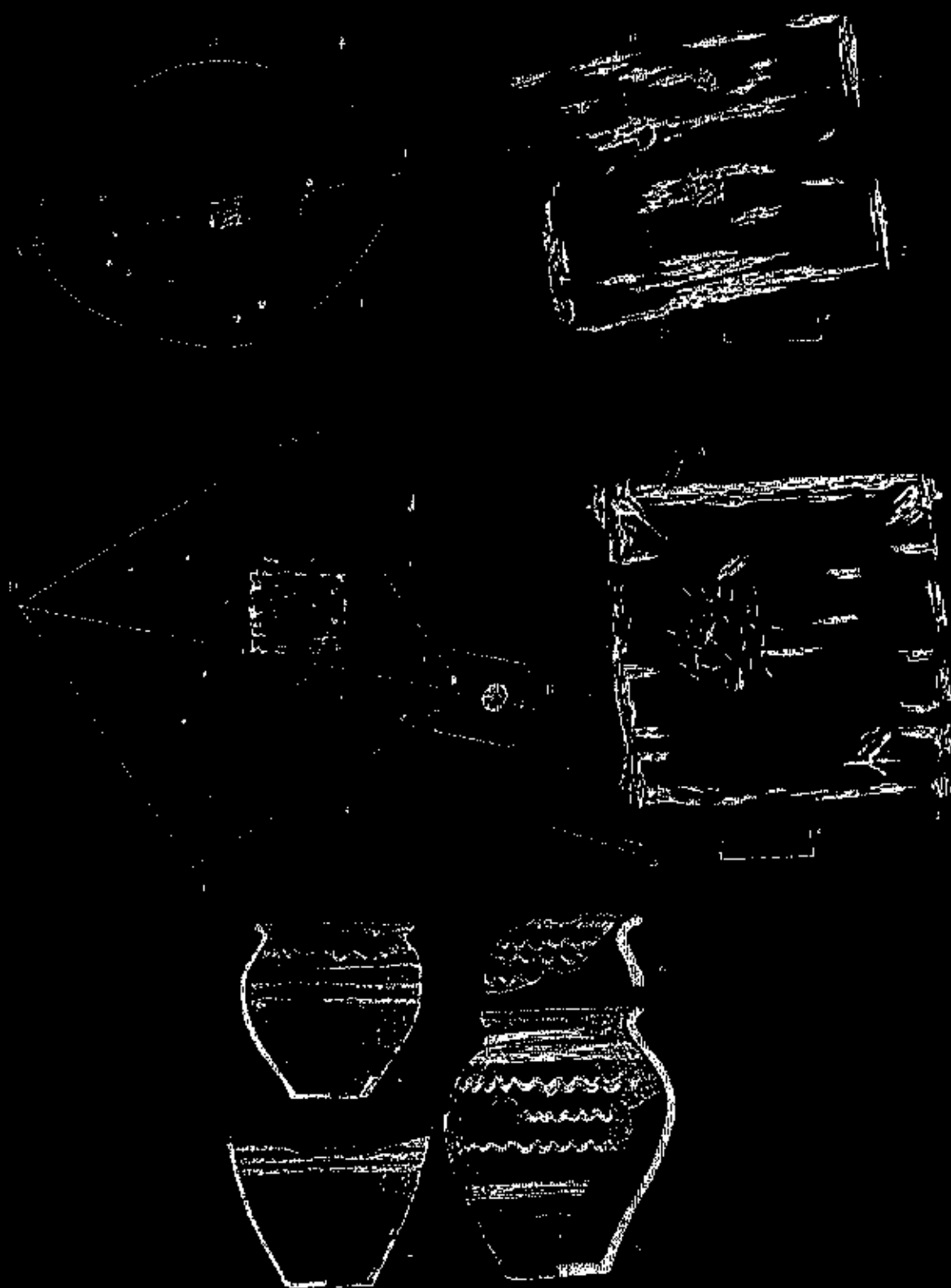

Рис. 34. Металлические вазы с Сопоченки (Румуны). Курганы № 4 и № 5. [Маслен, 1959].

1 — широкое кувшины № 6; 2 — плоская вазы с рельефной центральной частью; № 4.

3 — широкое кувшины № 7; 4 — плоская вазы с рельефной частью № 7; 5-8 — узкие вазы с огулом.

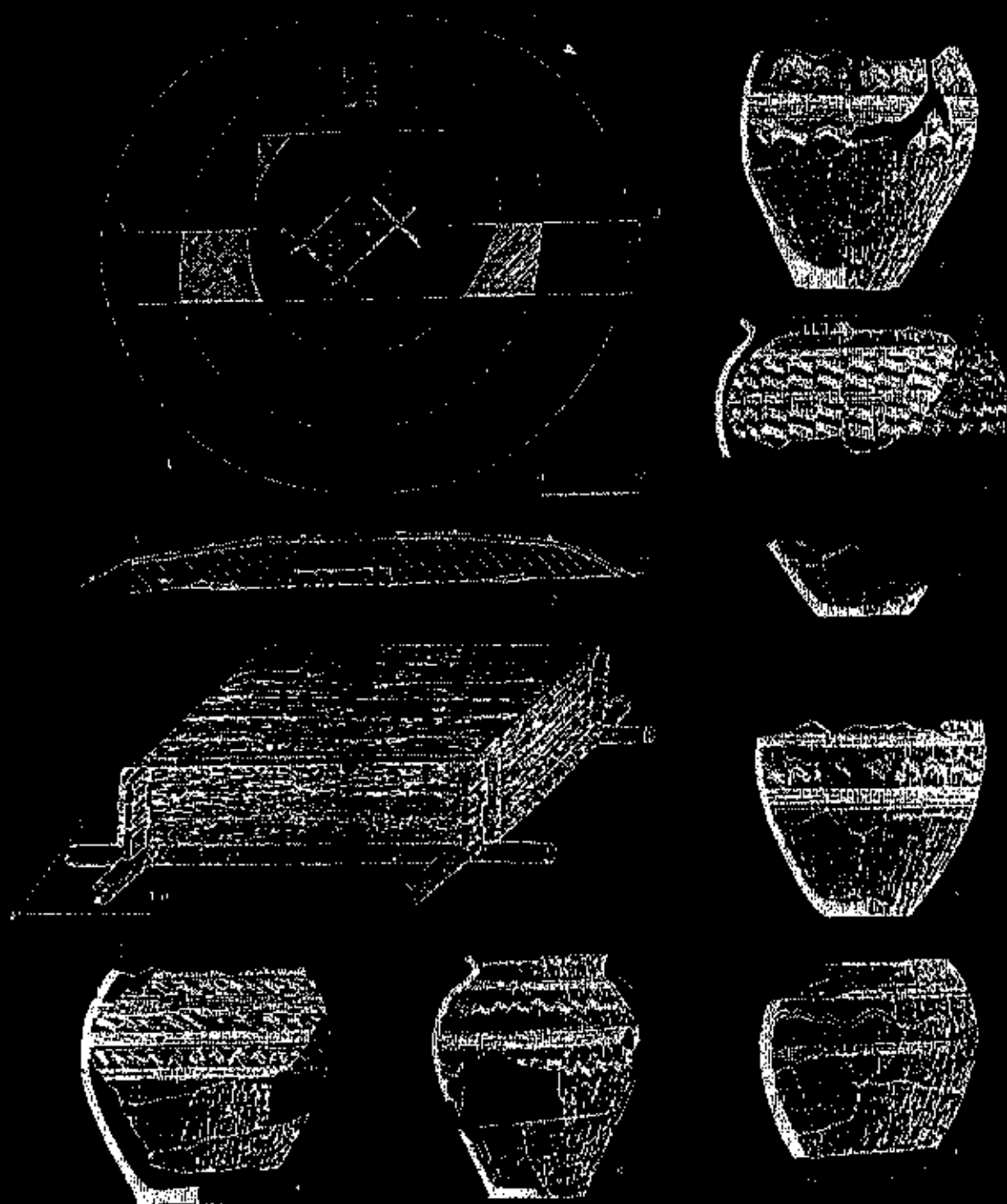

Рис. 35. Материалы из некрополя Нунфаху (Румушова, Курган № 2, [Косица, 1959]).
 1 — план кургана; 2 — фрагмент керамики; 3 — реконструкция № 3 с учетом неясности уровня некрополя; 4-9 — керамика: 4 — фрагмент вазы с венчиком; 5 — фрагмент вазы; 6, 8 — фрагменты вазы; 7 — фрагмент вазы; 9 — фрагмент вазы.

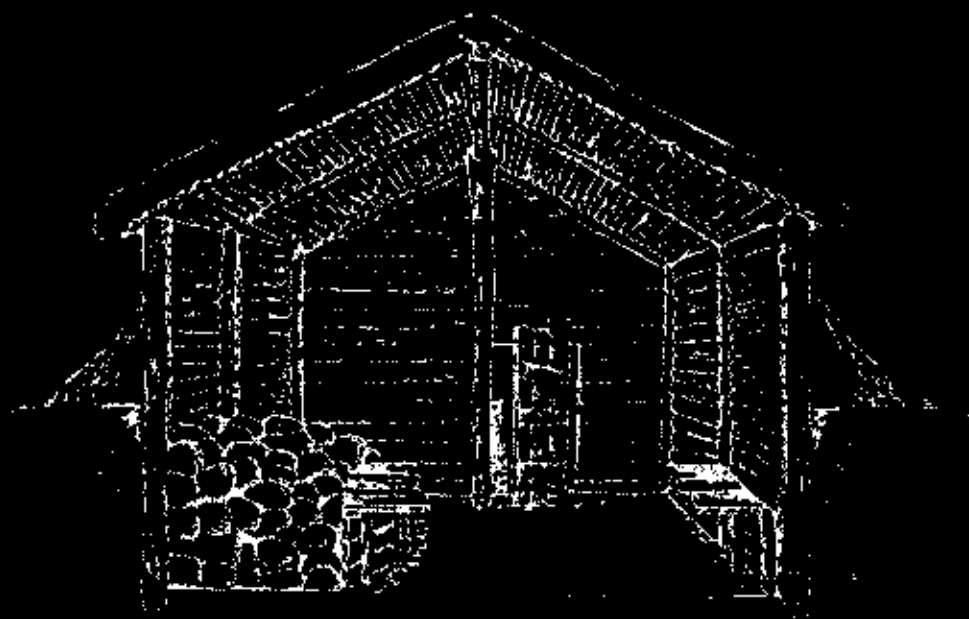
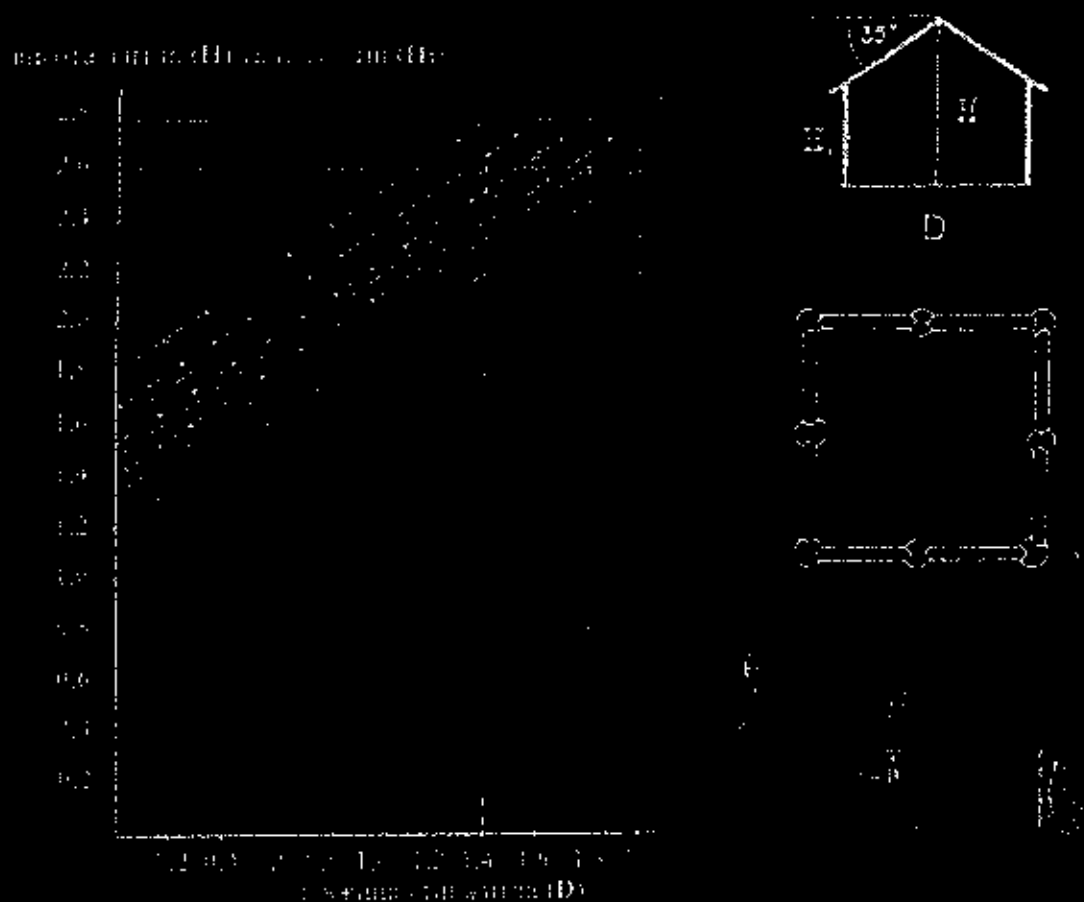

Рис. 36. Реконструкция двускатной кровли из дерева для мастерской Ревизионской в поселке. В стропильной системе применены стропила сечением 100х100 мм, шаг между стропилами 1,2 м, высота стропил от мауэрлата 2,2 м, сечение вальмовых стропил 100х100 мм, сечение вертикальных балок 100х100 мм. Сечение обрешетки 25х100 мм, шаг обрешетки 100 мм.

Рис. 37. Реданетисувати жилища: 1) Манарипраїт (схема організації будівельних елементів); 2) — переріз будівлі; 3) — перспектива будівлі; 4) — перспектива будівлі; 5) — перспектива будівлі.

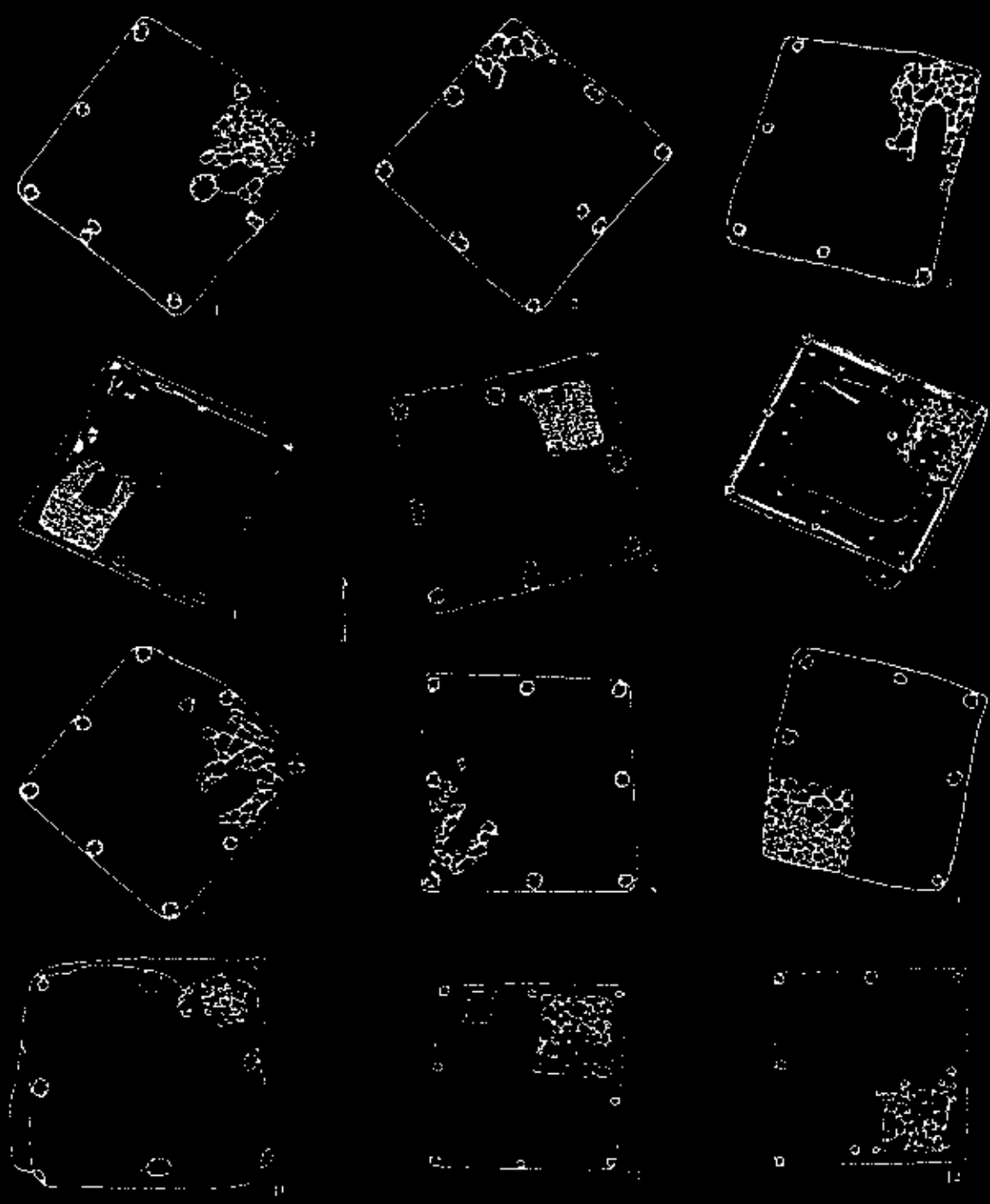

Рис. 38. Життя на поверхні бетону першого шару стіни після ремонту.

- 1 – 10 – [П. д. 5] [Богданович, 1996]; 2 – [П. д. 1, к. 2] [Богданович, 1996]; 3 – [П. д. 1, к. 85] [Богданович, 1996];
- 4 – [Матвеев, 1987]; 5 – [Матвеев, 1987]; 6 – [Королев, 1988]; 7 – [Королев, 1988]; 8 – [Селіванов, 1993];
- 9 – [Селіванов, 2007]; 10 – [Селіванов, 2007]; 11 – [Пірко, 2007]; 12 – [Селіванов, 2007].

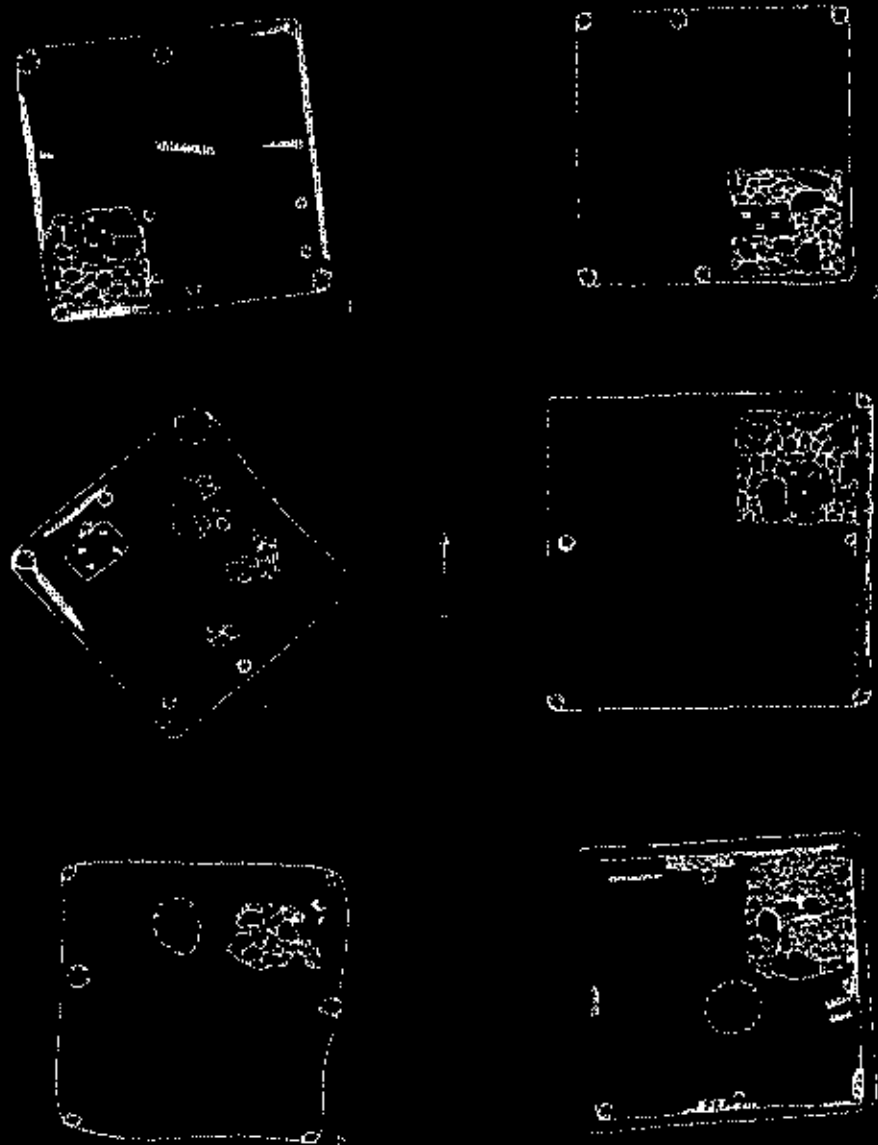

Рис. 39. Развитие мантийной полости у пресноводных бабочек: а) яйцо; б) ранняя стадия деления; в) образование бластомеры; г) образование гаструлы; д) образование мантийной полости; е) развитие личинки; ф) развитие личинки с мантийной полостью.

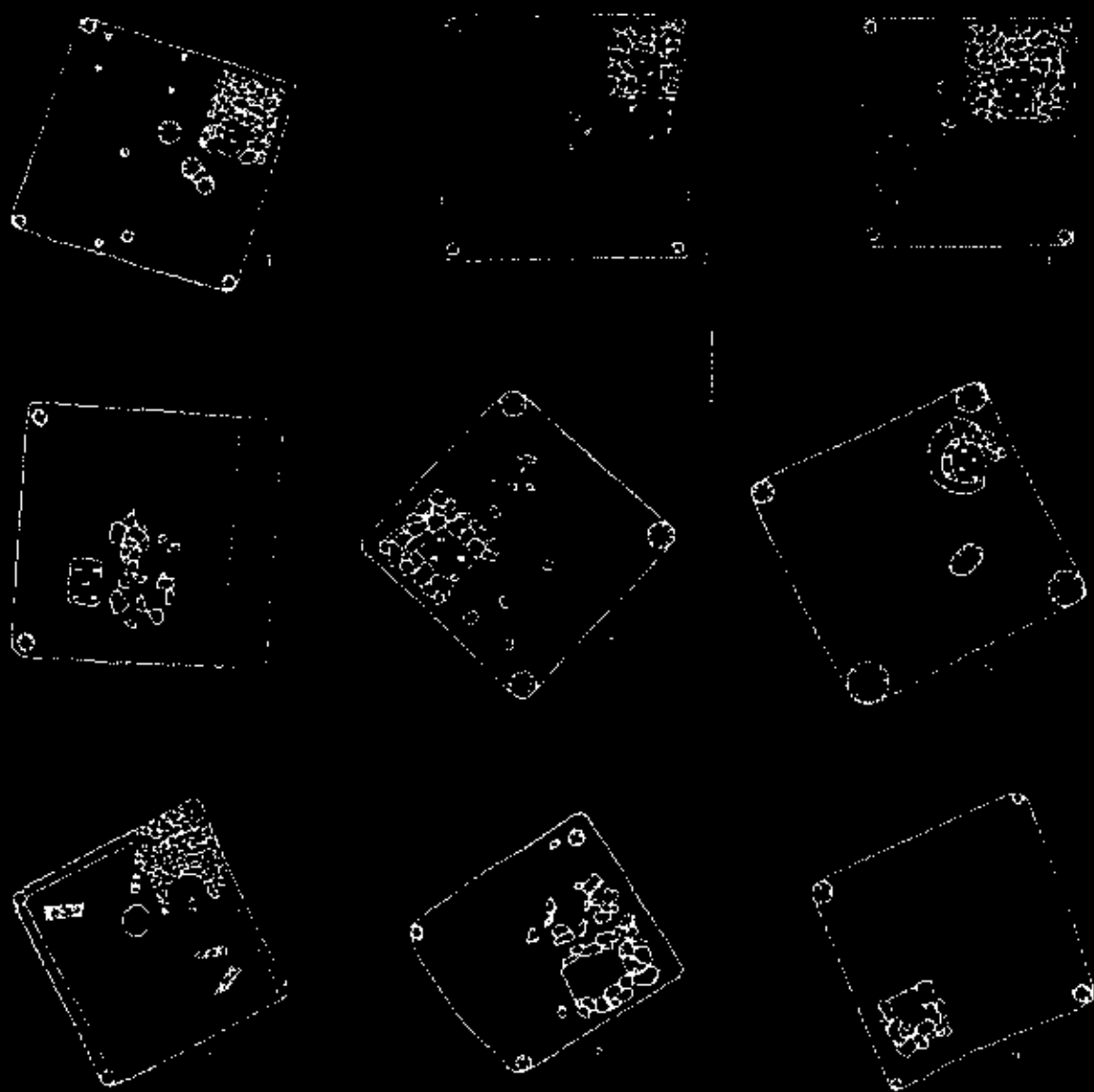

Рис. 40. Життя найізометричній третього рівня стовпної конструкції.

- 1 - Рівень I, ж. 12; 2 - Рівень II (поділ), ж. 12; 3 - Рівень II (Рітан), ж. 12; 4 - Рівень II, ж. 12; 5 - Довідник, ж. 12;
 6 - Купи I, ж. 12; 7 - Мембранні, ж. 12 [Максимова, Петриченко, 1988]; 8 - Ізотоп, ж. 12 [Березовська, 1966];
 9 - Ізотоп, ж. 12 [Березовська, 1965, с. 203, рис. 2];

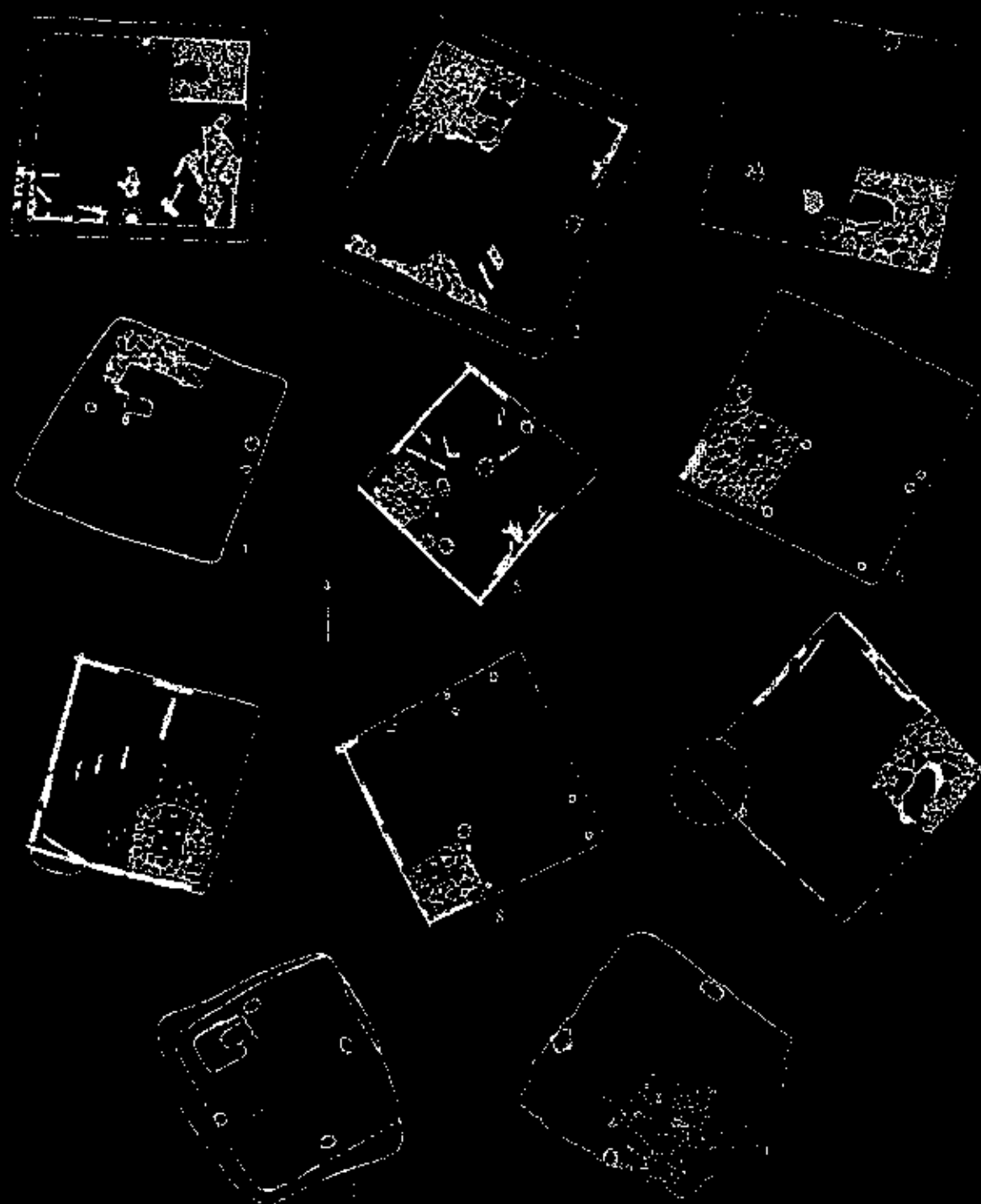

Рис. 41. Житло-випускнішки зрубної конструкції.

- 1 - Монастирок, ж. 29 [Македмюв, Петрашенко, 1988]; 2 - Монастирок, ж. 28 [Македмюв, Петрашенко, 1988]; 3 - Монастирок, ж. 27 [Македмюв, Петрашенко, 1988]; 4 - Радан І, ж. 50 [Варан Я., 2001]; 5 - Радан І, ж. 21; 6 - Цегла, ж. 2; 7 - Радан І, ж. 3; 8 - Корсунцян, ж. 1; 9 - Монастирок (Вулиця Горького), ж. 6 [Македмюв, Петрашенко, 1988]; 10 - Суховка, ж. № 11 [Монастирок, 1976]; 11 - Ду: І, ж. 30 [Бережний, 1963].

Рис. 42. Речче 1. Наземні рубні житла з піччями
 А-Б — план та переріз стовпів, кесля, даху, стіни, вікна...
 В — перспектива

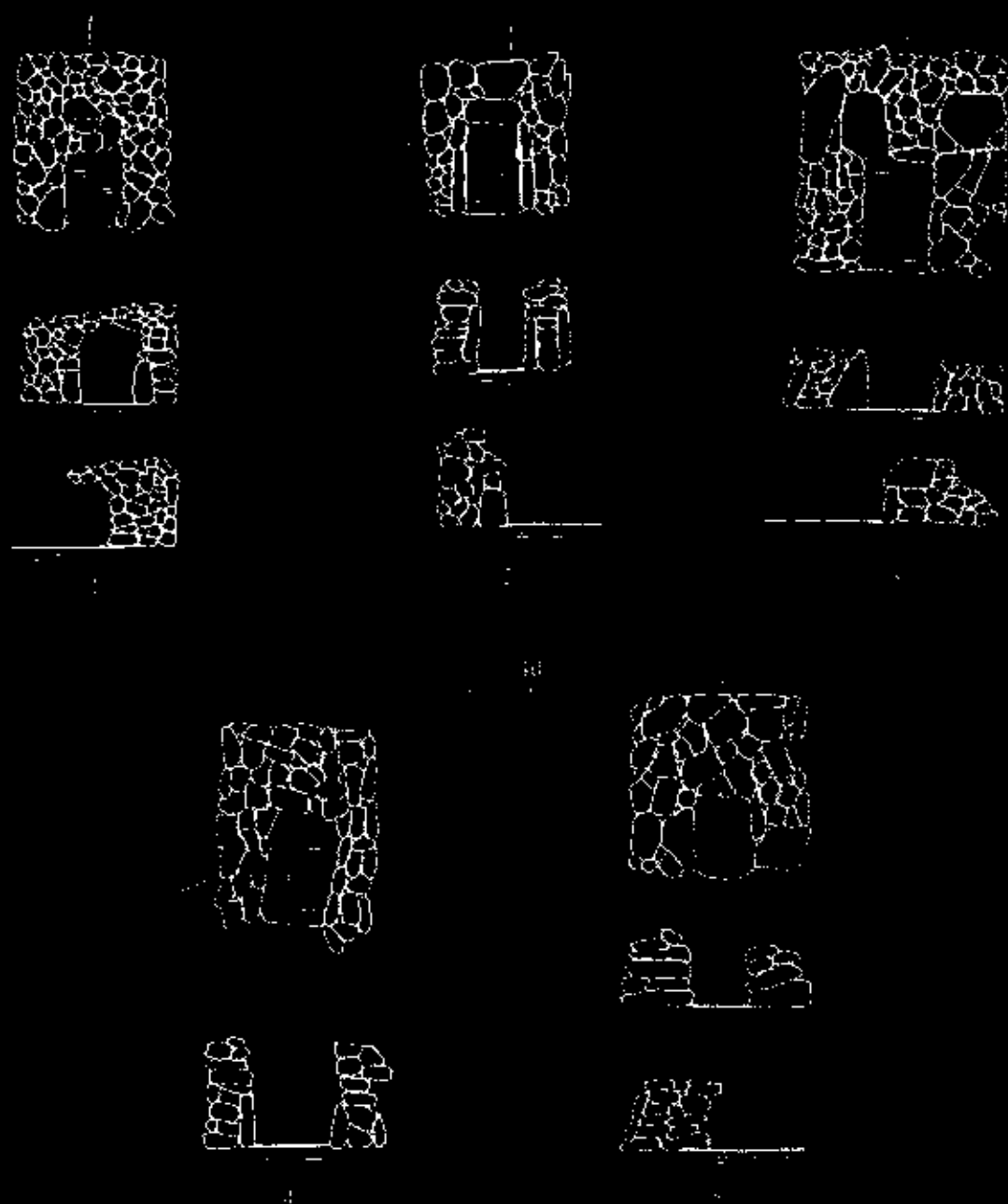

Рис. 43. Плани та перерізи пещер кам'янок і житлових споруд Рєзнінського поселення.

1 — план № 1; 2 — переріз № 6; 3 — план № 2;

4 — план № 3; 5 — переріз № 18.

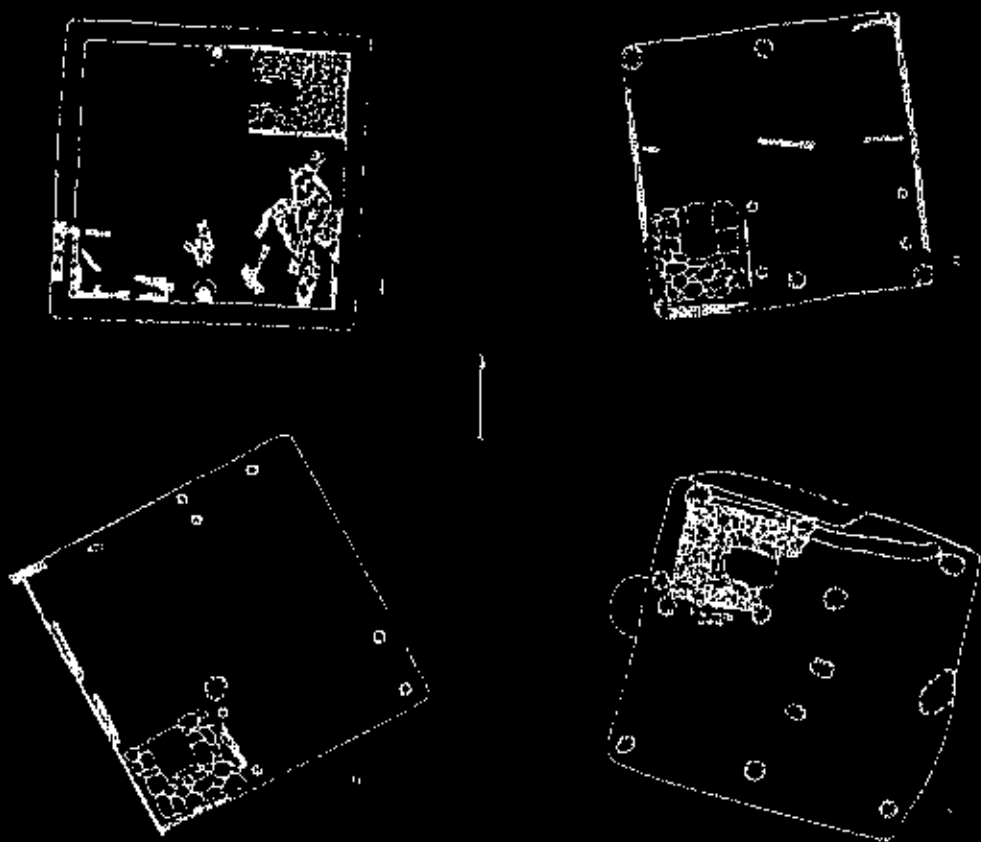
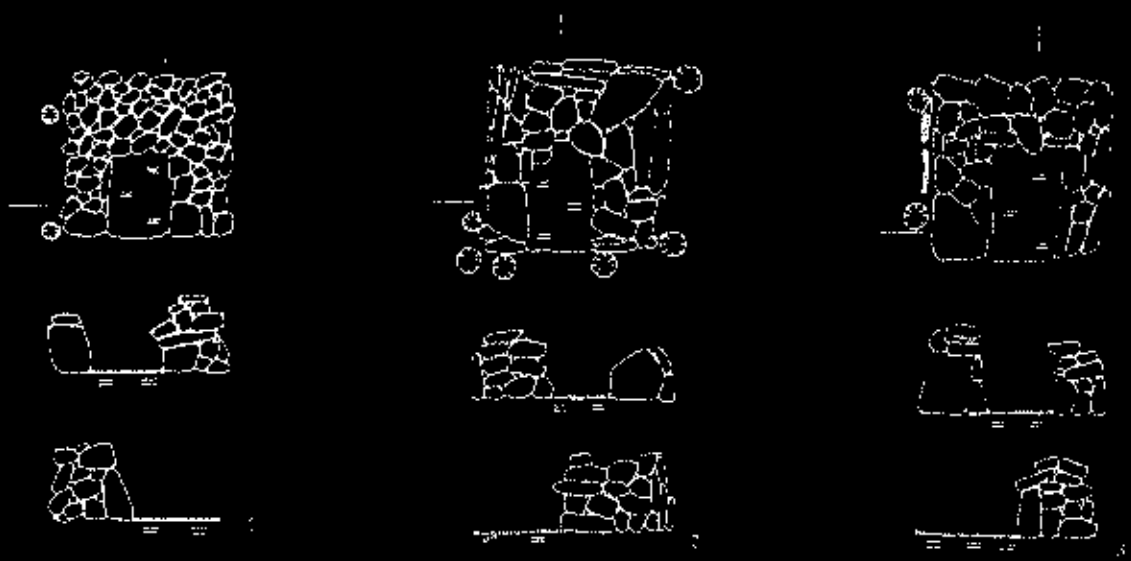

Рис. 44. Печи-каминки из елі та дерева з різноманітними конструкціями.

1 - Рівне і. о. 70; 2 - Карпат. в. ж. 1, 8; 3 - Уж. в. ж. 2; 4 - Мінська обл., 6 [Ужгородська обл. історико-етнографічний музей]; 5 - Рівне і. о. 27; 6 - Хоростувинська І. - І. п. д. в. ж. 17, с. 116; 7 - Калуж. обл. 1955.

Рис. 15. Живля-пашысаздымен санибибитилуу менами.

- 1 - Ошан В. ж. 9, Дашан В. 1980; 2 - Тооубаев Т. 1967; 3 - Исраил Д. 1967; 4 - Пирималиев Т. 1967; 5 - Абулхаликов С. 1967; 6 - Абулхаликов С. 1967; 7 - Абулхаликов С. 1967; 8 - Абулхаликов С. 1967; 9 - Абулхаликов С. 1967; 10 - Абулхаликов С. 1967; 11 - Абулхаликов С. 1967; 12 - Абулхаликов С. 1967.

Рис. 46. Клетки на различных стадиях деления в меристемной зоне.

1 - клетка; 2 - клетка в профазе; 3 - клетка в профазе.

4 - клетка в профазе; 5 - клетка в профазе; 6 - клетка в профазе; 7 - клетка в профазе; 8 - клетка в профазе; 9 - клетка в профазе; 10 - клетка в профазе; 11 - клетка в профазе; 12 - клетка в профазе.

13 - клетка в профазе; 14 - клетка в профазе; 15 - клетка в профазе.

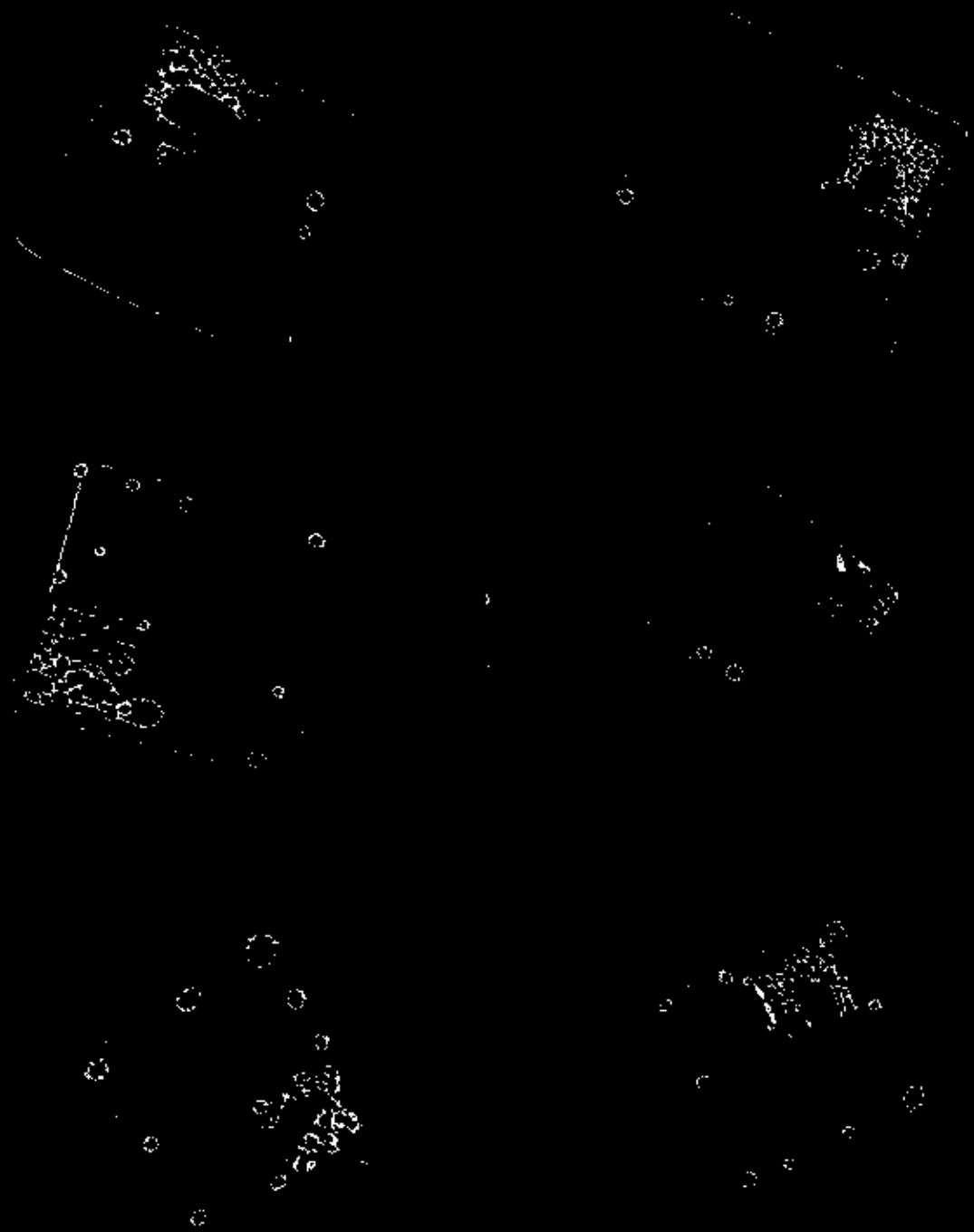

Рис. 47. Життєва діяльність бактерій і конструкція їхньої цитоплазми.

1. Рибосоми, 20, пара. 2) Ca^{2+} , 3) ДНК, 4) Актинові філаменти. 5) Діпіколінова кислота, 6) Внутрішня мембрана.

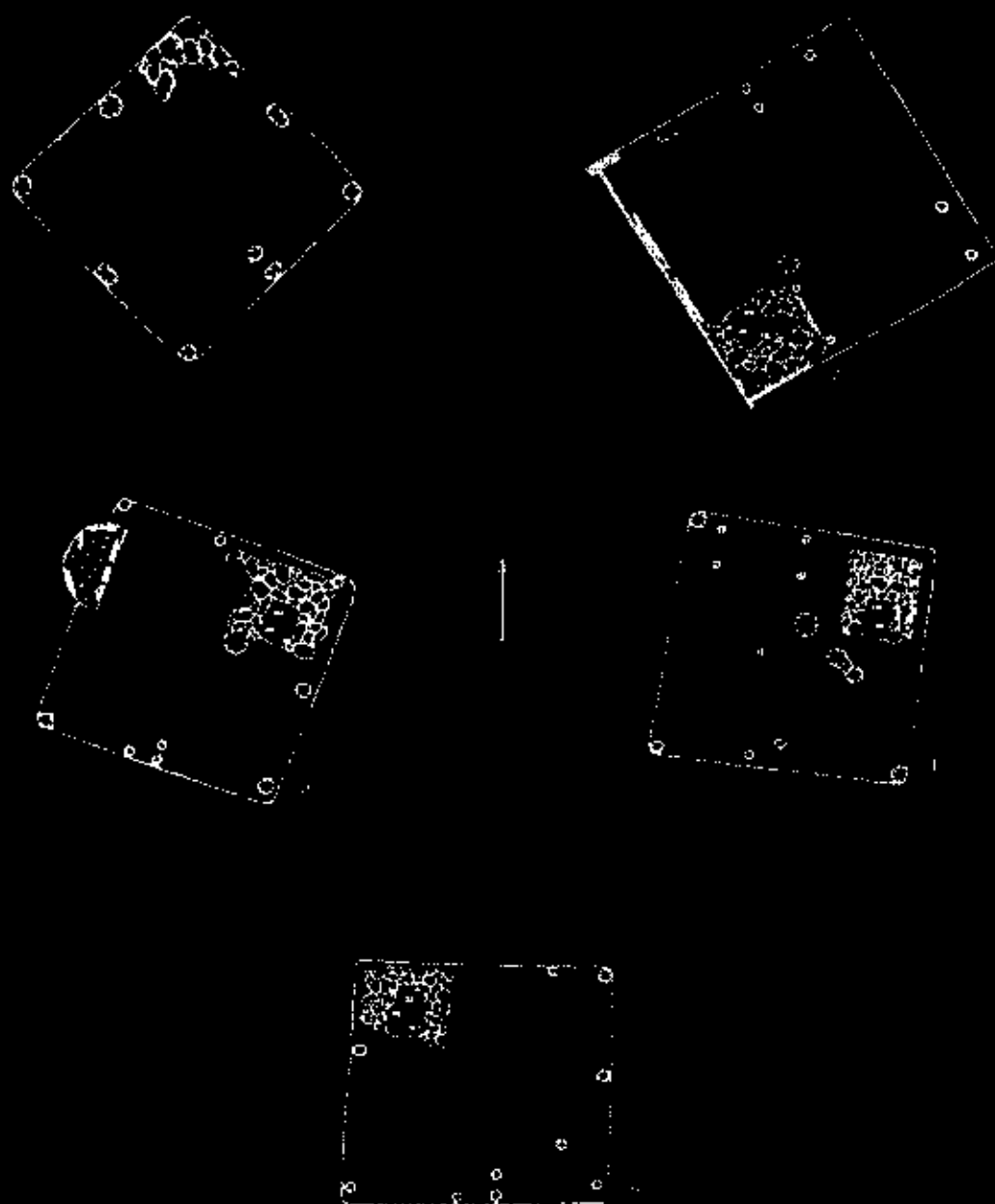

Рис. 48. Життя на півхвеві, гнізку з конструкцією входу третього типу.
 1 — Луї І, ж. 21 [Березина, 1963], 2 — софосукати, ж. 1, 3 — Реніе І, ж. 17,
 4 — Реніе І, ж. 8, 5 — Реніе І, ж. 12

Рис. 49. Типи внутрішньої структури життєздатних ембріонів ракоподібної культури.

1-2 - стадія ІІІ; 3-5 - тулубця; 6-8 - тулубця; 9-11 - стадія ІІІІ.

1 - Дубинська; 2 - Дубинська; 3 - Рогов; 4 - Рогов; 5 - Рогов; 6 - Дубинська; 7 - Дубинська; 8 - Рогов; 9 - Рогов; 10 - Дубинська; 11 - Рогов.

Рис. 50. Історичні назви міст та поселень на півострові Крим та навколишніх районах.
 1-2, 6. Херсоніи (Кисарпеніа) [1987]; Кисарпеніа [1961]; 3, 10. Іривіа (Берегове) [1980];
 4, 7. Сіевістополь (Феодорія) [1953]; Феодорія [1953]; 5. Міхаїл і Олександрія (Берегове) [1905]; Іривіа (Берегове) [1980];
 8. Сакінська [Іривіа (Берегове)] [1980]; 9. Родіце.

Рис. 52. Миссилье Океана, Перу (англ. № 1) (Беркман, 1963).
 1, 3 — мечи; 2 — копья; 4, 7 — копья; 8, 9 — орудия копья; 6, 9, 13-15 — копья;
 10-12 — орудия копья; 14 — меч.

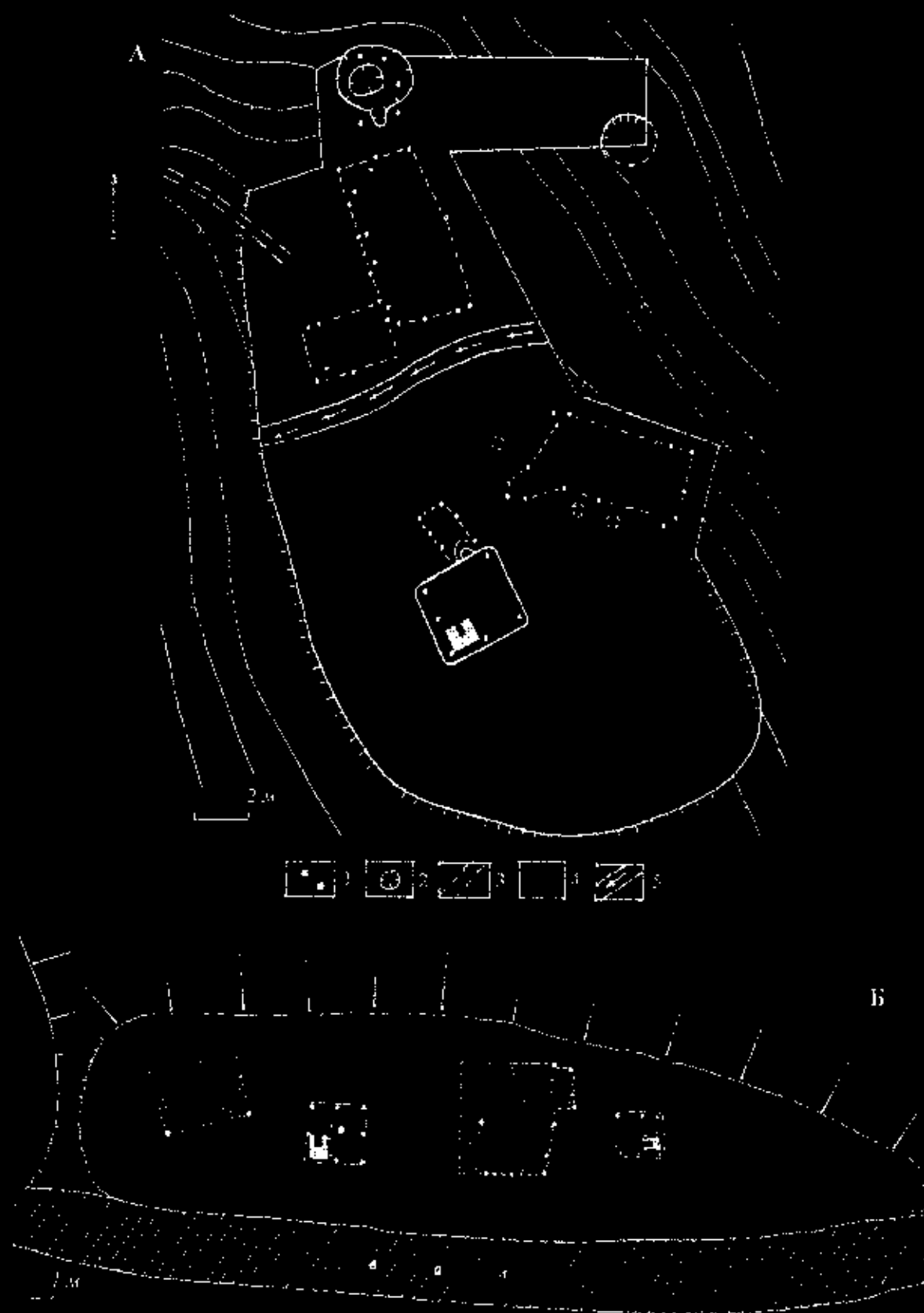

Рис. 54. Схематичні плани Ружинецької поселення [Тимощук, 1998].

А – селище «Квартира». Б – селище сунавних дорос в м. Ружинці.

1 – дерев'яні підлоги; 2 – діжки-форельки; 3 – дороги;

4 – підземні господарські споруди; 5 – селищні будинки.

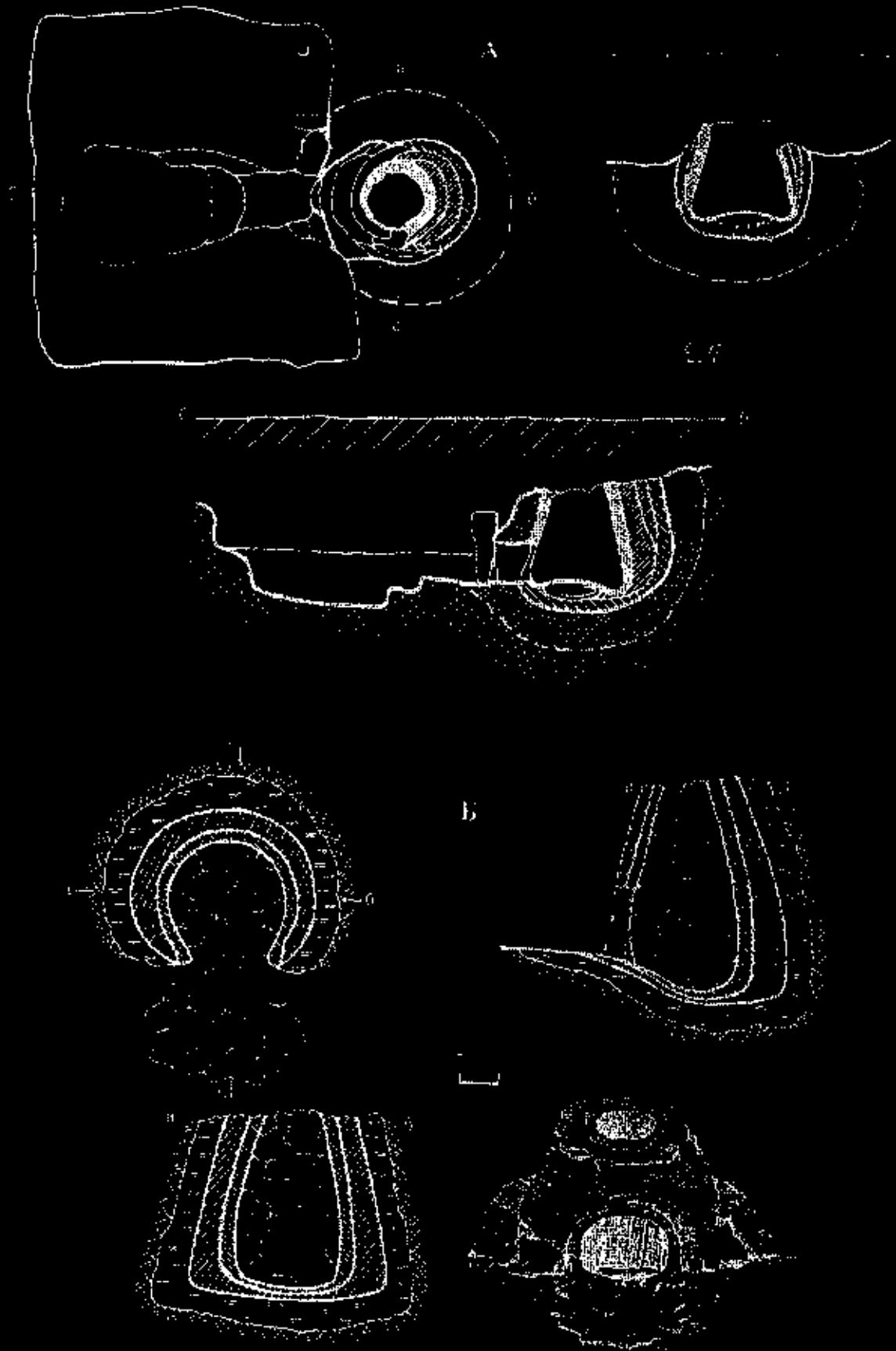

Рис. 55. А типичні зв'язки, що утворюють передню частину ока.
 А — типична форма (D. J. Jackson, 1934).
 Б — особливий вид (L. J. J. J. J., 1938, рис. 4, 200).

Рис. 56. Загальні вироби з латуні току раптовенської культури.

- 1-9, 21, 32-35 – Міндештирці [Миндештирці, Петрасенко, 1988], 10, 16, 27, 28, 29, 30 – Гайсин; 11, 12, 14; 22 – Кішинецьке [Мелешчина, 1985]; 13, 19, 23 – Радика [Барах, 2004]; 17-18 – Добрич (1); 20 – Оля, Рафаловна, 1972; 24 – Тредукаци [Рафаловна, 1972], 30 – Епінгезен [Епінгезен, Баранова, 1995].

Рис. 57. Залізни шпори та вулиці з пам'яток райкобленської культури.
 1 — Рівне І; 2 — Добрич VII; 3, 4 — Русь VII; 5 — Халенів [Рибка-Григор, 1977];
 6 — Халенів [Кухаренко, 1957; Кухаренко, 1960].

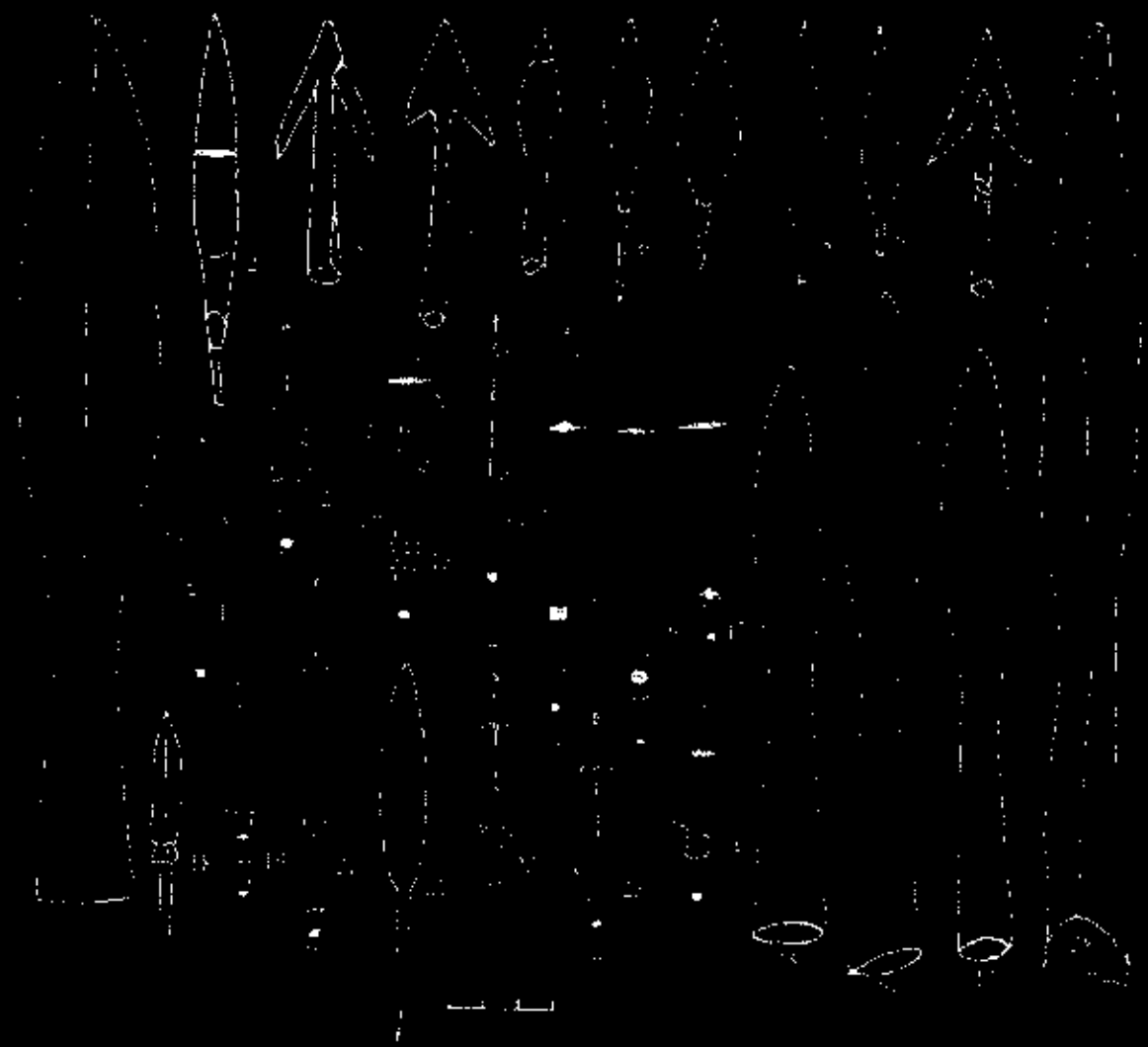

Рис. 58. Залізні накопечення стріли та списів з пам'ятки рибаківської культури.

1 - Сороки (Рафалович, 1972); 2-3 - Монастирськ (Маженко, Овсепенко, 1988).

4-6 - Копичівка (Маженко, 1968); 7-10 - Ренце (11-20, 22-24 - Духовні, 21 - Пам'ятки); 12, 29-31, 25-27 - Макирів Острів (Нережув, 1967); 28 - Ірпінська (Рафалович, 1972).

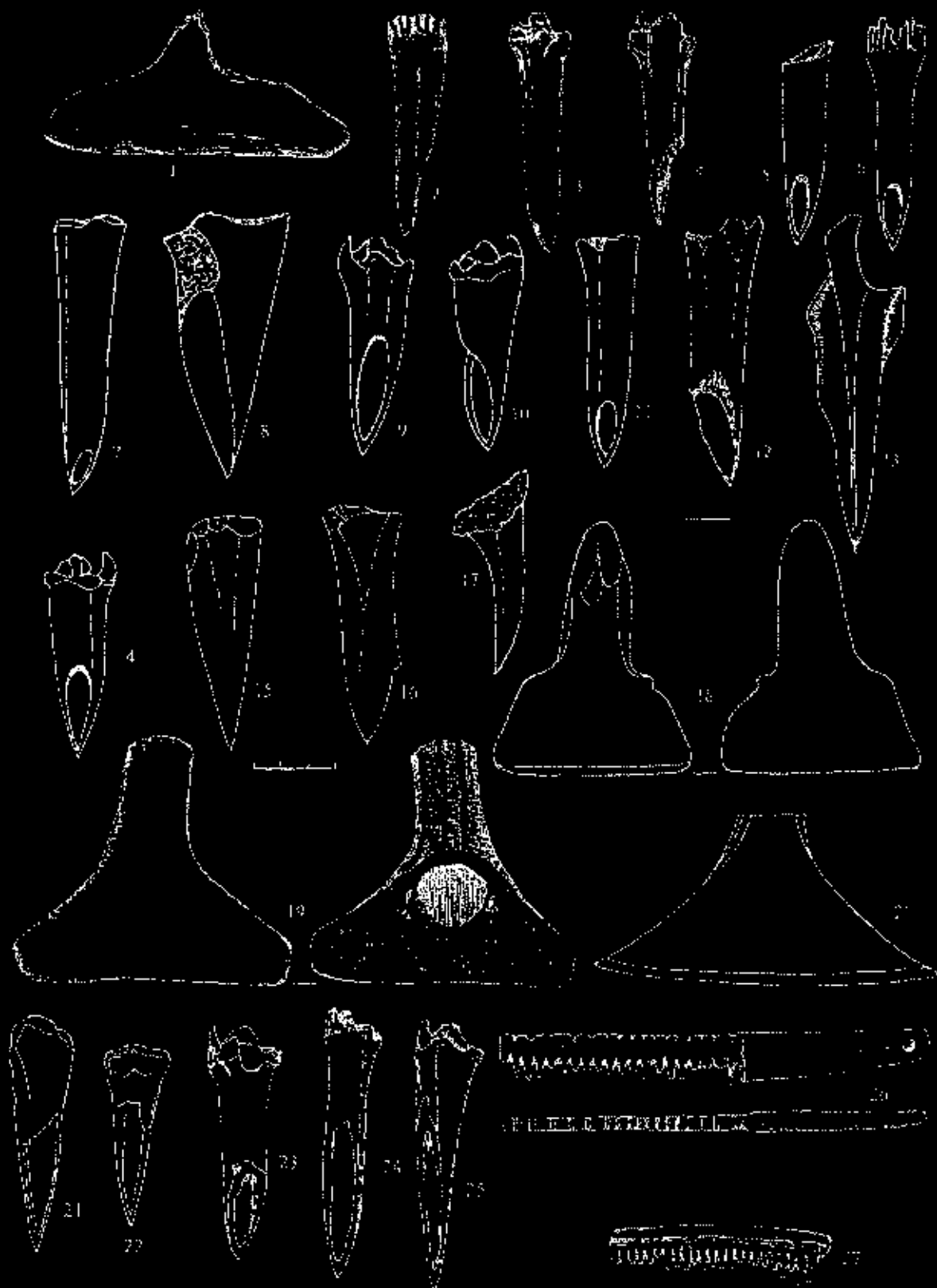

Рис. 59. Кієвські вироби з нашім часом рідкоземельної куїастурі.
 1-4 - Річівці [Збірник, 1967], 5-14, 16 - Речівці, 15, 17, 20 - Жітківщина, 19 - Корпівщина [Збірник, 1967],
 21-22 - Свішівщина [Збірник, 1967], 23-27 - Мисисіпська [Мисисіпська, 1968], 28 - Мисисіпська [Мисисіпська, 1968].

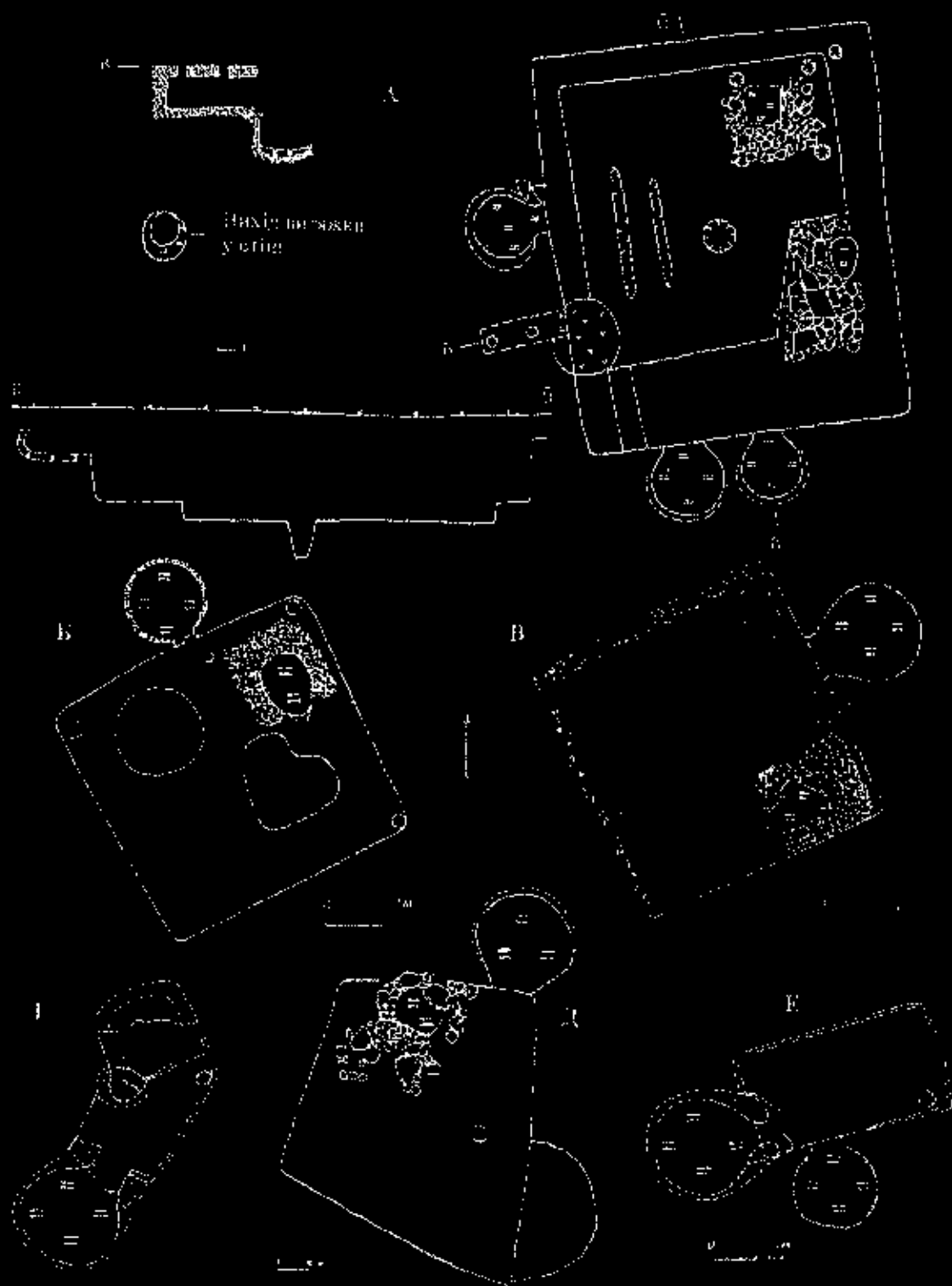

Рис. 66. Церкви в райковенській культурі із внутрішнім іконостасом.

- А - Дубиця; Б - Монастирська вулиця, територія селу, № 43 [Мажарук, Переміський, 1988];
 В - Успенський храм, місто Гора, територія селу, № 4 [Мажарук, Переміський, 1988]; Г - Луцький храм на
 вулиці в селу, № IV [Курган, 1975]; Д - ст. 134 (1), селу, вул. Шевченка, 2904;
 Е - Луцький храм, територія селу, № I [Курган, 1975].

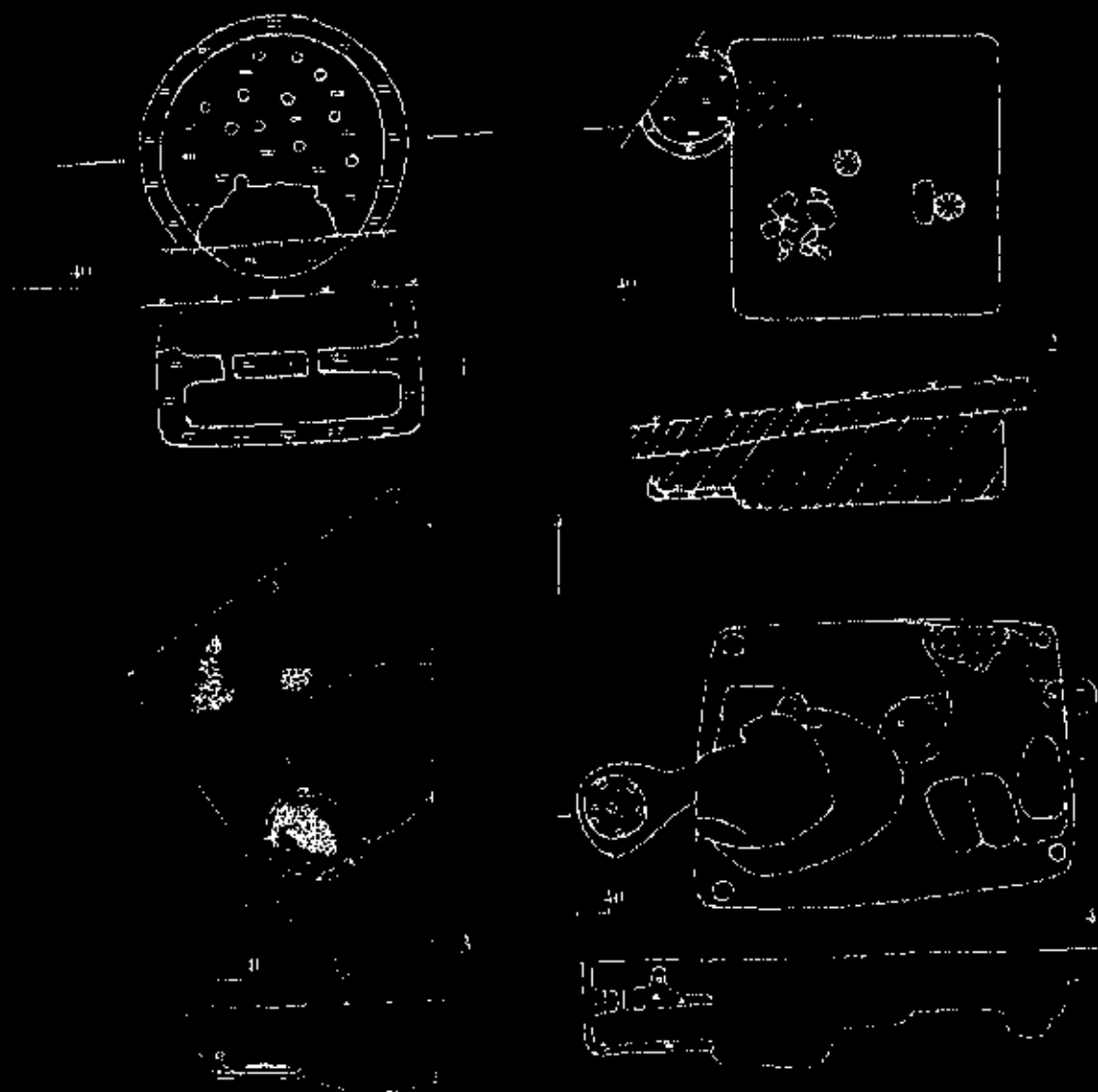

Рис. 61. Бронзовые сосуды

1 - Бронзовый сосуд с надписью на внутренней стороне

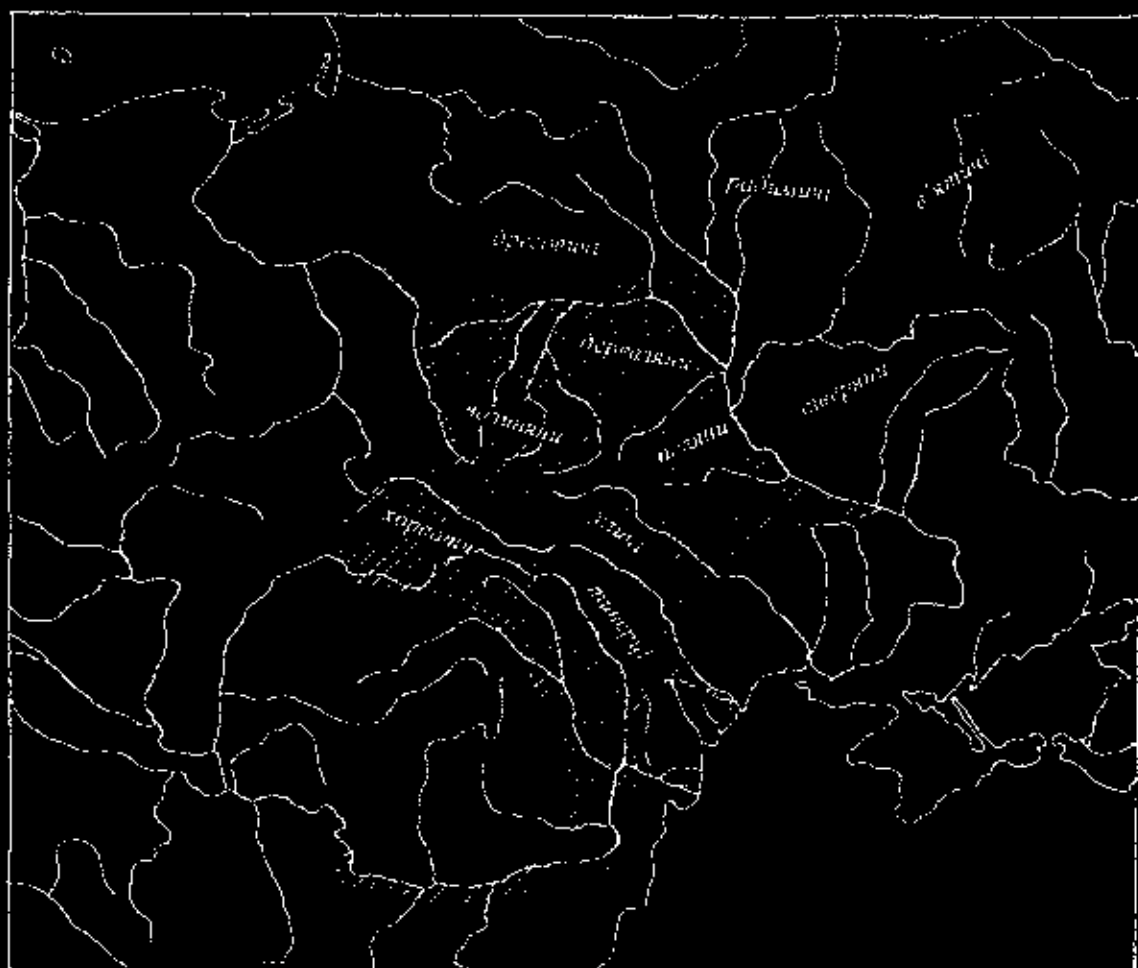

Рис. 62. Карта поширення та меж різномовної культи та розташування союзів і союзних племен.
 [Баран Р., 1998; Баран Р., Баран Я., 2005; Давид Історія України. Т. 3, 2006;
 Стасів Ю. Відомості з історії української держави. 1999.
 Мінхантінка. Тираж 500. 1985]

Б

Рис. 63. Культурні об'єкти раніовиспської культури.

А – Культурні пам'ятники Середня Дніпрова околиця (38-39)

1 – дах будівлі, 2 – колоди, 3 – землянка, 4 – жито, 5 – землянка, 6 – борозна, 7 – дах будівлі

Б – Культурні пам'ятники Середня Дніпрова околиця (40-41)

1 – дах будівлі, 2 – землянка, 3 – землянка, 4 – землянка, 5 – землянка

4 – землянка, 5 – землянка, 6 – землянка

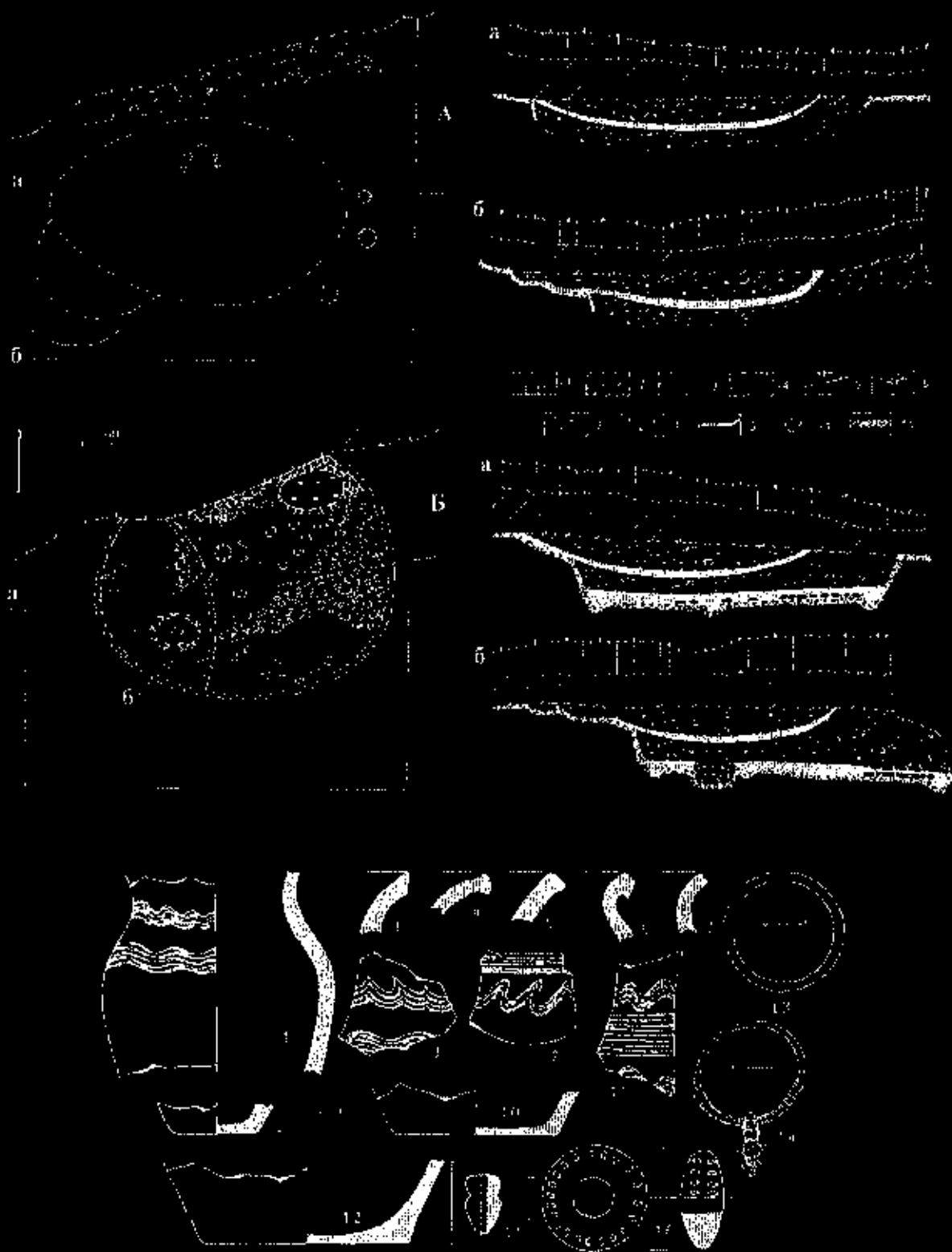

Рис. 64. Рівне, ур. Мінкушанка, Світлицьке.

А - верхній об'єкт; Б - нижній об'єкт.

1 - керам. 2 - темні керам. пріт. 3 - жовті керам. 4 - темні керам. пріт. 5 - уривок. 6 - д. м'ягк. 7 - керам. 8 - об'єкт з керам. 9 - керам. з керам. 10 - керам. з керам. 11 - керам. пріт.

В - керам. з керам.

1-12 - керам. 13 - керам. з керам. 14 - керам. з керам. з керам.

15 - керам. з керам. 16 - керам. з керам. з керам.

Fig. 45. Kufic script sample (B. Arab script).

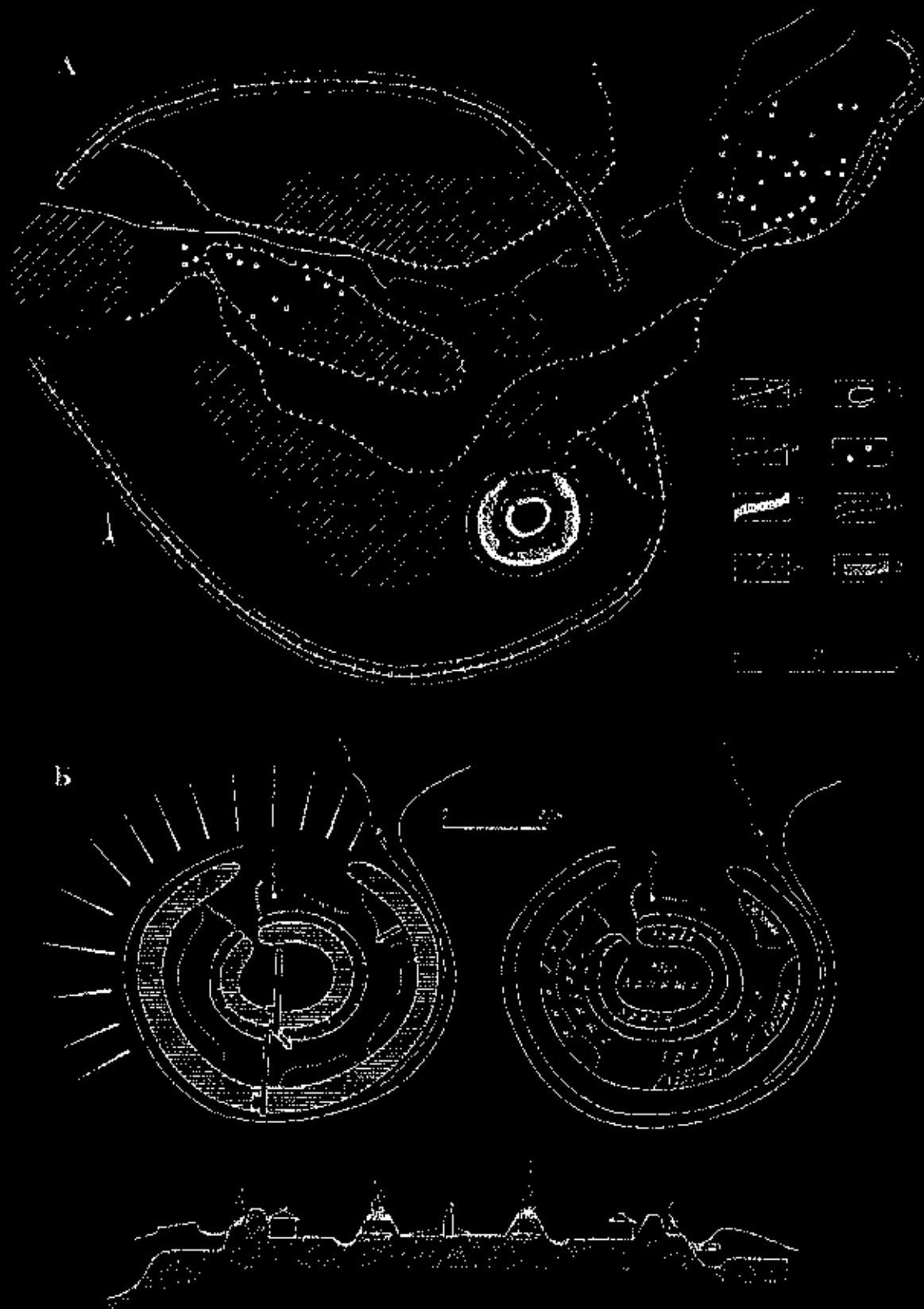

Рис. 66. Раковинцеве городище-святынище [Гизанчук, 1990; Рыбкоян, 1988].

А – ситуационний план.

а – відкритий центральний колодець; б – внутрішні; в – зручності; г – зовнішні лінійні; д – стіна IX ст. е. р. в. Гусєв же – територія сепаратистів, с'єрабонув доречені оулану.

Б – альтернативні варіанти планування міста [Рыбкоян, 1988].

Рис. 67. Голова горални свягидлици.

А — Галешица (Монгалия) [Евгеньев, 1990], Б — Галешица [Михайленко, 1977; Евгеньев, 1990],
 В — Злати (Горно-Алтайск) [Евгеньев, 1990], Д — Злати (Монгалия) [Евгеньев, 1990], Е — Кундурца [Евгеньев, 1990],
 Г — Монгалия [Прехович, 1986].

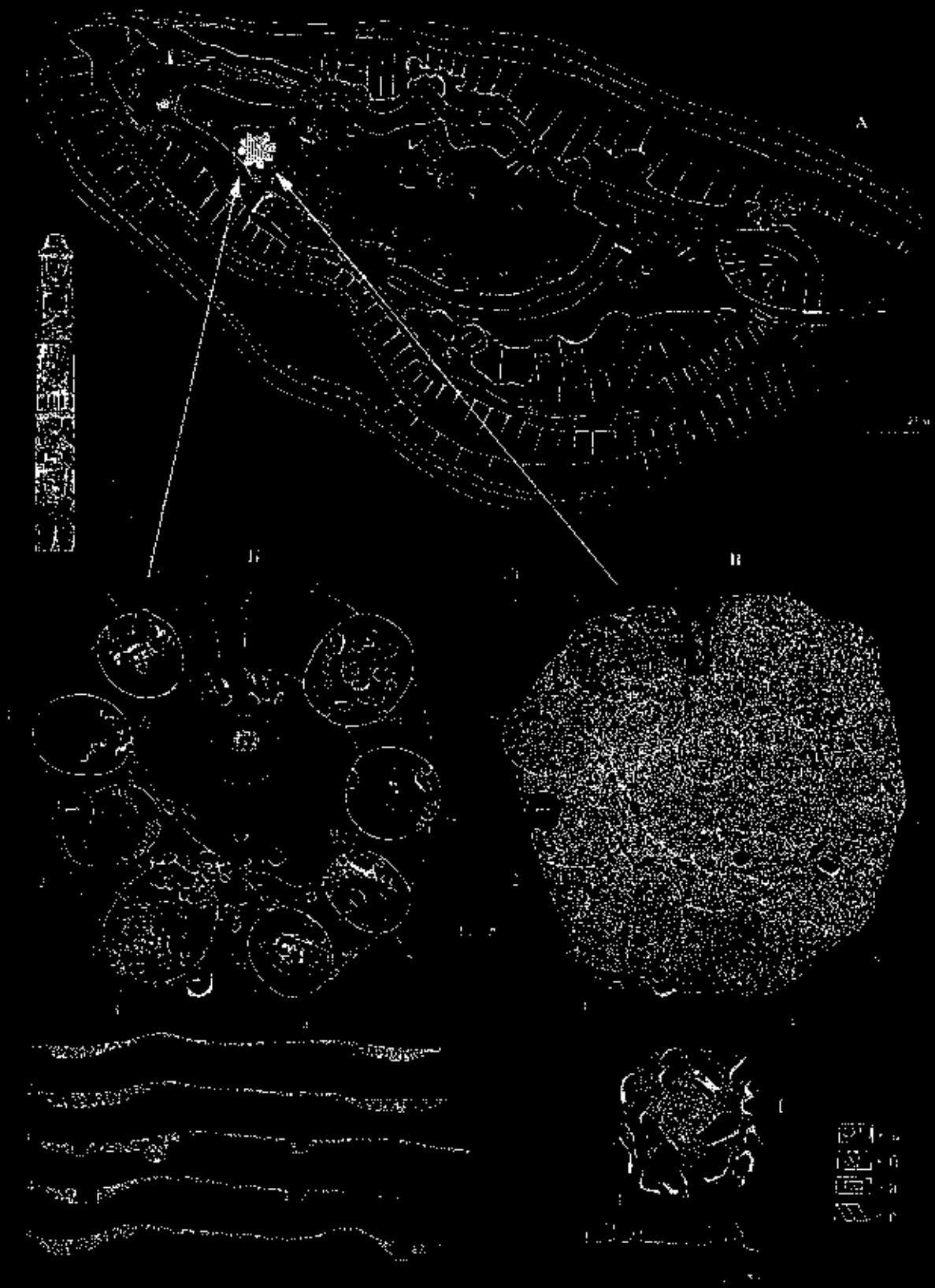

Рис. 68. Передние отделы пищевода *Gordiopsis stenosoma* [Русинова, Гиссманов, 1993; Рабинович, 1988].
 А — план строения передних отделов; Б — поперечный срез пищевода; В — продольный срез пищевода; Г — поперечный срез кишечника; Д — продольный срез кишечника; Е — поперечный срез кишечника; Ф — продольный срез кишечника. Масштаб — 10 мкм.

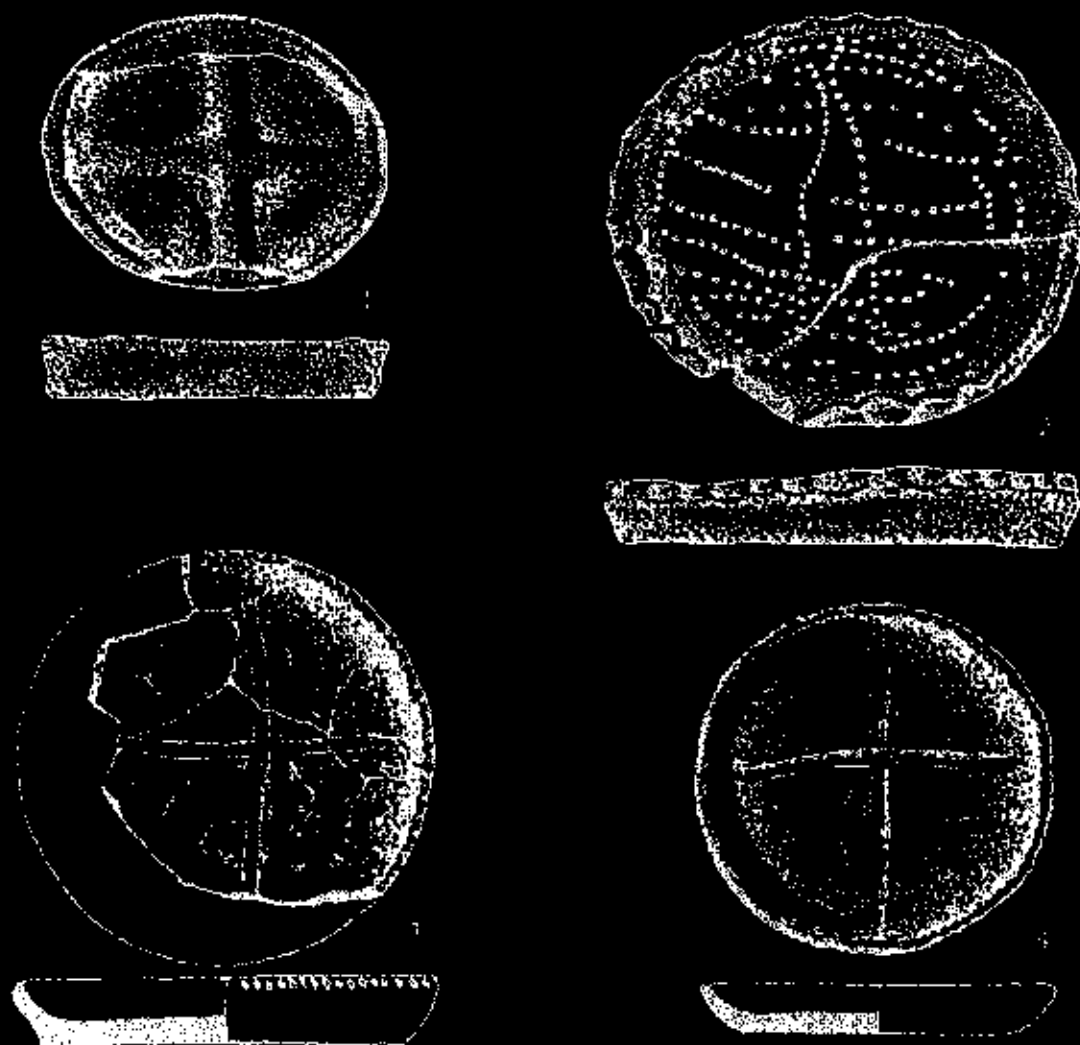

Рис. 69. Зразки знаково-символічної орнаменталії на злитих срібних екваторі таллах.
 2 — Радомськ (Шарда Я., 2004), 3, 4 — Лука (Рибко-Овчарук)

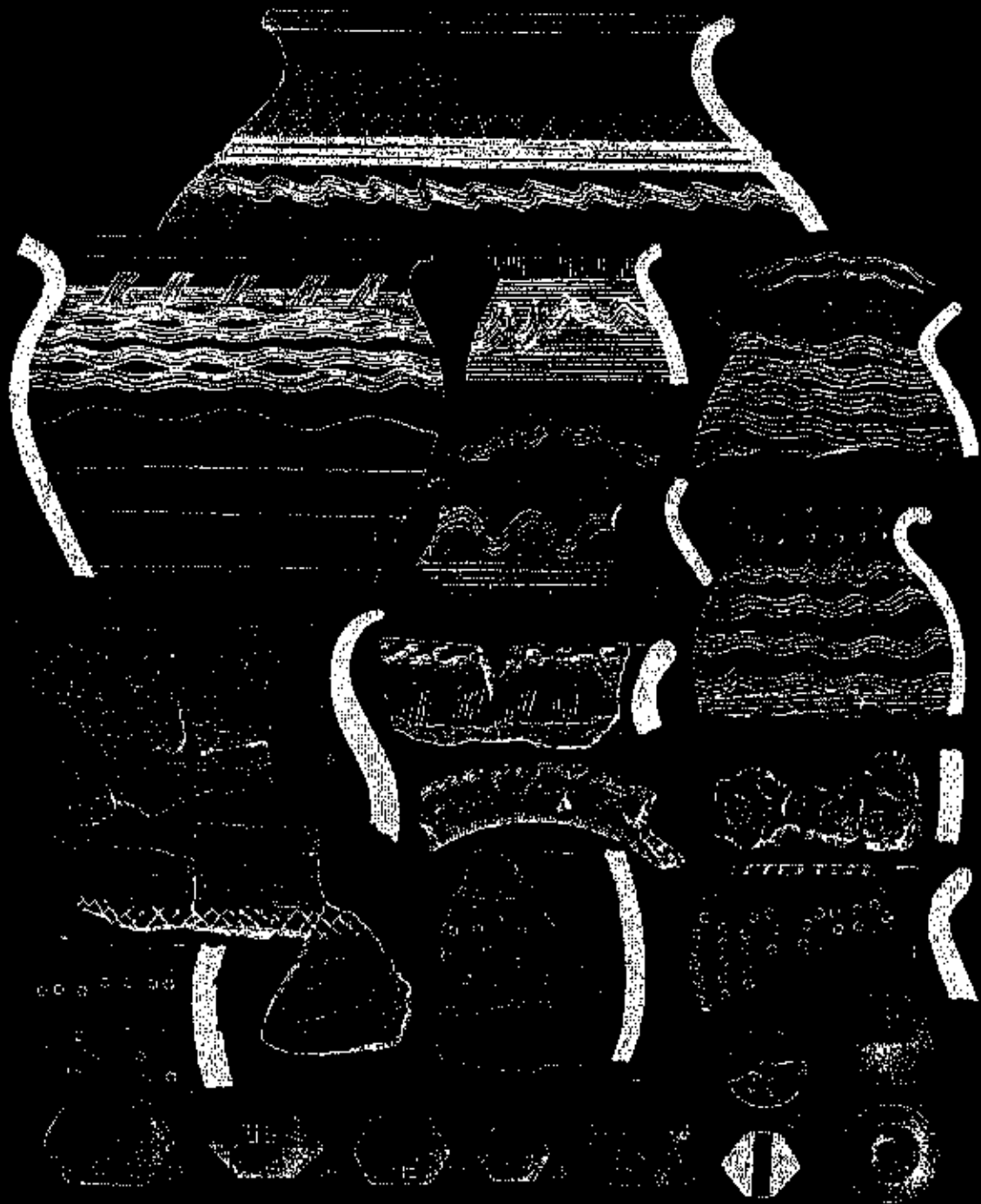

Рис. 70. Зразки знаково-символічної привагентації зливної посуду та посудини.
 1-5, 8, 12 – Рівненська; 6, 10 – Луцька; 7, 9, 11 – Київська; 13 – Львівська; 14 – Тернопільська; 15-19 – Луцька; 20 – Львівська; 21 – Хмельницька.